ГАБДУЛЛА ТУКАЙ: тормышы һәм иҗаты
ГАБДУЛЛА ТУКАЙ: жизнь и творчество

ГАБДУЛЛА ТУКАЙ
тормышы һәм иҗаты

I

ГАБДУЛЛА ТУКАЙ
жизнь и творчество

АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА, ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА
имени Г. ИБРАГИМОВА

МАТЕРИАЛЫ К ХРОНИКЕ ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВА ГАБДУЛЛЫ ТУКАЯ

В трех книгах

Книга первая

1886–1907

Казань
2021

ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ФӘННӘР АКАДЕМИЯСЕ
Г. ИБРАҺИМОВ исемендәге
ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ ҺӘМ СӘНГАТЬ ИНСТИТУТЫ

ГАБДУЛЛА ТУКАЙНЫҢ ТОРМЫШ ҺӘМ ИҖАТ ХРОНИКАСЫ ӨЧЕН МАТЕРИАЛЛАР

Өч китапта

Беренче китап

1886–1907

Казан
2021

УДК 821.512.145
ББК 83.3(2Рос=Тат)
Г 12

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең
Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты
Гыйльми советы карары нигезендә нәшер ителә

Редакцион коллегия

Д.Ф. Заһидуллина, К.М. Миннуллин, М.И. Ибраһимов,
Л. Р. Надыршина, Г.М. Ханнанова

Фәнни редактор

М.И. Ибраһимов

Г 12 **Габдулла Тукайның тормыш һәм иҗат хроникасы өчен материаллар:** 3 китапта. 1 китап: 1886–1907 **= Материалы к хронике жизни и творчества Габдуллы Тукая:** в 3 кн. Кн. 1: 1886–1907 / З.З. Рәмиев, М.И. Ибраһимов, Г.М. Ханнанова, Ә.Х. Алиева, Н.Ш. Насыйбуллина, Р.Ф. Харрасова, А.И. Әхмәтова; З.З. Рәмиев, М.И. Ибраһимов редакциясендә. – Казань, 2021. – 448 б.: ил. Примечание: на обл. назв.: Габдулла Тукай: тормышы һәм иҗаты = Габдулла Тукай: жизнь и творчество.
ISBN 978-5-93091-381-1

Китапта бөек татар шагыйре Г. Тукайның 1886–1907 еллардагы тормыш һәм иҗат юлы күзәтелә. Төрле чыганаклар (шагыйрьнең бу чорда язылган әсәрләре, замандашларының хатирәләре, газета һәм журналларда басылган материаллар, рәсми документлар) нигезендә Г. Тукайның Казан арты һәм Уральскидагы тормышы һәм иҗаты яктыртыла.

Китап татар әдәбияты һәм мәдәнияте белән кызыксынучыларга тәкъдим ителә.

В книге представлены материалы о жизни и творчестве великого татарского поэта Габдуллы Тукая в период с 1886 по 1907 годы. На основе исследования произведений поэта, воспоминаний его современников, журнальных и газетных публикаций, официальных документов различных организаций и ведомств освещаются жизнь и творчество Г. Тукая в Заказанье и Уральске в контексте истории, общественной и культурной жизни татарского народа конца XIX – нач. XX в.

Книга адресована широкому кругу читателей, интересующихся историей татарской литературы и культуры.

УДК 821.512.145
ББК 83.3(2Рос=Тат)

ISBN 978-5-93091-381-1

© Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият
һәм сәнгать институты, 2021

ТУКАЙ – МИЛЛИ КЫЙБЛАБЫЗ

2021 елның апрелендә бөек Тукаебызның тууына 135 ел тулды. Бу бәйрәмне без илебездә генә түгел – бөтен дөньяда яшәгән төрки кардәшләребез, Тукай иҗатын яраткан башка милләт шигырь сөючеләре белән бергә уздырдык.

Бөек шагыйребез иҗаты, вакыт сынавын үтеп, бүген дә заманча яңгырый. Моның нигезендә, беренче чиратта, Тукай иҗатының халыкчан булуы ята. Шуңа күрә аның шигырьләре XX гасыр башында ук бөтен төрки дөньяга тарала, һәм ул тугандаш халыкларның да үз шагыйренә әйләнә.

Габдулла Тукай иҗаты үзе яшәгән гасыр кысаларыннан чыгып, безне һәрдаим киләчәккә алып бара. Тукай һәрвакыт янәшәбездә!

Бу яктан без – бәхетле буын кешеләре. Без бу дөньяны сабый чактан ук Тукай шигырьләре аркылы күреп-белеп, ул язганча кабул итеп үстек. «Яшьләй тырышырга» кирәклеге, «эш беткәч кенә уйнарга яравы» һәм башка үгет-нәсыйхәт күңелләребезгә Тукай аша үзеннән-үзе сеңеп барган, күрәсең.

Минем гомер буе Тукайга мөкиббән булуым да шуннан киләдер, мөгаен. Хәтерлим, без, укырга дип, беренче тапкыр Казанга, Тукаебыз әйткәнчә, «И Казан! Дәртле Казан! Моңлы Казан! Нурлы Казан!» дип барып кердек, «Монда хикмәт, мәгърифәт һәм монда гыйрфан, монда нур» дип, тырышып-тырышып белемгә, мәдәнияткә, сәнгатькә тартылдык.

Даһи Тукаебыз, үз язмышы бик ачы булгангамы, дөньяны бик иртә һәм бик тирән аңлаган. Шуңа күрә киләчәктә милләт каршында килеп туачак хәлиткеч сорауларга җавапларны да алдан әзерләп

куйган кебек тоела. Сүз дә юк, моны аңлар өчен тормыш тәҗрибәсе кирәк!

XX гасырның 90 нчы еллары башындагы сәяси давылларны гына искә төшерик. Алардан исән-имин генә түгел, уңга-сулга тайпылмыйча, чыныгып, көчәеп чыгуыбызда да Тукайның роле зур дип саныйм. Ул чорда мәйданнарда гына түгел, рәсми трибуналардан фикерләрен кыю җиткерә белгән зирәк язучы-шагыйрьләребезгә, галимнәребезгә рәхмәтлебез. Алар, Тукайга ияреп:

Рус җирендә без әсәрле, эзле без,
Тарихында бер дә тапсыз көзге без, –

дип белдерде.

Милләтләр арасына чөй кагарга теләүчеләргә дә төгәл җавапны Тукай бирде:

Һич бетәрме тарихи бу бергәлек? –
Без туган бер җепкә бергә теркәлеп...

Беренче татар конгрессында, шыгрым тулы зур залда, аягүрә басып, сөенечле күз яшьләрен яшермичә, «И туган тел, и матур тел», дип җырлавыбыз хәзер дә күз алдымда... Җир шары буйлап сибелеп яшәгән милләтебезне Тукайның «Туган тел»е әнә шулай яңадан берләштереп куйды!

Ә инде «кара йөзләр» безнең халыкны чит илләргә куалый башлагач, Тукаебызның түбәндәге юллары искә төште:

Монда тудык, монда үстек, мондадыр безнең әҗәл;
Бәйләмеш бу җиргә безне Тәңребез (Гыйззе вә Җәл)...

Ап-ачык бу бер җаваптыр, сүздә түгел, басмада:
– Если лучше вам,
Туда сами пожалте, господа!

Аллага шөкер, XXI гасырга да Тукай белән күчтек.

2010 елда Болгарны тергезү белән шөгыльләнә башлагач, Тукай томнарын актардык. Һәм өметебез акланды.

2014 елда Болгар тарих-археология комплексы ЮНЕСКО Бөтендөнья мирасы исемлегенә керде. Бөек Тукаебыз, әлеге истәлекле вакыйганы алдан күргән шикелле, 110 ел элек болай дип язып калдырган:

Татарларның бөеклеге, даны – сигез кат күкләргә китсен;
Мәңге, һәрвакыт бу милләтне Ходаем бәхетле итсен.

Дөньяда болгарлар әле дә бар икәненә ышансыннар;
Якты бәхетебезгә көнләшсен һәм үзләре дә омтылсыннар.

Бу шигъри юлларны үзебезгә фатиха дип тә, васыять дип тә, нәсыйхәт дип тә кабул итәбез. 2022 елда Идел буе Болгар дәүләтенең ислам динен үз ирке белән кабул итүенең 1100 еллыгын ил һәм дөнья күләмендә зурлап бәйрәм итәргә җыенуыбыз – моның бер күркәм чагылышы.

Шунысы да бик мөһим: Габдулла Тукайның 100 еллыгы ЮНЕСКОның халыкара һәм бөтендөнья бәйрәмнәре календарена кертелгән. 1986 ел ЮНЕСКО карары белән Габдулла Тукай елы дип игълан ителде.

Җыеп әйткәндә, Тукай иҗаты – милләтебезне саклау һәм киләчәккә җиткерү юлында, мәдәният, сәнгать, әдәбият әһелләренә генә түгел, һәркайсыбызга бетмәс-төкәнмәс илһам чишмәсе булып тора. Һәм, иманым камил, ул киләчәк гасырларга да ирешәчәк.

Минтимер Шәймиев,
Татарстан Республикасының Беренче Президенты

СҮЗ БАШЫ

Бөек татар шагыйре Габдулла Тукайның иҗаты галимнәрнең, язучыларның, тәнкыйтьчеләрнең, мәдәният эшлеклеләренең, Россия һәм чит илләрдәге күпсанлы укучыларның инде гасырдан артык игътибарын җәлеп итеп тора. Иң катлаулы, иң четерекле сораулар туганда да, күңеле илһамланган яки борчылган, өзелергә җитеп нечкәргән вакытта да татар укучысы Тукай шигырьләренә, аның фикерләренә мөрәҗәгать итә, аның иҗатыннан яшәргә көч ала.

Мәгълүм ки, аның вакытсыз өзелгән тормышы һәм татар мәдәниятен тамырдан үзгәрткән иҗаты XX гасыр дәвамында галимнәр, язучылар, тәнкыйтьчеләр, сәнгать әһелләренең, Россиядә һәм чит илләрдә яшәүче күпсанлы укучыларның, әдәбият сөючеләрнең һәрдаим игътибар үзәгендә торды. Г. Тукайның әсәрләрен, биографиясеннән фактларны төрлечә бәяләүләр һәм шәрехләүләр пәйда булды, аерым бер дәверләрдә, хәтта мондый бәяләрнең бер чиктән икенчесенә ташлану очраклары да күзәтелде. Узган гасырда Тукайга мөнәсәбәтнең төрлелеге еш кына идеологик чикләүләр, язучы биографиясенә, әсәрләренә нисбәтле алар китереп чыгарган стереотиплар белән аңлатылуына да күз йомып булмас[1].

XXI гасырда илебездә иҗтимагый-сәяси вазгыять, мәдәни хәлхәләт үзгәрсә дә, Тукайның бөеклеге алдында баш ию, аның иҗатын ярату, әдипнең гражданлык батырлыгына ихтирам һич кимеми, тагын да ныгый бара. Чөнки Тукай – татар дөньясын берләштерүче символ, кыйбла итеп милләтнең үсешен билгеләү үрнәге дә, милли үзаңны үстерү һәм әдәбиятның максатын һәм вазифасын аңлау юлы да.

---

[1] Кара: *Фридерих М.* Габдулла Тукай как объект идеологической борьбы. Казань: Татар. кн. изд-во, 2011. 343 с.

Бүген Тукайны өйрәнү фәненең перспективалары шагыйрьнең тормыш юлын, аның шигъриятен күптөрле мәгънәләргә ия булган ачык текст итеп карау белән бәйле. Заман укучысы «Тукай кем булган?» (гуманистмы, пессимистмы, интернационалистмы, шагыйрь-романтикмы, реалистмы, я булмаса, татар әдәбиятын яңартуның чишмә башында торган модернистмы) дигән сорауга да бертөрле җавап белән канәгатьләнә алмас. Аңа күптөрле фактик мәгълүматларга таянып, язучының тормышы-иҗаты хакында үз фикерен, үз күзаллавын тудырырлык ачкыч, «үз Тукаен» табу-ачыклау мөмкинлеге бирергә кирәк.

2017 елны Татарстан Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында «Габдулла Тукайның тормыш һәм иҗат хроникасы» проекты нәкъ менә шушы максатны күз алдында тотып тормышка ашырыла башлады.

Әлеге проектка керешү өчен нигез хезмәтен 2003 елны басылып чыккан «Габдулла Тукай: Тормыш һәм иҗат елъязмасы» китабы[1] үтәде. Аны төзүчеләр (Ә.Х. Алиева һәм Ф.И. Ибраһимова), төрле чыганакларга (архив материалларына, XX гасыр башы вакытлы матбугатында сакланган мәгълүматларга, хатларга, шагыйрьнең үзе исән вакытта нәшер ителгән әсәрләренә һәм иҗатына багышланган язмаларга, замандашларының истәлекләренә) нигезләнеп, Г. Тукай тормышы һәм иҗатының кыскача хронологиясен тупладылар. Бу хезмәт шагыйрьнең кыска гына тормышын бер җепкә тезәргә һәм иҗатының мәңгелеккә юнәлү серен ачыкларга омтылып әзерләнде.

Шушы изге эш-гамәлнең тукталмаганлыгын хәбәр иткән өр-яңа проектны тормышка ашырганда, «А.С. Пушкинның тормыш һәм иҗат хроникасы»н язу тәҗрибәсе әһәмиятле роль уйнаганлыкны да әйтергә кирәк. Аның авторлары, «Хроника»ны – «А.С. Пушкинның тормыш һәм иҗат елъязмасы»ның (беренче басма – 1951 ел, икенчесе – 1991 ел) дәвамы дип билгеләп, укучыга яңа басманың күп кенә үзенчәлекләрен дә әйтеп узалар. Болар: текстларны файдалану киңлеге-масштабы (үз заманына караган документлар, матбугат, үзара язышулар, хатирәләр һ.б.), шагыйрь

---

[1] Габдулла Тукай: Тормыш һәм иҗат елъязмасы. Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. 271 б.

иҗатына мөрәҗәгать итүнең колачлылыгы, заманга, мәдәни-тарихи контекстка игътибарның зурлыгы. «Пушкин, – дип язылган керештә, – тарихи вакыйгалар, иҗтимагый һәм мәдәни тормыш чолганышында, көнкүреш фонында, тарихи шәхесләрнең, замандашларының эш-гамәлләре һәм язмышлары янәшәсендә, рус культурасы һәм рус теле мохитендә күрсәтелә»[1].

Фәнни тикшеренү жанры буларак хрониканың, һичшиксез, бүген аеруча кыйммәткә ия шактый гына өстенлекләре бар: анда вакыйгаларны бәяләү һәм шәрехләүләр юк, ул укучыда әдип тормышына һәм иҗатына карата аерым бер караш ноктасы булдыру яки аны билгеле бер позициягә алып килү белән шөгыльләнми. Анда китерелгән документаль материалның төрлелеге (замандашлар белән үзара мөнәсәбәтләр, язышу-хәбәрләшүләр, көндәлекләр, истәлекләр, журнал һәм газета публикацияләре, төрле оешма һәм ведомстволарның рәсми документлары) шагыйрь яшәгән һәм иҗат иткән дәверне, шул чорның аерым бер мөһим якларын күрергә-аңларга ярдәм итә.

Хроникаль хикәяләү тупланган мәгълүматларга карата укучыда билгеле бер кабул итү рәвеше, мөнәсәбәт формалаштырырга сәләтле, чөнки материаллар вакыт ягыннан бер сызыклы, еш кына төгәл яки якынча (вакыйгаларның төгәл вакытын ачыклау мөмкин булмаганда) дәвамчанлыкта урнаштырыла.

Шул ук вакытта, Тукай тормышында булган вакыйгаларны аңлар өчен, аларның кайда, нинди мәдәни җирлектә булуын да күз алдына китерү зарур. Белгәнебезчә, Г. Тукайның тормыш юлы-иҗаты шактый күп локуслар белән бәйләнгән. Алар арасында шагыйрь яшәгән яки булган шәһәрләр (Уральск, Казан, Әстерхан, Уфа, Санкт-Петербург, Троицк), балачагы узган Казан арты авыллары (Кушлавыч, Өчиле, Кырлай, Сасна Пүчинкәсе), билгеле бер урыннар (шагыйрь яшәгән кунакханәләр, ул эшләгән газета һәм журнал редакцияләре, ял итәргә яраткан театрлар, клублар, китапханәләр һ.б.) бар.

---

[1] Хроника жизни и творчества А.С. Пушкина. В трех томах. 1826–1837. Т. 1, кн. 1. 1826–1828. – Серия «Пушкин в XX веке», вып. VII. М.: Наследие, 2000. С. 6.

Боларның һәркайсы – Г. Тукай иҗатына этәргеч биргән; алар тикшеренүчеләр өчен – үзенчәлекле чыганак, укучылар өчен «хәтер-хатирә урыны» булып торалар.

«Хроника»да Г. Тукайның тормыш юлы-иҗаты төрле кешеләр тарафыннан, төрле күзлектән, төрлечә хикәяләнә: шагыйрьнең автобиографиясе, юлъязмалары, хатлары да, аның тормышы һәм иҗатына кагылышлы журнал, газета публикацияләре, замандашлары истәлекләре дә бар биредә. Соңгылары, Г. Тукай биографиясе буенча кыйммәтле чыганак булудан тыш, мөстәкыйль әһәмияткә дә ия: укучы алардан милли тормышның көнкүреш һәм мәдәни үзенчәлекләре хакында мәгълүмат ала (Г. Тукай мондый хикәяләүләрдә көнитеш тарихы үзәгендә калкулана).

«Габдулла Тукайның тормыш һәм иҗат хроникасы» өч китаптан гыйбарәт. Беренчесендә шагыйрьнең Казан артында узган балалык еллары (1886 – 1904 елның ахыры), Уральск белән бәйле канат ныгыту дәвере (1894 елның ахырыннан – 1907 елның ахырына кадәр) турында сүз алып барыла.

Икенче һәм өченче китаплар шагыйрьнең Казан чоры тормышына (1907 елның ахыры – 1913 елның апреле) багышлана.

Мондый структура, гомумән алганда, Г. Тукайның иҗатын фәндә урнашкан төркемләү белән тәңгәл килә. Шагыйрьнең иҗатын өч дәвергә (1) 1905–1907 еллар; 2) 1908–1910 еллар; 3) 1911–1913 еллар) аеру кабул ителгән. Шул ук вакытта китапларда Г. Тукай иҗаты, аның әсәрләренең XXI гасыр күзлегеннән, заман фәне казанышларына таянып, гыйльми югарылыкта анализлануын һәм бәяләнүен дә искәртергә кирәк.

Проектта Г. Тукай мохитенә, ул аралашкан шәхесләргә: иҗат кешеләре, наширләр, татар мәдәнияте әһелләренә, язучы тормышында мөһим роль уйнаган руханилар, эшмәкәрләр, зыялыларга (Мотыйгулла һәм Камил Төхфәтуллиннар, Галиәсгар Госманов, Фатих Әмирхан, Сәгыйть Рәмиев, Галиәсгар Камал, Вафа Бәхтияров, Сәгыйть Сүнчәләй, Әхмәтгәрәй Хәсәни һ.б.) махсус игътибар бирелә. Авторлар Тукай тирәлегенә карата урнашкан стереотиплардан, аерым алганда, кадимчеләрне (консерваторлар) һәм җәдитчеләрне (алгарыш, уку-укыту системасын үзгәртү, татар мәдәниятен яңарту яклылар) капма-каршы куюдан арынырга омтылдылар. Аерым алганда, Г. Тукай тарафыннан

«Матбага берлә уйнаган бер байга» шигырендә Уральскидагы «Фикер» газетасы, «Уклар» һәм «Әл-гаср әл-җәдит» журналларын яптыруда гаепләнгән сәүдәгәр Мортаза Гобәйдуллинның, асылда, шәһәрдә уку-укыту йортларын төзүгә һәм төзекләндерүгә зур суммада акчалар тоткан хәйрияче булуын мисалга китерергә мөмкин (Уральскида нәкъ менә аның хисабына рус классы өчен ике катлы бина сатып алына, «Мотыйгыя» мәдрәсәсе шәкерте Г. Тукай да шунда рус телен өйрәнә, русча белем ала). Г. Тукай тарафыннан ачы тәнкыйтьләнгән сәүдәгәр һәм «Бәян әл-хак» газетасын чыгаручы Әхмәтҗан Сәйдәшев турында да шуны ук әйтергә мөмкин. Авторлары арасында язучы һәм тарихчы Касыйм Бикколов, прозаик һәм педагог Ризван Алуши, тарихчы Гайнетдин Әхмәров, җәмәгать эшлеклеләре, әдипләр Гаяз Исхакый һәм Гайсә Еникиев, язучы Галиәсгар Гафуров-Чыгтай кебек билгеле, абруйлы шәхесләр булуга карамастан, Г. Тукайның тискәре мөнәсәбәте басманың озак вакытлар кадими дип бәяләнеп килүенә сәбәп була.

Г. Тукайның тормыш юлы һәм иҗатыннан күпсанлы фактлар проектта XX гасыр башы иҗтимагый һәм мәдәни тормышы контекстында тәкъдим ителә, бу укучыга шагыйрь биографиясен милли тормыш белән төрледән-төрле бәйләнешләрдә (көнитеш, мәгариф, дин, сәнгать, әдәбият) күзәтү мөмкинлеге бирә. Шулай итеп, Г. Тукай иҗаты турында гына түгел, татар әдәбияты һәм мәдәнияте хакында да күзаллаулар киңәя.

«Хроника» ике телдә – татар һәм рус телләрендә әзерләнде. Икетелле формат укучы аудиториясен киңәйтә, Г. Тукайның тормыш юлын һәм иҗатын рус һәм татар мәдәниятләре диалогы мәйданына куя.

Басманың Татарстан Республикасында «Туган телләр һәм халыклар бердәмлеге елы» дип игълан ителгән 2021 елда басылып чыгуы да символик мәгънәгә ия. Ул тагын бер тапкыр шагыйрь иҗатына игътибарның кимемәвен, әсәрләренең татар теленә һәм мәдәниятенә, милли үзаң үсешенә хезмәт итүен, гомумкешелек кыйммәтләренә, кешене камилләштерү аша дөньяны үзгәртүгә ышаныч, һәркемнең зур максатлар куеп яшәргә тиешлеген раслау белән сугарылуын дәлилли.

I бүлек

ТУКАЙ ҺӘМ КАЗАН АРТЫ (1886–1894)

«ХОДАЙ ШУНДА ҖАН ИҢДЕРГӘН, МИН ШУНДА ТУГАН...»

Географик әдәбиятта Казан арты дип Кама елгасыннан төньяктарак, Идел белән Нократ аралыгындагы Татарстан территориясен атыйлар. Аның үзәге Ашыт һәм Казансу елгалары бассейнында, хәзерге Арча, Әтнә һәм Биектау районнарына кергән территорияләрдә урнашкан[1].

Казан артында үткәрелгән археологик эзләнүләр аның төньяк районнарына халыкның инде борынгыдан ук килеп утыруы турында сүз алып барырга мөмкинлек бирә[2]. Тарихчы Р.Р. Салихов язуынча, борынгы заманнарда биредә халык аз яши һәм, монда төпләнүчеләрнең төп шөгыле аучылык һәм балык тоту булганга, бу фактны раслаучы табылдыклар да күп түгел[3]. Галимнәр фикеренчә, Казан арты территориясен болгарлар тарафыннан үзләштерү XII гасырга карый һәм Идел Болгарының сәяси һәм икътисади үсеше (һәм шуның нәтиҗәсе буларак, үз территорияләрен киңәйтүе) белән бәйле. Ә инде XIV гасырның икенче яртысыннан Казан арты территорияләренә күченүләрнең активлашуы сәбәбе Кама арты (Болгар, Биләр, Җүкәтау) шәһәрләренең бетүгә таба йөз тотуы белән бәйле.

---

[1] История селений Ашитского джиена Заказанья: коллективная монография. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017. С. 8.

[2] Бу турыда Арча районы Иске Ашыт авылы тирәсендәге археологик табылдыклар да сөйли. Кара: История селений Ашитского джиена Заказанья: коллективная монография. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017. С. 8.

[3] Шунда ук. Б. 9.

Билгеле ки, әлеге төбәктә яшәүче татарлар этногенезында нугай-кыпчак һәм фин-угор компонентлары да эз калдырган. Бу факт, әле Казан арты территориясенә татарлар килгәнче үк, монда фин-угор кабиләләре яшәгәнен раслый.

Казан артында татар авыллары төрле вакытта оешкан. «Соңгы вакыттагы фәнни эзләнүләр, – дип яза Р.Р. Салихов, – булачак Мәмсә һәм Олы Мәңгәр волостьлары территориясендәге татар авылларының XVI гасыр ахыры – XVII гасырларда формалаша башлавын расларга мөмкинлек бирә. Аларның тарихы Казан ханлыгы чорында ук яшәп килгән авылларга тоташа. Халык риваятьләре аларны Алат кенәзлеге составына кергән борынгы авыллар һәм шулай ук Казан ханнары һәм татар аксөякләре биләмәләренә кергән авыллар белән бәйли (Түбән Бәрәскә, Иске һәм Олы Мәңгәр)»[1].

Казан арты халкының күпчелек өлешен ясаклы крестьяннар, бер өлешен йомышлылар тәшкил иткән. Р. Салихов язуына караганда, «XVIII гасыр уртасында Адмиралтействога теркәлгән йомышлы татар авылларының күпчелеге, гасыр башында әле ясаклы дип саналган»[2]. Ләкин эшчеләр җитмәү сәбәпле (1748 елгы Указ буенча христиан диненә күчкән татарлар лашман эшеннән азат ителгән) ясаклы татарлар берничә елга йомышлы катлауга күчерелеп, аларга да лашманчылык вазифасы йөкләнгән[3].

Ләкин, чынлыкта, татар крестьяннарын йомышлыларга һәм ясаклыларга бүлү юкка чыкса да, Х.З. Бәһаветдинова сүзләренә караганда, ул рәсми статистик һәм салым документларында яшәвен дәвам иткән[4]. Галимә язганча, татар крестьяннарының ике катлауга бүленүе 1830–1840 елларда дәүләт милке министры П.Д. Киселев тарафыннан үткәрелгән дәүләт авыл реформасы нәтиҗәсендә генә юкка чыга: бу вакыттан алып авылда яшәгән татар халкы дәүләт крестьяннары категориясенә кертелә[5].

---

[1] История селений Ашитского джиена Заказанья. С. 13.

[2] Шунда ук. Б. 17.

[3] Шунда ук. Б. 17–18.

[4] Шунда ук. Б. 53. Галимә сүзләренә караганда, мондый бүленеш XIX гасырның беренче чирегенә хәтле яшәп килә, һәм әлеге фактны төрле вакытларда үткәрелгән дәүләт ревизияләре раслый.

[5] Шунда ук. Б. 55.

1860 елларда буржуаз реформалар нәтиҗәсендә Казан арты татар авылларында яңа социаль катлаулар – сәүдәгәрләр һәм мещаннар барлыкка килә[1].

1860 еллар аграр реформалары нәтиҗәсендә, татар крестьяннары җир милкен югалта. Ф.Г. Зәйнуллина язганча, реформа гамәлгә ашырылганнан соң, татар крестьяннары шактый җир биләмәләреннән мәхрүм калалар[2].

Реформалар чорында татар авылындагы социаль-икътисади үзгәрешләр сәүдә итеп һәм читкә китеп эшләп яшәүчеләрне барлыкка китерә.

Казан арты крестьяннары күпчелек очракта вак сәүдә белән шөгыльләнгән, алар арасында шул кәсеп белән баеп, соңрак эре сәүдәгәр булып киткәннәре дә булган. Х.З. Баһаветдинова мәгълүматларына караганда, XX йөз башында Иске Ашыт авылыннан чыккан Габдрахман һәм Габделвәли Басыйровлар Казанда бакалея һәм чәй кибетләре тоткан[3]; Мәмсә авылыннан күренекле сәүдәгәр нәселләре Вәлитевләр, Бикмөхәммәтевләр, Галикәевләр чыккан[4].

Аеруча Түбән Оры авылы игътибарга лаек. Монда ачылган туку фабрикаларында, XVIII гасыр ахыры – XIX гасырның беренче яртысында, Россиядәге комачның яртысы диярлек җитештерелгән[5]. XIX гасырда әлеге авылда кырыктан артык гильдия сәүдәгәре яшәгән[6].

Казан арты татар халкының рухи тормышында да мөһим урын тота. Биредә, төрле елларда, күренекле галимнәр һәм әдипләр

---

[1] История селений Ашитского джиена Заказанья. С. 55.

[2] Автор китергән статистик мәгълүматларга караганда, 1861–1906 елларда татар крестьяннарының җир биләмәләре 46,8% ка кими. *Зайнуллина Ф.Г.* Татарская деревня Казанской губернии: социально-экономическая и культурная трансформация (1861–1917): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Казань, 2008. С. 15.

[3] Х.З. Баһаветдинова язганча, аларның еллык акча әйләнеше 25000 һәм 12000 сум тәшкил иткән. Кара: История селений Ашитского джиена Заказанья. С. 87.

[4] Мөхәммәтсафа Галикәев (1822–1890) Казанның Большая Симбирская урамында сабын заводы тоткан һәм Урта Идел буе шәһәрләрендә көнкүреш товарлары белән сәүдә иткән. Шунда ук. Б. 98–99.

[5] *Салихов Р.Р.* Служилая Ура: рождение татарского капитализма. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2015. С. 5.

[6] Шунда ук. Б. 5–6.

(Ш. Мәрҗани, Г. Курсави) яшәгән, данлыклы мәдрәсәләр эшләгән[1]. Алар арасында иң зурысы һәм атаклысы – XVIII гасырның икенче яртысында сәүдәгәр Баязит әл-Кышкарый тырышлыгы белән ачылган Кышкар мәдрәсәсе. Күп еллар дәвамында бу мәдрәсә Баязит Госманов һәм аның варислары акчасына тәэмин ителгән.

Кышкар мәдрәсәсенә Казан, Оренбург, Пенза, Рязань губерналарыннан укырга килгәннәр. Татарлардан башка монда башкорт һәм казакъ яшьләре дә белем алган. Шәригать фәннәреннән тыш биредә мантыйк, бәлягать, гарәп һәм фарсы телләре укытылган. Әлеге мәдрәсәне тәмамлаучылар арасында татар дөньясының танылган шәхесләре – шагыйрь Габделҗәббар Кандалый, Петербургта «Нур» татар газетасы нашире Гатаулла Баязитов, беренче татар мәгърифәтче драматургы Фатих Халиди, дин һәм җәмәгать эшлеклесе, нашир һәм журналист Габдерәшит Ибраһимов, мәгърифәтче педагог Таип Яхиннар бар.

Габдулла Тукайның әтисе, Кушлавыч авылы мулласы Мөхәммәдгариф бине Мөхәммәдгалим дә Кышкар мәдрәсәсен тәмамлаган.

Булачак шагыйрь нәкъ менә Кушлавычта (Казан өязе Олы Мәңгәр волостенә кергән) 1886 елның 14 (26) апрелендә дөньяга килә.

1834 елның ревизия мәгълүматларына караганда, Кушлавыч авылында 62 гаиләдә 595 кеше яшәгән (306 ир-ат, 289 хатын-кыз)[2]. Уналты елдан соң бу сан сиксән кешегә арта: 9 нчы ревизия документлары буенча авылда 674 кеше яшәгән (358 ир-ат, 326 хатын-кыз)[3].

Унсигез елдан бу сан тагы да арта – 712 кеше (370 ир-ат, 342 хатын-кыз)[4].

---

[1] Статистик мәгълүматларга караганда, 1890 елларның башында Казан өязендә 139 мәдрәсә эшләгән, анда 3475 яшүсмер белем алган һәм 140 мөгаллим укыткан. Кара: Медресе Казанской губернии второй трети XIX – нач. XX в.: сборник документов и материалов. Казань: Главное архивное управление при Кабинете Министров Республики Татарстан. 2012. С. 53.

[2] ТРМА. 3 ф., 2 тасв., 25 эш, 205–206 б.

[3] ТРМА. 3 ф., 2 тасв., 179 эш, 2 б.

[4] Список населенных мест Казанской губернии. Выпуск I. Уезд Казанский / Сост. член и секретарь Казанского губернского статистического комитета Н.Н. Вячеслав. Казань, 1878.

1885 елдагы статистик мәгълүматларга караганда, Кушлавыч авылында 794 кеше яшәгән (411 ир-ат, 383 хатын-кыз); шуларның уналтысы руханилар гаиләсеннән[1].

Авылның 1886 елгы метрика дәфтәрендә шагыйрьнең исеме Габдуллаҗан; атасыныкы – Мөхәммәдгариф[2] Мөхәммәдгалим улы, анасыныкы – Миңсафа дип күрсәтелгән[3].

Ата-ананың да, яңа туган баланың да фамилиясе күрсәтелмәгән, чөнки Октябрь революциясенә кадәр имамнар тарафыннан тутырылган метрика дәфтәрләрендә, гадәттә, яңа туган баланың атасы исеме генә языла торган булган. Ләкин инде XIX гасыр азагыннан яшүсмер Габдулла үзенең фамилиясен «Тукаев» дип күрсәтә башлый. Уральскидагы «Мотыйгыя» мәдрәсәсендә һәм рус классында Тукай белән бергә укыган Ярулла Муради хатирәләрендә шагыйрьнең рус классында беренче уку көнендә үз фамилиясен белмәве турында бәян ителә (Тукай, имеш, моны Морадига үзе сөйләгән). Рус классында укыткан Әхмәтша Сираҗетдиновның «Синең фамилияң ничек?» дигән соравына Тукай (ул вакытта «фамилия» сүзенең мәгънәсен белмәү сәбәпле) каушап калган һәм җавап бирә алмаган. Бу бәянны тәмамлап, Муради Тукайның сүзләрен китерә:

---

[1] Список населенных мест Казанского уезда с кратким их описанием / сост. действительный член казанского губернского статистического комитета Износков. Казань: Типография губернского правления, 1885. Руханилар исемлегендә, билгеле ки, Мөхәммәдгалим мулла, аның улы Мөхәммәдгариф гаиләләре урын алган. Бу ике гаиләнең бу вакыттагы составы турында исә әлегә мәгълүмат җыйналмаган.

[2] Кайбер мәкаләләрдә Тукайның әтисен Гарифулла дип атыйлар. Кара: *Агиев Ф.* Мәрхүм шагыйребез Габдулла Тукаев тугрысында // Ак юл. 1913. № 3. Б. 1–2; *Баттал Г.* Шагыйрь Габдулла Тукаев // Йолдыз. 1914. 22 апрель.

[3] Р. Якупов архив материалларын тикшереп, «Балтач ЗАГС бүлегендәге язуда шагыйрьнең әнисе Зиннәтулла мулла кызы Мәмдүдә дип исемләнгән иде», дип язып, «Арчадагы язуда исә Зиннәт кызы Миңсафа дип куелган» дип өсти. «Зиннәтулла мулланы сабакташлары, яки якын дуслары Зиннәт дип үз итеп әйтүләре бик мөмкин» булуын күрсәтеп, автор «Ә ни өчен Мәмдүдә Миңсафага әверелгән?» дигән сорау куя. Аның фикеренчә, «Татарларда элек исем бозу йоласы булган. Бала сырхауласа, бу авырудан коткару өчен, аның исемен алыштырганнар. Янәсе исемен алыштырган кешене чир таба алмый. Шагыйрьнең әнисенең дә исеме шушы йола нигезендә үзгәртелгән булырга мөмкин». Кара: *Якупов Р.* Архивтагы язулар ни сөйли // Казан утлары. 1976. № 3. Б. 147.

«Инде менә бу вакытларда гына әтинең язуларын табып, чын фамилиямезнең Тукаев икәнен белдем дә Тукаев дип яза башладым»[1].

Бу мәсьәләгә бәйле тагын бер документ игътибарга лаек: Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәгендә «Тетрадь для списывания ученика 1-го класса А.М. Тукаева» дигән дәфтәр саклана. Бу дәфтәргә татар халык җырлары текстлары тупланган. Дәфтәрнең тышлыгында исә аерым сүзләр («списывания», «А.М. Тукаева») Тукай кулы белән язылган[2]. Кайбер безгә билгеле хатларда да Тукай үз фамилиясен «Тукаев» дип куя[3].

«Тукаев» фамилиясенең кайдан килеп чыгуына карата төрле фикерләр бар. Мәсәлән, Хөсәен Зәбиров (Мөхәммәдгариф кызы Газизәнең улы), М. Мәһдиевнең «Тукаев»ны псевдоним гына итеп санавына каршы килеп, «“Тукай” – шагыйрьнең фамилиясеме, псевдонимымы?» исемле мәкаләсендә «Тукаев»ны фамилия итеп күрсәтә[4]. Аныңча, моңа ышанычлы дәлил – әнисе Бибигазизәнең Габдрахман Зәбировка кияүгә чыгуын теркәү язуында кыз фамилиясе графасына «Тукаева» дип язылу. Сүзен дәвам итеп, автор: «Тукай нәселендәгеләр үзләренең җиде бабаларын белгәннәр. Безгә, үзенең балаларына, әни шулай ди торган иде: “Һәрбер кеше җиде бабасын белергә тиеш. Сезнең бабагыз Мөхәммәдгариф (Тукайның атасы), Мөхәммәдгарифның атасы – Мөхәммәдгалим, Мөхәммәдгалимнең атасы – Шәмсетдин[5], Шәмсетдиннең атасы –

---

[1] Кара: *Муради Я.* Тукаев Уральскида // Тукай турында хатирәләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1976. Б. 34.

[2] ЯһММҮ. 9 ф., 1. тасв., 21 с.б.

[3] Әнисенең апасы Сажидәгә юллаган бер хатын ул «30 июнь 1903 сәнаи миладия. Биисми Габдулла бине Мөхәммәдгариф Тукаев» дигән юллар белән башлап җибәрә. Кара: *Тукай Г.* Хатлар // Әсәрләр: 6 томда. 5 т.: мәсәлләр, балалар өчен хикәяләр, автобиографик повесть, юлъязмалар, хатлар (1903–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 184.

[4] *Зәбиров Х.* «Тукай» – шагыйрьнең фамилиясеме, псевдонимымы?» // Казан утлары. 1981. № 12. Б. 176–177.

[5] Әнәс Галиев «Үги итмик» исемле язмасында: «Габдулла Тукай – төп Кушлавыч кешесе. Атасы ягыннан җиде бабасы шушы җирдә туфрак булган. Шагыйрьнең бу турыда белмәве мөмкин түгел. Әле сугыштан соңгы елларда да унтугызынчы гасыр башында вафат булган Шәфи исемле бабасының каберендәге таш исән иде. Хәзер ул юкка чыкты», – дип яза. Кара: Ватаным Татарстан. 1996. 4 апрель.

Мортаза, Мортазаның атасы – Туктулы". Шуннан килеп чыккан Тукай», – дип яза[1]. Уральск шәһәренә озатылып, анда кияүгә чыккан, Мөхәммәдгарифның беренче хатыны Гафифәдән туган Газизә (Бибигазизә) Зәбирова истәлекләрендә дә Габдулла җиде буын мулла булып торган нәселнең дәвамчысы итеп күрсәтелә (әмма ул муллаларның исем-шәрифләре аталмый)[2].

Ә инде шагыйрь турында документаль повесть авторы Ибраһим Нуруллин, картлардан ишеткән риваятьләргә таянып: «Берәүләр әйтә: шагыйрьнең ерак бабаларыннан берсе Туктаргали исемле булган, һәм, аның исемен кыскартып, Тукай дип йөрткәннәр. Икенчеләре Кушлавычтагы Тукый тавын Тукайның бабасы белән бәйлиләр», – дип яза[3].

Тукайның әнисе ягыннан нәсел шәҗәрәсе күбрәк буынны чагылдыра. Дөрес, Зәкия Рәсүлева төзегән «Тукай шәҗәрәсе»ндә Мәмдүдә – Зиннәтулла – Зәйнелбәшәр – Әмирхан рәвешендә генә күрсәтелә[4]. Марсель Әхмәтҗанов, Нурания Хәмидуллина биргән (1982 ел, 11 август) мәгълүматларга таянып, әлеге Әмирханның атасы Тәүкил, аның атасы Бәгъдан исемле морза булуы хакында яза[5]. Мәмдүдәнең өченче дәрәҗә туганы Габделҗәлилнең оныгы Рәфикъ Акманаев Зиннәтулланы хәзерге Пермь крае Барда районы Коҗамакты авылында туган дип, Бәгъданның 1540–1560, Зәйнелбәшәрнең 1803–1853, Әмирханның (Әмировның) исә 1769–1817 елларда яшәве турында яза[6].

Әлеге шәҗәрәдә нәселнең төп бабасы булып күрсәтелгән Бәгъдан исемле морзага нисбәтле фаразларда бу нәсел беренче кат XVI йөздә искә алына. «Ул дәвердә Бәгъдан (Богдан) морза

[1] *Зәбиров Х.* Күрс. хезм. Б. 176–177.

[2] *Зәбирова Г.* Тукай хакында истә калганнар // Тукай турында хатирәләр. Б. 23.

[3] *Нуруллин И*. Габдулла Тукай. Казан: Татар. кит. нәшр., 1979. Б. 10–11. Иске Җөлби кешесе Габделбәр Рафиков М. Әхмәтҗановка 1983 елның 28 июлендә: «Газизә [Зәбирова] апа безнең йорт ике катлы иде, дип сөйләгән. Аларның нәселләре «Тукый» кушаматы белән йөргән», – дип әйткән. Кара: *Әхмәтҗанов М.* Күрс. хезм. Б. 24.

[4] Казан утлары. 1986. № 4. Б. 110–111.

[5] *Әхмәтҗанов М*. Күрс. хезм. Б. 97–98.

[6] *Акманаев Р.* «Туган илем Коҗамакты карьяседер...». Барда авылы, 2011. Б. 12, 66–67.

Янгалычев һәм Богдан Енговатов исемнәре урыс тарихи чыганакларында да очрый. Татар тарихи чыганаклары системасына аны археограф И.Р. Габдуллин беренче булып кертеп җибәрә. Аның мәгълүматлары буенча, Богдановлар иң беренче мәртәбә XVI йөздә, Кадом өязендә телгә алынганнар»[1].

Тукайга әнисе ягыннан якын кардәшләр: Мәмдүдәнең башка анадан (Латыйфадан) бертуганнары – Бибисаҗидә (1877–1956), Гандәлиб (бала чакта үлә), Гөлчәһрә (1879/80–1938), Кәшфелкәбир (1885–1938), Кәшфинур (1887–1919), Шәмсемөнир (1890–1914)[2].

Тукайга әнисе ягыннан туганнан-туган – Мөхәммәдвафигъ, Мәсрүрә, Өммеһани, Солтанәхмәт, Фатыймабикә, Нурдидә, Әкълимә (барысы да Саҗидә балалары), Әхәт, Дияр, Гандәлиб, Һава (Гөлчәһрә балалары), Нурания, Мәсгудә, Габделфәрт (Кәшфелкәбир балалары).

Казан өязе Яңа-Кишет волосте составына кергән Тукайның әнисе туган Өчиле (Кече Бирәзә) авылында XIX йөз азагында 405 кеше яшәгән (191 ир-ат, 214 хатын-кыз)[3].

Саҗидә Хәбибуллина истәлекләренә караганда, Мөхәммәдгариф «күп вакытлар якшәмбе көн кич белән Арча базарына каршы Өчилегә килә торган булган. Кайвакытларда Мәмдүдә белән дә килгән»[4]. С. Хәбибуллина әйтүенчә, бервакыт, Мөхәммәдгарифның Арча базарыннан эчеп кайтканын сизгән Зиннәтулла Мәмдүдәнең китап тышына: «Әллә, кызым, моннан аерыласыңмы? Аерылып кайтсаң да, миннән сүз булмас», – дип яза. Моны укыган Мәмдүдә әлеге китапның тышына:

[1] *Әхмәтҗанов М.* Күрс. хезм. Б. 99.

[2] М. Әхмәтҗанов Уфа кешесе Сәкинә Нугаевадан Мәмдүдәнең Сәйфетдин исемле бертуганы булуын ишеткән. С. Нугаевага исә бу фактны анасы Камилә Сәйфетдин кызы (1889–?) сөйләгән була. Кара: *Әхмәтҗанов М.* Күрс. хезм. Б. 19–20.

[3] Список населенных мест Казанского уезда с кратким их описанием / сост. действительный член казанского губернского статистического комитета Износков. Казань: Типография губернского правления, 1885. Бередә мәгълүматларда 5 кешенең (ике ир-ат һәм өч хатын-кыз) руханилар нәселеннән булуы искәртелә.

[4] Г. Тукай турында Хәбибуллина Саҗидәнең биргән истәлекләре // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т. Казан: Җыен. 2015. Б. 66.

Бези мундан аергандан,
Бези утларга салгандан,
Ля язырры вә ля янфәге –
Моны фәһем ит, газиз әткәй[1]. –

дип, шигырь белән җавап кайтара. Саҗидә истәлегендә Мөхәммәдгарифның «буе уртача булып, төсе коңгырт, күзе зәңгәрсу, борыны җәенке, ...сүзгә оста һәм мәзәкчән булып, киенергә купшы, башына кара кама бүрек киеп, аны кырын салып җибәрә торган булган»лыгы әйтелә[2].

Кызганычка каршы, Габдуллага Кушлавычта – туган туфрагында (җиде буын бабасы гомер кичереп бакый дөньяга күчкән якта) – әти-әниле, рәхәт, тигез тормышта үсәргә насыйп булмый: дөньяга килүенә дүрт ай ярым чакта ук әтисе Мөхәммәдгариф кинәттән, каты авырып китеп, 1886 елның 29 августында 44 нче яшендә бакыйлыкка күчә[3].

Мөхәммәдгарифның кинәттән үлеме нәтиҗәсендә, беренче хатыны Гафифәдән (ул 1885 елның 28 апрелендә бала тапканда вафат була) туып, 13 яшенә җиткән беренче баласы Мөхәммәтшәриф (кызганычка каршы, ул, Казанда Җамали харчевнигында буфетчы булып эшләгәндә авырып, авылга кайта һәм 1890 елда ютәлдән вафат була) һәм 9 яшендәге Газизә (озак еллар Уральскида яшәп, 1963 елда үлә) тома ятим, ә Габдулла исә әтисез кала[4].

Егерме ике яшендә тол калган Мәмдүдә имчәк баласы Габдулланы кулына тотып, Өчилегә – атасы Зиннәтулла йортына кайтырга мәҗбүр була. Газизә Зәбирова истәлегендә: «Әти үлгәндә,

---

[1] Тәрҗемәсе: «Безне бер-беребездән аерып, безне утка салудан бер файда да юк икәнен аңла син, әткәй». Кара: *Укмасый М.* Сайланма әсәрләр. Казан, 1958. Б. 112.

[2] Шунда ук. Б. 67.

[3] Метрика дәфтәрендә «Мелля Мөхәммәдгариф ибне Мөхәммәдгалим август 29 ында 44 яшендә кату зәхмәте илә вафат булды. Казан өязе Кушлавыч авылында Казан өязе Мулминский волосте Орнаш иленең указный мулласы Камалетдин мелля Шәмсетдин җеназа укып кулым куйдым», диелә. ТРМА, 204 ф., 177 тасв., 237 с.б., 349 б.

[4] Мөхәммәдгариф мулла вафатыннан соң, авылдашлары Гайнулла карт белән Мөхлисә абыстай Газизәгә опекуннар итеп билгеләнә, чөнки ул вакытта 84 яшькә җиткән һәм сукырайган Мөхәммәдгалим мулланың (бабаларының) ятимнәрне тәрбияләүне үз өстенә алырлык сәламәтлеге дә, матди мөмкинлеге дә булмаган. Тиздән (1886 елның 17 декаберендә) ул да гүр иясе була.

Габдулла биш айлык бала иде. Мин исә сигез тулып, тугызга караган идем. Әтидән соң бер кыш Габдулланың анасы белән тордым. Яхшы гына тәрбияләп үз итәргә тырышты. Ләкин шул елның язында әтинең энесе Шакирҗан абзыйның хатыны Хәерлебанат җиңги, котыртып, үзләренә алды. Миңа кызыккан сәбәпләрен аңлый алмыйм: үзләре фәкыйрьләр иде; миңа килә торган сәдакахәергә кызыктылар ахры. Анда чыкканыма бик үкендем. Елап та йөрдем...», – диелә[1].

Берара Габдуллага (якынча 1887 елның языннан[2] алып 1888 елның 22 декабре ахырына кадәр) Өчиледәге бабасы Зиннәтулла гаиләсендә торырга туры килә. Әлбәттә, имчәк балалы анага монда яшәү җиңел булмаган (Зиннәтулланың шактый кырыс холыклы хатыны Латыйфа ишле гаиләнең тагы да артуына, әлбәттә, шатлык белдермәгән). Зиннәтулла һәм үги анасы, Мәмдүдәне яңадан кияүгә бирүдән тыш, бу мәсьәләне башкача чишү юлын тапмыйлар һәм тиз арада аны хәл итеп тә куялар.

Ул елларда, руханилар гаиләсендә туып үскән балаларны башлы-күзле иткәндә, кияү яисә киленнең нинди нәселдән булуына нык игътибар бирелгән. «Муллалар, бер-берсенә тыгыз бәйләнгән ныклы бер катлау – сословие тәшкил иткәннәр. Бу сословиечелек кыз бирү, кыз алу белән дә ныгытылган. Тол калган остабикәләргә дә тиз ия чыккан... Хөрмәтле хәзрәт кызы, тирә-якта билгеле Гариф мулла җәмәгате яшь һәм чибәр Мәмдүдәне читтә калдыраларммы соң!» – дип яза бу турыда И. Нуруллин[3]. Шулай итеп, тол Мәмдүдәне озакламый үзеннән күпкә олы – 69 яшьтәге Мөхәммәдшакир исемле Малмыж өязе Сасна авылы мулласына кияүгә бирәләр.

Никах язуында (ул 1888 елның 22 декабре): «Казан өязе, Яңа Кишет волосте, Малый Бирәзә илендә имам Зиннәтулла Зәйнелбәшәр углының тол кызы Мәмдүдәне Малмыж өязе, Сасна

---

[1] *Зәбирова Г.* Күрс. хезм. Б. 23.

[2] Ф. Зыятов фикеренчә, Мәмдүдә Өчилегә [1886 ел] декабрь салкынында әтисе гаиләсенә кайтып керә. Кара: *Зыятов Ф.* Тукай Өчиледә // Казан утлары. 2011. № 4. Б. 121.

[3] *Нуруллин И.* Күрс. хезм. Б. 14.

авылының мулла Мөхәммәдшакир мулла Фәйзулла углына никях ителде. Кияү – 40 яшендә, кыз – 23 тә» диелгән[1].

Сасна мулласы Шакир[2] (Фәйзулла улы Фәйзуллин) Мәмдүдәне сорап яучы җибәргән вакытларда, тол хатынның бәләкәй баласы барлыгы яшерелмәгән, әмма Мәмдүдә Габдулласын шунда ук үзе белән алып китәргә уңайсызланган, күрәсең (Саснада Шакир мулланың ике кызы да бар бит әле, яңа гаиләдә Мәмдүдәнең бала белән килен булып төшүе ничек кабул ителер?). Атасы Зиннәтулла гаиләсендә баланы калдыру мөмкинлеге булмавын исәпкә алып, Мәмдүдә кечкенә Габдулласын вакытлыча карап торырлык кеше табу юлын сайлый.

«Исемдә калганнар»да Тукай Шәрифә исемле бер фәкыйрь карчыкта вакытлыча асрауда торуын якынча 1888 елның 22 декабреннән – 1889 елның март-апрельләренә кадәр дип билгели (моны Тукай авылдашлары сөйләгәннәргә таянып яза, чөнки Шәрифә карчык йортында «тәрбияләнә» башлаганда аңа өч яшь тә тулып өлгермәгән була). Мондагы яшәеше турында шагыйрь: «Мин үзем ул карчыкта үткән заманның ничеклеген белмим», дип искәртеп, сүзен «Хазир авылда минем вакъты сабавәтемне (сабый вакытымны) күргән карчык вә хатыннар мөрәббия (тәрбияче) карчыгымның минем илә бик начар мөгамәләдә булганлыгын үземә хикәят итәләр», дип дәвам итә[3]. Авылдашлары тарафыннан шагыйрьгә аның балачак тормышы хакында бирелгән мәгълүматка караганда, Шәрифә карчык сабый Тукайны рәхим-шәфкатькә тиендермәгән. Андый бәяннарның ни сәбәпле барлыкка килүен әйтүе читен[4], чөнки Шәрифә

---

[1] *Якупов Р.* Күрс. хезм. Б. 147. Балтач район загс бүлегендә сакланган язмалардан күренгәнчә, Мөхәммәдшакир 1916 елның 3 декабрендә 97 яшенә җитеп үлгән, димәк, никахны теркәгәндә, Зиннәтулла мулла карт киявен шактый «яшәрткән» булып чыга.

[2] Тумышы белән Арча районының Мөндеш авылыннан, Мөхәммәдгариф кебек ул да Кышкар мәдрәсәсен тәмамлаган.

[3] *Тукай Г.* Исемдә калганнар // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т.: мәсәлләр, балалар өчен хикәяләр, автобиографик повесть, юлъязмалар, хатлар (1903–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 134.

[4] Иске Җөлби авылылында 1983 елның 28 июлендә булган бер очрашуда Габделбәр Рәфыйков М. Әхмәтҗановка: «Кушлавыч авылы дүрт нәселдән торган, алар бер җәмгыять булып берләшә алмаган, гел сугышып торганнар. Шунлыктан Кушлавыч авылын «Кушылмаган Кушлавыч» дигән исем белән атап йөрткәннәр», – дип сөйләгән. Кара: *Әхмәтҗанов М.* Күрс. хезм. Б. 24–25.

карчык турында Тукай сүзләреннән («Мин бу карчык ханәсендә кадерсез, артык бер бала булганлыктан, ул мине, әлбәттә, тәрбияләмәгән; тәрбияләү түгел, яшь балаларның иң мохтаҗ булдыклары ачык йөзне дә күрсәтмәгән») һәм аерым истәлекләрдәгеләрдән тыш, бүтән мәгълүмат сакланмаган[1]. Күптән түгел генә бу юлларның авторы, Кушлавычның метрика кенәгәләрен өйрәнеп утырганда, 1895 елгы бер язмага юлыкты. Анда Кушлавычның бу елдагы имамы Габделхәер Габделкәрим углы Шәрифелҗәмал Бикмөхәммәд кызының 17 ноябрьдә 77 яшендә картлыктан вафат булуын яза[2].

Саснада яши башлап берникадәр вакыт узгач, йөрәк парәсе өчен борчылып торган Мәмдүдә, Габдулланы үзләре янына алып килү турында сүз күзгата, һәм, Шакир мулланың ризалыгын алып, тиз арада баласын Саснага китертә[3].

«Исемдә калганнар»да Тукай Саснага китүен болай итеп тасвирлый: «Мин бу карчыкта торган мөддәтдә (вакыт эчендә) анам да

---

[1] Камалетдин Хисаметдинов истәлегендә генә: «...күршебездә Урманай Гыйззәтулла, күп кешегә холкы ярамый торган хатыны Шәрифә карчык иде. Боларның бер генә кызлары бар иде, угыл балалары жук иде. Бу Гыйззәтулла безнең күршебез иде. Менә болар үзләренә бала итеп асрап аламыз дип, Тукайны алып кайтканнар иде. Бу вакыт кыш көне иде. ... Ул карчыкны башка кешеләр дә яратмыйлар иде», – диелә (кара: Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 190).

[2] ТРМА, 204 ф., 177 тасв., 491 с.б., 356 б.

[3] З. Рәсүлева язуына караганда, Габдулла турында ут йотуларын Мәмдүдә үзе язган шигырендә дә чагылдырган:

Өй түрендә бакчада бер сандугач сайрый,
Нигә сайрый бу сандугач кагынып?
Шуны сайрый:
Минем елаганны белеп, баламны сагынып.
Нигә сайрый бу сандугач, сайрый үсеп җиткәнне.
Шуны сайрый:
Мине күреп, баламнан аерылып киткәнне.
Нигә сайрый бу сандугач кич белән?
Шуны сайрый:
Күрде минем ике күзем яшь белән.
Нигә сайрый бу сандугач сызланып?
Шуны сайрый:
Минем елаганны күреп, баламны сагынып.

Кара: *Рәсүлева З.* Тукай эзләреннән // Шәһри Казан. 1999. 23, 30 июль.

теге муллага үзләшеп йиткән булырга кирәк; ул бервакыт мине үзе янына Саснага алдырырга атлар җибәрткән.

Мине бу атлар, әлбәттә, Саснага алып киткәннәр.

Хәер, алып киткәннәр генә түгел, шул атка утырып киткән дәкыйкаләрдән (минутлардан) миндә, бала булсам да, бер нәүгы шөгур (бер төсле сизенү) хасил булганмы, нидәндер, мин хазирдә дә атда утырып Саснага барганымны, үземне бер киң вә рәхәт галәмдә хис иткәнемне, юлда барганда күз алдымда әллә нинди нурлар уйнаганыны онытмаган шикелле булам. Саснага барып җиткәнмен ничек, ни рәвеш бардым, мине кемнәр каршылады – анысын белмим, ләкин үги этиемнең мине сөюе, миңа чәй янында кәрәзле балны ак күмәчкә ягып бирүе, минем шунда куанганнарым биш минутлык төш шикелле генә әле дә булса хәтеремдә»[1].

Саснага килеп, әнисе үлеменә кадәр узган унбер-унике айлык тормышы турында «Ләкин бу рәхәт бик озакка бармаган» дип язуыннан, Тукайның бу авылда яшәеше чыннан да рәхәттә узган дип уйларга була: Шакир мулланың тормышы җитеш, әнисе – янында, үги этисе дә ят күрми шикелле, ул вакытка инде теле дә ачылып җиткән булырга тиеш. Ләкин Габдулланың Саснада яшәве озакка сузылмый – 1890 елның 18 гыйнварында 26 яшендә Мәмдүдә кинәттән үлеп китә.

Моңа кадәр үз тормышында очрап торган вакыйгаларны кешедән ишеткәннәр буенча язып килгән булса, әнисе үлеме һәм аны соңгы юлга озату вакытларын Тукай инде үз хәтерендә калганнарга таянып сурәтли: «...мин монда әнкәмнең җеназасын күтәреп киткәннәрен сизгәч, яланаяк хәлемдә, капка астыннан үкереп җылый-җылый җөгереп чыгып: “Әнкәйне кайтарыгыз, әнкәйне бирегез!” – дип, шактый гына җир мәет күтәрүчеләрдән калмый барганымны хазир дә тәхаттыр иткәнемне (хәтергә төшерүемне) язамын»[2].

Саҗидә Хәбибуллина истәлекләрендә Шакир мулланың, Мәмдүдәнең сырхаулавын хәбәр итеп, Зиннәтуллага хат язуы, әмма хатның тапшырылмавы әйтелә[3]. «Шуннан соң, – дип яза С. Хәбибуллина, – эти (Зиннәтулла), Саснага үзе барып, боларның

[1] *Тукаев Г.* Исемдә калганнар. Б. 135.

[2] *Тукаев Г.* Исемдә калганнар. Б. 184.

[3] Тукай турында Хәбибуллина Саҗидәнең биргән истәлекләре // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 61.

хәлләрен белеп кайтмакчы була. Барса, Мәмдүдә апай вафат булган, шуны белгәч, әтинең хушы китеп егыла»[1].

Нурания Әмирова-Хәмидуллина истәлекләренә караганда, Зиннәтулла Мәмдүдәнең вафатына бәйле мәрсия рухында шигырь чыгара:

Пур газизәбезең төрбәседер – бу мәзар;
Әйләмеш назик вөҗүден хакь дәүре рузекяр.

Исме – Бибимәмдүдәдер, гакыйлә ирде гаян;
Дыңлар ирде гыйшкыйлә вәгазь, мөсаил һәм мәган.

Ни сәбәбтер, и Ходая, ризкы аз, гомре тәмам;
Күрмәдем күзем туйганчы, улды мәңа кәл мәнам.

Мөргы рухы тән кәфәсеннән тайран иткән дәм мәдам
Акты яшем ни кыйлаем әмре хәййүләйәнам.

Даре михнәт, даре хәсрәт, даре залим – бу мәкам,
Шунча мәхбүбә мөрәссагы дөрне кыйлды инкыйзам».

Аһ дәрига, исте гомере багына бары хәзан
Җисме паки набуд улды булды дөньядан ниһан[2].

Бу шигырь Зиннәтулланың бердәнбер иҗат җимеше түгел. «Туган илем Кожамакты карьяседер...» исемле китап авторы Р. Акманаев Зиннәтулланың Солтанай мәдрәсәсендә укуы, Кышкар мәдрәсәсен тәмамлавы турында язып, нәсел шәҗәрәсен шигъри юллар белән белдергәнен дә хәбәр итә:

---

[1] Тукай турында Хәбибуллина Саҗидәнең биргән истәлекләре. Б. 61.

[2] Энҗе бөртегедәй кадерле кызыбызның кабере – бу урын;
Дөньяның туктаусыз әйләнеп исә торган җилләре аның нәфис-гүзәл гәүдәсен туфрак итте.

Ул бик акыллы булып, аның исеме Бибимәмдүдә иде;
Ул вәгазь, төрле мәсьәлә һәм үгет сүзләрен яратып тыңлый торган иде.

Ни сәбәптер, и Хода, аның дөньядагы ризыгы аз булды, гомере өзелде;
Мин аны күзем туйганчы күрә алмый калдым, миңа төш кебек кенә булды.

Рух кошы тән читлегеннән очты, дәммәдәм (өзлексез)
Яшем акты, ни кыйлыйм, йоклый алмый ятам.

Бу дөнья – газап, кайгы, хәсрәт йорты,
Шунда тезеп куйган энҗе күк гүзәл сөекле кызымны юкка чыгарды.

Ни кызганыч, гомер багына яман җилләр иste ,
Чиста җисеме серле рәвештә дөньядан күчте.

Кара: ЯһММҮ. 9 ф., 4 тасв., 138-7 с. б.

Фәкыйре Зиннәтулла булды намем (исемем),
Уса иле идер җай-мәкамем (торган җирем),
Туган илем – Кожҗамакты карьяседер,
Пермь табгы, Усага мәсафәдер (ерак).
Зәйнелбәшәр идер нам атамыз,
Әмирхан ибне Әмирдер бабамыз[1].

Зиннәтулладан сакланып калган кульязмаларны һәм басма әдәбиятны өйрәнгән М. Әхмәтҗанов Тукай бабасының киң карашлы һәм дин белеме белән генә чикләнмәгән зат булуы турында яза: «Кульязмалар арасында гарәп, фарсы һәм иске татар телләрендә язылган шигъри әсәрләр, прозаик әйберләр, дини әдәбияттан хәдис (ягъни пәйгамбәр сүзләре) җыентыклары бар. «Төхфәтелмөлек», «Тәфсире Котыб», «Тәфсире Казый», «Рисаләи-мәүләви әл-Габаин» кебек татар мәдрәсәләрендә укылып йөргән дәреслек күчермәләре, Шиһабетдин Мәрҗани хезмәтләре хакында язмалар, Болгар галиме Хәсән Болгарига Дамаск һәм Шам мөфтиенең җаваплары, «Мәрсияи дамелла Фәхретдин Норлатый», «Исмәгыйль Кышкарый мәрсиясе», «Каргалы Әхмәди мәрсиясе», «Рисаләи сәясәт», «Гаҗаибел-мәхлүкат» кебек татар әдәбиятына караган дистәләрчә әсәрләрнең күчермәләре бар[2]», ди.

Бабасы белән кайткан тома ятим калган Габдулланы (Р. Якупов язуынча, бу вакыйганың 1890 елның февраль-март айларында булуы ихтимал[3]) Өчиледәге Зиннәтулла мулла өендә шатланып каршы алмаганнар. «Үги әбинең алты күгәрченнәре эчендә мин бер чәүкә булганга, мине, җыласам – юатучы, иркәләним дисәм – сөюче, ашыйсым-эчәсем килсә, кызганучы бер дә булмаган, мине эткәннәр дә төрткәннәр», – дип яза шагыйрь «Исемдә калганнар»да[4]. Бу елларда Идел буендагы ачлык сәбәпле, Зиннәтулланың гаиләсе дә фәкыйрьлеккә төшә. Мулланың, Г. Тукай язуына караганда, тирә-яктагы баерак авыллардан теләнеп йөргән чаклары да булган.

Тукай хатирәләрендә сурәтләнгәнчә, Зиннәтулла гаиләсендә ул шәфкатьле мөнәсәбәтне иң өлкән кыз Сажидәдән генә тоя

---

[1] Кара: *Акманаев Р.* «Туган илем Кожмакты карьяседер...». Барда авылы, 2011. Б. 68.

[2] *Әхмәтҗанов М.* Күрс. хезм. Б. 42.

[3] *Якупов Р.* Күрс. хезм. Б. 148.

[4] *Тукай Г.* Исемдә калганнар. Б. 184.

(«Исемдә калганнар»да Тукай аны «ап-пак саф бер фәрештә» дип атый; соңрак, Уральскидан язган хатларының берсендә: «Мөшфика (шәфкатьле) апаем! Синең сабый вакытта һәм хәзер дә иткән изгелекләреңне кабердә ятсам да онытмам. Анам дарелбәкая рихләт иткәч (вафат булгач), бабайлар өендә бәңа мәрхәмәт күзе илән карраучы юк иде, мәгәр син бар идең»[1], – дип яза).

Бабасы гаиләсенә сыймаган Габдулланы озакламый (1891 елның урталарында), авылдаш ямщикка утыртып, 60 чакрымдагы Казанга озаталар. Тукайның үз әсәрендә озатылу елы һәм фасылы да, ямщикның исеме дә аталмый. Истәлекләрдә исә бу «ямщикның» Гыйльфан Сабитов (?–1936) исемле кеше икәнлеге күрсәтелә[2].

Тукай үзе Казанга җибәрелү вакыйгасын нечкәләп язмый (бер җөмлә белән генә чикләнә). Бу уңайдан Өчиле авылы урта мәктәбенең татар теле һәм әдәбияты укытучысы Фәрхәт Зыятовның «Тукай Өчиледә» исемле мәкаләсе игътибарга лаек[3]. Өлкән авылдашлары – Миңлекамал әби һәм Җиһангир бабай сөйләгәннәргә нигезләнеп, ул Тукайны Казанга озатуларның әзерлекле рәвештә булуын ассызыклый. Ф. Зыятов язуына караганда, халык җитештергән әйберләрне Казанга алып барып сатучы Гыйльфан, калада Әхмәт исемле, балалары булмаган бер байда туктала икән. Бер килүендә ул үз авылларында бер ятим бала яшәвен, аның мулла нәселеннән икәнлеген сөйләгәч, теге бай Габдулланы үз тәрбиясенә алырга теләк белдергән, имеш, һәм Гыйльфан, авылга кайткач та, Зиннәтулла ризалыгы белән Габдулланы Казанга алып килә (ләкин, гөнаһ шомлыгына каршы, бай хатыны белән башка бер шәһәргә киткән була, ә өйдә калган асрау Габдулланы байның рөхсәтеннән башка алып калырга кыймый). Алып килгән товарларын сатарга Печән базарына барган Гыйльфан, Габдулланың ачы язмышын сөйләп, теләгән кешегә әлеге ятим баланы биреп калдырырга риза икәнен белдерә. Нәтиҗәдә, Яңа бистәдә яшәүче Мөхәммәдвәли исемле һөнәрче баланы үз

---

[1] Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты Язма һәм музыкаль мирас үзәге. 9 ф., 2 тасв., 10 с.б. Хат 1903 елда язылган дип фаразлана.

[2] Әлеге мәгълүмат Өчиледә яшәгән Җиһангир Гыйльметдинов истәлегендә китерелә. Аның сүзләренә караганда, «Зиннәтулланың күршесе Гыйльфан кечкенә Тукайны Өчиледән Казанга алып барган» (Гыйльфан исә «1850 елларда туып, 1930 елларда үлде», дип әйтелә). Кара: *Әхмәтҗанов М.* Күрс. хезм. Б. 10.

[3] Шәһри Казан. 2006. 18 октябрь; Казан утлары. 2011. № 4. Б. 120–123.

өенә алып китә. Ф. Зыятов әйтүенә караганда, базарда Гыйльфан «Асрамага бала бирәм, кем ала?» дип кычкырып йөрмәгән.

Бу вакыйганың тагын бер версиясе 1944 елда Мөхәммәт Гали тарафыннан Тукайның замандашы, Өчиле кешесе, Тукайдан 9 яшькә олы Минһаҗ Йөзлекәевтән язып алынган. Анда: «Карт мулла кушуы буенча, минем әнием Зөләйха, Казанга барып, башта аны тәрбиягә алырлык затларны белеште, соңыннан олаучыга утыртып, аны үзе Казанга алып барып бер байга тәрбиягә биреп кайтты», – диелә[1].

Мөхәммәдвәли һәм аның хатыны Газизә гаиләсендә торган вакытта Габдулла зур шәһәр тормышын якыннан күрә. Камилә Аитова истәлегендә әнисенең (1884–1968 елларда яшәгән Шәмсетдинова Гайниҗамал Хисаметдин кызы) Тукай турында сөйләгәннәре китерелә. Ул: «Газизә Габдулланы бик ярата иде. Аны бик тәрбияләп, бик чиста йөртте. Габдулла өстендә һәрчак ак күлмәк, җиңсез кара камзул белән чалбар, матур кара кәләпүш була иде», – дигән[2]. Тукай Казанда чакта аның апасы Газизә Мөхәммәдгариф кызы Зәбирова үзенең истәлегендә: «Әни белән бертуган апам – "солдатлар мулласы" дигән Гариф мулла җәмәгате Хәдичә апайда асыралып тора идем... Беркөнне, кулыма төшкән тиеннәремне җыйнап, Габдулла янына бардым. Юлда алма сатып алдым. "Апаең килгән" дип, анасы (Мөхәммәдвәли җәмәгате) Габдулла белән күрештереп, чәй белән кунак итеп җибәрде... Аның яхшы торганына куанып кайттым», – дип яза[3].

Кызганычка каршы, Тукайның бу җайлы тормышта көн уздыруы озакка бармый. «Мин бу ата-анамда ике елмы, күпмедер торгач, эти дә, әни дә икесе берьюлы авырый башлаганнар», – дип яза шагыйрь «Исемдә калганнар»да[4]. Г. Зәбирова истәлегендә исә, Тукайның кире Зиннәтулла йортына кайтарылуы башкача бәян ителә: «Мөхәммәдвәли белән хатыны Газизә атасы белән бертуган агасы барлыгын, аның "эчкече, бозык кеше" икәнен ишетәләр. Тәрбияләп үстергәч кенә алып китәр, дигән сүзләрне дә әйтәләр, имеш. Шул

---

[1] ЯһММҮ. 9 ф., 4 тасв., 55 с.б.

[2] *Рәсүлева З.Ә.* Тукай эзләреннән. Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. Б. 19.

[3] Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 117. Асраудa булганлыктан, Газизә энесе Габдулла белән еш очраша алмаган. 1892 елның кышларында Газизә Уральскига Госмановлар (әтисе Мөхәммәдгарифнең Газизә исемле сеңлесе һәм Түбән Сәрдә авылында туган Г. Госманов) гаиләсенә тәрбиягә алына.

[4] *Тукай Г.* Исемдә калганнар. Б. 137.

сүзләрнең тәэсире белән, ахры, үзләренә бала булып калмаслыгыннан куркып, кире бабасына озаталар, дигән хәбәр дә бар иде»[1].

Гыйльфан хатирәләрендә Тукай күңелендә якты истәлек калдырган Казаннан янә Өчилегә кайтару вакыты төгәл күрсәтелмәгән. Бу 1892 елның язына кадәр булырга мөмкин. Әлбәттә, бу юлы да Зиннәтулла бабасы һәм үги әбисе Латыйфаның ишле гаиләсе аны кочак җәеп каршы алмаган. «Инде миннән мәңгелеккә котылдык дип уйлаган бу семьяның мине ничек каршы алганлыгын уйлап белергә мөмкин», – дип яза шагыйрь «Исемдә калганнар»да[2]. Биш яшьләрдәге бу баланы урнаштыру мәсьәләсе яңадан килеп баса, һәм бу юлы Зиннәтулла белән Латыйфа, Габдулланы шәһәргә илтүдән баш тартып, аны якындагы берәр авылга асрамага бирергә уйлыйлар.

«ДӨНЬЯГА ИҢ ЭЛЕК КҮЗЕМ АЧЫЛГАН УРЫНЫМ...»

Ия елгасы (Казансуның уң кушылдыгы) буенда урнашкан Яңа Кырлай авылы XVII йөзнең беренче яртысында салынган.

Болгар ханлыгы заманында ук Алат юлы өстендә Кырлай исемле авыл булуы билгеле. Казан ханлыгы Мәскәү тарафыннан яулап алынгач, көчләп чукындырудан качкан татарлар, туган нигезләрен ташлап китәргә мәҗбүр була. Алар Себер юлыннан читкәрәк китеп (Түбән һәм Югары Мәтәскә авылларын узып), куе урманнары һәм киң кырлары булган Ия ярларына урнашканнар. Соңрак бу авыл ишәеп, бер төркем кешеләр күчеп, Ия суы башындагы Яңа Кырлай авылына нигез салганнар.

Кырлай авылы турында мәгълүматлар «Писцовая книга Казанского уезда 1602–1603 годов» дип исемләнгән китапта сакланган. Биредә Кырлай авылында ясаклы татарлар белән бергә (8 хуҗалык) Тәүкил Әлкиев һәм Чапай Худяков исемле йомышлы татарлар да яшәве күрсәтелә[3].

1834 елгы ревизия мәгълүматларына караганда, Яңа Кишет волостенә кергән Яңа Кырлай авылында 9 гаиләдә 80 кеше яшәгән (37 ир-ат; 43 хатын-кыз)[4].

[1] Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 116.

[2] *Тукай Г.* Исемдә калганнар Б. 137.

[3] Писцовая книга Казанского уезда 1602–1603 годов. Публикация текста. Казань, 1978. С. 193.

[4] ТРМА. 3 ф., 2 тасв., 26 эш, 119 б.

1850 елгы 9 нчы ревизия мәгълүматлары буенча, әлеге сан шактый арткан: 252 кеше (120 ир-ат; 132 хатын-кыз)[1].

Тукай Яңа Кырлайга килгән вакытта, бу авылда имам булып Фәтхерахман Гатаулла улы Гобәев (1857–1937) тора. Фәтхерахман хәзрәт тарихка Г. Тукайның беренче укытучысы булып кереп калган.

Нәфисә Әхмәтшина[2] истәлекләренә караганда, ул балачак дусты Мәмдүдәнең ятим калган улы Габдулланың хәлен белешеп йөри, аның Зиннәттула йортында тилмереп яшәвен күреп бик кызгана һәм, Кырлайга кайткач, әле күптән түгел бердәнбер уллары үлгән Сәгъди абзыйларга Габдулланы уллыкка алырга тәкъдим итә[3].

Сәгъди абзый Г. Тукайны Өчиледән, бабасы Зиннәтулла йортыннан, 1892 елның июнь урталарында алып китә. Кайбер истәлекләрдә, мәсәлән, Хәлилрахман Гобәйдуллин истәлегендә, Тукайның Кырлайга килү вакыты 1894 ел дип күрсәтелсә дә, бу мәгълүмат дөреслектән ераграк. Р. Якупов архив материаллары, метрика кенәгәсе язуларына нигезләнеп, Г. Тукайның Кырлайга килү вакыты 1892 ел икәнен исбатлый[4].

Сәгъдетдин Шәмсетдин улы Салихов (1837–1904) – Яңа Кырлай авылы дәүләт крестьяны. Бу вакытта Сәгъдинең гаиләсе (үзе белән) дүрт кешедән гыйбарәт: хатыны – Зөһрә (Бибизөһрә) Габделгани кызы Габделхаликова (?–?), олы кызы – Сабира (1869–1892) һәм кечесе – Саҗидә (1879–1894). Уллары Садретдин Габдулла килгәнче ике ел алдан, 1890 елны эч авыруыннан үлгән була.

Кайбер истәлекләрдә Габдулланы Кырлайга Нәфисә Әхмәтшина белән Зөһрә алып кайтуы[5], кайберләрендә Саҗидә апасының Кырлайга хәтле озата баруы[6] хакында да мәгълүматлар очрый. Г. Тукай үзенең «Исемдә калганнар» автобиографик повестенда исә Кырлайга аны Сәгъди абзый алып китүе хакында яза: «Бабайлар

---

[1] ТРМА. 3 ф., 2 тасв., 179 эш, 12 б.

[2] Нәфисә Габидулла кызы Әхмәтшина 1862 елда Өчиле авылында туып, заманында Яңа Кырлай авылына килен булып төшә. Ул Тукайның әнисе Мәмдүдә белән дус була.

[3] Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 24; Археографик экспедицияләр вакытында Нурания Хәмидуллинадан алынган мәгълүматларга караганда, Сәгъди абзый Тукайны имана җиренә ия булу нияте белән асрамга алырга ризалашкан. Кара: *Әхмәтҗанов М*. Күрс. хезм. Б. 13.

[4] *Якупов Р.* Күрс. хезм. Б. 150.

[5] Нәфисә Әхмәтшина истәлекләре // Тукай – ядкярләрдә: 1 т. Б. 24–25.

[6] Г. Тукай хакында Хәбибуллина Саҗидәнең истәлекләре. Б. 63.

өеннән чыгып, Сәгъди абзыйның арбасына утырдым... Арба кузгалды. Сәгъди абзый белән без янәшә утырып киттек. Ул юлда миңа: менә хәзер Кырлайга кайтып җитәбез, анда әниең (*Зөһрә – Г.Х.*) каршы чыгып көтеп тора торгандыр. Алла боерса, бездә катык, сөт, ипи күп, теләгәнчә ашарсың, – дип, миңа барып җитәргә ике-өч чакрым калган бәхетләр илә мине җуатып бара иде»[1].

Сәгъди әтисе сөйләгәнчә, капканы ачып, ачык йөз белән аларны яңа әнисе Зөһрә каршылый һәм, өйгә кергәч, ашата-эчертә. Тамагы туйгач, әнисеннән рөхсәт алып, Габдулла урамга чыгып китә. Габдулланың Кырлайдагы сабакташы Сафа Мөхәммәтшин Тукай белән беренче очрашуны болай тасвирлый: «“Сәгъди абзый тәрбиягә чит авылдан бала алып кайткан” дигәч, авыл балалары белән җыйнаулашып аны карага бардык. Ул – шәһәрчәрәк киенгән, ак чырайлы, кечкенә гәүдәле, бик ябык, чандыр малай иде. Беренче күрүдә үк ул малай миңа ошады. Мин аның белән бик тиз үзләшеп киттем»[2]. Билгеле, Габдулланы бөтен авыл балалары бер күрүдә үз итеп, тиз генә үз араларына кертмәгәннәр: аның битендәге шадрасы да, күзенә төшкән агы да үткен малайлар күзеннән читтә калмаган (соңгысы «Чагыр» кушаматы тагарга сәбәп булган).

Кырлайга кайтканның беренче көнендә Зөһрә әнисе Габдулланы «тазарак гәүдәле, кызыл йөзле, күк күзле»[3] Сабира апасы һәм «арык кына, сары йөзле, култыгындагы агач таякларга таянган»[4] аксак Саҗидә апасы белән таныштыра. Габдулла Кырлайга килгәндә, Сабира апасы – 23 яшендә, ә Саҗидә апасы 13 яшьләрдә була.

Габдулланың Кырлайдагы беренче җәе мәшәкатьсез, уен белән уза. Иптәш малайлары белән ындыр артындагы кечкенә инешкә төшеп су коену, күлмәк-ыштаннар белән балык сөзү, урак вакытында өй сакларга дип калган әбиләрдән кача-поса, бакчаларга кереп суган йолку дисеңме, – берсе дә калмый.

Әлеге вакытлар Тукайның «Исемдә калганнар»ында да иркен, бәхетле чаклар итеп тасвирлана: «Мин барып бер аймы, күпмедер торгач, урак вакыты йитде. Әти, әни вә ике апай уракка китә башладылар. Мин исә уракка бармый идем. Иптәш малайлар илә

[1] *Тукай Г.* Исемдә калганнар. Б. 138.
[2] Тукай турында истәлекләр / төз.: И. Нуруллин, Р. Якупов. Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. Б. 12.
[3] *Тукай Г.* Исемдә калганнар. Б. 139.
[4] Шунда ук. Б. 139.

авыл буенда җөгерә вә болынлыкларда көн буе ауный идем. Әгәр көндез кайвакыт уен арасында карыным ачса, тиз генә өйгә кайтып җан тәрәзәдән генә өйгә кереп, әнинең минем өлешкә калдырган бер җамаяк бәрәңгесе илә бер телем икмәген ашый идем»[1].

Әмма тиздән Сәгъдиләр йортына кайгы килә: кинәттән Сабира апасы үлеп китә[2]. Р. Якупов китергән ЗАГС архивындагы мәгълүматларга караганда, анда: «Шәмсетдин угълы Сәгъдетдин кызы Бибисабира 30 июльдә 23 нче яшендә җен зәхмәте илә вафат һәм Кырлай авылында күмелде»[3] дип язылган. Тукай сүзләренә караганда, әнисе Зөһрә, бу фаҗигалы вакыйгадан соң хорафатка бирелеп, иренә «Менә, үксез бала асрасаң, авызың-борының кан итәр; үксез бозау асрасаң, авызың-борының май итәр» кебек сүзләрне еш кабатлый торган була[4].

Көз җитеп, бакча эшләре башлангач, Габдуллага уйнап йөрергә туры килми. Аңа казылган бәрәңгеләрне җыеп, капчыкка тутыру эше йөкләнә[5].

---

[1] *Тукай Г.* Исемдә калганнар. Б. 139.

[2] «Исемдә калганнар»да әлеге вакыйганы Тукай болай тасвирлый: «Бервакыт шулай уйнап йөргәннән соңра, кич белән өйгә кайтсам, өй эчендә һәммә кешене күңелсез вә кәефсез күрдем. «Бу нидән икән?» дип уйлап торгач, Сабира апайның идәннән сәкегә котырган шикелле җөгерүен вә кая барып бәрелгәнен дә белмәвен һәм күзләре әллә нинди коточкыч булып акайганын күргәч, аның урактан «җенләнеп» авырып кайтканын белдем. Ул көнне өйдәгеләр берсе дә йокламый үткәрделәр. Мин генә, бик йокым килгәч, тыштагы арбага чыгып йокладым. Иртә белән, таң сызылып килгәндә, колагыма: «Сабира апаң вафат булды; син йоклап ятасың, тор, тор!» дигән бер тавыш килгәч, күземне ачып карасам – каршымда әни тора иде. Бу, билгеле, миңа да гади хәбәр түгел – йокы тәмле булса да, сикереп тордым. Шул көнне Сабира апаны җирләделәр». Кара: *Тукай Г.* Исемдә калганнар. Б. 140.

[3] *Якупов Р.* Күрс. хезм. Б. 150.

[4] *Тукай Г.* Исемдә калганнар. Б. 140.

[5] «Бу бәрәңге казу вакытында миңа урак вакытындагы кеби уйнап йөрергә тугры килмәде: миңа казып чыгарылган бәрәңгеләрне капчыкка тутырырга куштылар. Мин дә үз хезмәтемне яхшы гына эшләдем. Бу вакыт, көз көненең салкын вакытлары булса да, мин яланаяк идем. Аякларым туңганга, мин аларны балчыкка күмеп утыра идем Бервакыт шулай, аякны балчыкка күмеп, бәрәңге чүпләгән чагымда, теге бәрәңге казучы аксак Саҗидә апай яңлыш минем аякка тимер көрәк белән чапты. Аяк шактый тирән җәрәхәтләнде, мин урынымнан сикереп торып, бераз читкә барып утырып егъладым да соңра, җәрәхәткә балчык сибеп, янә хезмәтемә дәвам иттем; ләкин бу юлы аяклар никадәр туңсалар да, балчыкка күмәргә курыктым», – дип яза Г. Тукай. Кара: *Тукай Г.* Исемдә калганнар Б. 141.

Шул ук көзне Габдулланы Фәтхерахман хәзрәтнең хатыны Маһруйбикә абыстайга укырга бирәләр. Хәзрәтнең улы Хәлилрахман Гобәйдуллин: «Көз көне Зөһрә тәтәй аны безнең әнигә укырга китерде. Аңарчы әле мин дә укымый идем. Шул елны без аның белән, аш өебездә, кыз балалар янында, бергәләп, әнидән сабак укый башладык. Һәр көн иртән аны таякка таянып йөри торган аксак Сәҗидә апасы безгә укырга китерә торган иде» – дип искә ала[1].

Биредә Габдулла гарәп телендә язылган догалардан торган «Иман шарты» китабын үзләштерүгә керешә[2].

Габдулланың Кырлайда яшәгән чорында онытылмаслык тәэсир калдырган вакыйгаларның берсе итеп авылда уздырылган Сабантуйны атарга мөмкин. Аның турында шагыйрь: «Авыл халкы тегеләй дә иртә торучан булса да, бүген Сабан туе бәйрәме көне булганга, бигрәк тә иртә торганнар, вә һәр өйдә, һәркемдә көләч йөз, тәмле сүз иде. Мин кайсы гына өйгә керсәм дә, минем ятим калган мулла баласы икәнемә игътибарән, миңа, башка малайларга биргән кеби, кәнфит, бер-ике перәннек кенә бирмичә, һәр йорт иясе дә буялган күкәй бирәләр иде. Шунлыктан минем капчыгым буялган күкәйләр илә бик тиз тулып, өйгә дә кайтып кердем. Башка малайлар һаман йөреп калдылар шикелле»[3], – дип яза.

Замандашлары истәлекләренә караганда, Габдулла сүзгә тапкырлыгы, юморга бай һәм сизгерлеге белән аерылып тора.

Язга чыгар алдыннан, Сәгъдиләр гаиләсендә куанычлы вакыйга була: көтеп алган ир балалары дөньяга килә һәм аңа да Садри дип исем кушалар (үлгән малайлары да Садри исемле була). Хәзер инде Габдуллага, үткән җәйдәге кебек, көннәрен уйнап үткәрергә җай калмый: әнисе эштә чагында, ул, бала юатып, тирбәтеп утырырга тиеш була, урак вакыты җиткәч, Габдуллага Садрины тартып уракка да төшергә туры килә. Иптәше Хәлилрахман хатирәләренә караганда, аның әнисе дә шул елны бер ир бала тапканлыктан, ике дусның тормышы шул балаларны карауга кайтып кала. Бу турыда Хәлилрахман:

---

[1] Тукай турында истәлекләр. Б. 15.

[2] Бу китап мәктәпләрдә дәреслек итеп кулланылган. Анда догалар алдыннан гарәп әлифбасы бирелгән. Һәр хәрефнең исеме бар (а – әлиф, б – би, т – ти һ.б.). Балалар башта әлеге хәрефләрнең исемнәрен ятлыйлар, аннары – догаларны.

[3] *Тукай Г.* Исемдә калганнар. Б. 142.

«Зөһрә тәтәй үзенең кечкенә баласын, ике тәгәрмәчле кабык арбага салып, Габдуллага карарга бирә, әни минем кечкенә энемне, читәннән үргән дүрт тәгәрмәчле арбага салып, миңа бирә иде. Без җәй көне урам буенча Габдулла белән шул балаларны тартып йөри идек. Аларны ташлап китеп, иркенләп уйнап йөри алмый идек»[1], – дип искә ала.

Күз җитү белән Габдулланы мәдрәсәгә бирәләр. Мәдрәсәгә килгәч, башта Хәбри хәлфәгә (Хәбибрахман Гатаулла улы Гобәев; (1869–?) тапшыралар. Хәбри хәлфә үзенең хатирәсендә Тукайның мәдрәсәдә укуы турында: «Мәктәпкә йөри башлаганда ул бик кечкенә иде. Укырга кергәч, башта аны мин укыттым. Соңыннан гына ул муллага күчте. Укуга һәм язуга бик зирәк, ятлау куәсе көчле, табигате басынкы, дәртле иде. Башка балалар белән тәрбиясезләнеп, шаярып йөргәнен хәтерләмим. Шаярган яки сабак белмәгәне өчен минем тарафтан башка балаларга кыен эләккәләсә дә, аңар тырнак белән дә чиртмәдем. Башта ул мәктәпкә йөреп кенә укыды, соңыннан кунып укый башлады. Сабагын белмәсә, хурланып елый иде»[2], – дип яза.

Габдулланың укуда шактый алга китүе сабакташлары күзенә дә ташлана, билгеле. Тукайның шәриге Ахун Сабирҗанов (1886–1960) аның мәдрәсәдә укуы хакында: «Ул авыл балаларына охшамаган, бик юка гәүдәле һәм чандыр. Укырга искиткеч зирәк иде, Беренче кышны ук “Һәфтияк”[3] иҗеген, сүрәсен укып, “Коръән”гә керде. Ул вакытта безнең мәктәптә укырга зирәклекләре белән танылган Җәббар Гарифы (*Гариф Җәббаров (1887–?) – Г.Х.*) белән Әһлине (*Әһлиулла Хәлиулинны (1886–1937) – Г.Х.*) һәм аннан берәр ел элек укый башлаган башка малалайларны узып китте»[4], дип искә ала.

Габдулла мәдрәсәдә укытыла торган китаплар белән генә чикләнеп калмый. «Бәдәвам», «Кисекбаш»лар белән беррәттән «Йосыф китабы», «Бүз егет», «Таһир илә Зөһрә кыйссасы», «Рисаләи Газизә» һ.б. китапларны яратып укый.

Габдулланың укуга һәвәслеген күреп алган хәзрәт күпмедер вакыттан соң аны үзе укыта башлый. Бу турыда, бераз көнләшү хисе белән, Тукайның якын дусты һәм сабакташы Сафа

[1] Тукай турында истәлекләр. Б. 16.
[2] Шунда ук. Б. 19.
[3] Һәфтияк – Коръән сүрәләренең җидедән бер өлеше.
[4] Тукай турында истәлекләр. Б. 17.

Мөхәммәтшин (1879–1951) үзенең хатирәләрендә яза: «Мәктәпкә кергәч тә, озак тормыйча, Фәтхерахман мулла аны үзе укыта башлады. Безнең күбебез Хәбри хәлфәдән генә укый иде. Мәктәпкә кергән елны ук Фәтхерахман мулланың Габдулланы шулай аерып укытуына без көнләшә башладык. Аның тиз арада, "Һәфтияк" сүрәсен бетереп, сүрәгә керүе һәм язга кадәр "Һәфтияк" сүрәсен бетереп, "Коръән" укырга башлавы безне бераз кытыкландыра иде. Чөнки башка балаларга моның өчен ике-өч ел кирәк була. Габдулланың тиз арада зур укып китүен без аның зирәклегеннән дип түгел, мулла укытканлыктан дип белә идек»[1].

Фәтхерахман хәзрәт, чыннан да, Габдулланы якын иткән булса кирәк. Хәзрәтнең улы Хәлилрахман Гобәйдуллин истәлекләренә караганда, аның әтисе: «Ул минем белән бергә Кышкарда укыган Гариф абзый улы булырга кирәк, атасы дус кеше иде, улын да күрергә кирәк», – дип, Габдулланы, Кырлайга килү белән, үзләренә кунакка чакырган[2]. Г. Тукай хәтерендә хәзрәтнең атна саен аңа 5 тиен акча бирүе дә сакланган[3].

Кырлайда яшәгән чорда Габдуллага авыл кешесе тормышында үзәк урын тоткан җир эше белән танышырга, аның авырлыгын азмы-күпме татырга да туры килә. Мәсәлән, яз көне авыл халкы сабанга чыккач, Сафа Мөхәммәтшин сүзләренә караганда, Сәгъди абзый Габдулланы да сабан эшенә җәлеп итә. Сафа: «Язын сабанга чыккач, Сәгъди абзый миңа Габдулланы тырмага өйрәтергә кушты, мин аны ике көн үзем белән алып барып, тырмага өйрәттем. Кайткач, Сәгъди абзый безне бик сыйлый, "Өйрәнәме минем малай?" – дип соравына каршы: "Өйрәнә", дигәч, бик шатлана иде. Берничә көн бергәләп тырмалагач, Сәгъди абзый, туры алашасын җигеп, Габдулланың үзен генә җибәрде. Шулай да мин, аның янына барып, бераз булышкаладым»[4], – дип искә ала.

1894 ел башында, яз айларында, Сәгъдиләр йортына ике бәхетсезлек килә. Култык таягы белән йөргән Саҗидә апасы 30 апрельдә, 15 яшендә «чахоткадан» (туберкулёздан) үлеп китә. Бу инде моңарчы ике баласын җирләгән Сәгъди белән Зөһрә өчен бик зур

---

[1] Тукай турында истәлекләр. Б. 13.
[2] Шунда ук. Б. 15.
[3] *Тукаев Г.* Исемдә калганнар. Б. 144.
[4] Тукай турында истәлекләр. Б. 13.

тетрәнү була. Озак та үтми Сәгъдине паралич суга һәм ул гомеренең азагына хәтле чатанлап йөрүчән булып кала.

Кырлай авылына килен булып төшкән Нәфисә Әхмәтшина истәлекләренә караганда, ул Өчилегә кунакка кайтканда, Габдулланы да үзеннән калдырмыйча, бабасы Зиннәтуллаларга алып кайткалаган[1]. Тукайның Кырлайда яшәгән вакытта Өчилегә кайтуы аның Уральскидан апасы Саҗидәгә язган хатында искә алына: «Бервакыт, Кырлайдан Өчилегә җыенга килгән вакытымда, бабайларда җизнәмнең яңа кияү вакыты иде. Исеңездәме, мин икеңезнең хәлвәт бүлмәсенә (кыз белән кияү бүлмәсенә) кереп чәй эчдем, әмма яшьлегемнән бернәрсә фәһемләмәдем»[2].

1894 елның көзге бер көнендә, өйләдән соң, Сәгъдиләр капкасы төбенә арбалы бер кеше килеп туктый. Атын куеп өйгә кергәч, Габдулладан әти-әнисен чакыруын сорый. Бу вакытта ындырда эш белән мәшгуль Сәгъди белән Зөһрәне Габдулла тиз арада чакырып алып кайта. Әтисе, әлеге мосафир белән күрешкәч, чәй янында, аның нинди йомыш белән килүен сорый. Мосафир үзенең Кушлавыч авылы кешесе Бәдри (Бәдретдин Хисаметдин улы Хисаметдинов; 1859–1934) икәнен, Габдулланың Уральскидагы апасы һәм җизнәсе үтенече белән малайны Уральскига алып китәргә дип килгәнен әйтә. Сәгъди белән Зөһрә, бу хәбәргә кәефләре китеп: «Ярар менә, без икмәкнең поты фәләнчә кадәр кыйммәт вакытта аны 3–4 ел ашатып торыйк да (дөресрәге, ике ел. – *Г.Х.*), хәзер, эшкә ярар вакыты җиткәч, сиңа биреп йибәрик, имеш. Юк, булмас. Әгәр ул кардәше булса, ник аны әүвәлдә күрмәгән?»[3] – дип, ризасызлык белдерәләр. Бәдри абзый Сәгъди белән Зөһрәне, кеше баласын тотып торырга хокуклары юклыгын кисәтеп, кесәсеннән рус телендә язылган ниндидер кәгазьләр чыгарып, үрядниккә әйтү,

---

[1] Нәфисә Әхмәтшина истәлекләре // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 24–25.

[2] ЯһММҮ. 9 ф, 2 тасв., 10 с.б.; Бибисаҗидә 1893 елның 25 декабрендә Әхмәтсафа Зариф улы Хәбибуллинга (1864–1937) кияүгә чыга. Туй Өчиледә була. Бу дата метрика кенәгәсендә теркәлгән никахлашу көне булырга тиеш. Димәк, Г. Тукай апасы Саҗидәгә язган хатында искә алган Җыенга кайтып, хәлвәт бүлмәсенә кереп, чәй эчеп йөргән вакыт 1894 елның җәе булып чыга. Чөнки, элеккеге туй йоласы буенча, никах укылгач, кыз күпмедер вакыт үз әти-әниләре янында яши, кияү кеше кунакка килеп йөри. Мондый кияүләп йөрүләр берничә ай яки бер ел да дәвам итәргә мөмкин.

[3] *Тукай Г.* Исемдә калганнар. Б. 145.

судка бирүләр белән куркыткач кына, бичара эти-әнисе Габдулланы иске бишмәтләрен, киез каталарын кидереп, Бәдри арбасына утыртып, елап, озатып калалар.

Г. Тукайның Кырлай авылында тагын бер тапкыр 1907 елның октябрь айларында (17 октябрьдән соң) булуы мәгълүм. Туган авылы Кушлавычка кайтышлый ул иң элек Каенсарга, апасы Саҗидә янына кереп чыга, аннары Кырлайга юл тота. Кырлайда остазы Фәтхерахман мулла өенә кереп чәй эчүе билгеле. Кырлайдагы сабакташы Хәлилрахман Гобәйдуллин: «1907 елда призывка каралырга кайтканда, Габдулла Кырлайга килгән. Ул вакытта әткәй мине призывка каралу өчен Арчага алып киткән иде. Габдулла Әтнәдә каралган булган. Ул, әни янына кереп, чәй эчеп чыккан. Өстенә яхшы пальто, башына кепка, аягына штиблет кигән булган. Үзе бик таза иде, ди. Әни аны ул кыяфәттә күреп аптырап калган»[1] – дип искә ала.

Г. Тукай «Исемдә калганнар» автобиографик повестенда: «Кырлай авылы – минем дөньяга иң элек күзем ачылган урыным»[2], – дип яза. Мондый сүзләр, әлбәттә, нигезсез түгел.

Беренчедән, Кырлайга килгәндә Габдулла 6 яшьләрдә булып, үзе күргән, үзе белән булган хәлләрне инде фәһемли[3].

Икенчедән, Г. Тукай нәкъ Кырлайда мәдрәсәгә укырга йөри башлый, үзе өчен беренче тапкыр белем ишекләрен ача.

Өченчедән, биредә гади, авыл халкы тормышы (табигате, гореф-гадәтләре, җир хезмәте) белән якыннан таныша һәм болардан алынган тәэсирләр киләчәктә Тукай иҗатындагы образ һәм мотивларда чагылыш табачак.

Җәүдәт Нуриев (1838–1922 елларда яшәгән Мөхәммәдгарифның бертуган апасы Фаизәнең оныгы) сүзләренә караганда, Габдулланың Уральскига күчүендә Фаизәнең катнашы бар. Әлеге чорда Фаизә ире Җәлалетдин мулла белән Югары Масра авылында ишле гаиләдә яшәгәннәр (үзләре дүрт җан булып, алар янына

---

[1] *Гобәйдуллин Х.* Кырлайга килгәндә // Тукай турында хатирәләр. Б.11.

[2] *Тукай Г.* Исемдә калганнар. Б. 144.

[3] «Исемдә калганнар»да Кырлай чоры турында бәян итү стиле дә үзгәрә. Кырлайга хәтле булган вакыйгаларны Тукай кеше сүзләренә таянып кына бәян итә (мәсәлән, «минем белән бу хәл булган» дип), ә инде Кырлайдагы тормышы турындагы гыйбарәләрне икенче формадагы гыйбарәләргә алмаштыра («мин монда булдым», «моны күрдем» һ.б.).

икешәр балалы тол калган ике сеңелләре өстәлгән). Билгеле, андый яшәеш шартларында алар Габдулланы үзләре янына сыйдыра алмаганнар. Шуңа күрә, Фаизә, мәсьәләне аңлатып, Уральскида бай җиргә кияүгә чыккан бертуган сеңлесе Газизә Госмановага, ятим Габдулланы уллыкка алуларын үтенеп, хат яза[1].

Ул заманнарда Казаннан Уральскига юлның озынлыгы 600 чакрымнан да артып киткән. Мондый ерак җирләргә баланы озатып җибәрү һич тә җиңел булмагандыр, билгеле. Бәдри абзый, Габдулланы Кушлавычта үз өендә калдырып, Казанга барып, Уральскига китүче юлаучыны эзләргә керешә. Шулай итеп, Тукай бер ай чамасы туган авылында яшәп кала.

Авыл халкы 8 ел элек вафат булган Мөхәммәдгарифны, әлбәттә, онытмаган һәм сабый Тукайга – мәхдүмгә (мулла улына) – тиешле хөрмәт белән караган. «Кая барсам да, мине мулла баласы дип, халык башка малайлардан аерганга, хәтта җыеннарга яшьдәш кызларым илә «так-каравыл» уйнау да миңа гаеп булганга, мин үзем дә үземне һәрвакыт мулла баласыча тотарга вә укыган китапларым илә гамәл итәргә тырыша идем», – дип яза шагыйрь «Исемдә калганнар»да[2].

Үз истәлекләрендә Тукай, моңа дәлил буларак, Кушлавычтагы бер эпизод турында яза: «Мәсәлән, берзаман, Бәдри абзыйларга килгәч, минем илә күрешергә Ситдикъ исемле, авылымызның шактый могтәбәр кешесе килде, үзе исерек иде. Миңа килеп сәлам бирде – сәламен кайтармадым, кулын сузды – кулын алмадым. Сәбәбен сорадылар. Мин шул вакыт «Бәдәвам»ның:

Исереккә сәлам бирмә,
Ул бирсә, һәм син алма… –

дигән бәетен ярдым да салдым. Моңар бөтен Бәдри абзый гаиләсе гаҗәпләнүдән башка, минем бу диндарлыгым авылга да җәелде»[3].

---

[1] *Нуриев Җ.* Килү // *Рәсүлева З.Ә.* Тукай эзләреннән. Б. 24.

[2] *Тукай Г.* Исемдә калганнар. Б. 147.

[3] Шунда ук. Б. 147. Вакыйганың шаһиты Кәмалетдин Хисаметдинов истәлегендә: «Түбән очта фатир төшерүче Әхмәди дигән кеше бар иде, шул Әхмәди безнең түбән өйгә керде дә: “Әссәламе галәйкем”, – диде. /…/ Ә инде Тукай сәламен алмады. Әхмәди абзый, үзе бик җиңел генә кеше булу өстенә, азрак төшереп алганга күрә, бик тиз генә Тукай җанына барды да: “Ә син ник сәлам алмыйсың?” – дип орышырга барган иде». Кара: Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 182.

Ниһаять, Бәдри абзый Казанда Тукай өчен сатып алынган яңа киемнәр белән (бүрек, киез ката, бишмәт) Кушлавычка әйләнеп кайта, һәм тиз арада алар икесе Казанга юл тоталар.

Берничә көннән соң, Казанның Печән базары тирәсендә, Тукай, көтмәгәндә, үги этисе Мөхәммәдвәли белән очраша. Бу очрашуга куанып («Әле син теремени?! Анаң әле кичә генә сине төшендә күргән иде; әйдә, өйгә алып барыйм; чәй эчәрсең, бездә кунарсың»), Мөхәммәдвәли Габдулланы үзләре яшәгән яңа урынга (Иске татар бистәсенә) алып кайта. Казандагы әнисе Газизә белән очрашуны Тукай: «Өйгә барып кердем. Анда әни каршы алды. Бичара, сагынган икән, ул да егълады.

Минем өчен хәзер чәй куелды. Әти хәрчәүнәдән пилмән алып чыкты; сыйландык. Миннән моңар кадәр ниләр күргәнемне сораштылар. Мин дә онытмаган кадәрене сөйләдем.

Бу ата-анамның мин аерылып торган мөддәттә (вакытта), этинең сакалы агаруы вә әүвәл Яңа бистәдә булып, хәзер Иске бистәгә күчүләреннән бүтән үзгәреш күренми иде.

Ул кичне шунда кундым. Иртәнге чәйне эчкәч, әни мине ләгәнгә утыртып җуындырды. Яхшы кәләпүш һәм кыш көне барачак минем озын сәфәрем өчен кирәкле булган бер тире чалбар кидерде.

Ул мине нумиргә Бәдри абзый янына озатканда, тагы сагынмалык итеп, тәсбихләр вә “Мәрьям ана”лар бирмәкче булса да, мин: “Кирәкми, берсе дә кирәкми, мин бай җиргә барам”, – дип, нидәндер кабул итмәдем»[1], – дип искә ала.

Бу очрашудан соң ике атна үткәч, Габдулла үзен алырга килүче Алты-биш Сапый кушаматлы Сафиулла Мәҗитов исемле кеше белән Уральскига китә.

[1] *Тукай Г.* Исемдә калганнар. Б. 148.

II бүлек

ТУКАЙ УРАЛЬСКИДА
(1894–1907)

«ИДЕЛ – ҖАЕК АРАСЫ – ЕЛКЫ БЕЛӘН ТУЛГАН ЙОРТ, КАЗАН – БОЛГАР АРАСЫ – КАЛА БЕЛӘН ТУЛГАН ЙОРТ»

(«Идегәй»)

XVI гасырда Җаек һәм Чаган елгалары кисешендә казаклар тарафыннан салынган һәм озак еллар Җаек исемен йөрткән шәһәргә 1775 елда, Екатерина II фәрманы белән, Уральск исеме кушыла. Әлбәттә, Әби патшаның бу әмере юкка гына булмаган: шулай итеп, ул халык хәтереннән 1773–1775 елда Җаек буйларында башланып киткән һәм Русия тарихында Пугачев фетнәсе исеме белән калган вакыйгаларны сызып ташларга тырышкан.

1614 елда үз ихтыярлары белән Мәскәү дәүләтенә кергән Җаек казаклары, патша Михаил Федоровичтан Җаек елгасы байлыкларын үз ихтыярлары белән файдалануны рәсмиләштергән «Милек грамотасы» («Владенная грамота») алып, озак еллар дәвамында Рус дәүләте чикләрен саклый башлыйлар.

Рус дәүләтенә керүгә карамастан, казаклар иҗтимагый тормышларын республика принциплары нигезендә оештырып яшәгәннәр: аларның барлык сәяси, иҗтимагый мәсьәләләрен «Круг» дип аталган үзидарә органы хәл иткән.

Әлбәттә, мондый мөстәкыйльлек Россия хөкүмәтен борчыган, чөнки Русиянең эчке төбәкләрендә михнәт чигеп яшәгән крестьяннар, Җаек буйларындагы иркенлек турында ишетеп, үз алпавытларыннан Җаекка качканнар. Алар гына түгел – Мәскәүдә Петр I гә каршы чыккан укчылар да, патриарх Никон реформалары белән

килешмәгән раскольниклар да һәм башка күптөрле кимсетелгән, яисә газап чигүчеләр дә бирегә юл тоткан.

Төрле елларда хөкүмәт тарафыннан качкыннар кабул итүне тыйган фәрманнар чыгарылса да, Җаек казаклары бу фәрманнарга күп очракта игътибар бирмәгәнгә күрә, биредә яшәүчеләрнең саны елдан ел арта бара. 1695 елда – Петр I заманында уздырылган халык санын алу мәгълүматлары буенча, Җаек гаскәрендә 2600 казак исәпләнгән, ә инде 1717 елда Хивага оештырылган поход вакытында аларның саны 5000 гә җиткән була[1].

Казаклар, читтән килгән качкыннарны кабул иткәндә, үз мәнфәгатьләрен дә онытмаганнар: атаманнар һәм старшиналар, алар яши торган җиргә кимсетелгән халык белән бергә төрле юлбасарлар һәм хәерчеләр дә килүен бик яхшы аңлап, кайбер очракларда, монда качучыларны, эчке Русиягә кире кайтару белән куркытып, үз файдаларына эшләткәннәр[2].

Җаек казаклары гаскәрендә башка милләт вәкилләре дә хезмәт итүе билгеле. Аларның шактый зур төркемен төрки халык вәкилләре, Казан һәм Әстерхан ханлыкларыннан чыккан татарлар, мишәрләр, нугайлар тәшкил иткән. Шул чордагы тарихи чыганакларда боларның барысын да «татар» дип йөрткәннәр[3]. Э.М. Гыйбадуллина язганча: «Идел буе татарларының Казакъ даласына күчүләре, бу төбәкнең империя составына керү чорына кадәр үк башлана, һәм ул Рус дәүләтенең эчке һәм тышкы сәясәтен чагылдырган төрле сәбәпләр белән бәйле»[4].

1765 һәм 1772 еллардагы халык санын алу мәгълүматлары буенча, Җаек шәһәрчегендә хезмәт иткән 32 җөзнең (казакларның йөз кешедән торган гаскәри бәрәмлеге) берсе татарлардан

---

[1] *Карпов А.Б.* Уральцы. Исторический очерк. Ч. 1. Уральск, 1911. С. 381.

[2] *Фокин.* Уральск православный. Уральск, 2010. С. 33.

[3] *Сдыков М.Н.* Уральск: древний и современный (очерки по истории Уральска и городской культуры Западного Казахстана) // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. 2009. С. 89.

[4] *Гибадуллина Э.М*. Переселения татар Поволжья на территорию Казахстана и особенности их расселения в регионе во второй половине XVIII – середине XIX вв. // Исторические судьбы народов Поволжья и Приуралья. Сб. статей. Вып. 5. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2015. С. 84.

гына төзелгән була, ә казакларның ике хәрби станицасында (Илецк һәм Сакмарда) 85 (898 казактан) һәм 52 (617 казактан) татар хезмәт иткән[1].

А.Д. Рябинин китергән мәгълүмат буенча, 1862 елда, Уральск казак гаскәрендә 4168 татар хезмәт иткән (барлык санның 5% ы)[2].

Казак гаскәрендә хезмәт иткән татарлардан тыш, Җаек өлкәсендә шактый күпсанлы татар сәүдәгәрләре һәм руханилары да яшәгән.

1769 елда Җаек шәһәрчегендә булып киткән П.С. Паллас монда сәүдә итүче күпсанлы татарлар турында яза. Аның хәбәрләренә караганда, татар сәүдәгәрләре казакълардан сарыклар сатып алып, аларны Идел буйларына җибәреп эш иткәннәр; шулай ук биредән күн һәм эч мае алып, аларны Казан, Ярославль, Арзамас шәһәрләрендәге күн һәм сабын җитештерү завод-фабрикаларына тапшырганнар[3].

Гомумән, татар сәүдәгәрләре казакъ даласындагы сату эшләрендә алдынгы позицияләрне яулаган. Моның сәбәбен Петр I заманыннан башланган казакъларны Рус дәүләте кулы астына кертү сәясәтендә күрергә мөмкин. 1744 елда Урта Азия, Кытай, гарәп илләре белән сату эшләрен үстерү өчен Оренбург янында Сәет бистәсе төзелә. Биредә Казан губернасыннан чыккан сәүдәгәрләр сату итә. С.Г. Рыбаков язуынча, «Казакълардагы сату эшләре күбесенчә татарлар кулында булган. Алар казакъ даласында күчеп йөреп, вак сәүдә белән эш иткәннәр һәм беррәттән ислам динен дә таратканнар»[4].

XIX гасыр уртасында, казакъ даласында сату эшләре алып барган татар сәүдәгәрләре арасында 1 нче һәм 2 нче гильдия сәүдәгәрләр дә булган: Н. Биктимеров, Р. Дәүләткилдиев, И. Баязитов,

---

[1] *Дубовиков А.М.* Казаки-мусульмане Уральского войска на государевой службе // Средневековые тюрко-татарские государства. 2016. № 8. С. 140–141.

[2] *Рябинин А.Д.* Уральское казачье войско. Ч. I–II. СПб., 1866. С. 330–331. Бу процент озак еллар үзгәрмәгән: 1876 елда татарларның саны – 5,5 %; 1885 – 5,4 %; 1897 – 5,5 % тәшкил иткән. Кара: Бородин Н.А. Уральское казачье войско. Уральск, 1891. С. 138–139.

[3] *Паллас П.С.* Путешествие по разным провинциям Российской империи. Ч. 1. СПб.: Тип-ия при имп. Акад. Наук, 1773. С. 412–420.

[4] *Рыбаков С.Г.* Отчет о поездке к киргизам летом 1896 года по поручению Императорского Географического Общества // Живая старина. 1897. Вып. II. С. 179.

А. Акчурин, Хәмзә һәм Солтан Сүтүшевләр, Ш. Ибраһимов, Г. Әбсәләмов, Ю. Шакиров һ.б.[1] «Татар сәүдәгәрләре һәм приказчиклары, далага чыгып, бик отышлы бәягә (10 тиеннән башлап 3 сумга кадәр) казакълардан төлке, бүре һәм башка хайван тиреләре сатып алганнар», – дип яза В. Шкунов[2]. Сатып алган малларны Урта Азия, Кытай базарларына, Эрбет ярминкәсенә алып барганнар. Шуннан зур табышларга ия булып, казакъ урдаларына мануфактура товарларын ташыганнар. Г. Колмогоров мәгълүматларына караганда, «татар сәүдәгәре, 1850 елда сәүдә эшенә ун сум көмеш акча тоткан булса, дүрт елдан 150 сум чиста табыш алган...»[3]. Татар сәүдәгәрләренә зур табыш китергән әйбер – терлек-туар белән сату итү. Казакълардан арзан бәягә зур сарык көтүләре һәм мөгезле эре терлек сатып алып, татар сәүдәгәрләре аларны Урта Азия (Бохара, Ташкент, Куканд), Кытай (Голҗа), Семипалат, Кызылъяр (Петропавловск), Эрбет ярминкәләренә алып барганнар. Г. Колмогоров хәбәрләренә караганда, ел саен казакъ далаларыннан 150 мең ат, 100 мең үгез, 3 миллионга якын сарык сатып алынган (барысы 8 миллион сумга якын)[4].

Татар сәүдәгәрләренең казакълар белән уңышлы сәүдә итүләре татар һәм казакъ телләренең якын булуы белән дә бәйле. Оренбург хәрби губернаторы П.К. Эссен: «Казакълар белән сату итү беркайчан да рус сәүдәгәрләре кулында булмаган», дип яза (чөнки моның өчен казакъ телен һәм яшәү рәвешен әйбәт белү кирәк)[5].

Әлбәттә, Уральск һәм Гурьевның бай базарлары да татар сәүдәгәрләрен кызыксындырмый калмаган. Э. Гыйбадуллина язганча, Гурьевтагы базарларга Әстерхан, Саратов, Казан, Самара, Минзәлә һәм башка шәһәрләрдән чәй, тукыма, йомшак күн, савыт-саба һ.б.

---

[1] Татары в Казахстане: иллюстрированный энциклопедический справочник. Казань: Институт татарской энциклопедии и регионоведения АН РТ, 2016. С. 202.

[2] *Шкунов В.* Татары в системе торгово-экономических отношений России с Востоком // История татар с древнейших времен: в 7 т. Т. VI. Формирование татарской нации в XIX – нач. XX в. Казань, 2013. С. 328.

[3] *Колмогоров Г.* О промышленности и торговле в киргизских степях Сибирского ведомства // Вестник Русского Географического Общества, 1855. Т. 13. Отд. 2. С. 329.

[4] Шунда ук. Б. 329.

[5] Цит. по: *Банникова Е.В.* Торговля и купечество в феодальной России. Оренбург: Изд-во ОГПУ, 2002. С. 182.

белән сату иткән күпсанлы сәүдәгәрләр арасында, татар сәүдәгәрләре (С. Әхмәтов, И. Кушаев һ.б.) дә зур активлык күрсәткән[1].

Уральск базары турында этнограф һәм язучы А.И. Левшин 1821 елда болай дип яза: «Уңышлы елларда Уральскида елына 2000000 сумлык балык, уылдык, җилем һ.б. сатыла. Сатылган эшкәртелмәгән күннең саны ел саен йөз меңнән ике йөз меңгә кадәр җитә.

Уральскидан сатып алынган 150000 сарыкның күбесе Арзамас, Муром, Сембер һәм Саратов губерналарында сатыла. Мөгезле эре терлекне сатуга Казанга алып баралар»[2].

Татарларның казакъ даласындагы роле сәүдә эшләре белән генә чикләнми. А. Добросмыслов мәгълүматларына караганда, татарлар һәм мәчетләр казакъ – рус мөнәсәбәтләрендә дә гаять зур роль уйнаган[3].

Екатерина II, Русиянең казакъ даласында алып барылган сәясәте өчен мөселман дин әһелләренең файдалы булуын аңлап, шуңа нисбәтле фәрманнар да чыгарган. Мәсәлән, 1780 елда мәчетләр салу турындагы фәрманның максаты – Русия чикләрендә күчмә тормыш белән яшәгән халыкларны үз янына тарту һәм шулай ук казакъ ыруларын татар муллалары белән тәэмин итү дип билгеләнә[4]. «XIX гасыр уртасында Эчке Урданың хан ставкасында 600 татар яшәгән (бу сан урдада яшәүчеләрнең яртысын тәшкил иткән), Яңа Казанкада – 500 (шулай ук гомум санның яртысы), Таловкада – 200 (өчтән бер өлеше). А. Алекторов фикере буенча, бу татарлар күбесенчә Эчке Урдада таралып яшәгән указсыз муллалар булган», – дип яза Г. Солтангалиева[5].

Казакъ даласында яшәгән татар муллалары дини белем тарату белән генә чикләнмичә, мәгариф өлкәсендә дә зур тырышлык күрсәткән. Г. Солтангалиева китергән мәгълүматка караганда, XIX гасыр уртасында Эчке Урдада 38 мөселман мәктәбе булып, анда

---

[1] *Гибадуллина Э.М.* Күрс. хезм. Б. 86–87.

[2] *Левшин А.И.* Историческое и статистическое обозрение уральских казаков. СПб., 1823.

[3] *Добросмыслов А.И.* Тургайская область. Исторический очерк. Оренбург, 1898. С. 173.

[4] Шунда ук. Б. 164.

[5] *Султангалиева Г.* «Татарская» диаспора в конфессиональных связях казахской степи (XVIII–XIX вв.) // Вестник Евразии. 2000. № 4. С. 26.

400 укучы белем алган (аларның 350 се – татар һәм казакъ балалары). «Гомумән, – дип яза галимә, – казакълар арасында “белемле” дип, татарча яза һәм укый алган кешеләрне таныганнар»[1].

Татар муллалары казакъларның метрика кенәгәләрен дә алып барганнар, мәчетләр төзегәннәр. Шәригатъ буенча мәхкәмә эшләрен башкару да алар кулында булган[2].

XIX гасырның уртасыннан башлап Русия хөкүмәтенең татар руханиларына мөнәсәбәте үзгәрә, һәм патша хөкүмәте татар дин әһелләренең казакъларга тәэсирен киметү өчен төрле чаралар эзли башлый. Мәсәлән, «Оренбург губернасы белән идарә итү турында вакытлы положение» дип исемләнгән рәсми документ буенча, казакъларның дин белән бәйле мәсьәләләре Оренбург Диния нәзарәте карамагыннан алынып, Эчке эшләр министрлыгы карамагына тапшырылган.

1876 елда Эчке эшләр министрлыгының махсус комитеты утырышында, Оренбург генерал-губернаторы Н. Крыжановскийның «мөселман фанатизмын киметү» буенча тәкъдимнәре каралып, нәтиҗәдә, татар мәдрәсәләре каршында рус класслары ачу һәм муллалыкка указ алу өчен рус теленнән имтихан бирү турында фәрман чыгарыла[3].

1891 елның 25 мартында «Дала генерал-губернаторлыгы белән идарә итү положениесе» дип исемләнгән документ Уральск, Тургай, Акмулла, Семипалат өлкәсендәге муллалар җирле мохиттән сайланырга һәм өлкә хәрби губернаторы тарафыннан расланырга тиешлеген рәсмиләштерә. Әлеге документта бер волостьтә бер генә мулла булу, муллаларны метрика кенәгәләрен алып бару, никах һәм гаилә мәсьәләләрен хәл итүләрдән тыю турында да әйтелә[4]. Шул ук Положениедә мәчетләр төзү тәртибе билгеләнә[5].

---

[1] *Султангалиева Г.* «Татарская» диаспора в конфессиональных связях казахской степи (XVIII–XIX вв.) // Вестник Евразии. 2000. № 4. С. 28.

[2] *Лысенко Ю.А.* «Татарский вопрос» в конфессиональной политике Российской империи в Казахстане (конец XVIII – начало XX в.) // Известия Алтайского государственного университета. 2010. № 3–4. С. 147.

[3] Шунда ук. Б. 31.

[4] Шунда ук. Б. 149.

[5] Акмулла һәм Семипалат өлкәләрендә мәчет төзү өчен Дала генерал-губернаторының, Уральск һәм Тургай өлкәләрендә Эчке эшләр министрының рөхсәте кирәк була.

Хөкүмәт тарафыннан татар руханиларының эшчәнлегенә төрле чикләүләр булса да, татар муллалары далада яшәүче казакълар арасында үз абруйларын саклап калган.

Казакъ даласында яшәгән халыклар тарихын һәм мәдәниятен өйрәнүгә Оренбург чик комиссиясе һәм Оренбург губерна канцеляриясендә эшләүче татар хезмәткәрләре зур өлеш керткән. Алар тарафыннан җыелган мәгълүмат (сәүдә маршрутлары, хокук, башка халыклар белән аралашу нормалары һ.б.) казакъларның яшәеше һәм иҗтимагый тормышы турында күзаллауларны киңәйткән. Бу өлкәдә зур тырышлык күрсәткән М.-Ш. Аитов, Салих Биглов, Шаһимәрдан Ибраһимов, Искәндәр һәм Сөләймән Батыршиннар эшчәнлеге игътибарга лаек. Мәсәлән, Искәндәр һәм Сөләймән Батыршиннар Рус география җәмгыяте белән дә хезмәттәшлек иткәннәр[1].

Татар муллалары, мөгаллим һәм сәүдәгәрләренең хезмәте казакъ аксөякләре тарафыннан югары бәяләнгән. Җангир хан Бүкәй Урдасы белән идарә иткән чорда, биредә 400 татар мулласы яшәгән. Әлеге муллалар хан ярдәме белән казакъ балаларын укыту өчен 55 мәктәп, ә 1841 елда Хан урдасында беренче дөньяви белем бирү мәктәбе ачуга ирешкәннәр (бу мәктәптә укыту татар телендә алып барылган).

Оренбург губернасының күп шәһәрләрендә татар бистәләре салына. 1769 елда, Җаек шәһәрчегендә булып киткән галим-сәяхәтче П.С. Паллас, моңа игътибар итеп: «Аннары шул ук урамда татар бистәсе башлана, анда татарлар яши һәм аларның агартылган мәчетләре бар», – дип яза[2]. Р. Вафиев язуына караганда, 1826 елда Ак мәчет мәхәлләсе 816 кеше тәшкил иткән (бу мөселман ир-атларның саны гына). «Ак мәчетнең шул елларда шәһәрдә бердәнбер мәчет булуын исәпкә алсаң, Уральскида яшәүче татарларның (хатыннар һәм бала-чагалар белән) саны 1700–1800 кеше булуы ихтимал», – дип яза Р. Вафиев[3]. XIX гасыр азагына бу сан икеләтә арта:

---

[1] Искәндәр Батыршин 1850 елда Рус география җәмгыяте өчен «Замечания о характеристических отличиях тюркских наречий в Оренбургском крае» дип исемләнгән хезмәтен бастырган. Кара: *Галиев В., Султангалиева Г.* Вклад татарских служащих в изучение истории и культуры народов Казахстана и Средней Азии // История татар: в семи томах. Т. VI. Казань, 2013. Б. 362.

[2] *Паллас П.С.* Путешествие по разным провинциям Российской империи. Часть 1. СПб., 1773. С. 412.

[3] *Вафеев Р.* Господин-издатель. Уральск: Полиграфсервис, 2012. С. 12.

1897 елдагы халык санын алу мәгълүматлары буенча Уральскида 3460 татар яшәгән.

П. Паллас телгә алган татар бистәсе уйсулыкта урнашканга күрә, ташу вакытында аны Җаек сулары баса торган була. Шуңа күрә XIX гасырның икенче яртысыннан татарлар шәһәрнең калкурак җирендә урнашкан базар ягына күченә башлый. 1870 елларда монда кирпечтән яңа мәчет төзелә һәм яңа татар бистәсе барлыкка килә[1].

1897 елда Уральск сәүдәгәре Мортаза Гобәйдуллин Никольская урамында яңа мәчет салдыра, һәм шулай итеп шәһәрдә тагын бер татар мәхәлләсе оеша.

Р. Вафиев мәгълүматы буенча, XX гасыр башында Уральскида яшәүче татарлар өчен махсус дүрт кибет эшләгән, 1905 елдан шәһәрнең «Казан» мәйданында, элеккеге Коммерция клубы бинасындагы «Казан» кунакханәсендә татар чәйханәсе ачылган[2].

Уральскидагы татар сәүдәгәрләренең эшчәнлеге сәүдә эшләре белән генә чикләнмәгән: татар эшмәкәрләре хәйриячелеккә дә зур өлеш керткән. Алар арасыннан искә алынган Мортаза Гобәйдуллин белән бертуган Гаделшиннарны (Хәйрулла, Җиһанша һәм Гайнулла), Шакир Абдүшевне, Хәмидулла Фәткуллинны атап китәргә мөмкин[3]. Хәйрия эшчәнлеге өчен сәүдәгәр Хәйрулла Гаделшинга 1900 елда «Уральскиның мактаулы гражданины» исеме бирелә.

1906 елның 4 ноябрендә «Уральск мөселманнары җәмгыяте хәйрия»се оештырыла. Аның рәисе итеп Вәлиулла Хәмидуллин сайлана (сәркатибе – Камил Мотыйгый). Әлеге җәмгыять Уральскида яшәүче мөселманнарга, мәдрәсәләргә ярдәм күрсәтә.

Шулай итеп, XIX гасыр азагында Уральск татар халкының бер мәдәни үзәге булып, монда яшәүче татарлар шәһәрнең һәм төбәкнең икътисади, иҗтимагый һәм мәдәни тормышында зур роль уйнаганнар.

Уральскида төрле вакытта мәшһүр рус язучыларының булуы, яшәве билгеле. Алар арасында А.С. Пушкин, В.И. Даль, В.А. Жуковский, Т.Г. Шевченко, Н.С. Лесков, Л.Н. Толстой, В.Г. Короленколарны атарга мөмкин.

---

[1] *Чесноков Н.Г.* «Город малиновых зорь». С попутчиком по Уральску. Этюды и размышления. Книга первая. Уральск: Оптима, 2010. С. 349–350.

[2] *Вафеев Р.* Күрс. хезм. Б. 21.

[3] Шунда ук. Б. 23.

1833 елның көзендә «Пугачев тарихы» өчен материал җыю максаты белән Уральскига А.С. Пушкин килә һәм Пугачев фетнәсе вакыйгаларының исән калган шаһитлары белән очраша.

«Пугачев тарихын» язганда, Пушкин мәшһүр рус мәсәлчесе И.А. Крылов истәлекләреннән дә файдаланган: билгеле ки, Крыловның балачагы Жаек шәһәрчегендә, нәкъ казаклар күтәргән фетнә вакытында узган[1].

1837 елның июль аенда булачак император Александр II белән Уральскига В.А. Жуковский да килә. Аның көндәлегендә казаклар көнкүрешенә бәйле язулар сакланган. Үз язмаларында В.А. Жуковский казакларның «плавня», «учуг», «багренье», «бударка» кебек балык тотуга бәйле булган сүзләргә аңлатмалар китерә.

1862 елның июнь аенда Уральскида Л.Н. Толстой булып китә. Әдипнең Уральскига килүенең төп сәбәбе – Севастопольдә хәрби хезмәттә бергә булган иптәше Аркадий Дмитриевич Столыпин (соңыннан Уральскига наказлы атаман итеп билгеләнә) белән очрашу булса да, кайбер галимнәр әдипнең Уральскига килүен «Казаклар» повестен язу вакыты белән бәйлиләр. «Казаклар иленә сәяхәт кылу, безнеңчә, язучының казаклар тормышы турында онытылып барган тәэсирләрен яңарту теләге белән бәйле... Идел арты сәяхәтенә җыенганда, Толстой ял һәм кымыз белән дәвалану турында гына уйламаган, ә «Казаклар» повесте өстендә эшләргә дә ниятләгән», – дип яза Н. Щербанов[2].

1900 елда Уральскига Е. Пугачев турында язылачак «Набеглый царь» исемле роман өчен материал җыю нияте белән В.Г. Короленко килә. Уральскида әдип архивта эшли, казак риваятьләрен,

[1] Крыловның әтисе – Андрей Прохор улы Крылов – Җаек шәһәрчегенең комендант ярдәмчесе вазифаларын үтәгән һәм Җаек крепостен саклаганда зур батырлык күрсәткән. Пушкин файдаланган материаллар арасында «Крылов күрсәтмәләре» дә бар. Аларда Крылов тормышыннан бер кызык факт китерелгән: «Фетнәдән соң Ив. Крылов кире Җаек шәһәрчегенә әйләнеп кайткач, балалар арасында пугачевщина уены барлыкка килде. Бу уенда балалар ике төркемгә (шәһәрне саклаучыларга һәм фетнәчеләргә) бүленеп сугыша башладылар. Капитан улы Крылов бер якның җитәкчесе булып сайланган иде». Кара: *Пушкин А.С.* Собрание сочинений: в 10 томах. Т. 7. История Пугачева, Исторические статьи и материалы, Воспоминания и дневники. М.: ГИХЛ, 1959–1962. Б. 176.

[2] *Щербанов Н.* Уральск литературный. Уральск. 2008. Б. 124.

легендаларын, җырларын язып ала, Пугачев белән бәйле урыннарга сәяхәт кыла[1].

Китерелгән фактлар рус әдипләренең Уральск шәһәре һәм монда яшәүче казаклар тормышы белән һаман кызыксынып торуларын күрсәтә. Әлбәттә, төрле елларда Уральскига килеп киткән язучылар турында истәлекләрне шәһәр халкы сакларга тырышкан.

Мәсәлән, 1899 елда А.С. Пушкинның тууына 100 ел тулу уңае белән шәһәрдә «Пушкин халык йорты» ачыла һәм «Уральск казак гаскәрендә башлангыч белем бирүгә ярдәм җәмгыяте» карамагына тапшырыла.

«Пушкин йорты» 26 май көнне (яңа стиль буенча – 6 июнь), Пушкин туган көндә, меңнән артык кеше җыелган тантанада ачыла. Анда шәһәрнең барлык уку йортларыннан бик күп укучы яшьләр катнаша. Г. Тукай укыган рус классы укытучысы Әхмәтша Сираҗетдинов та үз укучыларын бирегә алып килми калмагандыр.

XX гасыр башында «Пушкин йорты» Уральскиның мәдәни үзәге булып тора. Монда китапханә, уку залы оештырыла, концертлар үткәрелә, халык өчен төрле лекцияләр укыла, юбилей кичәләре, үзешчән артистлар тарафыннан куелган спектакльләр уза. Н. Чесноков китергән мәгълүматларга караганда, 1899 елда «Пушкин йорты» китапханәсендә ике меннән артык китап тупланган була, бер ел дәвамында гына китапхәнәдән 22 мең кеше китап ала[2].

«Пушкин йорты» сәхнәсендә еш кына рус классикларының әсәрләре буенча спектакльләр куела. Мәсәлән, 1902 елның 22 февралендә биредә Гогольнең «Өйләнү», «Май төне» әсәрләре сәхнәләштерелә. Бу турыда газеталар да хәбәр итә: «Пушкин халык йортында узган Гогольне искә алу тантанасы әйбәт узды, һәм бөек рус язучысы яшь буын һәм халык хәтерендә калачак»[3].

Г. Тукайның бу чараларда катнашуы бик ихтимал. «Уралец» типографиясендә хәреф җыючы булып эшләгән А. Гладышев Тукай турында истәлекләрендә шагыйрьнең Гогольне югары бәяләгәнен әйтә: «Бервакыт ул миңа Н.В. Гогольнең рус телендәге әсәрләренең

[1] *Щербанов Н.* Күрс. хезм. Б. 169.
[2] *Чесноков Н.Г.* «Город малиновых зорь». Кн. 2. С. 14.
[3] Уралец. 1902. № 25.

тулы җыелмасын бүләк итте һәм укып чыгарга кушты. “Бу – яхшы язучы”, – диде»[1].

Уральскида яшәүче татарлар да Пушкин йортында төрле мәдәни чаралар үткәргән. 1907 елгы «Фикер» газетасының 8 март санында: «Прогрессив яшьләр мөселманча театр куярга әзерләнәләр. Пушкин йортында алар инде бик тырышып беренче репетицияне үткәргәннәр», – дип хәбәр ителә[2].

Г. Кариев истәлекләреннән күренгәнчә, бервакыт берничә кеше (К. Мотыйгый, Тукай, Г. Кариев һ.б. шәкертләр) күренекле төрек драматургы Нәмык Кәмалнең (1840–1880) дүрт пәрдәле «Гыйшык бәласе»[3] әсәрен сәхнәләштерергә уйлыйлар. «Шул кышны (1907 ел), – дип яза Г. Кариев, – Камил әфәнде, Тукаев, мин һәм тагы берничә егет спектакль куярга уйладык һәм «Народный дом»да өчдүрт көн репетиция дә ясадык. Габдулла әфәнде «Гыйшык бәласе»ндә Габдессамат хәлфә ролен алган иде. Мине бер хатын ясаганнар иде. Хәтеремдә калмаган, ни сәбәптәндер уйный алмыйча калдык»[4].

«Пушкин халык йорты»нда үткән чаралар турында мәгълүмат Тукай язмаларында да чагыла. Мәсәлән, «Фикер» газетасының 1906 елгы 25 июнь санында «Уральск хәбәрләре» бүлегендә «*** (Пушкинский домда...»)» дип исемләнгән имзасыз язмада ике хәбәр басылган. Беренчесендә «Пушкин йорты»нда митинглар булып торуы һәм аларда ораторларның Уральск халкына һәм Дәүләт Думасына бәйләнешле файдалы чыгышлар ясавы турында әйтелә. Икенчесендә исә татар кадимчеләре җыелышларында күтәрелгән мәсьәләләр турында сүз бара. Автор бу татар җәмгыяте төркеменең юк-бар мәсьәләләр (мәсәлән, хатыннарның качу-качмау мәсьәләсе) белән баш ватуыннан көлемсереп яза[5].

---

[1] *Гладышев А.* Г. Тукай турында истәлек // Тукай турында хатирәләр. Б. 29.

[2] Фикер. 1907. 8 март (№ 9).

[3] «Гыйшыйк бәласе» – төрек драматургы Нәмык Кәмалнең (1840–1880) дүрт пәрдәлек комедиясе. Аны журналист, театр һәм әдәбият тәнкыйтьчесе Габдрахман Кәрам (1878–1947) тәрҗемә иткән. 1902 елда Казанда басылып чыккан.

[4] Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 98.

[5] Фикер. 1906, 25 июнь (№ 23).

Шул ук елда «Фикер»нең 13 декабрь санында «Уральскида сайлаулар» исеме белән имзасыз чыккан мәкаләсендә Г. Тукай «Пушкинский дом»да булган эшчеләр җыелышы турында яза. Автор К. Мотыйгыйның «яндыргыч сүзләре каты тавыш вә чын ихлас илә» яңгыравын хәбәр итә[1].

Уральскида Г. Тукай еш йөргән урыннарның берсе – халык телендә «Ванюшиннар йорты»[2] дип йөртелгән «Коммерция клубы» бинасы.

Соңрак «Коммерция клубы» Уральскидагы бүтән бинага – 1900 елда Большая Михайловская урамындагы сәүдәгәр Александр Тимофеевич Карев төзегән өч катлы зур йортка күчә.

Ванюшиннар йорты каршысында, халык телендә «Каржинный клуб» дип тә йөртелгән «Приказчиклар клубы» бинасында җыелышлар залы һәм бай китапханә була[3].

---

[1] Фикер. 1906. 13 декабрь (№ 47).

[2] Бу исем йортны төзүчеләр – Ванюшиннар династиясенә нисбәтле бирелгән. Алар Саратов, Оренбург якларыннан килеп урнашкан булалар. Сәүдәләре төрле өлкәгә караган. Мануфактура кибетләре, су тегермәннәре тоталар. Арада иң танылганы – аракы заводлары (1893 елда Чикагода үткәрелгән халыкара күргәзмәдә аларның алкоголь продукциясе алтын медальгә лаек була). Ванюшиннар хәйриячелек белән дә шөгыльләнәләр. Шәһәрне төзекләндерү, урамнарны, бульварларны яшелләндерүдә ярдәм итәләр. Шәһәрнең Казан мәйданында салынган матур йортны алар баштан ук сәүдә-табыш йорты итеп төзиләр һәм гражданнар сугышына кадәр арендага бирәләр. Уральск сәүдәгәрләре, бу бинаны арендага алып, анда Коммерция клубы оештыралар. Аның әгъзалары күбесенчә читтән килгән беренче һәм икенче гильдия сәүдәгәрләр була. Коммерция клубында уздырылган кичәләрдә, маскарадларда, балларда шулай ук чит шәһәрләрдән килгән агентлар, комиссионерлар, беренче һәм икенче класстагы приказчиклар да катнашканнар. Кара: *Чесноков Н.Г.* «Город малиновых зорь». Кн. 1. С. 404.

[3] Әхмәт Фәйзи романында Приказчиклар клубы китапханәсенең Г. Тукайга тәэсире болай тасвирлана: «Беренче тапкыр ул меңнәрчә китапларны пөхтәләп тезгән озын-озын шүрлекләр һәм түбәләре биек түшәмгә тиеп торган шкафларны күреп исе китте: – Менә кайда икән ул китаплар хәзинәсе.

Биредә китап биреп торучы карт кына хатын аңа дөньяда иң бәхетле кеше булып күренде: кара инде, никадәр китап аның карамагында, теләсә кайсы шүрлеккә үрелеп, теләсә кайсы китапны урыныннан суырып ала, теләсә кайсы китапны алып укый». Кара: *Фәйзи Ә.* Тукай. Казан, 1956. Б. 401.

Приказчиклар арасында Тукайның дуслары да була. Мәсәлән, Тукайның Уральскидагы фотографияләре арасында, 1906 елның июнь аенда төшкән бер фоторәсеме сакланган. Анда шагыйрь үзенең иптәшләре: буфетчы Нәҗип Нигъмәтуллин, бухгалтер Григорий Курушкин, приказчик Рәхмәтулла Хәйруллин, шәкерт Сираҗетдин Белюков белән төшкән[1].

Тукай белән фотода сурәтләнгән кайбер танышларының истәлекләре дә сакланган. Мәсәлән, Рәхмәтулла Хәйруллин истәлегенә караганда, алар Габдулла белән 1900 елдан ук, Тукай «Мотыйгыя»га күчеп яши башлагач та танышып, аралашып йөргәннәр: «Без бер үк мәдрәсәдә укымасак та[2], бер-беребез белән бик дус булып үстек. Габдулланың тормыш урыны мәдрәсәдә иде. Ул минем янга еш килә иде. Ул килгәч, минем әнкәй дә аны үз баласы кебек үк күрә иде»[3].

Уральскига Әтнә районы Югары Бәрәскә авылыннан килеп, Мортаза Гобәйдулинның «Казан» чәйханәсе һәм нумирларына

---

[1] Әдәбият галиме Р.Ф. Исламов бу фотоның Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәгендә саклана торган ике нөсхәсе барлыгына һәм фотоларның икенче ягындагы кемнәр сурәтләнгәнлеге хакындагы язмаларга игътибар итеп, кызыклы гына күренешкә тап була.

Рәсем астындагы шәхесләрнең исемнәрен язучы шул ук почерк белән аскарак «Югары Бәрәскә. Зариф Нәҗип» («Уральскида 1906 елгы рәсем») дип язып куйган.

Шул ук фотоның икенче нөсхәсе исә Рәхмәтулла Хәйруллинда сакланган була һәм ул анда болай язган: «Бу портретка төштек 1906 елда, июль числосында. Уң якта – таяк тоткан Сираҗетдинов – “Казан” миһманханәсендә буфетчик, Мортаза Гобәйдуллинның рестораны. Икенче, аяк өстендә басып торганы – Рәхмәтулла Хәйруллин – Мортаза Гобәйдуллин магазинында приказчик булып торган. Өченчесе – күзлекле, утырган Габдулла Тукаев – “Уклар” матбагасында хәреф җыючы, шулай ук “Уклар” журналында шигырьләр язучы. Дүртенче – утырган, Курушкин Григорий – Гобәйдуллин магазинында приказчик. Бишенче – Гобәев Габделгани – Гобәйдуллин магазинында кассир булып торган кеше.

Рәхмәтулла Хәйруллин. 1906.13.VII. Казанда декабрь ае алдыннан». Кара: *Исламов Р.* Фотоларда – әдип язмышы // Тукайны өйрәнүдә яңа чыганаклар. Казан. 2016. Б. 19–22.

[2] Рәхмәтулла Хәйруллин «Рәкыйбия» мәдрәсәсендә укыган.

[3] *Рәхмәтулла Хәйруллин.* Г. Тукаев турында истәлегем // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 126.

йомышчы малай булып урнашкан Нәҗип Нигъмәтуллин истәлекләрендә: «Габдулла, җизнәсенең йомышы белән булса кирәк, миһманханәгә еш кереп йөри иде. Ә инде Тукай, Казан миһманханәсендә тора башлагач, хуҗам Садыйк Гобәйдуллин, мине укытып кеше итү нияте беләнме яки берәр башка миңа мәгълүм булмаган сәбәп беләнме, Габдулла Тукаевка айга 10 сум түләп, мине русча укытырга бирә. Мин, шулай итеп, Тукаевтан 4–5 ай русча укып, хуҗам мине шул нумердагы буфетка буфетчик итеп куя. Мин буфетчик булу белән, Тукай белән безнең арада якынлык тагы да артып китте»[1], – дип язылган.

Р. Хәйруллин үз истәлекләрендә приказчикларның Тукайга Казанга китү өчен акча җыюлары турында да яза: «Тукайның Казанга кайтырга акчасы юк иде, без приказчиклар – мин, Габделгани Гобәев, Григорий Курушкин, Хикмәтҗан Бариев һәм Габдулла Исхаковлар, үзара акча җыйнап, Тукайны Казанга озаттык»[2].

Билгеле ки, Казанга китәр алдыннан Тукай бер ел чамасы «Казан» кунакханәсендә яши[3]. Габдулла Кариев үзенең «Габдулла Тукаевның Уральскидагы тормышы» дигән истәлегендә болай яза: «1906 елның кышында бервакыт Тукаевлар мәдрәсәсенә барган идем, иттифакый аларның мәҗлесенә туры килдем.

Без җиде кеше, әкренләп кенә, хозурланып, “Мөхәммәдия” җырлап, төн буенча утырдык. Шунда бик күп сүзләр булып, без (Тукаев, мин, Сираҗетдин Беляков дигән бер шәкерт) өчәү мәдрәсәдән чыгарга, мин үзем икенче мәдрәсәдә булсам да, бер номерда, бергә торырга уйлап, бер көнне извозчикка төянеп “Казан” миһманханәсе (кунакханәсе) дигән номерга килеп төштек. Сираҗетдин дигән иптәшебез «парикмахерский» ачмакчы булып чыккан иде, ләкин бәхетенә каршы, аңар шул көндә үк урын

---

[1] *Нәҗип Нигъмәтуллин.* Габдулла Тукаев Уральскида // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 166.

[2] Рәхмәтулла Хәйрулла улы Хәйруллинның Габдулла Тукай турында истәлекләре // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 133.

[3] Бу турыда «Фикер» газетасының 1906 елгы 42 нче санында «Уральск хәбәрләре» бүлегендә: «Мәдрәсәи “Мотыйгыя”да бәгъзе шәкертләр илә Гайнетдин хәзрәт мәдрәсәсендәге Габдулла Кари (Габдулла Кариев) мәдрәсәләрнең тәрбиясенә канәгать итмәдекләреннән мәдрәсәдән чыгып, әдәби эшләр белән шөгыльләнергә карар биргәннәр», – дигән хәбәр басылган.

табылды: ул шул ук номерга (кунакханәгә) кантурщик булып керде. Без Габдулла әфәнде белән 7 нче номергамы, 15 сумга кердек. Бу вакыт Габдулла әфәнде “Фикер”дә хезмәт итә иде»[1].

XX гасыр башында Уральск шәһәре татарлары иҗтимагый тормышында «Казан» кунакханәсе мөһим роль уйнаган. XIX гасыр азагында төзелгән бу бик зур һәм матур ике катлы таш йорт «Казан» мәйданы почмагында «Приказчиклар клубы» янәшәсендә урнашкан. Карев йортына күчкәнче, бу йортта вакытлыча «Коммерция клубы» була.

Рөстәм Вафиев китабындагы мәгълүматка караганда, «1905 елның азагында, “Казан” мәйданында урнашкан элеккеге “Коммерция клубы” бинасына “Казан” миһманханәсе күченә. Шунда ук татар чәйханәсе ачыла. Мондагы хезмәт күрсәтүчеләр бары тик татар приказчиклары була һәм алар бары тик татар телендә хезмәт күрсәтә»[2].

«Казан» миһманханәсе читтән килгән коммерсантлар өчен вакытлы яшәү урыны булса, Уральскида яшәгән татарлар өчен ул мәдәни һәм иҗтимагый тормыш үзәге ролен дә үти. Миһманханәдә еш кына әһәмиятле чаралар, җәмәгатьчелек җыелышлары, төрле мәдәни кичәләр оештырылган.

«Казан» миһманханәсен ачкан байларның берсе – Садыйк (Мөхәммәтсадыйк) Әмиров (Тукайның Зиннәтулла бабасы ягыннан кардәше) – Уральскидагы татарларның җәмәгать эшендә актив катнашкан татар сәүдәгәре[3].

Кайчандыр Уральскиның 2 нче гильдия сәүдәгәре Ларион Мезиновта приказчик булып хезмәт башлаган Садыйк Әмиров, 1905 елның ахырында Мортаза Гобәйдуллин, Вәлиулла Хәмидуллиннар белән берлектә Уральскидагы «Коммерция клубы» урнашкан бинаны арендага алып, анда «Казан» миһманханәсен ачалар.

Әлеге вакыйгаларны тасвирлап, Р. Вафиев «1905 елның җәендә Большая Михайловская урамында Каревның яңа гына төзелгән

[1] *Кариев Г.* Габдулла Тукаевның Уральскидагы тормышы // Тукай турында хатирәләр. Б. 47.

[2] *Вафеев Р.* Күрс. хезм. Б. 21.

[3] *Тукай Г.* Әсәрләр. 5 томда. 5 т.: истәлекләр, юлъязмалар, хатлар, мәсәлләр һәм балалар өчен хикәяләр (1902–1913). Казан: Татар. кит. нәшр, 1986. Б. 275.

доходный домында бизәү эшләре тәмамлана. 1 октябрьдә бу бинаның икенче катына “Коммерция клубы” күченә. Бер үк вакытта “Казан” мәйданындагы бу клубның элеккеге бинасы бушап кала, һәм аны тиздән Мортаза Гобәйдуллин компаниясе сатып ала. Монда “Казан” исемле мөселманнар өчен миһманханә һәм ресторан ачыла... “Казан”га идәрә итүче булып Тукайның туганы һәм К. Төхфәтуллинның яхшы танышы Мөхәммәтсадыйк Әмиров куела»[1].

«Уралец» газетасы «Казан» миһманханәсе ачылу турында игълан бастыра: «“Казан” мәйданында урнашкан элеккеге “Коммерция клубы” бинасында тиз арада мөселман чәйханәсе һәм нумерлар ачылачак. Биналар ашыгыч рәвештә ремонтланалар...»[2]

Уральск мөселманнары өчен махсус мәдәни үзәк булдыру идеясе белән яшәгән Камил Төхфәтуллин әлеге үзәкнең «Казан» миһманханәсендә ачылуын мәслихәт күрә. Аның фикере буенча, бу үзәктә типография һәм китапхәнә урнашырга тиеш. К. Төхфәтуллин ниятләре турында «Уралец»та да хәбәр урнаштырыла: «Элеккеге “Коммерция клубы” бинасында безнең газетаның нашире тарафыннан, уку залы һәм китапханә булдыру өчен эшләр башланды. Газеталар һәм журналлар рус һәм татар телләрендә булачак... Аста татар типографиясе урнашачак. Китапханә, кирәкле рөхсәтне алгач та, эшли башлаячак. Бу файдалы нияткә чын күңелдән уңышлы булуын теләргә генә кала»[3].

Гомумән, «Уралец» газетасы «Казан» миһманханәсендә ремонт эшләрен, анда булган вакыйгаларны даими яктыртып бара. Газетаның 1905 елгы 234 нче номерында «Казан» миһманханәсендә мөселман чәйханәсе ачылуы турында әйтелә: «Шушы көннәрдә “Казан” мәйданында урнашкан элеккеге “Коммерция клубы” бинасында мөселманнар өчен чәйханә ачылды. Чәйханә шактый матур итеп җиһазландырылган; андагы иркен уку залында рус һәм татар газеталарын укырга мөмкин. Астагы этажда гади халык өчен аерым чәй бүлмәсе урнашкан. Ризыклар һәм чәй бәясе рус чәйханәләрендәге кебек»[4].

---

[1] *Вафеев Р.* Күрс. хезм. Б. 84.
[2] Уралец. 1905. № 213.
[3] Уралец. 1905. № 220.
[4] Уралец. 1905. № 234.

Г. Тукай белән Г. Кариев, аена 15 сум түләп, 7 нче номерлы бүлмәдә 1907 елның октябренә кадәр, Тукай Казанга күчеп киткәнче яшиләр. «Фикер» газетасының 1907 ел 6 гыйнвар санында Тукай үзенең адресын күрсәтеп игълан урнаштыра: «Мин бу көннәрдә генә «Мәдрәсәи “Мотыйгыя”»дан чыктым.

Бинаән галәйһи, дусларыма һәм якыннарыма игълан итәмен ки, бу көннән ары миңа язачак мәктүбләренә адресын болай язсыннар:

Уральск.

Гостиница “Казань”

А. Тукаеву.

Бакый ихтирам: Г. Тукаев»[1].

Г. Тукайның «Казан» кунакханәсендә яшәгән чоры иҗат ягыннан бик нәтиҗәле була: ул «Әл-гаср әл-җәдит», «Фикер» басмаларында эшли (алар өчен үзе мәкаләләр, шигырьләр яза, корректура эшен башкара, килгән материалларны басмага әзерли), Казанда чыккан матбугат органнары белән дә бәйләнешкә керә. «Тавыш», «Бәян әл-хак», «Казан мөхбире», «Йолдыз», Петербургта чыккан «Өлфәт», «Нур» газеталарында шигырьләре, мәкаләләре дөнья күрә.

Г. Кариев истәлегендә Тукайның «Казан» номерында яшәгәндә «чәй яныннан торып, идән буенча йөри-йөри» шигырь язуы турында әйтелә. «Мин дә бик ихлас берлә тыңлый һәм күңелемә бик ошаганнарын бикләп тә аладыр идем», – дип яза Г. Кариев[2].

Шул ук вакытта Тукай К. Мотыйгый белән җәмәгать эшләрендә дә катнаша, аларны (Уральскида 1906 елның октябрендә оешкан җәмгыяте хәйрия утырышлары, төрле әдәби-музыкаль кичәләр) газета һәм журнал сәхифәләрендә яктырта. Бу чараларның күбесе шулай ук «Казан» миһманханәсендә уздырылган.

Мәсәлән, 1906 елның 1 октябрендә «Казан» миһманханәсендә 200 дән артык кеше (татарлар һәм тирә-як авыллардан килгән казакълар) катнашында Уральскида дарелмөгаллимин (югары уку йорты, институт) ачу мәсьәләсенә багышланган җәмәгать җыелышы була. Җыелышның рәисе итеп «Фикер»нең редколлегия әгъзасы Госман Коләхмәтов сайлана. Иң әүвәл Камил Мотыйгый

[1] Фикер. 1907. 6 гыйнвар.

[2] *Кариев Г.* Габдулла Тукаевның Уральскидагы тормышы // Тукай турында хатирәләр. Б. 49.

хәзерге мәдрәсәләрнең пычраклыгын, шәкертләрнең ач вә ялангачлыгын әйтә. Уральскида дарелмөгаллимин ачуның бик кирәклеген сөйләп аңлата. Бу хәерле эшкә һәр мөселманның кулдан килгәнчә ярдәм итәргә тиешлеген әйтеп, үзенең – бер мең тәңкә, Мортаза байның 20 мең тәңкә бирергә вәгъдә кылганын белдерә.

Тукай язмасына караганда, җыелышта дарелмөгаллимин булдыру идеясенә каршы чыгучылар да булган. Мәсәлән, Г. Тукай сәүдәгәр Фатыйх Шәриповның «безгә шул борынгы мәдрәсәләр дә җитә» дигән сүзләрен китереп, аңа каршы әйтелгән үз сүзләрен дә терки: «Юк, Фатыйх абзый! Безнең ул мәдрәсәләребез генә җитми, башка милләтләрдәге кеби, безгә 3–4 этажлы мәдрәсәләр кирәк. Син Фатыйх абзый, әле күптән түгел генә ярлы идең, син шул ярлылыгым җитәр дип тормадың, кибет ачтың, сәүдә иттең, һәрничек баерга тырыштың. Инде мәдрәсә ачу хосусына килгәндә, җитәр дип әйтәсең. Вәхаләнки, мөселман кешегә милләт файдасын үз файдасыннан өстен тотарга кирәк. Юк, җитмәс. Җитәр дип әйтмә. Безнең мәдрәсәләребез рус мәдрәсәләренең тәрәтханәсеннән дә шакшырак. Китәбез, алга китәбез, канәгать итмибез бу мәдрәсәләргә! Син, Фатыйх абзый, тәрәккыйга каршы килмә. Әгәр анаң сине, тугач та, угылымның шул буе да җитәр әле дип, сине бер карыш озынлыгы тимер сандыкка салып үстерсә, яратыр идеңме?»[1]

«Фикер» газетасы бу мәсьәләне системалы рәвештә яктыртып тора. Дарелмөгаллимин ачу өчен фондка акча җыюны оештыра, башка газета редакцияләренә, тирә-яктагы казакъ авылларына да бу эштә ярдәм сорап мөрәҗәгать итә.

Тукай «Казан» миһманханәсе хуҗаларының берсе Садыйк Әмировның укытучылар институтын ачып җибәрү өчен «Казан» миһманханәсе бинасының яртысын бүлеп бирергә әзер икәнен дә газетада язып чыга («Фикер», 1906, 10 октябрь, 38 нче сан).

Әлеге институтның бер бинасын, Гайнулла Гаделшинның (1898 елда вафат була) 3 нче мәчетне мәхәллә файдасына вәкыф итеп калдырган бер бинасында урнаштырырга ниятлиләр һәм, моның өчен ризалык сорап, Диния нәзарәтенә мөрәҗәгать язалар (гаризага кул куйган 40 кеше арасында Тукай да булган). Ләкин, соңыннан кайбер кул куючылар, «Шәригатьтә вәкыфне бер

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 3 т. Казан. 2015. 326 б.

нәрсәнең файдасыннан икенче нәрсә файдасына күчерергә ярамый» дип, бу фикердән кире кайтып, моның турында Диния нәзарәтенә хат юллыйлар.

1906 елның 6 октябрендә «Казан» миһманханәсендә татар җәмгыятенең 2 нче мәҗлесе уздырыла, һәм анда катнашкан ике йөздән артык кеше, К. Мотыйгыйның Уральскида хәйрия җәмгыятен оештыру идеясен[1] хуплап, әлеге җәмгыятнең уставын төзү өчен төркем дә сайлыйлар[2].

Әйтергә кирәк, әлеге җыелышлар турында «Фикер» генә түгел[3] Уральскидагы кайбер рус газеталары да яза[4].

1906 елның октябрендә «Казан» миһманханәсендә К. Мотыйгый, Г. Кариев, Г. Тукай оештырган әдәби-музыкаль кичә үткәрелә. Бу турыда «Уральский дневник»та да игълан басылган: «Җирле мөселман яшьләре «Казан» миһманханәсендә, яки «Коммерция банкы» бинасында музыкаль кичә уздырырга ниятлиләр»[5].

Бу әдәби кичә турында Тукай «Фикер»дә, «Әдәбият ахшамы яки литературно-музыкальный вечер» дигән мәкаләсендә яза: «Әдәбият ахшамы, карт аталарыбызның чын йөрәгеннән чыккан “Тәфкилев”, “Әллүки”, “Сакмар суы” көйләрен үлгән җиреннән яңадан терелтеп, туган һәм туачак балаларыбызның күңеленә янгаянга милләт хисләре, истикъбаль (якты киләчәк) дәртләре салырга хезмәт итеп, милләт балаларының үлгән күңелләренә саба җиле шикелле рух өрәчәктер.

Әдәбият ахшамы үзебезнең көйләребез, үзебезнең моңлы мотивларыбызны үзебезнең яшь зыялыларыбыз авызыннан, алар башкаруында ишеттерәчәктер.

---

[1] Камил Мотыйгый хәйрия җәмгыятенең максатын һәм файдалы якларын сөйләп аңлата: җыйналган акчадан җәмәгатьнең иң фәкыйрьмохтаҗларына ярдәм итү, ятим балаларны тәрбия итү, дип белдерә.

[2] Уральскида «Казан» миһманханәсендә 2 нче мәҗлес // Фикер. 1906. 15 декабрь (№ 38). Устав төзү төркеменә Мортаза Гобәйдуллин, Садыйк Әмиров, Камил Мотыйгый, Уральск сәүдәгәре Нигъмәтулла Бәхтизин, казакъ буржуазиясе вәкиле, I Дәүләт Думасы депутаты Бәхтиҗан Каратаев, Мотыйгулла Төхфәтуллин, Госман Коләхмәтов керә.

[3] Кара: Фикер. 1906. 17 сентябрь;15 октябрь.

[4] 2-ое собрание мусульман // Уральский дневник: 1906. 8 октябрь.

[5] Уральский дневник. 1906. 1 октябрь (№ 180).

...Үзебезнең бәхетле киләчәк хөрмәтенә ясалачак әдәбият ахшамнарына катнашу иҗтимагый үсешебез, алга китешебез өчен мөһим булган чара»[1].

1907 елның 11 мартында «Казан» миһманханәсе залында рус һәм мөселман яшьләре берләшеп, әдәби-музыкаль кичә («Әдәби ахшам») оештыралар. Бу чарада Тукайның турыдан-туры катнашуы, хәтта оештыручыларның берсе булуы һәм үзенең дә чыгыш ясавы турында Г. Кариев яза: «Бервакыт кыш көне “Казан” миһманханәсендә русларның ниндидер бер вечерлары булды. Шул вечерда Тукаев, бер Хәкимҗан исемле иптәшен хәерче киемнәренә киендереп, үзе шуңар хитабән “Теләнче” нам шигырен театральләштереп укый. Шигырьне бик җитди итеп, көлмичә, нәсер шикелле итеп, җөмләләрне аерып, калын тавыш белән шигырьдәге вакыйгаларны сәхнәдә гәүдәләндерә. Җыелган халык бик яратып кабул итә»[2].

Билгеләп әйтергә кирәк: мондый кичәләрдә татар яшьләре белән бергә казакъ яшьләре дә катнашкан. Мәсәлән, «Фикер»нең шул ук 11 март санында басылган игъланда: «Бүген “Казан” миһманханәсендә беренче мәртәбә русча-мөселманча концерт булачак. Концертта катнашучыларның кайберләренең фамилияләре дә аталган. Алар – К.М. Төхфәтуллин һәм тагын дүрт кеше, казакъ яшьләре – Ш. Уралбаев, М. Байсынгәрәев, А. Касибулатов, А. Дүсемгалиев», дип хәбәр ителә[3].

Уральскидагы мәдәни тормыш музыкаль кичәләр белән генә чикләнмәгән. Тукай Ф.И. Макаров театрына дә бик яратып йөргән. Бу театрда, Н. Чесноков язуынча, үзешчән спектакльләр куелган, якын шәһәрләрдән һәм башкаладан килгән артистларның чыгышлары уздырылган[4].

Димәк, XIX йөз азагында – XX йөз башында, Уральск мәдәният ягыннан шактый үсеш алган, үз эченә төрле милләт

---

[1] Фикер. 1906. 22 октябрь (№ 39). Бу вакыйгага бәйле Г. Тукай «Әдәбият ахшамы ясаучы яшьләремезгә» шигырен язып, аны «Әл-гаср әл-җәдит» журналында бастыра (1906, № 12).

[2] *Кариев Г.* Габдулла Тукаевның Уральскидагы тормышы // Тукай турында хатирәләр. Б. 49.

[3] Фикер. 1907. 11 март (№ 10).

[4] *Чесноков Н.* Күрс. хезм. Б. 251. Бу театр сәхнәсендә 1891 елда Ф.И. Шаляпинның чыгыш ясавы дә билгеле.

мәдәниятләрен (рус, татар, казакъ) сыйдырган шәһәр була, һәм, һичшиксез, Уральскидагы мәдәни мохит Тукайның әдип һәм шәхес буларак үсешенә, иҗатының күпкырлылыгына уңай тәэсир иткән, дип уйларга нигез бар.

МИЛЛӘТ ТӘРӘККЫЯТЕНӘ ЮЛ ТОТЫП...

Язмыш юллары яшүсмер Тукайны Уральскига китермәсә, әтисенең сеңлесе Газизә һәм аның ире Галиәсгар Госманов интегеп яшәгән Габдулланы үз тәрбиясенә алмаса, Мотыйгулла һәм Камил Төхфәтуллиннар, ярдәм кулын сузып, Уральскида нәшер итә башлаган татарча газета һәм журналларда катнаштырмасалар, шәкерт Габдулла шагыйрь Тукай булып үсеп җитәр иде микән? Ихтимал, 18 тәүлек юл кичеп, Җаек елгасы буенда урнашкан шәһәргә килмәгән булса, Тукайның тормышы башка юлдан китәр иде.

Тукай, шагыйрь буларак, төрле мәдәниятләрне үз эченә сыйдырган Уральскида формалаша, монда ул шигърияттә дә, журналистикада да тәүге адымнарын ясый. Әлбәттә, Тукайның иҗади үсешендә дә, шәхес буларак формалашуында да Уральски даирәсенең роле гаять зур. Әлеге даирә төрле милләт (татарлар, руслар, казакълар), катлау (шәкертләр, руханилар, эшмәкәрләр, типография эшчеләре һ.б), сәяси һәм иҗтимагый карашлардан торган кешеләрдән гыйбарәт булган.

Совет чорында Тукайга багышланган хезмәтләрдә күп очракларда шагыйрь даирәсенә һәм, гомумән, Уральскидагы татар мохитенә социаль караш өстенлек хөкем сөрде. Андый хезмәтләрдә демократик рухлы, татар җәмгыятен үзгәртергә тырышкан зыялылар һәм үзгәрешләргә каршы торган татар консерваторлары аерып күрсәтелде.

Әлбәттә, беренче рус революциясе (Тукайның шигърияттә һәм журналистикада беренче адымнары нәкъ менә шул катлаулы елларга туры килә), татарларның иҗтимагый тормышына тәэсир итеп, социаль каршылыкларны да көчәйтә, ләкин Тукайның Уральскидагы татар мохите белән мөнәсәбәтен шушы каршылыклар белән генә бәйләп булмый.

Мәсәлән, Г. Тукайның Галиәсгар Госманов белән мөнәсәбәтләрен күрсәткәндә, белгечләр еш кына аның апасы Г. Зәбированың истәлегеннән бер өзек китерәләр: «Җизнинең (Г. Госмановның) үлгән хәбәрен безгә Габдулла килеп әйтте. Җәйге иртә иде. Габдулла килеп уятты да җизнинең үлгән хәбәрен әйтте. Мин елый башладым. Минем елавыма каршы Габдулла: "Аңа ник елыйсың, ул минем үлгән атама: "атаңа нәләт" дип тел тигезә торган иде", – диде»[1]. «Кимсетелүгә гаять сизгер булган балага бу җитә кала: җизнәсе белән Габдулла арасында үтеп чыга алмаслык киртә калкып чыга», дип яза И. Нуруллин[2]. Галим, моның белән генә чикләнми һәм Тукай белән Г. Госмановка багышланган өлешне болай тәмамлый: «Өстән аска күчүен дә гадәти урын алыштыру итеп кенә карарга ярамый. Аның моңа кадәрге тормышы, кулдан-кулга күчеп, гади кешеләр, хезмәт кешеләре арасында узган булса, биредә дә, ярыйсы гына бай сәүдәгәр гаиләсенә килүенә карамастан, шул ук юнәлештә бара башлый. Язмыш абыстай, әйтерсең лә, абайлап алган да хатасын төзәтергә ашыккан: синең урының, балакай, өске каттагылар арасында түгел, астагылар арасында булырга тиеш»[3]. Мондый шәрехләүләр Тукайга багышланган хезмәтләрдә аз түгел. Күп очракларда алар шагыйрьнең үз сүзләреннән чыгып бирелә (шигырьләрдә, публицистик мәкаләләрдә, хатларда). Ләкин шуны да онытмаска кирәк: Тукай да күп нәрсәләргә һәм кешеләргә карата субъектив фикер йөрткән һәм күп очракларда үз исеменнән генә түгел, ә үзе эшләгән газета һәм журналлар исеменнән дә чыгыш ясаган.

Мәсәлән, Тукайның Уральскидагы төрле язмаларында шәһәрнең абруйлы сәүдәгәре Хәйрулла Гаделшинга карата тискәре мөнәсәбәте чагыла. Тукай Хәйрулла Гаделшинның үз мәнфәгатьләрен генә кайгыртып, милләт ихтыяҗларын санга сукмаган кеше икәнлегенә ишарә ясый: «Безнең Уральскида да бәгъзе үзләренең интересларыны саклап йөри торган затлар дәрелмөгаллимин вә әлмөгаллимат мәдрәсәләренең булуына каршы төшмәсәләр ярар иде»[4].

---

[1] Тукай турында хатирәләр. Б. 20.

[2] Нуруллин И. Габдулла Тукай. Б. 46.

[3] Шунда ук. Б. 46.

[4] *Тукай Г.* Уральскидә дарелмөгаллимин // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 3 т.: мәкаләләр, фельетоннар, хикәяләр (1904–1906). Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. Б. 207.

Ләкин, Г. Тукайның Хәйрулла Гаделшинга карата әйтелгән сүзләренә генә таянып, бу зат турында фикер йөртү дөрес булмас. Гаделшин – Уральскиның мактаулы гражданины, һәм бу исем аңа юкка гына бирелмәгән: татар сәүдәгәре Уральскиның иҗтимагый тормышында актив катнашкан, хәйриячелекне дә онытмаган.

Икенче яктан, Тукайның Хәйрулла Гаделшинга каршы чыгуы К. Төхфәтуллин белән дус булуына да бәйле. Әлбәттә, К. Төхфәтуллин ачкан нәшриятта, ул чыгарган газета-журналларда эшләгән, Мотыйгулла хәзрәт мәдрәсәсендә укыган Тукай Төхфәтуллиннар гаиләсе һәм Х. Гаделшин (һәм аның тарафдарлары) арасында булган ызгышлардан читтә кала алмаган.

Мотыйгулла хәзрәт, Г. Тукай укыган мәдрәсәнең мөдәррисе булып, үзенең шәриге Мөхәммәтгарифның улын укыту өчен күп көч куйган булса, улы – Камил Мотыйгый – Уральскида татар вакытлы матбугатын булдыручы һәм шул эшкә Тукайны да тартып, аның журналист буларак үсүенә шартлар тудырган шәхес.

Ләкин шуны да онытмаска кирәк: «Мотыйгыя» мәдрәсәсенә дә, Уральск мәдрәсәләре каршында ачылган рус классына да Тукайны аның җизнәсе (Мөхәммәтгарифның сеңлесе Газизәнең ире) Галиәсгар Госманов укырга бирә.

Чынлыкта, нәкъ Г. Госманов һәм аның җәмәгате Газизә ярдәме һәм миһербанлыгы белән Тукай иҗади яктан да, рухи яктан да камилләшү өчен мөмкинлек ала.

Казан губернасында, Мәңгәр волосте Түбән Сәрдә авылында (Кушлавыч янәшәсендә) туып үскән Галиәсгар Госманов, Тукайның этисе Мөхәммәдгарифның бертуган сеңлесе Газизәгә (Бибигазизәгә) өйләнеп, XIX гасырның соңгы чирегендә Уральск шәһәренә килеп урнаша. Уральскида Госмановлар (гаиләдә барысы дүрт бала: өч кыз (Зөһрә, Фатыйма, Мәрзия) һәм Гобәйдулла исемле уллары) шәһәр үзәгендәге Почиталин урамында урнашкан ике катлы йортта яшәгәннәр.

1892 елда бу ишле гаилә ерак Казаннан, Тукайның 14 яшьлек Газизә исемле ятимә апасын да (ана башка) тәрбиягә ала. Әмма бераздан (ике ел тулмастан) Госмановлар гаиләсенә ике кайгы килә: кинәт кенә авырып, Мәрзия белән Гобәйдулла бер-бер артлы дөнья куялар. Госмановлар бердәнбер улларын югалтуны аеруча авыр кичерәләр. Госмановларда тәрбияләнгән Газизә апасы, үзенең кайда-

дыр нәүмиз булып яшәгән энесен телгә алып: «Минем Казандагы энем Габдулла да Гобәйдулла күк бик зирәк, акыллы бала»[1], – дип әйтә торган булган. Аның белән киңәшкәндәй, олы Газизә: «Казаннан Габдулланы чакыртыйк мәллә? Ишегалдыбызда бер ир бала уйнап йөрсә, бәлки җизнәңә дә уңай булыр иде» дип әйтү белән чикләнмичә, тиздән иренә дә: «Казанда Гариф абыйның баласы бар. Кеше кулында тора. Алдыбызда уйнап йөрсә, Гобәйдулла шикелле булмас микән?»[2], дип бу фикерен җиткергән.

Хатынының туганнары арасында Мөхәммәдгарифны аеруча хөрмәт иткән, Габдулланың вафат булган улы урынына нәселен дәвам иттерүче булачагына, үзләрен соңгы юлга дога белән озатачагына өметләнгән Галиәсгар Госмановның ризалыгы белән, Тукай 1894 елның азагында Уральскига килә.

Кышкы юлда, чанада 18 тәүлек үткәргән Габдулланы[3] җизнәсе белән апасы ачык чырай белән каршы алалар һәм йортның икенче катына, кече Газизә апасы янәшәсенә урнаштыралар. Озак та үтми, Габдулланы «Мотыйгыя» мәдрәсәсенә, бераздан, баланың укуга һәвәслеген белеп алып, Әхмәтша Сираҗетдинов укыткан рус классына бирәләр.

Билгеле, мәдрәсәләр мәчетләр каршында ачылганнар. Тарихи ватаннарыннан читтә яшәгән татарларның мәдәни тормышында мәчетләр, гыйбадәтханә булу белән чикләнмичә, бер үк вакытта

---

[1] *Зәбирова Г.* Тукай хакында истә калганнар // Тукай турында хатирәләр. Б. 18.

[2] Шунда ук. Б. 18.

[3] «Исемдә калганнар»да: «Мине чыпталы чананың өстен каплап, Алтыбиш Сапыйның хатыны алдына утыртдылар да һичбер якдан сулыш алырга бирмәделәр.

Тик бер-бер авылга чәй эчәргә төшкәч кенә, иркенгә чыгаралар иде.

Мин никадәрле: “Җәяү барсам да, тышда, иркендә барам”, – дип, гозерләнсәм дә, “Туңарсың, җизнәң тундырмаска кушты”, – дип, мине чыгармыйлар иде.

Җизни бу Алты-биш Сапыйга Казандан әллә нинди бер яхшы чана алып кайтырга кушкан икән, шул чана безнең артка тагылган, һәм безнең алдан бара торган тагы төрле-төрле йөкләр төягән Җаек кешеләре булганга, без “абуз” йөрүе илә бардык.

Шул сәбәпле, ябык чана зинданында, мең төрле газаплар эчендә, тәмам унсигез көн булды дигәндә, кичкә таба Җаекга барып кердек», – дип язган.

иҗтимагый вазифалар да үтәгән: монда, мәсәлән, мөселманнар хакимият карарлары белән дә танышкан.

Мәчет каршындагы мәдрәсәдә гарәп, фарсы телләре, фәлсәфә, пәйгамбәрләр тарихы, Коръән тәфсире буенча белем бирелгән. Мәдрәсәләр, гадәттә, татар байлары, сәүдәгәрләр хисабына яшәгән һәм имам исеме белән йөртелгән.

Мәдрәсәләр эшчәнлеге турында рәсми статистик мәгълүмат XIX гасыр урталарында гына барлыкка килә. Эчке эшләр министрлыгының Дини эшләр департаментына Оренбург Диния нәзарәте тарафыннан җибәрелгән мәгълүматларга караганда, 1856 ел башында аның карамагында 3478 мәчет, 934 мәдрәсә һәм мәктәп, 5607 дин әһеле (алардан 260 мөдәррис) булган. Оренбург губернасында исә 1695 мәчет, 418 мәдрәсә, 3226 дин әһеле (90 мөдәррис) исәпләнгән[1].

Р. Вафиев язуына караганда, Уральскидагы татар бистәсенең үзәге булып, шәһәр янгыннарыннан соң яңадан торгызылган Ак мәчет саналган (бу исем тыштан агартылган булганга бирелә[2]). 1759 елда Җаек шәһәрчегендә булып киткән П.С. Паллас үз китабында нәкъ шушы мәчетне искә алып: «Аннары бу урамнан агартылган агач мәчетле, татарлар яши торган татар бистәсе башлана»[3], – дип язган.

1821 елда Уральскида чираттагы янгыннан соң, татарларның бер өлеше «Кайран» дип йөртелгән урынның көньяк-көнчыгышына күченеп, шунда яңа бистә оештыралар. 1826 елда монда агачтан икенче мәчет төзелә. Н. Савичев мәгълүматларына караганда, ул мәчет Бүкәй урдасы старшинасы Караул Бабаҗанов тырышлыгы белән төзелгән[4]. Эчке Урда ханы Җангир яңа мәчет төзү турында Оренбург чик буе комиссиясенә мөрәҗәгать итеп, рөхсәт бирелгәч кенә, шәһәрдә яңа мәчет салына.

Беренче таш мәчет, Р.А. Әбүзәров тикшеренүләре буенча, Уральскида 1807 елда гына төзелә. 1826 елда аның мәхәлләсе

[1] РДТА. 821 ф., 8 тасв., 1093 эш, 1–7 б.

[2] *Вафеев Р.А.* Күрс. хезм. Б. 224.

[3] *Паллас П.С.* Путешествие по разным провинциям Российской империи. Часть 1. СПб., 1773 г. С. 142.

[4] *Савичев Н.В.* Уральская старина. Рассказы из виденного и слышанного. Уральск, 2006. 437 с.

1700–1800 кешедән торган[1]. 1869 елда, Уральск өлкәсенә нигез салыну белән бәйле тантаналы чаралар вакытында, Оренбург генерал-губернаторы Крыжановский бу мәчеттә үткәрелгән гыйбадәтне күреп, Уральск мәчете ахуны Сапараевка тырышып хезмәт иткән өчен көмеш медаль бүләк итә. Бу хәбәрне «Уральские войсковые ведомости» газетасы үз сәхифәсендә бастырган: «Генерал-губернатор, Александр-Невский соборында литургия тыңлаганнан соң, Җамигъ мәчетенә керде. Анда күпсанлы кеше катнашында (алар арасында кыргызлар да күп иде) яңа өлкәгә нигез салыну уңае белән догалар укылды»[2].

Казаклар катлавына кермәгән татар мәхәлләсе, 1870 елларда Яңа Татар бистәсендә төзелгән 3 нче Җамигъ мәчете тирәсенә оеша. Диварлары сурик (кызыл төстәге буяу) белән буялганга, аны халыкта Кызыл мәчет дип йөрткәннәр. Кызыл мәчетнең беренче имам-хатибы һәм мөдәррисе Габдеррәкыйп Тулбаев булган[3].

---

[1] Беренче Уральск мәчетләренең мөселман-казаклар тарафыннан төзелүе архив документлары белән дә раслана. Аерым алганда, Ш. Ишмөхәммәтов Оренбург Диния нәзарәтенә җибәргән белдерүендә Беренче Оренбург батальонында хезмәт итүче мөселманнарның чит шәһәрләрдән килгән татарларның гыйбадәт йорты мәхәлләсенә керергә теләүләре турында яза, чөнки Уральскиның үз (җирле) татарлары мәчете аларның казармаларыннан өч чакрымда урнаша, һәм алар анда гыйбадәт кылырга һәрчак өлгерә алмыйлар. Кара: БРҮДТА. Ф. 295. Оп. 3. Д. 5944. Гаскәрдә хезмәт иткән мөселманнар мәчетнең үзендә дә хезмәт иткәннәр. Мәсәлән, Уральск казагы М. Сапаев 1884 елда Оренбург диния нәзарәтендә мәзинлек вазифасы өчен ислам дине белүгә имтихан тоткан.

[2] Уральские войсковые ведомости. 1869. № 10.

[3] Габдеррәкыйп Тулбаев 1842 елның 7 апрелендә (башка мәгълүматлар буенча – 1837) Оренбург губернасының Дүсмәт исемле татар авылында имам Газыймҗан Тулбаев гаиләсендә туган. Т. Кәримов язуынча, авыл мәктәбен тәмамлагач, булачак хәзрәт укуын Уфа губернасының танылган Стәрлебаш мәдрәсәсендә дәвам иткән. Бу мәдрәсәдә Бохара мәдрәсәләрендә белем алган талантлы, дини мөгаллимнәр (аларның берсе – танылган татар суфи шагыйре Шәмсетдин Зәки) укыткан. Г. Тулбаев, гомумән алганда, 55 ел имам булып торган, шуның 30 елын 1870 еллар ахырында Уральскига килгән Мотыйгулла Төхфәтуллин белән бергә. Кара: *Каримов Т.* Тулбаевы – имамы уральской Красной мечети. 1 часть [Электронный ресурс]. URL: // http:// www. Proza. Ru/2015/07/21/1464 (дата обращения: 25.07.2018).

Шул чор Уральск газеталары мәгълүматларына караганда, Кызыл мәчет зур булмаса да, гает көннәрендә 440 кеше сыйдырган: «3 нче Җамигъ мәчете, иң күбе 440 гыйбадәт кылучыны сыйдыра. 8 рәт сыйдырган беренче бүлмәдә алтысы – 17 кешелек һәм икесе – 15 кешелек (барысы 132 кеше), икенче бүлмәдә 17 кешелек биш рәттә – 85 кеше, галереяда өч ярым рәттә – 59 кеше, түбәндәге этажда 17 кешеле сигез рәттә – 136 кеше һәм палаткада 25–30 кеше урнаша ала»[1]. Зур мөселман бәйрәмнәрендә, мәчеткә, гыйбадәт кылырга, якын-тирә авыллардан күпсанлы татарлар һәм казакълар килә торган булган. «Уралец» газетасы хәбәр иткәнчә: «Сишәмбе көнне, 2 февральдә, Корбан бәйрәме уңае белән Царицынская урамындагы мәчеткә шуның кадәр күп гыйбадәт кылучы мөселман җыелган ки, хәтта алар, мәчеткә сыймыйча, ишегалдында дога кылганнар. Форпостлардан килгән татарлар, якын-тирә авыллардан килгән кыргызлар да күп булган»[2].

Уральскида яшәүче татарларның саны бик тиз арту нәтиҗәсендә (1897 елдагы халык санын алу мәгълүматлары буенча, татарлар сан буенча Уральскида руслардан кала икенче урынны тоткан), яңа мәхәллә барлыкка килә. 1890 елда шәһәр мөселманнары Оренбург Диния нәзарәте алдында тагын бер таш мәчет төзергә теләк белдергәннәр. Моның өчен 1896 елда 2 нче гильдия сәүдәгәре Мортаза Гобәйдуллин Николаевская урамында (мөселманнар сату иткән шәһәрнең бердәнбер базары янында) бер урын һәм төзү өчен рөхсәт алып, 1897 елда мәчет төзи[3].

Тукай Уральскига килгәндә, шәһәрдә өч мәдрәсә булган: Кызыл мәчет имам-хатибы һәм мөдәррисе Габдеррәкыйп Тулбаев

---

[1] Уральский листок. 1908. № 236.

[2] Уралец. 1905. № 26.

[3] РДТА. 821 ф., 8 тасв., 677 эш, 156 б. Бу вакытка кадәр Уральскида өч мәчет булган: икесе шәһәрнең көньяк өлешендә, ә өченчесе – Җамигъ мәчете – Казан мәйданы тирәсендәге барлык мөселманнарны да сыйдыра алмаган. Җамигъ мәчете 400–500 кешене кыенлык белән сыйдырган, ә гыйбадәткә меңгә якын кеше килә торган булган.

исемен йөрткән «Рәкыйбия» мәдрәсәсе[1], 4 нче мәчет имамы Гайнетдин Җәлалетдиновның (1855–1937) «Гайния» мәдрәсәсе һәм Мотыйгулла Төхфәтуллинның «Мотыйгыя» мәдрәсәсе[2].

Уральскидагы мәдрәсәләрнең өчесе дә кадими булсалар да, «Мотыйгыя» башка ике мәдрәсәдән аерылып торган. Бу, әлбәттә, аның мөдәррисе Мотыйгулла хәзрәт Төхфәтуллинның эшчәнлеге белән бәйле. Тукайның күпкырлы шәхес (шагыйрь, публицист, редактор) булып җитешүендә Мотыйгулла хәзрәт һәм аның гаиләсенең роле гаять зур.

Мотыйгулла Төхфәтулла улы Төхфәтуллин (1846–1920) Казан губернасының Кече Кайбыч авылында мулла гаиләсендә дөньяга килә. Тугач та әнисе, бераздан әтисе дә үлеп, ул апасы тәрбиясендә

---

[1] Бу ике катлы таш мәдрәсә эшмәкәр-миллионер Мортаза Гобәйдуллин иганәсенә төзелгән. «Рәкыйбия» мәдрәсәсендә төрле елларда 140 лап шәкерт укыган. 1904 елга ул кысанланган һәм киңәйтүне таләп иткән. Бинага ремонт өчен кирәк булган акчаны бу юлы да М. Гобәйдуллин биргән. Мәдрәсә бинасында ремонт эшләре башлану рус телле прессада хәбәр ителгән: «Царицын урамындаГобәйдуллин тарафыннан төзелгән мәдрәсә хәзерге вакытта барлык укырга теләүчеләрне сыйдыра алмый. Киләчәк төзелешләр сезонында аның бинасын йә киңәйтү, яисә яңа, зуррак таш бина төзү күз алдында торуы турында ишеттек. Хәзерге вакытта бу бинада ремонт эшләре бара». Кара: Уралец. 1904. № 149.

[2] «Уральские областные ведомости» (1906 ел, 11 нче сан) газетасында басылган «Школа у магометан» исемле язмада татарларда уку йортларының күпсанлы булуы турында статистик мәгълүматлар китерелә. Газетада Россия империясендә яшәгән 14 миллион мөселманга 30 000 дини мәктәп һәм мәдрәсә туры килүе күрсәтелә. Ун ел алдан «Уральский листок»та басылган белешмә дә игътибарга лаек: «Күптән түгел бу юлларны язучыга почта-телеграф конторасында булырга туры килгән иде. Анда телеграф хәбәрен алучылар арасында бер мөселман малае да бар иде; почта документын алганда, имзасын яхшы почерк белән язуы бу учреждениенең чиновнигы игътибарын үзенә җәлеп итте, һәм ул: "Син кайда укыдың?" – дип сорады. Малай Борнай училищесында икәнлеген әйтте. Бу мине бик гаҗәпләндерде. Уральскида, мөселманнарның бик аз булуына карамастан, Борнаев иганәсенә тотыла торган Борнай хосусый училищесы эшли. Кечкенә милләттәшләре өчен мәгърифәт учагы булдырган галиҗәнап Борнаевка, билгеле, дан һәм хөрмәт. Монда укып чыккан буын киләчәктә аңа һәрвакыт бик рәхмәтле булыр». Кара: Уральский листок. 1894. № 90.

кала. Мотыйгулла яшьтән үк бик зирәк, зиһенле булып, иртә укырга өйрәнә (биш яшендә ул инде Коръән аятьләрен укый). Әтисе урынына килгән мулла аны данлыклы Кышкар мәдрәсәсенә укырга җибәрә.

1770 елда, Кышкарда туган Казан сәүдәгәре Баязит бине Госман Габделкадыйр әл-Кышкари акчасына төзелгән бу мәдрәсә, XVIII гасыр азагында – XIX гасырның беренче яртысында Россиядәге ин абруйлы мәдрәсәләр рәтендә торган[1]. Озак еллар Кышкар мәдрәсәсе Баязит Госманов һәм аның варислары хисабына яшәгән. Ләкин, Ш. Мәрҗани «Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан ва Болгар»ында китергән мәгълүматларга караганда, 1877 елдан соң Госмановлар туплаган капитал кими. Моңа өстәп, Ш. Мәрҗани Мортаза Госмановның нәсел дәвамчысы булмавы турында да яза[2].

Кышкар мәдрәсәсенә төрле төбәкләрдән: Казан, Оренбург, Пенза һәм Рязань губерналарыннан укырга килгәннәр. Монда башкорт һәм казакъ яшьләре дә белем алган. Бу мәдрәсәне төрле вакытта татарның атаклы шәхесләре Габделҗәббар Кандалый, Гата Баязитов (Петербургтагы «Нур» татар газетасы нашире), Фатыйх Халиди (беренче татар драматургы һәм мәгърифәтчесе), Габдерәшит Ибраһимов (җәмәгатъ эшлеклесе һәм журналист), Таип Яхин (мәгърифәтче һәм фольклорчы) тәмамлаган.

Мәдрәсәдә укыган чакта Мотыйгулла Кушлавычтан килгән Мөхәммәдгариф исемле шәкерт белән дуслаша. Мотыйгулла ятим бала булганлыктан, Мөхәммәдгариф аңа ярдәм күрсәтергә тырыша, җәйге айларда (мәдрәсәдә укулар беткәч) үзе белән Кушлавычка да алып кайта. Билгеле инде, мәдрәсәне тәмамлагач, дусларның юллары аерыла: Мөхәммәдгариф Кушлавыч авылында мулла булып хезмәт итә башлый. Мотыйгулла исә Мисырга белемен

---

[1] *Лотфи Г.* Кышкар мәдрәсәсе // Мәдрәсәләрдә китап киштәсе. Казан, 1992. Б. 150–170.

[2] *Мәрҗани Ш.* Мөстафадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар. Казан, 1989. Б. 388–389.

камилләштерергә китә һәм Каһирәнең атаклы «Әл-Әзһәр» университетына укырга керә[1].

Мисырда ун ел чамасы (1867–1877 еллар) яшәгәннән соң, Мотыйгулла туган ягына кайтырга чыга һәм юлда Уральскида яши торган кыз туганы Газизә янына туктала. Монда аның укымышлылыгына сокланган Ак мәчет мәхәлләсе аксакаллары, Гайни байга (мәчетне төзегән кеше) мөрәҗәгать итеп, Мотыйгулланы шул мәчеттә икенче имам итеп калдыралар (беренче имам булып бу мәчеттә ишан Мәһди Ишмөхәммәтов торган)[2].

Күпмедер вакыт узганнан соң, имамнар арасында каршылык чыга, һәм моны хәл итү өчен мәхәллә хәзрәткә агачтан яңа мәдрәсә төзи. «Мотыйгыя» мәдрәсәсе ачылган вакытта (1883 елда) Мотыйгулла хәзрәт инде ике ел 3 нче Җамигъ мәчетендә икенче имам вазифасын башкарган була (беренче имамы – Рәкыйп Тулбаев)[3].

Мотыйгулла Төхфәтуллин Габдулланы аеруча якын күргән. Аңа: «Синең әтиең мәдрәсәдә мине бик карады, якын итте. Бәйрәмнәрдә мине үзе белән Кушлавычка гел алып кайта иде. Синең дәү әниең безнең кайтуыбызны тәмле кыстыбыйлар пешереп көтеп тора иде» [4], – дип әйтә торган булган.

---

[1] Дөньяның иң борынгы университетларыннан берсе булган «Әл-Әзһәр» мөселманнар арасында дәрәҗәле югары уку йортларыннан саналган. «Әл-Әзһәр»нең дан-шөһрәте татарлар арасында да таралган була. Биредә төрле елларда Муса Бигиев (1875–1949), Габдерәшит Ибраһимов (1857–1944), Закир Кадыйри (1877–1955), Зыя Камали (1873–1942) һ.б. зыялыларыбыз укып чыга.

Татар сәяхәтнамәләрендә татарларның «Әл-Әзһәр»гә килеп йөрүләре һәм дәрес алулары турында кызыклы мәгълүмат бар. Мәсәлән, Казан өязе Яңа Кишет авылы мулласы Мөхәммәтәмин бине Гомәр, 1783 елда хаҗ кылганда, үзенең һәм иптәшләренең Каһирәгә килеп, «Әл-Әзһәр»дә гыйлем эстәр өчен, бер елга калулары турында яза (Татар сәяхәтнамәләре. Казан, 2015. Б. 45).

[2] *Галимуллин Ф.* Мотыйгулла хәзрәт һәм Габдулла Тукай // Габдулла Тукай мирасы һәм милли-мәдәни багланышлар. Казан, 2011. Б. 35–37.

[3] Кара: Тәрҗемәи хәл мөхәррире гәзитәи «Фикер» К.М. Төхфәтуллин // Фикер. 1906. № 15.

[4] Мотыйгулла Төхфәтуллин истәлекләре // Тукай – ядкәрләрдә. 1 т. Б. 102.

Мотыйгулла Төхфәтуллин, үз мәдрәсәсендә шәкертләр белемен арттыру белән бергә, аларның иҗади сәләтләрен үстерү өчен дә шартлар тудырган. Татар театрына нигез салучыларның берсе, артист һәм режиссер Габдулла Кариев – бу хакта болай яза: «Соңгы вакытларда Габдулла әфәнде гомуми дәрескә дамелла Мотыйгулла хәзрәткә утырадыр иде. Габдулла әфәнде мәдрәсәдә иң галим, иң үткен, зирәк шәкертләрдән хисаплана иде. Дамелла Мотыйгулла хәзрәт Мисырда укыган бер галим, фазыйль кеше булганлыктан, аның мәдрәсәсендә башка мәдрәсәләрдәге кебек вак-төяк кысынкылыклар булмый иде. Ул заманнарда иң хөр мәдрәсә алар мәдрәсәсе иде.

Мотыйгулла хәзрәт мәдрәсәсендә «Шәркый рус», «Тәрҗеман» вә төрек газеталары булган кебек, гарәп газеталарыннан «Траблис» та килә иде. Ихтимал, бу газеталар Мотыйгулла хәзрәтнең үзенә килгәннәрдер, ләкин шәкертләргә файдаланырга, укырга хәзрәт тарафыннан һичбер манигъ булмый торган иде»[1].

«Мотыйгыя» мәдрәсәсенең дәрәҗәсе елдан-ел үсә барып, XIX гасыр азакларында даны инде күрше-тирә якларга да таралып, аңа башка губерналардан да белем алырга килгәннәр.

Мөдәррис вазифасын башкару белән чикләнмичә, Шәрык әдәбиятларын да яхшы белгән, үзе дә шигырьләр язган Мотыйгулла хәзрәт югары сыйныфларда тарих һәм әдәбият укыткан, сәләтле шәкертләргә өстәмә дәресләр дә биргән. Шулай итеп, Мотыйгулла хәзрәт Тукайга да көнчыгыш телләре һәм әдәбияты, шигырь төзелеше (гаруз) турында мәгълүмат бирә. Тукайның иҗади сәләтен күреп һәм аның атасы – сабакташ дусты Мөхәммәтгарифны да искә алып, хәзрәт Габдуллага төрлечә ярдәм итәргә тырыша. Мәсәлән, ул, беркадәр акча түләп, аңа метрика дәфтәрләре тутыруны йөкли[2].

Тукай Мотыйгулла хәзрәтнең өендә дә булгалый, аның гаиләсе белән таныша. Мотыйгулланың хатыны Гыйзеннас абыстай кыз балалар өчен махсус ачылган «Мәктәбеннас» мәктәбендә сабак биргән.

---

[1] *Кариев Г.* Габдулла Тукайның Уральскидагы тормышы // Тукай турында хатирәләр. Б. 43–44.

[2] *Төхфәтуллин Х.К.* Камил Мотыйгый. Казан, 1992. Б. 5–6.

Мотыйгулла хәзрәтнең алдынгы карашлы булуы аның хатын-кызга мөнәсәбәтендә дә чагыла. Мәсәлән, мөселман хатын-кызлары хокукларын саклау тарафдары булып, Мотыйгулла хәзрәт Мортаза Гаделшинның хатыны үтенече буенча, аны иреннән аера. Бу карар белән риза булмаган Уральск кадимчеләренең хәзрәт өстеннән Оренбург Диния нәзарәтенә шикаять җибәрүләре дә билгеле[1].

Мотыйгулла хәзрәтнең үз балалары да бик сәләтле, талантлы булган. Улы Камил Мотыйгый (Камил Мотыйгулла улы Төхфәтуллин, 1883–1941) – Уральскида берничә ел дәвамында «Әлгаср әл-җәдит», «Уклар» журналлары, «Фикер», рус телендә «Уралец» (1906 елдан «Уральский дневник») газеталарын чыгарган нашир, журналист. Соңрак ул беренче профессиональ татар җырчысы буларак та таныла. Кызы Галия Кайбицкая (1905–1993) – совет чорында татар операсының примадоннасы булып дан казана. Кече уллары Әдһәм, пианист-аккомпаниатор булып, бертуганы Камил белән гастрольләрдә йөри.

Мотыйгулла хәзрәт 1920 елда вафат була. Уральск мөселманнары аны, бик хөрмәт иткәнгә, Кызыл мәчет ишегалдындагы бакчада җирлиләр[2].

Мәдрәсәдә уку белән параллель рәвештә, Тукай 1878 елда мөселман балалары өчен махсус ачылган рус классында да белем ала. 1895 елдан Оренбург укытучылар мәктәбен тәмамлаган Әхмәтша Сираҗетдинов укыта торган бу классларның назыйры булып Мортаза Гобәйдуллин торган. 1895 елда «Уральский листок» газетасында да (35 нче санда) Гобәйдуллинның бу өлкәдә эшчәнлеге искә алына: «1878 елда Халык мәгарифе министрлыгы татар яшьләрен рус теленә өйрәтү һәм гомуми белем бирү учреждениеләренә керүне җиңеләйтү өчен Уральскида мәдрәсәләр каршында рус классы ачты. Эшли башлаганның беренче елларында җирле татар җәмәгатьчелеге әлеге класска уңай мөнәсәбәтен белдермәде,

[1] Үз остазын яклап, Тукай кулъязма «Әл-гаср әл-җәдит»тә «Җәһаләт вә сәфаләт» дигән мәкаләсен бастыра һәм «Оренбург мөхәммәдинский Духовный собраниянең дәүләтле казыйларына» дип исемләнгән хат яза.

[2] Күп еллар узгач, кызы Галия Кайбицкая һәм оныгы Хәмит Төхфәтуллин Мотыйгулла хәзрәтнең җәсәден мөселман каберлегенә күчерәләр. Кара: *Галимуллин Ф.* Мотыйгулла хәзрәт һәм Габдулла Тукай // Габдулла Тукай һәм милли-мәдәни багланышлар. Казан, 2011. Б. 35–37.

чөнки, кызганычка каршы, татарлар арасында бу учреждениенең максатына карата каршы фикерләр таратучы кешеләр дә булды (шунлыктан бу елларда мондагы укучылар саны бик аз күзәтелде)... Вакытлар узу белән, татар җәмәгатьчелеге дә рус классларына карашын әкренләп үзгәртте һәм фанатикларча уйлаган затлар тарафыннан бу классларга бәйле таратылган имеш-мимешләрнең мәгънәсезлегенә төшенә башлады... Мәсәлән, җирле мөселманнар арасында зур абруй казанган Мортаза Гобәйдуллин, мактаулы күзәтүче буларак, бу уку йортына матди ярдәм күрсәтергә теләк белдерде. Шуңа бәйле, халык мәгарифе министры тарафыннан бу елның июнь аенда класcның мактаулы күзәтчесе вазифасы булдырылды, һәм әлеге урынга Уральск өлкәсе хәрби губернаторы тарафыннан Гобәйдуллин әфәнде расланды...

Гобәйдуллин әфәнденең һәм диндәшләренең мәгариф эшенә кайгыртулы мөнәсәбәте класcның үз бинасын булдыру мәсьәләсендә дә чагыла. Аллаһ ярдәм итсен аның бу хәерле эшенә! Вакытлыча файдалануга алынган бинаның кысынкылыгы рус классына укырга килгән балаларны кабул итүдән баш тартырга мәҗбүр итә. Хәзерге вакытта рус классында 33 бала укый һәм ул бу сандан артыгын сыйдыра алмый»[1].

1897 елда М. Гобәйдуллин рус классы өчен Петропавловск урамында ике катлы йорт сатып ала. Нәкъ менә шунда яшь Габдулла Тукай да рус телен үзләштерә башлый, беренче мәртәбә рус мәдәнияте һәм әдәбияты белән таныша.

Рус классында белем алган укучыларның саны төрле елларда төрлечә булган. Класс һәм укытучылар бүлмәсе бинаның икенче катында урын алган, түбәнге катта аш бүлмәсе һәм укытучының фатиры урнашкан. Ишегалдында, сүтелгән иске корылмалар урынында укучылар өчен бакча ясалган. «Уралец» газетасы хәбәр иткәнчә: «Бу бинаны мәктәпнең үз мөлкәте итеп алу – ел саен була торган, бер бинадан икенче бинага күчеп йөрүләрдән коткарыр... Хәзерге вакытта класста, өч бүлеккә бүленеп, 40 укучы белем ала. Яшьләре

---

[1] Мортаза Гобәйдуллин үзенең эшмәкәрлеге белән генә түгел, ә Уральск мөселманнары ихтыяҗына күп акчалар тоткан меценат буларак та танылa. Атасыннан калган мирасны күбәйтеп, ул Уральскидагы мөселман өммәте ихтыяҗына даими матди ярдәм күрсәтә.

буенча – 8–14 яшьтәгеләр. Уку курсы – 3 еллык. Программасы – башлангыч училищеларныкы. Русларга да Гобәйдуллин әфәндедән үрнәк алырга кирәк, чөнки Кирилл-Мефодий чиркәү-мәхәллә мәктәбен санамаганда, башлангыч рус мәктәпләренең уку өчен җайлаштырылган үз биналары юк (шуңа күрә алар бина өчен өчләтә түләргә мәҗбүрләр)»[1].

Рус классына махсус бина булдыру Гобәйдуллинның милләттәшләре ихтыяҗлары өчен эшләнгән бердәнбер эше түгел. Аның хисабына, мәсәлән, 1897 елда «Рәкыйбия» мәдрәсәсе өчен таштан ике катлы бина да төзелгән.

Мәдрәсәдә укыганда, Тукай Мотыйгулла хәзрәтнең улы Камил Төхфәтуллин (1883–1941) белән якыная.

Башлангыч белемне әтисе мәдрәсәсендә алган Камил Мотыйгый башта, Казанга китеп, «Касыймия» мәдрәсәсендә укый, аннары (бер елдан соң), 1900–1902 елларда, чит илдә – Каһирәнең «Әл-Әзһәр» университетында белемен арттыра[2].

Иң яхшы мөселман университетларының берсендә белем алу, Шәрык фәлсәфәсе белән якыннан танышу, бай китапханәләрдә эшләү Камил Мотыйгыйның дөньяга карашын киңәйткән һәм бер үк вакытта татар мәдәнияте һәм мәгариф системасын үзгәртеп кору кирәклеге турында фикерен ныгыткан.

Уральскига кайткач, Камил әтисе мәдрәсәсендә биш ел буе (1902–1907) дәресләр бирә. Шәкертләр белән эшләгәндә, ул чит илдә укыганда тупланган тәҗрибәсен куллана. Мәсәлән, «Әл-Әзһәр» университетыннан үрнәк алып, «Гыйльми мәҗлес» исемле әдәби түгәрәк оештыра. Схоластикадан котылып, үз шәкертләренең иҗади сәләтен үстерергә омтылган яшь хәлфә мәдрәсәдә әдәби-музыкаль кичәләр оештыра (бу кичәләрдә Уральскиның башка мәдрәсәләрендәге шәкертләр дә катнашкан). Замандашлары истәлекләренә караганда, халык алдындагы беренче чыгышларын Тукай нәкъ менә монда уздырылган түгәрәк утырышларында һәм әдәби-музыкаль кичәләрдә ясаган.

---

[1] Уралец. 1897. № 24.

[2] Укулар тәмамлангач, К. Мотыйгый Якын Көнчыгыш илләренә сәяхәт кыла, Мәккә, Мәдинә, Александрия, Бәйрутта була.

1903 елда мәдрәсә шәкертләре белән бергә К. Мотыйгый «Мәгариф» кулъязма газетасын, ә бер елдан «Әл-гаср әл-җәдит» кулъязма журналын да чыгара башлый. Аларда К. Мотыйгыйның үз материаллары (әдәби-фәлсәфи парчалар, яңа китапларга рецензияләр, фельетоннар, хикәяләр) белән бергә Габдулла Тукайның да беренче шигъри тәҗрибәләре урын алган[1].

Камил Мотыйгыйның истәлекләренә караганда, Г. Тукай аның иң яраткан укучысы булган: «Габдулла әфәнде шул вакытларда минем иң сөекле вә миңа иң артык ихлас баглаучы шәкерт булып китте. Мин мәдрәсәдә вакытта ул даимән минем янда гына утыра иде. Минем агыздан ни чыкса, шуны хәзер отып алырга вә хифыз кылырга (хәтердә тотарга) тора иде. Миннән ул, ялгызы гына, дәрескә утырып тәфсире «Җәлаләен» вә «Хәдисе сәхыйхел-Бохари» һәм дә әдәбияты гарәбия укыды. Боларга башка мәдрәсәдәге әткәй хәзрәтнең дәресләренә вә мәдрәсәбездә карт хәлфә улан мәрхүм Сираҗетдин хәлфә дәресләрендә утыра иде. Әткәем хәзрәт гыйльме гаруз китапларында дәрес бирә вә боларга Габдулла әфәнде бик иҗтиһад илә дәвам итә иде. Бу дәресләр илә генә кифаяләнмичә (канәгатьләнмичә), Габдулла әфәнде минем өйгә йөреп, миннән гыйльме кыйраәт вә Мисыр мәкаме дә өйрәнде.

Шул вакытта минем төркичә вә гарәпчә җырлар җырлаганымны да бик ихлас берлә тыңлап тора иде. Һәм дә миңа килә торган һәртөрле гарәпчә вә төркичә язылган газета вә журналларны укып файдалана иде»[2].

Шәкертләр белән бергә кулъязма журнал чыгарганда, Камил Мотыйгый Уральскида татар телендә басма журнал нәшер итүгә рөхсәт алу турында да кайгырта башлый.

Габдулла Тукайның шигъри таланты үсешенә Мотыйгулла хәзрәт һәм Камил Мотыйгыйдан тыш Мирхәйдәр Чулпаный һәм Габделвәли Әмрулла да тәэсир иткән.

---

[1] Кулъязма журналның беренче саны 1904 елның июнендә, соңгысы 1905 елның маенда дөнья күрә (Кара: *Гайнуллин М.* Татар телендәге беренче әдәби-политик журнал «Әлгасрелҗәдид» // Совет әдәбияты. 1961. № 9. Б. 146).

[2] *Мотыйгый Камил.* Мәшһүр шагыйрь Габдулла әфәнде Тукаев хакында хатирәләрем // Тукай турында хатирәләр. Б. 53–54.

Кайчандыр «Мотыйгыя» мәдрәсәсендә укыган Мирхәйдәр Чулпаный Оренбург губернасының Бозаулык шәһәреннән ерак булмаган Хөсәен авылында мулла вазифасын башкарган[1]. Шагыйрь турында мәгълүматлар 1990 елда Оренбургта Б.А. Бреслин нәшриятында басылган «Гарәбидән мәнзумә мәүледеннәби тәрҗемәсе» дип исемләнгән китабында чагылган[2]. Ел саен ул, үзе укыган мәдрәсәгә килеп, анда озаклап яши торган булган. Чулпаный Тукайны якын күргән, аның белән әңгәмәләр кылган, үз шигырьләрен укыган һәм аларның төзелешен аңлаткан. Бу исә шактый дәрәҗәдә Тукайның шигырь белеме өлкәсендә мәгълүматын арттырган.

И. Нуруллин язуына караганда: «Шигырьләрен ул *(Мирхәйдәр),* остазлары Әбелманих Каргалый, Һибәтулла Салихов, Шәмсетдин Зәки кебек үк, “югары стильдә”, ягъни авыр аңлаешлы корама телдә язган»[3].

Төркиядән килгән Истанбул университеты студенты Габделвәли Әмрулла, «яшь төрекләр» хәрәкәте тарафдарлары арасында булып, хөкүмәткә каршы чыгышлары өчен төрек хакимиятенең эзәрлекләвеннән качып, XX гасыр башында Уральскига очраклы килеп чыгып, беркадәр вакыт «Мотыйгыя» мәдрәсәсендә укый. Шушы вакытларда ул Тукай белән якынаеп китеп, төрек әдәбияты һәм шагыйрьләре турында сөйли, аларның шигырьләрен укый, төне буе нинди дә булса бер француз романының эчтәлеге белән таныштыра[4].

---

[1] Г. Хәсәнова бу авылның (русча исеме – Саиновка) Оренбург губернасының Тоцк районында икәнлеге, аның 1787 елда Казан губернасыннан күчеп килгән Хөсәен Имәтов тарафыннан нигезләнүе турында яза. Кара: *Хасанова Г.Х.* Саиновка (Хөсәен) // *Искандаров Р.Ш.* Оренбургские татары: историко-энциклопедический очерк. Казань: Татар. кн. изд-во, 2009. С. 250. М. Әхмәтҗанов Башкортстанның Әлшәй һәм Дәүләкән районнары территориясендә бу исемдә ике авыл булуы турында хәбәр итә. Чулпаный Әлшәй районындагы Хөсәен авылында мулла булып торган дип уйлый. Кара: *Әхмәтҗанов М.И.* Габдулла Тукай һәм Мирхәйдәр Чулпаный // Түгәрәк уен. 2014. № 2. Б. 56–58.

[2] Кара: *Әхмәтҗанов М.И.* Археографик экспедицияләр... Б. 76.

[3] *Нуруллин И.* Габдулла Тукай. Б. 71.

[4] Тукай – ядкярләрдә. 2 т. Б. 223.

Гыйльметдин Шәрәф истәлегенә караганда, Тукай Габделвәли Әмрулла белән танышуы турында: «Елларның берсендә Уральскига Габделвәли Әмрулла углы исемле бер яшь кенә төрек килеп чыга. Ул төрекнең чуен юл станцияләренең берсендә фәлән абзый... аптырап йөргәнен күргән дә, Уральскида бер хезмәт табарбыз дип, чуен юлга билет акчаларын үз кесәсеннән түләп алып килгән. Габделвәли әфәнде Уральскига килгәч, безнең мәдрәсәдә тора башлады.

Үзе гали табигатьле, бик күп француз әдәбияты укыган, төрекчә язган байтак шигырьләре дә бар. Кәмал, Габделхак Хәмид вә башка мәшһүр төрек шагыйрьләре шигырьләренең бик күбесен күңелдән белә һәм күп вакыт шуларны укып йөри иде. Үзе Истанбул университетында укыган вакытта, солтанга хилаф хәрәкәтләре сизелеп, төрмәгә ябылырга булгач, Россиягә качып чыккан да, көтмәгәннән, Уральскига килеп төшкән иде»[1], – дип сөйләгән.

Г. Шәрәф сүзенә караганда, Тукай аңа Гәбделвәли Әмрулланың төрек әдәбияты һәм XIX–XX гасырлар чигендә аңа тәэсир иткән француз әдәбияты белән таныштырганы өчен бик рәхмәтле булуы турында сөйләгән. Иранда кузгалышлар булуын белгәч, Г. Шәрәф язганча (Тукай сүзләреннән), Габделвәли Әмрулла Иран хөкүмәтенең золымына каршы чыгучылар сафына керү нияте белән Уральскидан китеп бара[2].

Әлбәттә, Уральскидагы Тукай даирәсе бу бүлектә искә алынган кешеләр белән генә чикләнмәгән. Анда типография эшчеләре дә, шәкертләр дә, татар приказчиклары да, аерым сәүдәгәрләр дә, «Фикер», «Әл-гаср әл-җәдит», «Уклар»ның корреспондентлары да бар. Уральскидагы Тукай даирәсен тәфсилләп барлау һәм өйрәнү хәзер дә Тукай иҗатын һәм тормышын өйрәнүчеләр өчен актуаль максат булып кала.

---

[1] *Гыйльметдин Шәрәф.* Тукай тугрысында истә калганнар // Тукай турында хатирәләр. Б. 82.

[2] Шунда ук. Б. 83.

«ТӘМАМӘН МАЛЫ МИЛЛӘТДЕР БУ ЖУРНАЛ...»[1]

Татар вакытлы матбугаты туу датасы итеп 1905 елның 19 сентябре, Санкт-Петербургта Гатаулла Баязитов наширлегендә һәм мөхәррирлегендә «Нур» газетасының беренче саны чыгу көне санала. Ләкин татар зыялылары арасында вакытлы матбугат тудыру омтылышы инде XIX гасырның беренче яртысында ук күренә башлый. Шунысы кызык: беренче булып бу фикер рус интеллектуалларында туа, «либераль карашлы рус зыялылары җәмгыятькә татар дөньясын бәйләү һәм шул ук вакытта халыкара бәйләнеш функцияләрен үтәүче чараларга ихтыяҗ сизгәннәр һәм аңлаганнар»[2].

Алар арасында русча чыккан «Казанские известия» газетасын татарчага тәрҗемә итеп тә бастыру идеясе белән Казан губернаторы Б.А. Мансуровка мөрәҗәгать иткән Казан университеты профессоры И.И. Запольский (1773–1810), «Бәхрел-әхбар» исемле мөстәкыйль татар газетасы чыгару проектын тудырган М.Г. Никольский, «Чулпан» исемле татар газетасын чыгару проектын төзегән көнчыгыш мәдәниятен өйрәнүче П.И. Пашино бар. Кызганычка каршы, патша хөкүмәте тарафыннан бу проектларга карата ризалык булмау сәбәпле, алар дөньяга чыга алмый калганнар.

Соңрак зыялы татарлар үзләре дә вакытлы матбугат барлыкка китерү юлында эш итү фикеренә киләләр. Атаклы татар мәгърифәтчесе, этнограф, тел белгече, тарихчы, әдип, галим Каюм Насыйри 1862 елда (Мөхәммәтвәли Яхин белән берлектә) татарча «Таң йолдызы» исемле газета чыгару үтенече белән Казан губернасы хәрби губернаторына рәсми мөрәҗәгать итә (ләкин үтенеч Россиянең эчке эшләр министры П.А. Валуев тарафыннан кире кагыла).

XX гасыр башында татарча газета булдыру омтылышы тагын да көчәя бара һәм 1905 елда «Нур» газетасы артыннан империянең төрле шәһәрләрендә бер-бер артлы татар газеталары чыга башлый:

---

[1] Хәзерге әдәби телгә тәрҗемәсе: Бу журнал – тулысы белән милләт байлыгы (*Тукай Г.* Әл-гаср әл-җәдит»ә маддәтән вә мәгънән иштиракъ идәнләрең лисане хале нә диер?» («Әл-гаср әл-җәдит»кә матди һәм мәгънәви катнашкан кешеләрнең хәл телләре (күңеле) нәрсә әйтә?)).

[2] *Усманов М.А.* Судьба татарской периодической печати в XX столетии // Татарская периодическая печать начала XX века: Библиографический указатель. Казан: Милли китап, 2000. С. 12.

Казанда – «Казан мөхбире», Петербургта – «Өлфәт», Уральскида – «Фикер».

1906–1907 елларда Казанда, Оренбургта, Әстерханда, Уфада, Уральскида гомуми санда 29 татар газеты һәм журналы чыга башлый. Нәкъ менә Уральскида 1906 елның 15 октябрендә беренче татар журналы – «Әл-гаср әл-җәдит»нең беренче номеры дөнья күрә.

Әйтергә кирәк, басма «Әл-гаср әл-җәдит»не чыгару өчен рөхсәт алганчы, К. Төхфәтуллин, мәдрәсә шәкертләре белән берлектә, 1903 елда кулъязма «Әл-мәгариф» газетасы, ә соңрак «Әл-гаср әл-җәдит» исемле кулъязма журналны чыгаруга керешә. Кулъязма газетада кечкенә фельетоннар, хикәяләр, яңа китапларга аннотацияләр, мәгърифәткә караган мәкаләләр һәм төрле язмалар урын ала[1].

Кулъязма журналның беренче саны 1904 елның июнь аенда дөнья күрә[2], соңгысы – 1905 елның 12 маенда. Журналда текстлар матур язу белән язылган. «Әл-мәгариф»тә К. Мотыйгый күбрәк үз язмаларын урнаштырган булса, кулъязма «Әл-гаср әл-җәдит»тә шул чор әдипләренең хатлары, язмалары, әдәби әсәрләре урын алган. Г. Тукайның да беренче әсәрләре укучыларга шушы журнал аша килеп ирешә[3]. Мәсәлән, журналның 1904 елгы 3 нче санында «Әхмәтсафа әфәнде – фазыйль әдибтер кәнде...» дип башланган шигыре урын алган. Аның алдыннан: «“Мотыйгыя” мәдрәсәсе шәкертләреннән Габдулла Тукай исемле яшь шәкерт Әхмәтсафа әфәнде хакында язган тезмә әсәрен “Әл-гаср әл-җәдит”кә кертүне үтенгәнлектән, рәхмәт белән кабул ителеп, төп нөсхәсеннән күчереп алынды»[4], дигән искәрмә бирелгән. Шигырь «Мотыйгыя» мәдрәсәсендә Тукай белән укыган дусларының берсе, шагыйрь, мөгаллим Әхмәтсафа Байтирәковка (?–1921) багышланган.

---

[1] *Яхин Ф.* Татарская литература периодической печати Уральска (1905–1907 гг.). Казань: Татар. кн. изд-во, 1992. С. 10–11.

[2] *Гайнуллин М.* Татар телендәге беренче әдәби-политик журнал «Әлгасрелҗәдид». Б. 146.

[3] *Яхин Ф.* Кулъязма журналдан – әдәби-иҗтимагый басма сүзгә // Мәгърифәт һәм азатлык өчен көрәш (XX йөз башы татар әдәбияты тарихыннан). Казан, 1987. Б. 57.

[4] Габдулла Тукай: Тормыш һәм иҗат елъязмасы (төзүчеләр: Ә.Х. Алиева, Ф.И. Ибраһимова). Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. Б. 22.

Журналның шул ук елгы 11 нче санында «Каилел хак» псевдонимы (бу псевдонимны әдәбият галиме Ф. Яхин К. Мотыйгыйныкы дип саный[1]) белән Тукайның «Җәһаләт вә сәфаләт» («Наданлык һәм түбәнлек») исемле мәкаләсе бастырылган. Аның эчендә «Оренбург мөхәммәдәнский Духовный собраниенең дәүләтле казыйларына» юнәлтелгән хаты урын алган (әлеге хат артыннан Мотыйгулла хәзрәт, К. Мотыйгый һ.б.ның хатлары да тәкъдим ителә)[2].

«Мотыйгыя» мәдрәсәсенең элеккеге назыйре миллионер Мортаза Гобәйдуллин урынына килгән Вәлиулла Хәмидуллинга мәдхия рәвешендә язылган «Тугъды, көн туар кеби, бер сахибе һиммәте гани...» сүзләре белән башланган Г. Тукай шигыре кулъязма журналның 1904 елгы 15 нче санында «Мәҗлесе гыйльмия» исемле мәкалә эчендә китерелә.

Г. Тукай әлеге журналның эшен оештыру, журналны кулдан күчереп тарату эшендә дә актив катнаша. Хөкүмәт рөхсәтеннән башка чыгарылган журналны стенага элеп кую куркыныч булганлыктан, ул шәкертләр тарафыннан бер-берсе аркылы ышанычлы кулларга тапшырылып, кулдан-кулга йөртелеп укыла.

Нәкъ шушы вакытларда К. Мотыйгый басма журнал нәшер итүгә рөхсәт алу һәм булачак журналның эшен оештыру артыннан йөри башлый. Татар җәмәгатьчелегенең алдынгы вәкилләре белән бәйләнешкә кереп, аларның фикерләрен сораша, алга таба журналда хезмәттәшлек итәргә чакыра. Басма журнал булдыру эшендә аңа «Уралец» газетасында эшләүче рус журналистлары Л.Н. Ядринцев һәм И.И. Ульяновның да ярдәм итүләре билгеле. Мәсәлән, «Уралец» газетасының 1904 елгы 23 сентябрь санында «Җирле хроника» рубрикасында, Уральск шәһәрендә татар телендә «Әл-гаср әл-җәдит» исемле айлык әдәби-иҗтимагый журнал булдыруга тырышлык эшләре алып барылуы хакында хәбәр бирелә. Журналның максаты – русларны башка милләт вәкилләре белән якынайту, татар мәдәниятен үстерү дип күрсәтелә[3].

---

[1] *Яхин Ф.* Уральск матбугаты һәм Г. Тукай // Әдәби мирас: эзләнүләр, табышлар. Казан, 1991. Б.60.

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 3 т. Б. 10, 343.

[3] *Яхин Ф.* Татарская литература периодической печати Уральска (1905–1907 гг.). С. 11.

1904 елның 16 ноябрендә К. Мотыйгый, Уральск өлкә идарәсе вице-губернаторы П.П. Шиловский (1871–1957) белән очрашудан соң, Петербургка, матбугат эшләре Баш идарәсенә, журналны чыгарырга рөхсәт сорап, гариза җибәрә. Анда ул Уральск төбәгендә яшәгән күпсанлы мөселманнарның рухи омтылышларын канәгатьләндерү һәм мәдәни халыкларга якынаю өчен вакытлы матбугат кирәк булуы турында яза[1].

Кулъязма «Әл-гаср әл-җәдит» битләрендә бастырылган хат алышуларга караганда, К. Мотыйгый, басма журнал бастыру өчен рөхсәт алганчы, аның авторлары турында кайгырта башлый. Мәсәлән, журналның шул елгы 20 нче санында бирелгән белдерүдә Г. Тукайның да киләчәктә журнал авторларының берсе булачагы турында әйтелә һәм аны Оренбургка, Ф. Кәрими (1870–1937) матбагасына, мөрәттиблеккә (хәреф җыю эшенә) өйрәнү өчен җибәреләчәге турында хәбәр ителә[2]. 1904 елгы 22 нче санда (22 декабрь) киләсе елда журнал белән хезмәттәшлек итәргә ризалыгын белдергән авторларның исемлеге китерелә. Алар арасында Габдерәшит Ибраһимов (1857–1944), Р. Фәхретдинов (1859–1936), Г. Буби (1871–1922), Ә. Максуди (1868–1941), Ә. Ширвани, М. Айдаров, М. Чулпаный, М.-Г. Исхакый (1878–1954), Ә. Байтирәков (?–1921) һ.б. әдипләр атала. Шул исәптән, журналның 1905 елгы 4 нче санында (24 февраль) Камил Мотыйгыйның Гаяз Исхакый белән язышкан хатлары урын алган. Наширнең хезмәттәшлек итәргә, үз әсәрләрен журнал битләрендә бастырырга чакырган тәкъдименә Г. Исхакый: «Башладыгыңыз эш бик яхшы. Фәкать вөҗүдкә чыгарга (тормышка ашырырга) насыйб булсын. Әгәр минга журналыңыз сәтырларындан (юлларыннан) урын булса, мин әдәби кыйсемендә язарга разыймын. “Нинди шартлар?”, фәләнләргә һич җавабым юк, башкаларга ничек булса, минга да шулай булыр. Үземнең хикәяләрем, романнарымны вә бәгъзан (кайбер) әдәбиятә гаид (әдәбиятка караган) тәнкыйдьләремне эстәсәгез (теләсәгез), җибәрермен. Эстәсәгез, “Теләнче кыз” исемле бер романымы җибәрермен, кыскасы гына, әгәр мәйданга чыкса, мин язачакмын»[3], – дип, үзенең ризалыгын белдерә.

---

[1] РДТА. 770 ф., 15 тасв., 26 эш.

[2] Билгеле ки, хәреф җыю һөнәренә Тукай, Оренбургка бармыйча, Уральскида А. Гладышевтан (1891–?) өйрәнә.

[3] Мөхабарәте мәдәния // Әл-гаср әл-җәдит. 1905. № 4.

Г. Тукайның шигъри талантын ачуга зур ярдәм иткән, аның беренче иҗат үрнәкләрен урнаштырган кульязма «Әл-гаср әл-җәдит» журналы 1905 елның 12 май саны белән тукталып кала. Уральск вакытлы матбугатында татар әдәбияты мәсьәләләрен һәм кульязма «Әл-гаср әл-җәдит» журналын өйрәнгән әдәбият галиме Ф. Яхин әлеге кульязма журнал турында: «Уральск шәһәрендә татар вакытлы матбугатының оешуы, аның каршылыклары һәм үз алдына куйган мәсьәләләрен яктырткан бу басма тарихи документ буларак үз кыйммәтен саклый»[1], – дип яза. Галим журналның Г. Тукайга ясаган йогынтысын ассызыклап: «Бу кульязма журнал Г. Тукайның башлангыч иҗат чорындагы иҗатын теркәп калуы, Тукайның әдәби мохитен чагылдыруы белән әһәмиятле. Тукай, иң беренче, шушы кульязма журнал белән укучылары каршысына чыга, үзе дә журналны чыгаруда якыннан катнаша. Талантының билгеле бер юнәлештә формалашуында шушы кульязма журналның йогынтысы шөбһәсез»[2], дип яза.

Шул ук елның май аенда К. Мотыйгый «Уралец» газетасы типографиясен арендага алганнан соң, Г. Тукай, К. Мотыйгый тәкъдиме белән басмаханәгә өйрәнчек булып эшкә кереп, типография эшчесе Александр Гладышевтан хәреф җыю серләренә өйрәнә башлый.

1905 елның 9 июнендә «Әл-гаср әл-җәдит» журналын нәшер итергә рөхсәт бирелә һәм 4 июльдә журналның цензоры итеп Н.И. Ашмарин (1870–1933) билгеләнә. Уральскида рус телендә чыккан «Уральский листок» исемле газетаның 1905 елның 10 нчы санында яңа журнал ачылуы турында хәбәр урнаштырылган: «“Уралец” газетасының наширенә, К.М. Төхфәтуллинга, Матбугат эшләренең Баш идарәсе тарафыннан “Әл-гаср әл-җәдит” исемле, татар телендә, айлык журнал чыгарырга рөхсәт бирелде. Журналның юнәлеше хәзерге тормыш ихтыяҗларына туры килергә һәм аның максаты хәзерге заман рус җәмгыятенең прогрессив омтылышларының мөһимлеген мөселманнарга җиткерүдән гыйбарәт булырга тиеш. Яңа журналның нашире һәм бер үк вакытта редакторы К.М. Төхфәтуллин, үз басмасының киң таралуына

[1] *Яхин Ф.* Кульязма журналдан – әдәби-иҗтимагый басма сүзгә. Б. 71.

[2] Шунда ук. Б. 74–75.

өметләнә (Уральск өлкәсе мөселманнары арасында гына түгел). Беренче саны чыгу 1906 елның гыйнвар аена билгеләнгән. Аның өчен Төхфәтуллин сатып алган “Уралец” газетасы типографиясе мөселман хәрефләре белән тәэмин ителәчәк. Цензура өчен журнал Казан цензура комитетына җибәреләчәк»[1].

1905 елның 15 сентябрендә, Оренбургта, Ф. Кәрими матбагасында, «1906 сәнә башында чыкмая башлаячак “Әл-гаср әл-җәдит” журналының мөфассал игъланы» («1906 елда чыга башлаячак “Әл-гаср әл-җәдит” журналының тәфсилле игъланы») реклама брошюрасы нәшер ителә. Биредә булачак басма журналның нашире К. Мотыйгыйга юлланган Р. Фәхретдинов, Ә. Максуди, М.-Ф. Кәрими, М.-Г. Исхакый һ.б.ның хатлары белән беррәттән «Уральскидә мәдрәсәи “Мотыйгыя”дән» исеме белән Г. Тукайның хаты һәм ике шигыре («Голүмең бакчасында дулашалым, идәлем сәйран...», «Чөнанча бездә Камил әл-Мотыйгый») басылган. Хатта шагыйрь «Әл-гаср әл-җәдит» журналын бастырырга бирелгән хөкүмәт рөхсәтен шатланып каршы ала һәм алга таба аның битләрендә үзе кебекләргә дә тезмә һәм чәчмә әсәрләрен урнаштырырга мөмкинлек булыр дигән өмет баглый[2].

1906 елның 15 гыйнварында Уральскида басма «Әл-гаср әл-җәдит» журналының беренче саны дөнья күрә. Журналның титул битендә «Русиядә беренче әдәби һәм сәяси вә гомумә файдалы (халыкка, җәмгыятькә файдалы) яңа журнал» дип язылган.

Журналда урын алган язмаларның тематикасы шактый төрле. Биредә әдәби әсәрләр һәм әдәби тәрҗемәләр белән беррәттән, дини мәсьәләләргә караган хезмәтләр, сәяси мәкаләләр, мәгариф, уку-укыту проблемалары белән бәйле язмалар, Русия эчендәге һәм Уральск хәбәрләре, шәхси хатлар, төрле газеталардан алынган мәгълүматлар, игъланнар, әдәби тәнкыйть һ.б. язмалар урын алган.

Журналда даими рәвештә эшләгән матур әдәбият бүлегендә рус һәм чит телле әдәбият әсәрләре тәрҗемәдә укучыларга тәкъдим ителә. Алар арасында, Гаяз Исхакый тәрҗемәсендә Н.В. Гогольнең «Борынгы алпавытлар» (1906, № 1, 2), Л.Н. Толстойның «Карма»

[1] Уральский листок. 1905. 10 июля.

[2] 1906 нчы сәнәсе башында чыкмая башлаячак «Әл-гаср әл-җәдит» журналының мөфассал игъланы. Оренбург, 1905. Б. 13–14.

(1906, № 3), Г. Загатов тәрҗемәсендә А.С. Пушкинның «Саран Пәһлеван» (1906, № 4), Б. Юскаев тәрҗемәсендә И.Я. Франконың «Урманлар һәм утлавыклар» (1906, № 6) әсәрләре, Г. Тукаев тәрҗемәсендә «Мәҗмугаи мөфидә» («Файдалы җыентык») дип аталган җыентыкка кергән И.А. Крылов мәсәлләре (1906, № 2, 3, 7, 10; 1907, № 2)[1] дә бар.

А.С. Пушкинның «Саран пәһлеван» (1906, № 4) әсәренең тәрҗемәсен бастыруы белән редакция, татар драматургиясен үстерү максатын куеп («Журналның бу нумирында «Саран Пәһлеван» риваясене дәрҗ идәрәк (кертеп) бондан соңра без журналымызның һәр номерында театр фасылы (бүлеге) тәгъйин әйләдек (билгеләдек). Бездә театрулар булынмадыгы бөек бер муҗәбе әсәфе хәлдер (үкенеч хәл нәтиҗәседер) без боны зоһур итдермәя (мәйданга чыгарырга) әлемездән килгәнчә (кулыбыздан килгәнчә тырышып), шимдидән (моннан) театруларда уйланмая ярарлык, театральный янгы әсәрләри журналымызда дәреҗә карар вирдек (урнаштырырга карар бирдек)»[2]), сәхнә әсәрләрен язучы авторлар өчен махсус премия дә булдыра: «Журналымызда гүзәл театру әсәрләре язган мөәллифләрә (авторларга) яхшы мөкяфәт (премия) һәдияләр (бүләкләр) виреләчәкдер»[3].

«Әл-гаср әл-җәдит» журналы битләрендә Г. Гафуров-Чыгтайның «Тутам» повестеның икенче өлеше («Галимә ханым» псевдонимы белән басылган), М.-Ф. әл-Кәриминең «Асрау кыз», Х. Зәбиринең «Гыйлем вә җәһел, яхуд Нури әфәнде илә

---

[1] Мәсәлләргә автор тарафыннан бирелгән искәрмәдә «Рус мөхәррирләреннән әдибе нәҗиб Крылов шәһирнең (зирәк һәм мәшһүр язучы Крыловның) асаре мәргүбәләрендән (кызыклы әсәрләреннән) мәалән (ирекле рәвештә) тәрҗемә улынмыш вә госманлы әдәбиятыннан әхез иделмеш (алынган) кыска-кыска гыйбрәтле хикәяләрдер. Мөмкин кадәр татар мәгыйшәтенә борыбрак язылмыштыр. Габдулла Тукаев әсәре», дип язылган. Әлеге җыентыкка И.А. Крылов мәсәлләренең ирекле тәрҗемәләре белән бергә «Локман Хәким сүзләре» дә кертелгән, һәм аның азагында Тукайның искәрмәсе урнаштырылган: «Бу рисаләнең хәзерге заманыбыз өчен ул кадәр әһәмиятле булмаса да, яшь вакытда тәртип итдекем өчен, бер ядкяр калсын дип, мәйдане интишарә куйдым». Кара: Әл-гаср әл-җәдит. 1907. № 2. Б. 73.

[2] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. № 4.

[3] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. № 4.

Мөхәммәдҗан карт», Әхмәдҗан Биктимеровның «Ачу нәтиҗәсе» хикәяләре дөнья күрә.

Журнал иҗтимагый-сәяси проблемаларны да читтә калдырмый. Алар Г. Загатовның «Автономия, ягъни идарәи мохтарият» (1906 ел, № 2), «Русиядә хөррият юлында хәрәкәт идәнләрә яңа аркадашлар» (1906 ел, № 3), Ф. Әмирханның «71 ел коммунасы» (Марек Конколь брошюрасының тәрҗемәсе) язмаларында чагыла.

Г. Тукай – «Әл-гаср әл-җәдит»нең җаваплы сәркатибе булып эшләү белән беррәттән журналда иң актив авторларның берсе. Журналның беренче санында ук аның «Алла гыйшкына» һәм «Хәзерге хәлемезгә даир» исемле ике шигыре басыла. Әйтергә кирәк, шагыйрьнең журналдагы күп язмалары төрле псевдонимнар белән басылган: «Г. Тукаев», «Сахибе әсәр Г. Тукаев», «Габдулла Тукаев», «Уральскидә Габдулла Тукаев», «Г.Т.» [1].

Уральскидагы рус классында белем алган вакытта Г. Тукай рус әдәбияты белән кызыксынып, соңрак А.С. Пушкинның һәм М.Ю. Лермонтовның шигырьләрен ирекле тәрҗемә итеп, тәрҗемәләрнең күбесен «Әл-гаср әл-җәдит» сәхифәләрендә бастыра[2]. К. Мотыйгый да үз истәлекләренә караганда, Г. Тукай рус классикларның китапларын аның (К. Төхфәтуллинның) «Прогресс» исемле китап кибетеннән ала торган була.

Тукайның «Әл-гаср әл-җәдит»тә бастырган тәоҗемәләре арасында әдәби әсәрләр генә түгел – иҗтимагый-сәяси язмалар да булган. Мәсәлән, журналның 1906 елгы 4 нче һәм 5 нче саннарында «Сахибе әсәр Г. Тукаев» имзасы белән «Мөхарәбә вә

---

[1] Тукай псевдонимнары турында кара: *Рәмиев З.З.* XX йөз башы татар әдәбияты: авторлык, төп текст һәм хронология мәсьәләләре. Казан, РИЦ «Школа», 2000. Б. 32–44.

[2] Г. Кариев Тукайның Уральскидагы тормышы турында истәлекләрендә шагыйрьнең рус әдәбиятыннан Лермонтов һәм Пушкинның әсәрләрен бик яратып укуын ассызыклап: «Мин алар мәдрәсәсенә барган вакытта рус китапларыннан ике калын кенәгә күрә идем. Ул Лермонтовның һәм Пушкинның мәҗмугаи асаре икән, мин моны соңыннан гына белдем. Тукаев мәдрәсәдә вакытта рус шигырьләрен кычкырып җырлап йөргәне әле дә колагымнан китми», дип язган. Кара: *Кариев Г.* Габдулла Тукаевның Уральскидагы тормышы // Тукай турында хатирәләр. Б. 45.

Государственная Дума» исемле Л. Памирцевның «Война и Дума» брошюрасының ирекле тәрҗемәсе нәшер ителә[1].

Тукайның «Әл-гаср әл-җәдит»тә басылган иҗтимагый-сәяси проблематикалы текстларыннан «Царь-Голод, яхуд Ачлык-Падишаһ» дип аталган тәрҗемәсен дә искә алмыйча булмый[2]. Әлеге язма 1883 елда язылган һәм 1906 елда гына «С. Бах» псевдонимы белән басылып чыккан Алексей Николаевич Бахның (1857–1946) «Царь-Голод, экномические очерки» дигән китабының баштагы дүрт бүлегенең иҗади тәрҗемәсе.

Тукайның «Әл-гаср әл-җәдит»тәге тезмә тәрҗемәләре арасында «Кемне сөяргә кирәк?»[3], «Хур кызына»[4], «Үз-үземә»[5], «Кичке азан»[6],

---

[1] Утыз ике биттән торган әлеге брошюра 1905 елда Петербург шәһәрендә нәшер ителә, ләкин басылып чыгу белән конфискацияләнә. Г. Тукай үз тәрҗемәсендә 1905 елда РСДРП Үзәк Комитетының Көнчыгыш бюросы чыгарган «Год войны» исемле брошюраны да файдалануы билгеле. Кара: *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 3 т. Б. 345.

[2] 1906 елгы 8, 9, 11 нче саннарында, 1907 елның 5 нче санында басылган.

[3] Журналның 1906 елгы 7 нче санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган. «Мәҗмугаи асар»дә (1914) басылганда «Пушкиннан мөкътәбәс» («Пушкиннан файдаланылган») дип күрсәтелгән. Әдәбият белгечләре фикеренчә, бу шигырь А.С. Пушкинның «Евгений Онегин» шигъри романының дүртенче бүлегендәге «Кого любить? Кому же верить?...» юллары белән башланып киткән XXII строфага ияреп язылган (Г. Тукай шигыре 20 юлдан гыйбарәт). Кара: *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 337.

[4] Журналның 1906 елгы 9 нчы санында «Г. Тукаев» имзасы белән басыла. Шигырь М.Ю. Лермонтовның «К деве небесной» (1831) әсәреннән файдаланып язылган. Г. Тукай үзенең «Мәҗмугаи асар» (1914) җыентыгында әлеге шигыренә: «Төрекләргә тәкълид (иярү) вакытында, Лермонтовтан бик зәгыйфь бер тәрҗемәм» дип искәрмә биреп китә. Кара: *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 339.

[5] «Әл-гаср әл-җәдит»нең 1906 елгы 11 нче санында «Гъ.Т.» имзасы белән басылган. Шигырь исеме астына «Пушкинның бер шигыреннән мокътәбәс» дип язылган. Г. Тукай рус шагыйренең «Про себя» исемле дүртьюллыгын файдаланып (аның Пушкинныкы булуы да әле исбатланмаган), үз әсәрен яңа фикер һәм сурәтләр белән баетып, оригиналдан шактый күләмлерәк булган шигырь иҗат итә. Кара: *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 342

[6] Журналның 1906 елгы 11 нче санында басылган. Тукайның анлатмасына караганда, әлеге шигырь М.Ю. Лермонтовның «Вверху одна горит звезда...» шигыре мотивына язылган.

«Бишектәге бала»[1] шигырьләре, чәчмә тәрҗемәләрдән «Бик кыйбат» дип исемләнгән әсәре игътибарга лаек. «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 10 нчы санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган әлеге әсәр Л.Н. Толстойның 1890 елда француз язучысы Ги де Мопассанның «Су өстендә» әсәренең ирекле тәрҗемәсенең тәрҗемәсе (Тукай Толстойдан алып тәрҗемә итә).

Билгеле ки, Тукайның «Әл-гаср әл-җәдит» журналындагы эшчәнлеге аның шигъри талантының үсешендә зур роль уйнаган. Нәкъ менә «Әл-гаср әл-җәдит» сәхифәләрендә шагыйрьнең аны татар укучысына таныткан һәм шөһрәт китергән «Сорыкортларга» (1906, № 7), «Мөридләр каберстаныннан бер аваз» (1906, № 4), «Күз» (1906, № 10), «Хөррияте» (1907, № 2), «Син булмасаң» (1907, № 3), «Пар ат» (1907, № 5), «Хәзерге хәлемезә даир» (1906, № 1), «И каләм» (1906, № 3), «Борадәранә нәсыйхәт» (1906, № 9), «Әдәбият ахшамы ясаучы яшьләремезгә» (1906, № 12), «Мәдрәсәдән чыккан шәкертләр ни диләр» (1907, № 1) һәм башка шигырьләре басыла[2].

Г. Тукайның журнал битләрендә киң чагылыш тапкан шигъри таланты замандашлары, каләмдәшләре игътибарыннан читтә калмый билгеле. Мәсәлән, шагыйрь, публицист Насретдин әл-Хуҗаши «Әл-гаср әл-җәдит» журналы хакында» («Фикер», 1906, № 49) исемле мәкаләсендә, Г. Тукайның журналда урын алган иҗатына югары бәя биреп, «иң дәртле, иң монтазам, иң гүзәл шигырьләр дәхи Тукаевның агызыннан сөйләнде», дип яза.

Шагыйрь Кәшшаф Патии «Әл-гаср әл-җәдит» журналына» («Әл-гаср әл-җәдит», 1907, № 1) исемле шигырендә Тукай талантына мәдхия укый:

Дәхи анда каләм тарткан Тукаевтыр,
Ул тарафта аның кеби шагыйрь юктыр,
Язылган шигырьләрен үлчәр исәк,
Һәр шигыре уйланырлык дәкыйктер.

---

[1] «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1907 елгы 4 нче санында «Лермонтов Г.Т.» имзасы белән басылган бу шигырь М.Ю. Лермонтовның «Дитя в люльке (из Шиллера)» (1829) әсәреннән файдаланып язылган.

[2] Тукайның «Әл-гаср әл-җәдит»тә тәүге тапкыр дөнья күргән лирик әсәрләре әлеге китапның соңгы бүлекчәсендә анализлана.

Кызганычка каршы, 1907 елның 22 февраленнән К. Мотыйгый наширлек һәм мөхәррирлек хокукыннан читләштерелү сәбәпле, 1907 елның май азагыннан «Әл-гаср әл-җәдит» журналы чыгудан туктый. Журналның соңгы санында (25 май, 5 нче сан) Г. Тукайның «Пар ат», «Ләззәт вә тәм нәрсәдә?», Г. Исхакыйга багышланган «Кем ул?» шигырьләре, «Царь-Голод, яхуд Ачлык-Падишаһ» исемле тәрҗемә мәкаләсенең дәвамы дөнья күрә.

«ФИКРЕҢЕЗГӘ ЮЛ ВИРЕРМЕЗ, ДӘРҖ ИДӘРМЕЗ «ФИКР»Ә БЕЗ...»[1]

Инкыйлаби 1905–1907 елларда Уральскида Камил Мотыйгый наширлегендә һәм редакциясендә татар телендә туган вакытлы периодик басмалар арасында «Фикер» «әдәби, сәяси, синзурасыз гәзитә»се аерым урын тота. «Әл-гаср әл-җәдит» һәм «Уклар» журналлары Габдулла Тукайны шагыйрь, публицист, юмор-сатира остасы итеп танытуга юл ачса, «Фикер» газетасы битләре исә яшь әдипнең актив җәмәгать эшлеклесе дә булып җитешүе турындагы күпсанлы фактларны чагылдыра[2]. Бу гаҗәп тә түгел: журналлар айга бер мәртәбә генә чыкканнар, ә газета атна саен диярлек укучы кулына килеп керергә тиеш булган[3].

Газета өчен материал табу К. Мотыйгый һәм Тукай өчен зур проблема булмаган, чөнки Уральскиның үзендә һәм Уральск өлкәсендә иҗтимагый вакыйгалар «куерган» инкыйлаби елларда андый газета өчен «ризык» җитәрлек.

Инде үзен «мәдрәсәнең беренче шагыйре» итеп тә күрсәтеп өлгергән Г. Тукай, К. Мотыйгый башлаган эшкә актив катнашып,

---

[1] Хәзерге әдәби телдә: «Фикерегезгә юл бирербез, бастырып “Фикер”гә без...». Г. Тукай. «Махсус “Фикер” гәзитәсе өчен генә язылмаган».

[2] С. Рәмиевкә язган бер хатында ул үзен «дипломат, политик, общественный деятель дә» дип атаган иде. Кара: *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 221.

[3] 1906 елгы 1 гыйнвар (1 нче санында): «Фикер» гәзитәсе атнада бер чыгып, соңрадан атнада өч кәррә чыгачак, ахырда укучы вә алучылары күбәйсә, көндәлек улачакдыр. Халкымызны хәзерге, бик кирәкле хәлләр вә хәбәрләр илә ашна кыйлмая хедмәт идәчәкдер, хосусан, барча милләт угылларның ихтыяҗларыны сөйләп күрсәтәчәк вә вилдерәчәкдер», – диелә.

тиз арада «Фикер» газетасында редакторлык хезмәтен үтәүгә керешә (гәрчә газетаның рәсми редакторы дип К. Мотыйгый саналса да[1]).

«Әл-гаср әл-җәдит» журналын гамәлгә куйган К. Мотыйгый, 17 октябрь манифесты биргән сүз ирегеннән файдаланып, рәсми рөхсәт алмыйча[2], кинәттән диярлек, татарча «Фикер» газетасы чыгара башлый. Моңа кадәр Русиядә ике татар газетасы инде дөнья күргән була: беренчесе – Петербургтагы «Нур», икенчесе – «Казан мөхбире». Димәк, «Фикер» Русиядә чыга башлаган татар газеталарының өченчесе булып санала.

Р. Вафиев фикеренчә, газетаны оештырган вакытта К. Мотыйгый Уральскида казакъларның биш өлкәсе зыялыларының корылтае әзерләнүен дә истә тоткан (соңрак әлеге корылтайда оешкан казакъ конституцион-демократик партиясенең программасы газетаның беренче саннарында басылган[3]).

Газетаның беренче санындагы идарәгә (редакциягә) мәктүп (хат) игътибарга лаек. Аның авторы, Закир әл-Хуҗа Әхмәди, Камил Мотыйгыйны тәбрик итеп, «Һич әүвәлдән хәбәр вирмәеп вә игълан итмәеп, бөйлә гүзәл гәзитә чыгармасына тәшәббес итдекеңез шаян тәхсиндер, бу фәүкыльгадә тәрәккыйдер; бу эшеңездән Америка тәрәккыйсенең исе килә. Сөбханалла, ничек һәммәсенә дә йитешәсез, яшәңез, әфәндем. Милләт киләчәктә наме галиеңезне әл-әбәд яд итәр»[4], – дип язган була.

---

[1] К. Мотыйгый: «Габдулла Тукаев минем матбагамда иң әүвәл наборщик булып кергән дәрәҗәсендән мосаххихлык (төзәтүче) дәрәҗәсенә менеп, соңра бик тизлек белән шул матбагада басыла торган “Фикер”, “Әл-гаср әл-җәдит” вә “Уклар” исемле гәзитә вә журналларның иң моктәдир (көчле) шагыйре вә мөхәррире дәрәҗәләренә ирешеп, бөтен эшне үз кулына алырга якынлашты». Кара: Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 110–111.

[2] Газетаны чыгаруга рәсми рөхсәт 1906 елның 4 гыйнварында бирелгән.

[3] 4 декабрьдә узган бу корылтайда катнашучылар арасында К. Мотыйгый белән Г. Тукай да булган.

[4] Хәзерге телгә тәрҗемәсе: «Әүвәлдән хәбәр бирмичә һәм игълан итмичә, бу гүзәл газетаны чыгаруга керешүеңезгә бик рәхмәтлебез. Бу – гадәттән тыш тәрәккыйдер; бу эшегездән Америка тәрәккыйсенең исе килә. Сөбханалла, ничек һәммәсенә дә җитешәсез, яшәгез, әфәндем. Милләт киләчәктә бөек исемегезне мәңге онытмас». Кара: Фикер. 1905. № 1.

Газетаның тиздән чыгачагы турында «Уралец»ның 1905 елның 23 ноябрь (236 нчы) санындагы «Җирле хроника» бүлегендә хәбәр ителә: «Шимбә көнне безнең шәһәрдә туган “Татар газетасы” исемле газетаның беренче саны чыгачак. Баштан газета атналык булачак, соңыннан атнага өч тапкыр һәм, ниһаять, көн саен чыгачак.

Газета “Уральские областные ведомости” газетасының кушымтасы булып чыгачак, ләкин эчтәлеге һәм юнәлеше якларыннан әлеге газеталар арасында бернинди уртаклык булмаячак»[1]. Әлеге хәбәрдән күренә ки, газетаны чыгаручы К. Мотыйгый баштан аны «Татарская газета» исеме белән генә тәкъдим итәргә уйласа да, газетаның беренче саны ук «Фикер» исеме белән чыга.

1905 елның азагына кадәр газетаның биш саны чыгып өлгерә. 1906 ел дәвамында – 50, 1907 елның беренче яртысында 18 саны дөнья күрә[2].

Газетаның беренче санында «Мөтәрҗим Габдулла Тукаев» исеме белән Тукайның «Мужик йокысы» шигыре басылган. Гадәттә, яңа матбугат органы беренче мәртәбә укучыга тәкъдим ителгәндә, аның мәсләге, юнәлеше беркадәр аңлатыла торган була. «Фикер»нең беренче санында андый аңлатма юк (бу факт, бәлки, газетаның кинәттән чыгуы белән бәйледер).

Тукайның А. Кольцов шигыреннән ирекле тәрҗемәсе, бәлки, журналда, яисә китап битләрендә басылырга тиеш иде. Күрәсең, Тукайның махсус беренче санга дип язган тексты булмаганга күрә, ул анда үзенең «Мужик йокысы»н урнаштырган. Ләкин, К. Мотыйгый истәлекләренә караганда, Тукайның «иң беренче тәрҗемә вә тәхрире» (Тукай сүзләре) баштан ук «Фикер» өчен әзерләнгән була[3].

Газетаның нинди юнәлеш тотачагы турындагы фикерен Тукай «“Фикер” гәзитәсенә генә махсус түгел» дигән шигырендә соңрак

---

[1] *Вафеев Р.* Күрс. хезм. Б. 79.

[2] Кызганычка каршы, хәзерге көндә газетаның барлык 73 саны да сакланмаган: 1905 елгы 1 нче санның 1–2 нче битләре, 2 нче саны; 1906 елгы 7 нче саны, 16 нчы санның 3–4 нче битләре; 1907 елгы 11 нче, 14 нче саннары, 13 нче санның кушымтасы.

[3] Кара: Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 110.

язып чыга. Ун строфадан торган бу шигырь имзасыз гына газетаның биш санында, бүлеп бастырыла[1].

Бу шигырьнең лейтмотивы булган фикер мотивы һәрбер строфада төрлечә чагыла. Автор фикерләшүгә, фикерләрне газетада язып чыгарга, фикерләрнең яңаруына һәм искечә фикерләүдән котылуга өнди:

Чөн тәвәллед итсә әфкяр, юлланыр һәр кяремез, –
Фикремез будыр безем, мәгълүмеңез, дәркяреңез.

Та әзәлдән бирле безләр фикремез мәхбүс идек,
Кем капамышдыр бези? Мәхбүс идек, мәэюс идек.

... Фикеремез тәфрикы өммәт йилләрен исдермәсен,
Исдереб, тәэхиде милләт юлларын кисдермәсен[2].

Газетаның табылган саннарын җентекләп тикшерү Г. Тукайның анда иң актив автор булуын күрсәтә. Дөрес, ул үз язмаларын һәрвакытта да «Габдулла Тукаев», «Г. Тукаев», «Мөтәрҗим Г. Тукаев» имзалары белән генә бастырмый, псевдонимнар (тәхәллүсләр) белән дә имзалый: «Шүрәле», «Бииик усал», «Уральск кешесе», «Берничә кешенең үтенүе буенча Уральск кешесе», «Идарә», «Һәйьәте идарә», «Уральск җәмгыяте хәйриясенең бик усал бер члены», «Ш.», «Мөсафир», «Тиктормас», «Бер фикерче», «Татар угълы», «Гъ». Алар белән шигырьләр дә, мәкалә һәм фельетоннар да басылган.

«Фикер» газетасы битләрендә «Сөемсез» имзалы текстлар да очрый. Мәхмүт Һади (Мәхмүт Бөдәйли) төзеп бастырган татар

---

[1] 1906 елгы 11–15 нче (24, 31 март, 9, 17, 23 апрель) саннарында. Имзасыз чыкса да, аның авторлыгы шигырьнең 1907 елда нәшер ителгән «Габдулла Тукаев шигырьләре» исемле китабына («Шигырьләр көтепханәсе»ннән 4 нче дәфтәр. Икенче табгы) кертелүе белән раслана.

[2] Хәзерге әдәби телгә тәрҗемәсе:

Чөнки фикерләр кайнаса, эшләр дә алга китәр, –
Бу мәгълүм булсын һәркемгә – шушындый безнең фикер.

Борынгыдан бирле безнең фикеребез тоткын иде,
Кем соң безне мескен итеп тоткында тоткан иде?

... Фикеремез халыкны таркаткыч җилләр истермәсен,
Истереп, милләтнең берләшү юлын кистермәсен.

әдипләренең псевдонимнары сүзлегендә Тукай имзалары исемлеге дә китерелә[1]. Анда Тукайның 22 имзасы күрсәтелә һәм арада «Сөемсез» дигәне дә бар. Әдәбиятчы галим Фәрит Яхин «Сөемсез» имзасы белән кем язган?» исемле мәкаләсендә, шактый ышанычлы дәлилләр китереп, әлеге имза белән «Фикер» газетасында басылган «Яман кала Орскида бәгъзе гадәтләр» (1906 ел, 8 май), «Зыяфәт – мәҗлес – аш» (1906 ел, 17 май), «Ташлану мәкаләсе» (1906 ел, 26 ноябрь), «Әл-гаср әл-җәдит» журналында чыккан «Без ни бетерәбез?» һәм «Эшсезләр тугърысында безгә ни кирәк?» (1906 ел, декабрь саны) исемле мәкаләләрнең авторы Тукай дигән фикергә килә[2].

«Фикер» газетасының күптән түгел табылган 1907 елгы 13 нче санында «Бозаулыкта имам Галиәсгар» имзасы белән басылган «Имзалар тугърысында» исемле бер язма урын алган. Әлеге псевдоним белән Галиәсгар Гафуров-Чыгтайның кайбер язмаларын бастыруы мәгълүм (аның «Чыгтай» имзасы белән газетаның шул ук санында «Гаеп кимдә?» дигән тагын бер мәкаләсе дә урнаштырылган).

«Имзалар тугърысында» исемле язмада ике урын игътибарны җәлеп итә. Беренчесе – язманың башы: «Бән бу көнгәчә гэзитәләргә вирдекем мәкаләләргә «Саип»[3], «Сөемсез», «Чыгътай» дию имзалар кыйлдым вә «Вәкилә» ханым мәктүпләренә каршу язган «Вәкил» дә – бәнем»[4].

Икенчесе – ахыры: «Атам Могыйнетдиннең атасы – Әхмәдҗан, аның атасы – Габделгафур, аның атасы – Габдерәхим, аның атасы – Җәгъфәр, аның атасы – Мансур, аның атасы – Хәсән, аның атасы – Исмәгыйль Чыгътаевдыр».

Бер үк матбугат органында, бер үк вакытларда ике автор бер үк имза белән чыгыш ясавы мөмкин микән? Чыгтай язганнарга тая-

---

[1] *Һади М.* Псевдонимнар хакында берничә сүз // Казан утлары. 1969. № 1. Б. 169–171.

[2] Язучы биографиясенә яңа чыганаклар. Казан, 1989. Б. 30–40.

[3] М. Һадиның псевдонимнар сүзлегендә «Саип» имзасы Г. Камалныкы итеп күрсәтелгән.

[4] Хәзерге телгә тәрҗемәсе: «Мин бу көнгә кадәр газеталарга биргән мәкаләләремне “Саип”, “Сөемсез”, “Чыгътай” имзалары белән бастырдым һәм “Вәкилә” ханым язмаларына каршы язган “Вәкил” дә – минеке».

ныһ, Тукайның «Сөемсез» имзасын кулланмавын, аның белән нәкъ менә Чыгтай файдаланганын әйтергә мөмкин.

«Фикер» газетасында күп кенә текстлар имзасыз да урнаштырылган (кайбер аноним текстларның авторларын ачыклау юнәлешендә дә эш алып барырга кирәк булыр).

Яшь шагыйрьнең газета өчен махсус язылган, «Габдулла Тукаев» имзасы белән басылган «Хөррият хакында» исемле шигыре патшаның 17 октябрь Манифесты игълан ителү уңае белән иҗтимагый тормышта хасил булган күңел күтәренкелеген, гомуми шатлык хисләрен чагылдыра:

Кайда китте цензурлык,
Коллык, тарлык, ким-хурлык?
Артка карасак борылып,
Ерак анлар калдыя.

...Шәкерт, студент – бары,
Дарга асылганнары, –
Сез бу арысланнарый
Онытмагыз тидия.

...Инде китте элгәре
Зынҗырланган телләре,
Милләтнең былбыллары
Сайрап-сайрап тордыя.

Газета ел ярым эчендә Тукайның егермеләп шигырен тәкъдим итә. Әйтергә кирәк, аларның һәммәсе дә революциягә кадәрге Россиядәге самодержавие чынбарлыгын бу кадәр кискен гаепләп, нәфрәтләнеп инкяр итү белән генә сугарылмаган. Самодержавиегә тәнкыйди мөнәсәбәтне белдереп тору («Чиновниклар безнең канны бик күп имде, / Имәлмәсләр, җитәр инде, җитәр инде!») белән янәшәдә, Тукай «Дустларга бер сүз» шигырендә патша манифестының кадерен белергә, килеп туган мөмкинлекләрдән җәһәт файдаланып эш итәргә, йокыдан уянып, башка милләтләр кебек Думага депутатлар сайларга өнди:

Бу эшләрдә зәхмәтләмик муллаларны,
Дин эшендә башчы иттек без аларны;

Яхшы булыр тапшырсак без дөньяларны
Абразауный егетләргә тәмам имди.

Барып керик хөрриятнең кочагына,
Тәрәккыйнең күкләренә очмагына;
Бу егетләр безне дөнья оҗмахына
Кулдан тотып җитәклиләр, белең имди[1].

«Иттифакъ хакында» шигырендә исә, автор бердәмлекнең халкыбыз яшәеше өчен иң мөһим фактор булуын күрсәтә[2].

Газета битләрендә басылган башка әсәрләрдә дә авторның уй-фикере, хис-кичерешләре публицистик рух белән сугарыла. 1906 елның 22 октябрендә, башта Дәүләт Думасына зур өмет баглаган Тукай, илдә революция хәрәкәтләренә репрессив чаралар уздырган һәм, ниһаять, Думаны куып тараткан хакимияткә үз мөнәсәбәтен белдереп, «Государственная Думага» шигырен бастыра.

Тукайның «Фикер» газетасында чыккан барлык шигырьләре дә диярлек публицистик рухта. Тик икесендә – «Яз галәмәтләре»[3] белән «Пар ат»[4]та гына, чын мәгънәсендә, лирик эчтәлекле образ-сурәтләр өстенлек итә.

Тукайның «Фикер» газетасында дөнья күргән чәчмә әсәрләренең гомуми саны төгәл билгеле түгел. Чөнки ул аларны, югарыда әйткәнебезчә, төрле псевдонимнар белән бастырган. Әле имза куелмыйча гына дөнья күргәннәре дә шактый.

Тукайның «Фикер» газетасындагы мәкаләләрендә илдә барган олы вакыйгалар да, Уральскиның үзендә булган хәл-әхвәлләр дә чагылыш таба. Шунысы мөһим: ул аларга иҗтимагый күзлектән чыгып бәя бирә, революция китереп чыгарган иҗтимагый-сәяси үзгәрешләргә татар милләте вәкиле буларак мөнәсәбәт белдерә. Мәсәлән, Думага сайлауларда катнашып, Петербургта татар милләтеннән дә депутатлар булдыруны алга сөрә, шул ук вакытта Уральскида яшәгән русларның һәм казакъларның активлыкларына сөенеп, алардан үрнәк алырга өнди.

---

[1] Фикер. 1905. 18 декабрь (№ 5).
[2] Фикер. 1905. 25 декабрь (№ 6).
[3] Фикер. 1906. 12 март (№ 10).
[4] Фикер. 1907. 6 май.

Революция вакыйгалары тәэсирендә татарларның тормышы-яшәеше ни рәвешле дәвам итүе мәсьәләсе бу чор татар вакытлы матбугаты сәхифәләрендә зур урын алып торган, бәхәсләр тудырган. «Фикер» газетасы, хөр фикер тарафдары буларак, татарның тәрәккыятенә киртә булып торган сәбәпләрне ачып сала.

Мәсәлән, «Алай-болай» исемле фельетонында Тукай, «Фикер»не динсезлектә гаепләгән һәм аны чыгаручыларны «кяфер», «дәһри», «мөртәт»ләр дип атаган «Бәян әл-хак» газетасы редакторы Әхмәтҗан Сәйдәшевны тәнкыйтьләп, аңа каршы һөҗүви эчтәлекле мәкалә бастыра[1].

«Фикер»дә даими рәвештә бериш муллаларның ашлы мәҗлесләргә йөрү белән мавыгулары, мәдрәсәләрендә укытуның гаять начар куелганлыгы, заман ихтыяҗларына җавап бирмәве тәнкыйть ителә.

К. Мотыйгый чыгарган вакытлы басмаларның тоткан юлы ислам диненә каршы килә дип тапкан бер төркем дин эшлеклеләре, алар яклы татар эшмәкәрләре, фикердәшләре (миллионер Хәйрулла Гаделшин, сәүдәгәр Шәрәфетдин Каниев һ.б.) 1906 елның 5 июлендә редакция каршында митинг уздыралар һәм анда катнашучыларны К. Мотыйгый чыгарган басмаларны туктатырга һәм типографияне тар-мар итәргә чакыралар. Бу турыда Тукай «Фикер»нең 1906 елдагы 10 июль санында «Погром» («Уральск кешесе» имзасы белән басылган) һәм «Уральск имамнарына ачык хат» («Идарә» имзалы) мәкаләләрендә язып чыга[2].

Тукайның милли шагыйрь, публицист һәм милләтпәрвәр җәмәгать эшлеклесе булуы газетадагы барлык чыгышларында ди-

---

[1] Фикер. 1906. 3 июнь (№ 24; «Бииик усал» имзасы белән), 21 июль (№ 27; имзасыз).

[2] Фикер. 1906. 10 июль. «Погром» мәкаләсе, рус теленә тәрҗемә ителеп. «Уральский дневник» газетасында басылган (1906. № 99). Анда Х. Гаделшин турыдан-туры погром оештыручы буларак күрсәтелә. Р. Вафиев язганча, «Хәйрулла Гаделшин, үзенә яла тагалар дип санап, наширне судка бирмәкче булган. Ләкин К. Төхфәтуллин, погром эшен тикшерүне сорап, үзе судка мөрәҗәгать иткән. Кызганыч, тикшерү вакытында ачыкланган фактлар “Уральский дневник”тагы язманың нахак сүз булмавын раслыйлар, чөнки Х. Гаделшин чынлыкта погромны оештыручыларның берсе була». Кара: *Вафеев Р.* Күрс. хезм. Б. 123.

ярлек күренә. «Безнең милләт үлгәнме, әллә йоклаган гынамы?» (1906. 17 апрель. 14 нче сан), «Хиссияте миллия» (1906. 17 сентябрь. 34 нче сан), «Җәмгыяте хәйрия» (1906. 17 һәм 31 декабрь. 48, 50 нче саннар), «Шигырьләребез» (1907. 22 апрель. 15 нче сан) исемле мәкаләләре аеруча тирән эчтәлекле, аларда авторның төп фикерләре һәрчак дәлилләнеп китерелә.

5000 данәле тираж белән чыккан газета, әллә ни озын гомерле булмаса да, тиз арада укучылар арасында үзен алдынгы фикерле басма итеп таныта, аерым шәхесләр, матбугат органнары белән хәбәрләшеп, хатлар алышып тора, читтән килгән мәкалә, әдәби әсәрләргә дә урын бирә. Аның сәхифәләрендә Габдерахман Хәмидуллинның («Новая Казанка» авылыннан) алты тезмә әсәре, Габдешшөкүр Әминов, Мирхәйдәр Чулпаный, Дауд Бики, Зариф Бәшири, Нәҗип Думави, Габделгазиз Монасыйпов (Голҗадан), Маһирә Шакирҗанова, Фазыл Туйкин, Х. Әмирханов, Мәхмүд Алмаев, Йосыф Шәркый-Дәүликамов шигырьләре, Бәдретдин Нәзиров (Уфадан), Ярулла Моради, Фәрхәнә Алушева, Ризаэддин Фәхреддин, Әхмәтҗан Биктимеров мәкаләләре, төрле характердагы язмалары урын алган, кайбер мәгълүм иҗади шәхесләр турында хәбәрләр китерелгән. Мәсәлән, газетаның 1906 елгы 12 ноябрь санында (42 нче сан) «Төрле хәбәрләр» рубрикасында ул вакытка татар дөньясында танылып өлгергән Гаяз Исхакый турында мәгълүмат бирелә. Анда «Таң йолдызы» газетасында Г. Исхакыйның «Теләнче кыз»ы әсәре басылачагы, язучының 3 ноябрьдә (1906 ел) төрмәдән чыгарылуы, ватанына кайтып китүе, 1907 ел башында яңадан кулга алынуы хәбәр ителә. «Гаяз әфәндене нәфи иткәнгә (сөрелгәненә) чын күңелдән кайгырсак та, каләме сынмый, авызы пичәтләнми калганына бик шатландык», – дип яза «Фикер» (1906. 12 ноябрь. 42 нче сан).

Газетада, күләмлерәк мәкаләләр, язмалардан тыш, кыска-кыска хәбәрләр дә урнаштырылган. Алар «Төрле хәбәрләр», «Шәһәр хәбәрләре», «Чит шәһәр хәбәрләре», «Идарәгә мәктүпләр», «Эчдәге хәбәрләр», «Төрле гәзитәләрдән», «Рус эчендәге хәбәрләр», «Сәяси хәбәрләр» һәм шуларга охшаш исемнәр белән басылганнар һәм газетага укучылар игътибарын тарту көчен арттырганнар. Аның нәшер ителү вакыты 1905–1907 елгы революция вакыйгалары чорына туры килгәнлектән, чын мәгънәсендә демократик

эчтәлекле газетадагы барлык шигырь, мәкалә, язма, хәбәр, Тукайча әйтсәк, «үлмәгән дә, йокламаган да, бары һушы китеп егылган» («Фикер»дә 1906 елның 17 апрелендә «Безнең милләт үлгәнме, әллә йоклаган гынамы?» исемле мәкаләсеннән өзек) татар милләтенең сәяси һәм милли аңы үсешенә хезмәт иткән.

Шунысы да хак: газетада тугандаш милләт – казакълар тормышына, яшәешенә, иҗтимагый хәрәкәтләренә дә багышланган материаллар басылып бара. «Фикер»нең казакъ бүлеген күренекле казакъ җәмәгать эшлеклесе Бахытжан Каратаев җитәкли.

1907 елның гыйнвар башында «Мотыйгыя» мәдрәсәсеннән чыгып, «Казан» кунакханәсендә яши башлагач, Габдулла Тукай аеруча күп яза. Ләкин, аңа карамастан, бер ай үтүгә, көтмәгәндә, Тукай эштән чыгарыла. К. Мотыйгый үзенең бу гамәлен Тукайның «шул елларда модада булган, эшчеләрне забастуфкага котыртучылар мәзһәбенә (юлына) дә кереп китеп, матбагада булган барча эшчеләрне жалунйә арттыруны сорап, эш ташларга котырту»ы белән аңлата[1]. Ибраһим Нуруллин, К. Мотыйгыйның 1930 елларда язылган бер истәлегенә нигезләнеп, Тукайның эштән куылу сәбәбенә нисбәтле икенче юраманы да тәкъдим итә. Галим язганча, Тукай эш ташлау хәрәкәтенә чакыруы өчен чыгарылмый: эштән чыгарылуының сәбәбе – Тукайның эшкә йөрмәве[2].

Р. Вафиев фикеренчә, К. Мотыйгый Тукайны 8 февральдә шәһәрнең «Казан» мәйданында (Тукай күчеп яши башлаган «Казан» кунакханәсе нәкъ шул мәйданда урнашкан) узган митингта самодержавиегә каршы листовкалар тараткан өчен эштән чыгара. К. Мотыйгый, әлеге листовкаларның аның типографиясендә, Тукай катнашы белән бастырылуында шикләнеп, моның өчен үзенең җавапка тартылуыннан куркып, Тукайны газета һәм журнал чыгарудан, типографиядәге эшеннән читләштергән[3].

1907 ел башында хакимият тарафыннан К. Төхфәтуллин наширлек эшеннән азат ителә. Моның сәбәбе – 1905 елда Матбугат

---

[1] Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 111.
[2] *Нуруллин И.* Габдулла Тукай. Б. 110.
[3] *Вафеев Р.* Күрс. хезм. Б. 169–170.

эшләре буенча баш идарәгә җибәрелгән документларда К. Мотыйгыйның үз яшен дөрес күрсәтмәве[1].

1907 елның 12 ноябре суд карары белән К. Төхфәтуллин, наширлек эшеннән мәхрүм ителеп – ел ярымга, атасы – Мотыйгулла Төхфәтуллин – 5 айга ирекләреннән мәхрүм ителәләр[2]. Суд карары белән килешмичә, Төхфәтуллиннар кассациягә бирәләр һәм, озак вакыт барган мәхкәмә процессы нәтиҗәсендә, 1908 елда акланалар.

К. Төхфәтуллин наширлектән мәхрүм ителсә дә, үзе тудырган журнал һәм газеталар турында кайгыртуын дәвам итә. Аның тәкъдиме белән типографияне (газета һәм журналларны чыгарудан туктатмау шарты белән) сәүдәгәр Мортаза Гобәйдуллин сатып ала һәм редактор буларак Вәлиулла Хәмидуллин билгеләнә[3].

Шулай итеп, Тукай газетаның берникадәр вакыт узганнан соң чыккан санындагы (1907 ел, 8 март) «Кабергә киткән "Фикер"

---

[1] XX йөз башы законнары буенча, Русия гражданнарының наширлек эше белән шөгыльләнергә 25 яшьтән генә хокуклары була. Чынлыкта исә, 1905 елда К. Мотыйгый 22 яшен генә тутыра. Бу мәсьәләне тикшергән Р. Вафиев, Матбугат эшләре буенча архив документларына нигезләнеп, К. Мотыйгыйның гаебе булмавы турында яза, чөнки ул тапшырган рәсми документлар арасында хәрби хезмәткә мөнәсәбәтен күрсәткән паспорт да сакланган һәм әлеге паспортта аның туган көне итеп 1883 елның 13 феврале күрсәтелгән. Димәк, документларны тикшергән чиновник үзе игътибарсыз булып чыга. Кара: *Вафеев Р.* Күрс. хезм. Б. 159–160. Ләкин, шул ук вакытта, «Уральский дневник» газетасының бер санында, «Фикер»нең бер номерында аның яше дөрес күрсәтелмәве турында хәбәр итә һәм үзенең туган көнен 1880 елның 13 феврале итеп күрсәтә. Әлеге дата метрика кенәгәсендә дә күрсәтелгән, һәм суд барышында Төхфәтуллиннар, бу датаның дөрес булмавын әйтеп, бу ялгышның Константин Смирин исемле писарь тарафыннан кертелүе белән аңлаталар.

[2] Мотыйгулла хәзрәт ахун һәм мөдәррис вазифаларыннан да азат ителә.

[3] 1907 елның 24 февралендә Уральскиның хәрби губернаторы Родзянко имзасы белән бирелгән рөхсәттә «24 февральдә "Уральский дневник" газетасын чыгару өчен рөхсәтне Төхфәтуллин урынына Казан губернасы Цивильск өязе Торгай авылы крестьяны Вәлиулла Хәмидуллинга һәм Илецк сәүдәгәре Мортаза Гобәйдуллинга бирәләр (соңгысының шәхси җаваплылыгы шарты белән)». Кара: РДТА. 770 ф., 15 тасв., 26 эш. Шул ук вакытта «Уклар», «Әлгаср әл-җәдит» журналларын һәм «Фикер» газеталарын нәшер итәргә дә рөхсәт бирелә.

яңадан терелеп кайтты» исемле мәкаләсендә укучыга үз өметләрен җиткерә.

Кызганыч, шагыйрь өметләре акланмый. Мортаза Гобәйдуллин, матбугат эшенең борчулы булуын һәм зур табыш китермәячәген аңлап, тиздән матбагачылык эшеннән баш тарта. Тукайның «Ана мәктүпләре», «Думаның хәле» исемле мәкаләләре басылган газетаның соңгы саны 13 майда чыга. Яратып, күп көч куеп эшләгән эшеннән аерылуны авыр кичергән Тукай, М. Гобәйдуллинны чамадан тыш каты гаепләп, «Матбага белән уйнаган бер байга» исемле шигырен яза һәм Мортаза Гобәйдуллинның Уральск мөселманнары өчен зур тырышлыгын искә алмыйча, аны әлеге шигырендә төрлечә каһәрли.

Шунысын да әйтергә кирәк: К. Мотыйгый белән Габдулла Тукай бу вакыйгадан соң да Уральскида татарча вакытлы матбугат эшен дәвам итү уеннан кире кайтмыйлар һәм, өчәүләшеп (Мөхәммәтгали Мусин белән берлектә) бер җәмгыять төзеп, «Яңа тормыш» исемле газета чыгарырга уйлыйлар. Тукай Казанга киткәннән соң, газетаның беренче саны дөнья күрә (1907 ел, 11 ноябрь). Кызганычка каршы, бу газетаның гомере кыска була: 1908 елның 20 мартында ул чыгудан туктый.

«ШАЯРСАҢ КҮРСӘТЕР “УКЛАР” ЯҢАК ТӨПТӘН УТЛАРНЫ»

«Әл-гаср әл-җәдит» журналында һәм «Фикер» газетасында шагыйрь үзен публицист буларак танытса, 1906 елның 15 июнендә чыга башлаган «Уклар» журналында укучыларга сатирик буларак та таныла.

Үзбәк Гыймадиевнең «Сатира коралы белән» исемле хезмәтендә Камил Мотыйгыйның Уральск өлкәсе хәрби губернаторына мөрәҗәгать итүе һәм үтенечендә журналның программасын да билгеләве әйтелә. Ул түбәндәге пунктлардан торган:

«1) гомуми мәсьәләләр буенча һәм башлыча мөселманнар тормышыннан сатирик мәкаләләр;

2) мөселманнар тормышыннан карикатуралар;

3) юмористик хикәяләр һәм шигырьләр;

4) эчке һәм тышкы политика турында карикатуралар белән бирелгән күзәтү (һәрбер карикатура астында аңа аңлатма кыскача рус телендә язылачак)»[1].

1905 елның 17 октябрендә патша манифесты белән сүз иреге дә игълан ителүгә карамастан, газета яисә журнал чыгаруга рөхсәт алу бу вакытларда да җиңел генә хәл ителмәгән. 1905 ел башларыннан бирле нәшер-басмачылык эшендә шактый тәҗрибә туплаган Камил Мотыйгыйга бу юлы да актив хәрәкәт итәргә кирәк була. Нәтиҗә уңай була, «Фикер» газетасының 1906 елгы 23 апрель санында «Яңа журнал» исемле белдерүдә («Идарә» исеменнән басылган) «Киләчәк май аеның ахырында Уральскида мөселманча "Ук" нам айлык сатирический, рәсемле журнал чыгармасының чарасына шөругъ улынды (керешелде)»[2] диелә.

Ай ярым үтүгә, журнал чыгаруга рөхсәт алына, һәм моның турында мәгълүмат «Фикер»нең 1906 елның 8 май санында бирелә. Әлеге игъланның ахырында яңа гына туып килгән журнал белән хезмәттәшлек итәчәк авторларның псевдонимнары дә атала: «Шүрәле», «Сөемсез», «Ишан мөнкире», «Каилелхак вә ма әшбәһе залик». Күренә ки, алар арасында Тукайныкы булганнары да бар[3].

Әлеге игъланнан соң газетада «"Уклар" журналында мөхбир уланлара тәнбиһ» исемле Тукайның шигыре урын ала:

И «Уклар» мөхбирләре! Кызганмагыз укларны,
Исраф итмәгез укларны, атмагыз сез юк-барны.

Бездән фәрман шул сезгә: патрон берлә не шалить!
Кирәк җиргә атканда, патроннарны не жалеть!

---

[1] *Гыймадиев Ү.* Сатира коралы белән. Казан: Татар. кит. нәшр., 1977. Б. 38. Журналда рәсем асты текстлары чыннан да ике телдә (рус һәм татар телләрендә) бирелә.

[2] Фикер. 1906. 23 апрель.

[3] «Шүрәле» тәхәллүсе белән Тукай беренче тапкыр нәкъ менә «Уклар»да басыла башлый. Шагыйрьнең бу имзалы әсәрләре саны 80 ләп җыела. Билгеле ки, башка Кустанайда яшәүче берәүнең «Шүрәле» имзасы белән үз мәкаләсен бастырырга теләвенә каршы килеп, Тукай «Идарәдән җаваплар»да: «"Ялт-йолт"та "Шүрәле" имзасы булгаласа да, аны һәркем үз язуы төбенә куярга хаклы түгел. ... "Шүрәле" имзасының 6–7 еллык хуҗасы затыңызны судка бирергә хаклыдыр, бәхетеңез әле», – дип яза. Кара: «Ялт-йолт». 1912. 24 ноябрь.

Атучыга әмеребез – укларны кызганмасын!
Атылмышка нәсыйхәт: йөрәге сызламасын.

Озак вакыт үтми, «айлык, рәсемле, сатирический журнал»ның беренче саны (1906 елның 15 июнендә) дөнья күрә.

Тиздән журнал Казанга да килеп җитә. «Казан мөхбире» газетасының 18 июнь санында аңа беренче бәя дә бирелә: «“Уклар” исемендә айлык мәсхәрә, көлке журналы чыга башлады. Мөхәррире Уральскида «Фикер», «Әл-гаср әл-җәдит» сахибе Камил Төхфәтуллин. «Уклар»ның беренче номерасы 16 сәхифәле улып, 12 рәсем дәреҗ иделмештер. Беренче номерада татарларның мәгыйшәте яхшы осталык илән тәнкыйть иделмештер. Татарга аңлатыйм дип, әдәбтән чыгып киткән урыннары да бар. Казанда мөселман урамнарының, хосусән Печән базарының, сасы һәм пычрак булганын рәсем илән һәм язып күрсәткән»[1].

1906 елда журналның алты саны дөнья күрә. Бу вакытларда Камил Мотыйгый «Фикер» газетасы, «Әл-гаср әл-җәдит» журналлары, шулай ук рус телендәге «Уральский дневник» газетасы нашире һәм редакторы булу сәбәпле, «Уклар»дагы төп эшне Габдулла Тукайга башкарырга туры килә.

«Уклар»ның беренче саны тышлыгында аңа язылу бәяләре искәртелә: бер ел өчен – 2 сум; ярты ел өчен – 1 сум, өч ай өчен – 60 тиен. Бер номерның бәясе – 20 тиен.

Журналның беренче ике битендә (аның һәр саны 16 битле булып нәшер ителгән) басманың программасы рәвешендәге «Дугры» имзасы белән «Сүз башы» урнаштырылган[2].

Рашат Гайнанов фикеренчә, «Татарда сатира-юмор әдәбияты яңа гына аякка баскан чорда журналга яраклы материаллар бирүчеләр бик аз булганлыктан, журналны (аеруча баштагы саннарын) Тукай үзе язып тутыра[3]. Шунлыктан ул күптөрле яшерен имзалар кулланган. Р. Гайнанов «Сүз башы»ның Тукайныкы булуын ышанычлы дәлил белән раслап, тексттагы кайбер гыйбарә-фикерләрнең

[1] Казан мөхбире. 1906. 18 июнь.

[2] Р. Гайнанов, текстына җентекле анализ ясап, аның, һичшиксез, Тукай кулы белән язылу фикеренә килә. Кара: *Тукай Г.* Әсәрләр: 5 томда. 3 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. Б. 338–339.

[3] *Тукай Г.* Әсәрләр: 5 томда. 3 т. Б. 339.

Тукайның башка әсәрләрендә очравын да күрсәтә (мәсәлән, милләтне уяныргa чакыру, Русиянең ирекле гражданнары булуы кирәклеге, хәзрәтләрнең бәлеш ашауга хирыслыклары).

Журналның эчтәлеге турында сөйләгәндә, «Сүз башы»ның авторы мөселман кардәшләр тормышындагы тискәре якларга төртеп күрсәтә һәм, мәгърифәтчел карашлардан чыгып, бу хәлдән котылу юлларын барлый: гафләт йокысыннан уяну, башка милләтләрдән гыйбрәт алу, тырышлык күрсәтү, «надан ишаннарның фатихасына вә мөтәгассыйб (фанатик) хәзрәтләрнең череп беткән бәддогасына» алданмау, «ялган ишанство»ларга кол булып яшәмәү[1]. «Сүз башы»ның авторы «Уклар»ның максатын «мөселман карендәшләремези укларымыз илә атып вә санчеп, тизрәк гафләт йокысыннадан уйгату вә сикертеп торгызу» итеп билгели.

Журналның барлык саннары[2] белән танышканда, Тукайның сатирага хас күптөрле алымнардан, образ-сурәтләрдән бик иркен, оста, уңышлы файдаланганын күрәсең.

Журналда урын аласы материаллар, нигездә, өч рәвештә бирелә:

– рәсемнәр, карикатуралар белән;

– авторлары (псевдонимнары) куелган «коры» текст белән;

– рәсемнәр, карикатуралар һәм авторлары күрсәтелгән күләмлерәк текстлар рәвешендә.

Шул сәбәптән «Уклар»ны гамәлгә куючылар журнал өчен иллюстрацияләр ясаучыны эзли башлыйлар, һәм озакламый әлеге эзләнүләр үз нәтиҗәсен бирә.

Мәгълүм ки, мөселман татарларда кеше рәсемен ясау бары XX гасыр башларында гына күренә башлый. Бу чорда профессиональ сынлы сәнгать әле формалашып җитмәгән. Шуңа күрә Уральск шәһәрендә яшәгән мөселманнар арасыннан «Уклар»га рәсем ясаучыны табу шактый катлаулы проблема була. Шунлыктан, Камил Мотыйгый белән Тукайның андый рәссамны бүтән милләт вәкилләре арасыннан эзләве бер дә гаҗәп түгел. Тиз арада андый кеше табыла: ул – казак сословиесендә торган Николай Калентьев.

[1] Уклар. 1906. № 1.

[2] Журналның һәр саны 16 битле булып, 2 нче номеры 17 нче биттән, 3 нчесе – 33 нче биттән, 4 нчесе – 49 нчы биттән, 5 нче – 65 нче биттән, 6 нчысы 81 нче биттән башлана. Барысы 96 бит.

1905 елда Уральск шәһәренең бу үзешчән рәссамы (скульпторы) Уральскидагы Рус сәүдә-сәнагать банкының порталын берничә казак скульптурасы белән бизәүче буларак танылган була[1]. 1905 елда бу банкның ишегалдында (монда К. Мотыйгыйның «Уралец» газетасы редакциясе һәм «Прогресс» исемле китап кибете дә урнашкан була) Н. Калентьевның скульптуралары күргәзмәсе дә уздырыла.

Журналдагы рәсемнәр һәм карикатуралар төрле форматта урнаштырылган. Унбишкә кырык сантиметр зурлыгындагы журналның сәхифәләрендә алар күләм ягыннан артык зур урын алып тормаска тиеш булган: кайчак битнең яртысына гына басылган, кайчак бер биткә тематикасы уртак ике рәсем урнаштырылган. Кайбер рәсемнәр хәтта ике битне тулысы белән били. Мәсәлән, 72–73 битләрдә «Духовный собраниядә хәзерге вакытта имтихан сурәте иҗрасы (тапшыру күренеше)» исеме белән карикатура урнаштырылган. Рәсемдә – алты кеше сурәте (бишесе – ике мөгезле, сарык башлы).

Карикатуралар астында бирелгән аңлатма-текстлар сатирик эчтәлекләрне чагылдыралар. Бу аңлатмалар күләмнәре ягыннан да, төзелеше ягыннан да төрле. Күбесе карикатурада кемнәр һәм ни өчен сурәтләнүен кыскача гына әйтеп бирүгә корылган, диалоглар рәвешендә төзелгәннәре дә очрый.

Ә менә журналның 4 нче санында (56–57 битләрдә) исә дистәгә якын тармаклы бер хәшәрәт рәсеме урнаштырып, аны «Ушбуның кеби хорафаты игътикад (ышану) астында» диеп аңлату белән чикләмничә, журналны нашир итүчеләр бу текстка өстәмә итеп Тукайның «Шүрәле» имзалы махсус шигырен биргәннәр:

Шулай чорнап тора безне җәһаләт,
Шулай, тырп итмә! – ди безгә сәфаләт.
Күрәмсез: бу – кырык башлы чаян бит,
Ачык күз алдыгызда бит, гаян бит.
Каты ләктек, мәҗаль юк ычкынырга,
Мөхаль бит ычкынубән кычкырырга...
Саташканбыз наданлыкта адашкан.

---

[1] XIX гасыр азагында архитекторлар А. Бунькин һәм Н. Раевский төзегән бу бина Уральскидагы гүзәл биналарның берсе булып санала. Аның портигын Н. Калентьев ясаган казак фигуралары бизәгән.

Адашмакның да без хәдденнән ашкан.
Бу сурәтләр – ишаннарның тозагы,
Күрәмсез, нинди нык бикле йозагы?

Карикатураларга аңлатмалар ике телдә (рус һәм татар) биреләләр. «Бу, бер яктан, татар укучыларын алдынгы рус культурасына тартуга булышлык итсә, икенче яктан, русларга да журналның рәсемнәре белән танышу мөмкинлеген тудыра, аларда татар матбугаты белән кызыксыну уята», – дип яза Ү. Гыймадиев[1].

Аңлатмалары бик кыска, ике-өч җөмләдән торганнарында авторлар күрсәтелми (аларны да Тукай, бәлкем, рәсми редактор К. Мотыйгый формалаштырганнардыр дип уйларга кирәк). Кайбер карикатураларның өсләрендә кулдан гына матурлап язылган сүзләр бар. Мәсәлән, 39 биттәге (3 нче санда) карикатураларда татар телендәге вакытлы матбугат органнарына үзенчә бәя бирелә: чалмалылар төркемен сурәтләгән карикатура янына кулдан «ялган һәм караңгылык» дип; европача киенгән затларның сурәте өстенә (әлеге сурәт астына «Борһане тәрәккый», «Вакыт», «Фикер», «Азат халык», «Уклар», «Әл-гаср әл-җәдит», «Таң йолдызы» журнал исемнәре бирелгән) – «Хаклык һәм яктылык»[2].

Журналның һәрбер санына, югарыда әйтелгәчә, рәсем-карикатуралар белән бәйләнештә булмаган сатирик эчтәлекле текстлар да урнаштырылган. Алар күләмнәре буенча аерыла: өч-дүрт юллылардан башлап, бит ярым – ике битлеләргә кадәр бар. Мәсәлән, «Й.М.» имзалы «Ишаннар хакында мосахәбә» исемле язма 5 нче сандагы 69–70 битләрне алып тора:

«Шәкерт илә мөриднең мөсәхәбәләре (сөйләшүләре) шөйлә: мөрид әфәнде шәкертнең кулында көлкеле “Уклар” журналы күрәрәк диер ки: «Синең бу кулыңдагы “Уклар” журналы бер дә кирәкмәгән нәрсә, аны язган кәгазь исә кара исрафдыр, син шәкерт минем мәслихәтемне тотсаң, мондыйлар берән чуалма!»

Шәкерт: «Әфәндем, нигә алай әйтәсез? Мин “Уклар” журналының бер дә зарарлә нәрсә тапмыйм. Бу журналның максуды бәгъзе бер тиешсез гадәтләремези ук илә атып бетермәкдер».

---

[1] *Гыймадиев Ү.* Сатира коралы белән. Б. 38.

[2] Рәсемнәрдә очраган барлык кульязма сүзләрне кем язуы төгәл билгеле түгел.

Мөрид: «Нигә зарарлы нәрсә табылмасын? Баштан аякка чаклы ислам динен хурлыйдыр. Менә икенче номерында төпсез мичкә сурәтен төшергән. Мондан максуды голямәне вә ишан хәзрәтләрене хурлау гына. Моны язган кешедә дин юк дип уйлыйм»[1].

XX йөз башында татар журналистикасында сатирик басмалар әле яңа гына туып килүгә карамастан, «укчылар» төрле сатирик жанрларның мөмкинлекләрен оста кулланганнар. Традицион сатирик жанрлар (фельетоннар, памфлетлар) белән бергә «Уклар»да оригиналь жанрлар да очрый, мәсәлән, телеграмма («Дөрест телеграм хәбәрләре» (1906, № 1), «Тимер чыбыксыз телеграм хәбәрләре» (1906, № 3), «Телеграмнар» (1906, № 6), инструкцияләр («Шәкерт ничек булырга?» (1906, № 3)), сүзлекләр («Яңа камустан берничә лөгать (өзек)» (1906, № 3), игъланнар («Таяк сатучыларга игълан» (1906, № 4)), киңәшләр («Җиңел кәсеп турында муллалар киңәше» (1906, № 4)).

Хәрби губернаторга бирелгән программада аерым пунктта юмористик шигырьләр дә басылачагы әйтелгән булса да, алар күп түгел.

«Фикер» газетасының 1906 елгы 8 май санында киләчәктә «Уклар» да басылачак авторларның дүрт тәхәллүсе күрсәтелгән булса да, чынлыкта, аларның саны шактыйга артык. Моның төп сәбәбе – журналның актив хәбәрчеләре булмау. Шуңа күрә төп авторларга бер үк санга кайбер очракта дистәгә якын язмаларны бирергә туры килгән.

Иң еш кулланылган яшерен имза (тәхәллүс) – «Шүрәле» (24 мәртәбә очрый). Г. Тукайның «Уклар»дагы язмалары «Тәртә башы», «Дугъры», «Хәйләсез», «Чапансыз», «Кырмыска», «Һөдһөд», «Адвокат», «Догачы», «Хәсрәт», «Җен», «Хәйләсез», «Шәкерт угы», «Чурт», «Мылтык», «Сөңге» имзалары белән дә басылган.

Журналда «Күгәрчен», «Приказчик», «Г.С.», «Гаиб ирәнләрнең берсе», «Нәгузе билләһи залик», «Й/Я. М.», «Әф.» имзалы текстларның авторлыгы әле ачык итеп билгеләнмәгән. «Шушма угы» һәм «Башкорт угы» имзаларын Тукайныкы итеп санарга мөмкин. Беренчесе «Күрәсем килә» исеме белән басылган текст ахырында тора (исеме алдыннан «Малмыждан язалар» дип искәртелгән):

---

[1] Күренә ки, әлеге диалогта «Уклар» журналы турында бәхәс бара.

Күрәсем килә

Салихҗан мулланың кызармый йөрүен,
Әсгать мулланың Малмыжга күп төшмәвен,
Малмыж кешеләренә гакыл керүен,
Мансуровларның тәкәллефләнмәвен,
Зыя мулланың капка астындан йөрмәвен,
Гыймалның сүз саен егерме тапкыр «мәсәлән» катыштырмавын,
Гыйззәтнең гайбәт ашамавын,
Габдерәүф мулланың ишанлык дәгъвасы кыйла башламавын,
Сәмитовның барышнялар артыннан йөрмәвен,
Чайкинга муллаларның күп җыелып утырмавын,
Зәки мулланың картаеп беткәч кеше көлдереп йөрмәвен,
Сәлахи байның тәкәбберләнмәвен.

«Уклар» журналының 3 нче санында (38 биттә) «Башкорт угылы»ның тексты да Тукайның сатирасына шактый охшаш стильдә язылган:

Ашка чакыру

Аш хәзерләү – ишанлыкның шарты чыгар,
Башакласаң – сыкрындан күп сөт чыгар;
Башакламый сауганда – бер эчәрлек,
Ашдан соң янчыкдан да алтын чыгар.
Андан соң фатиханы үтенәләр,
Оҗмахның ачкычына үреләләр;
Хәзрәт түбән караю бән дога кыйлгач,
Оҗмах ишке ачылды диеп сәвүнәләр.

Бу эшдән ишанлар зур файда итә,
Мөридләр күп-күп акча куеп китә;
Ул акчаны мәхдүмнәр җыеп алып,
Мәгълүм ханәгә барып фарсит итә.

Тукай, еш кына, редакциягә килгән хат-хәбәрләрдән файдаланып, бик нык үзгәртеп, үз текстларын да тудырган.

Журналда ачык имза белән бер генә текст басылган: «З. Насыйри» имзалы «Кадин нәсел улмалы» шигыре. Р. Гайнанов

аны Уфада яшәгән шагыйрь, прозаик, сәясәтче, мөгаллим, юлъязмалар авторы итеп идентификацияләгән иде[1].

«Уклар» авторлары даими рәвештә ишаннарның, кайбер хәзрәтләрнең кыйланышлары яңа заманга туры килмәвен, сәдака, зәкят, корсак коллары булуын кискен тәнкыйтьлиләр. Мәсәлән, 3 нче сандагы бер карикатурада имән бармагына карап уйга чумган мулла сурәте ясалган. Ул, сәдака җыйнау максаты белән ашларга йөри-йөри, инде кемнәргә барганын да оныткан, шуны уйлап сөйләнә: «Кемгә дәхи ашка барырга икән? Ни чара, барчасын да йөреп бетергәнмен, ахрысы».

Журналның күп сәхифәләрендә татар халкын искелеккә ябышып ятмаска, башка милләтләрдән гыйбрәт алып, алга карап эш итүгә өндәүләр чагылыш таба. Шулай ук шәһәрдә яшәүче татар кешеләре арасында барлыкка килгән әхлаксызлык (эчкечелек, фахишәлек) фаш ителә[2].

Журнал битләрендә үз чорының иҗтимагый проблемаларына, Русия империясендә, дөньяда барган каршылыклы вакыйгаларга мөнәсәбәт тә чагылмый калмаган. Имзасыз «Сөаль»дә (8 б.) патша генералы Куропаткин турында ачы иронияле сорау бирелә: «Гәзитләрнең язганына караганда, зур хәвеф-хәтәрләргә сабыр итүче Куропаткин государственный банкыдан 204 500 000 тәңкә акча алган. Тагы да акча салучының үтенече буенча бу акчалар Куропаткинга саф алтыннан гына бирелгән. Сугышка киткәндә, 2 вагон тулы тәре һәм берничә сыерлар алып киткән иде. Имди белергә тырышалар: бу кадәр акчаны табар өчен Куропаткин кайсы тәрегә чукынып, нинди сыерларны сауды икән?»[3].

Хәбәрләр бүлекләрендә Фас, Төркия, Хиҗаз, Ирандагы кайбер вакыйгаларга көлке рәвештә сурәтләү журнал хезмәткәрләренең рус, төрек һәм башка телләрдә чыга торган матбугат органнары белән танышып баруларын дәлилли.

---

[1] Татар әдипләре, мәгърифәтчеләре (XX йөз башы). Казан, 2005. Б. 258.

[2] «Ике пьянчук» исемле диалогта (авторы – «Шүрәле»):

– Әй син, товариш! Син хәзер эчүне ташладың бугай.

– Ийе, ийе, ташладым.

– Алайса бир миңа акчаңны, синең өчен ул акчаны мин эчеп бетерим.

Кара: Уклар. 1906. № 6. Б. 84.

[3] Фикер. 1906. № 1.

Карикатураларда, сатирик текстларда Казан шәһәре еш күрсәтелә: Печән базары, Черек күл кебек урыннар, «Таң йолдызы», «Азат», «Азат халык», «Йолдыз», «Әд-дин вә әдәп», «Бәян әл-хак» (соңгысын Тукай «Бәян әл-корсак», «Шатыр-потыр-апчыхи» дип тә исемли) газеталары искә алыналар.

Журналда аеруча «Бәян әл-хак» газетасы редакторы һәм наширләре Мөхәммәтҗан белән Әхмәтҗан Сәйдәшевларга гаять үткен очлы сатира угы атыла (күп очракларда Тукай аны «Ахмакҗан» дип кенә атый[1]).

Журналның соңгы – ноябрь санындагы «Шартлар» памфлеты үзенең сәяси үткенлеге белән аерылып тора. Патша Русиясендә дәвам иткән инкыйлаби вакыйгалар, татарларның, гомумән, мөселманнарның да иҗтимагый активлыклары («Иттифак әл-мөслимин» фиркасы эшчәнлеге, икенче яктан, татар эсерлары газетасы «Таң йолдызы»ның илдәге режимга каршы позициясе, «Азат халык» кебек демократик позициядәге газеталарның эшчәнлеге һ.б.) Тукайга тәэсир итми калмаганнар.

«Иттифак әл-мөслимин» үзенең эшчәнлеген, аның фикеренчә, «1) байлык, 2) җирлелек, 3) алпавытлылык, 4) кәләпүшлелек, 5) Истанбул эчендәге форма илә һәр мөтәкәббирнең [высокомерный, гордый кеше] ригаять итеп тормаклык, 6) җизнилек, 7) кодалык-кодачалык, 8) туганлык-тумачалык, 9) кияүлек, кайнагалык, 10) баҗалык» иман китерүгә нигезләп алып бара. Ул һәр җирдә капитал шомлыгын күрә, капитал өчен исламият, инсаният читкә ташлана дип саный. Памфлетның ахырында (6 нчы сан, б. 93.) моның турында аерата кискенлек белән әйтелә:

---

[1] Мәсәлән, журналның 2 нче санында «Шүрәле» имзасы белән басылган «Татар кызларына» дигән шигырьнең (26–27 б.) беренче өлешендә татар кызларына мәдхия җырлаган лирик герой икенче өлешендә аларның тискәре якларына да игътибар итә (хокуксызлыкка түзеп торулары, мәгарифтән читләшүләре) һәм Әхмәтҗан Сәйдәшевне мөселман хатын-кызларын әнә шул хәлдә яшәтүне хәзер дә дәвам иттерүче дип санап, шигырьне:

Вакыт кортылмага бу пәнҗәләрдән (тырнаклардан),
Вакыт ычкынмага эскәнҗәләрдән;
Ышанмагыз, бабай Сәйдәш надан ул,
Түгел надан гына, ул анларга хан ул», –

дип тәмамлый.

«Капиталистичекий строй бетеп, дөньяга социалистический тормыш чыкмыйча, капиталның һәр хакыйкатькә пәрдә булып тотуы бетмичә, мин үзебезне мөселман дип йөрүдә бер мәгънә дә тапмыйм.

Бу тормышка кальбән разый булган кеше мөселман да түгел, мөэмин дә түгел, инсан да түгел диясем килә.

Бу тормыш бар вакытта үзләрен мөселман дип йөрүчеләр, түгел Коръәннең эчендәге әмерләренә буйсыну, бәлки катыргысы арасына язылган сүзләрен дә ишетмиләр.

Шулай булгач, социализмның рәваҗы [таралуы] өчен үзеңнең бил баглап эшкә керешергә гайрәтең җитмәсә дә, һич булмаса, сүкмәскә вә күңелдән дошман булмаска кирәк».

«Уклар» журналының соңгы 6 нчы саны 1906 елның ноябрендә чыга. Бу санда «Шүрәле»нең «Уклар» исемле шигыре басылган:

Бик үткен журнал тарала:
Исме ничек? «Уклар»мы?
Иске-москы муллаларны
Һич кызганмый чукмарлый.

Аталар да ваталар,
Кирәк җирне күзлиләр;
Аткач, атылмышка чаклы
Ук бармыйча туктармы?

Хәзрәтләр, хәддин узмагыз!
Онытмагыз «Уклар»ны.
Шаярсаң, күрсәтер «Уклар»
Яңак төптән утларны.

Тукайның журналист буларак формалашуына Уральскидагы һәм Оренбург губернасында рус телендә чыккан газета һәм журналлар да тәэсир иткән. Әлеге басмалар төбәктәге һәм, гомумән, Русиядә яшәүче татарлар тормышын үз сәхифәләрендә даими яктыртып барганнар. Мәсәлән, «Оренбург газетасының» 1905 елгы 25 август санында басылган «Татар матбугаты турында» («О татарской прессе») мәкаләсендә билгесез автор 1905 елда «Слово» газетасындагы Т. Ардовның «Тәэсирләр. Чиркәү яки газета?»

(«Впечатления. Церковь или газета?») мәкаләсенә үз мөнәсәбәтен белдерә[1].

«Оренбург газетасы»нда басылган мәкаләсендә аның авторы Русиядә яшәүче татарларның үз газета-журналларын оештыру хокукын яклап чыга: «Мөселманнар күптәннән бирле туган телләрендәге газета-журналларга мохтаҗлар. Андый газета-журналлар безнең мөселманнарда күбрәк булса, хезмәтче булып эшләгән татарлар да мәдәни булырлар иде. Петербургта яшәүче зыялы татарлар Баязитов газетасына теләктәшлек белдерәләр. Бары тик аларның ихтыяҗларын гына искә алып, ул газетаны нашир итүдән баш тартмады, гәрчә аны бастыру өчен рөхсәт алу аның өчен күп мәшәкатьләр китерсә дә»[2].

Шагыйрьнең Уральск чоры иҗатын рус вакытлы матбугаты чыганаклары ярдәмендә өйрәнгән профессор Р. Нәфыйков билгеләвенчә, Тукайның кайбер мәкаләләре «Уральский дневник» газетасында да басылган. Галим, Тукайның 1906 елда «Фикер»дәге кайбер мәкаләләрен һәм «Уральский дневникта»гы язмаларын чагыштырып, алар арасында уртаклыкка игътибар итә. Сүз Тукайның «Фикер»дә басылган «Кызыкка очрау», «“Казан” миһманханәсендә мәҗлес», «Уральскида “Казан” миһманханәсендә икенче мәҗлес», «Уральскида дарелмөгаллимин», «Погром», «Уральскида Дума членын вә тәвабигын нагайкалау», «Дәхи бер фетнә» мәкаләләре һәм «Уралький дневник» газетасының 1906 елгы октябрь, ноябрь, декабрь саннарында «Ш.» «К.», «К-в», «Кур-в», «Не мусульманин» имзалары белән дөнья күргән материаллар турында бара.

---

[1] Әлеге мәкаләдә Т. Ардов Гатаулла Баязитовның Петербургта «Нур» исемле татар газетасын чыгару ниятенә тәнкыйди карашын белдерә: «Минем эшләпәм булып, (гафу итегез!) ыштаным булмаса, андый киемдә мин үземне бәхет иясе дип санамас идем. Һәм тәкъдир миңа ул минутта бу ике кием арасында сайлау мөмкинлеген бирсә иде, мин, бер дә шикләнмичә, ыштанны сайлар идем, чөнки, гәрчә эшләпә мәдәни кешенең кирәкле әйберсе булса да, шәрә булган чакта башта үзеңнең гаурәтеңне капларга кирәк... Петербургта бу фикергә каршы: башта – эшләпә, аннары – бүтән төрле өс-кием, дип фикер йөрткән кеше бар икән. Әлеге кеше – монда яшәүче мөселманнарның танылган эшлеклесе, ахун Баязитов-әфәнде». Кара: *Ардов Т.* Впечатления. Церковь или газета? // Слово. 1905. № 7 (20).

[2] Оренбургская газета. 25 августа 1905 года.

Мәсәлән, 19 ноябрьдә «Фикер»дә басылган «Кызыкка очрау» фельетоны («Фикер», 1906, № 43) шул ук көндә рус телендә «Уральский дневник» газетасында басыла.

Газета сәхифәләрендә (1906 елның 4 октябрь саны) 1 октябрьдә «Казан» кунакханәсендә узган Уральск мөселманнарының җыелышы яктыртыла. Әлеге язма Тукайның «Фикер»дә басылган «“Казан” миһманханәсендә мәҗлес» исемле язмасы белән аваздаш[1].

Берничә көннән соң газетада (8 октябрь санында) «Казан» кунакханәсендә Уральск мөселманнарының икенче җыелышы узу турында хәбәр бирелә: «6 октябрьдә, җомга көнне, кичке сәгать тугызда «Казан» кунакханәсенең ресторанында мөселманнарның Уральскида укытучылар мәктәбен ачу мәсьәләсенә багышланган икенче мәҗлесе узды. Әлеге мәҗлескә 200 дән артык татар һәм тирәяктагы авыллардан 10–15 кыргыз (казакъ) кешесе җыелган иде»[2].

Бу язмаларның «Уральский дневник» газетадагы әлеге чараларны яктырткан материалларына аваздаш булуы, Р. Нәфыйков фикере буенча, аларның Тукай каләме белән язылуы мөмкин икәнен күрсәтәләр, ләкин Тукай рус газетасы өчен русча үзе язганмы, әллә татарча язып, кемдер русчага тәрҗемә иткәнме – анысы билгесез.

Кайбер рус газеталарында басылган язмаларның Г. Тукай иҗатына тәэсир итүе турында да әйтергә мөмкин. Мәсәлән, Г. Тукайның «Государственная Думага» шигыренең И. Жилкинның[3]

---

[1] Мәҗлестәге чыгышларны яктыртканда, язма авторы шундый сүзләр китерә: «А. Сираҗетдинов һәрбер балалары булган кеше бу изге эшкә хәленнән килгәнчә акчалата ярдәм күрсәтергә тиеш, дип әйтте, чөнки һәрберсенә (аеруча, ярлыларга) укырга кирәк. Чөнки хәзерге заманда мәдрәсәләребездәге укытучылар кирәкле жалованияләрне алмыйлар… Чыгыш ясаучы хәзерге вакытта җирле мәктәпләрдә укыту эшенең куелышына һәм ул мәктәпләрнең торышына игътибар итте... Чыгыш ясаучыларның берсе дә укытучылар әзерли торган мәктәп ачылуның файдасын инкяр итмәде...». Кара: Уральский дневник 1906. 4 октября.

[2] Уральский дневник. 1906. 8 октября.

[3] Иван Васильевич Жилкин (1874–1958) – журналист, I Дәүләт Думасы депутаты. 1901 елда Русия буенча сәяхәт кылып, 5 губернаны җәяү үтә. 1902 елдан Санкт-Петербургта яши, әдәби эш белән шөгыльләнә. «Неделя» (1900–1901) газетасының сәркатибе, «Санкт-Петербургские ведомости» (1903–1904), «Наша жизнь» (1905–1906), «Товарищ» (1906–1907), «Слово» (1908), «Радикал», «Русское слово» газеталары белән хезмәттәшлек иткән.

«Уральский дневник» газетасында басылган «Тормыш сәхифәләре» исемле лирик хикәясе белән аваздашлыгы игътибарга лаек. Әлеге хикәядә мондый юллар очрый: «Халыкта ниндидер сәер моңсу иронияле елмаю бар. Әлеге елмаю зур җиңүләрдән соң да, олы җиңелүләрдән соң да югалмый. Бар иде Дума – безнең мәхрүм милләтебезнең бер куанычы. Бетте Дума... Һәм халык менә инде аның кабере янында моңсулык һәм шул ук вакытта көлке һәм ирония хисләре белән сугарылган җырлар чыгара...»[1].

Шуннан соң хикәядә сукыр гармунчылар пәйда була, һәм алар халыкның шатлыклары һәм кайгылары турында җыр башкара. Алар арасында «яшерен эч пошу, ачыктан-ачык көлү, ачы үпкәләү» хисләре белән сугарылган Дәүләт Думасына багышланган юллар бар:

Как открылась у нас дума,
В думе много было шума!..

Эх ты, дума, дума, дума,
Государственная!

Поприслали депутатов
Уничтожить бюрократов!

Эх ты, дума, дума, дума,
Государственная!

Все стесненья отменить,
Мужичков освободить.
Дать свободно собираться, говорить, объединяться.
Верить, как душа покажет, а не так, как поп прикажет.
Политических пустить.
Мужиков землей снабдить.
Для рабочих в заведениях
Понаделать улучшения.

Депутаты говорили
И бумагу изводили.
Всех министров припугнули

---

[1] *Жилкин И.* Странички жизни // Уральский дневник. 1906. 15 октября.

И пордком их ругнули.
Самый важный генерал
Только кукиш показал!

Сочиняйте, все как жар,
Дело выйдет, как и встарь…
Депутаты не ушли,
Делов много напекли!..
Благоденствует народ,
И везде пальба идет…
Хоть и много было шуму
Разогнали нашу думу.
Ах ты, дума, дума, дума,
Государственная!..

Знать другой нам путь заказан,
Бюрократ коль безнаказан…
Так-то братцы, Бог ведь с нами,
Шевелите-ка мозгами!..
Ах ты, дума, дума, дума,
Государственная!

К. Хисаметдинов истәлекләрендә Тукайның «Уралец» газетасы өчен язылган шигыре турында мәгълүмат бар: «Бервакыт Тукай миңа: “Русны мактап, японнарның җиңелгәнен әйтеп, шигырь яздым, шуны газетаның редакторына бирдем”, – диде. Редактор аңардан: “Моны кем язды?” – дип сораган. “Бер шәкерт язды”, – дигән Тукай. Редактор әйткән: “Моны язган кеше үзе килсен”. Тукай барган икән дә, ишек янында торучы рус кертмәскә теләгән. Тукайның үзе әйтүенчә, бердән, малай саный, икенчедән, кием начар. Шулай да кергән. Редактор: “Бу шигырьне син яздыңмы?” – дип сорагач, Тукай: “Мин яздым”, – дигән. Шуннан соң редактор болай дигән: “Мондый шигырьләрне син һәрвакыт язып тор. Без сиңа һәр юлына 5 тиен түләрбез”»[1].

[1] *Хисаметдинов К.* Бергә булган чаклар // Тукай турында хатирәләр. Б. 28.

«ҖЫРЛАП ТОРАМ, ТОРГАН ҖИРЕМ ТАР БУЛСА ДА...»

(Тукайның Уральск чоры поэзиясе)

Габдулла Тукай әдәбият мәйданында каләм сынаган еллар татар поэзиясе зур яңарышка әзерләнгән чорга туры килә. Дини-суфичыл шигърияттә зур казанышларга ирешкән милли сүз сәнгате заман таләбенә җавап бирерлек, тормышны һәм киләчәккә барыр юлларны күрсәтә алырлык дөньяви әдәбият тудырыр өчен мая туплаган, мәгърифәтчелек хәрәкәте исә борынгыдан килгән рухи-гыйльми куәтне фикри көчкә әйләндергән. Татар дөньясы, әйтерсең лә, шушы мөмкинлекләрне бергә үреп җибәрерлек, күп гасырлар буе чарланган эстетик матурлык-камиллекне һәм тормыш-яшәешне үзгәртерлек хөр фикерне яңгыратырлык зур талантның килүен көтә...

Һәм шулай булып чыга да. Поэзия күген якты йолдыз кебек балкытачак Тукай үзенең әлегә ныгып җитмәгән, әмма саф, чагыштырмача камил яңгырашлы, мәгънәви тирәнлеге белән игътибарны җәлеп итәрлек тәүге тезмәләрен ак кәгазьгә сыза, бик тиз ачылачак һәм югарырак күтәреләчәк илһамлы каләм иясенең инде фани дөньябызда икәнен хәбәр итә. Габдулла Тукайның Уральск чоры шигърияте ул – менә шушы хәбәрне татар иленә җиткерү, кыска гына вакыт эчендә һәм бик яшь килеш табигать биргән сәләтнең, әдәби тәҗрибә баскычын узып, зур талантка әверелү вакыты.

Тукайның берничә еллык иҗатын үз эченә алган Уральск шигъриятен аңлау өчен, шушы чорда татар сүз сәнгатенең торышын, гомуми кыйбласын, таяныч нокталарын ачык күзаллау сорала.

XIX–XX гасырлар чиге татар әдәбияты ерак гасырлардан килгән шәркый традицияләрдә үсеп бара. Аңа ризык бирүче чыганаклар, иҗат чишмәләре – төрки-татар авыз иҗаты (фольклор), татар язма мирасы, гарәп-фарсы шигърияте. Бу чорда төрки әдәбиятлар арасында әдәби бәйләнешләр көчле булып, аларның язма яки сөйләм формасында яшәгәннәре дә, гаять камил һәм серле Урта гасырлар фарсы әдәбияты йогынтысында үз юнәлешен булдырганнары да, бу йогынтыдан читтәрәк торганнары да бар. Әмма шигъри калыплар, образлар һәм шуларны чагылдырган сүзләр шагыйрьләребез өчен уртак хәзинә булып хезмәт итә. Мирасханәбездә фарсыча-гарәпчә, саф яисә катнаш телле әсәрләр, чичәнлек үр-

нәкләре саклана. Шул ук вакытта XIX йөз башыннан иҗтимагый-мәдәни фикердә активлашкан үзгәрешкә омтылыш чаткылары шигъряттә дә күренә. Әмма яшь буын, мәдрәсә шәкертләре арасында «Мөхәммәдия», «Бакырган», «Бәдәвам» үлчәм-көйләрендә язу традициясе дә көчле. Һәр укымышлы татар кешесе танышып барган Исмаил бәй Гаспралының «Тәрҗеман» газетасы, бу яктан, мәдәни атмосфераның көзгесе булып тоела: бер яктан, төрки халыкларны яңарышка, үзгәрешкә өндәү, икенче яктан, һәр төрки халыкка аңлаешлы булсын өчен, борынгылыкны саклаган катлаулы уртак төрки телне алга алу традицияләр белән яңачалыкны тоташтыра. Мондый төрлелекнең чагылышы һәм тәэсире Г. Тукайның Уральск чоры иҗатында да аермачык.

Истәлекләрдән билгеле булганча, Тукай Уральскида Мотыйгулла хәзрәттән гаруз гыйлеме, ягъни гарәп, фарсы, төрки, татар классик поэзиясендә кулланылган шигырь төзелеше буенча дәресләр ала, шул үлчәмдәге гарәп-фарсы әдәбияты белән ныклап таныша. Тукайның тәүге әсәрләренең күпчелеген гаруз вәзеннәрендә язуы әнә шуңа күрә табигый да: ул теоретик мәгълүмат үзләштереп кенә калмый, әлеге белемнәрне гамәлдә дә сыный. Бу чорда шагыйрьгә төрекчелеккә күпмедер бирелгән татар әдәбиятының, сүз сәнгатен карендәш халыкларга да аңлашылырлык уртак телдә үстерик дигән карашларның һәм үзе белән дуслашкан, солтанга каршы хәрәкәттә катнашкан төрек мөһаҗире, шагыйре Габделвәли Әмрулланың тәэсире дә сизелерлек. Тукай Европа әдәбиятлары, бигрәк тә француз әдәбияты йогынтысына кереп барган, аны тәрҗемә итеп һәм стильләштереп киңәйгән яңа заман төрек шигъриятен дә яхшы белә. Әлеге йогынтылар Тукай каләменнән төшкән әсәрләрнең телендә аермачык чагылыш таба. Сүзебез дәлилле булсын өчен, Тукайның Камил Мотыйгый өчен Пирмөхәммәт Ниязовка 1904 елның 11 декабрендә язган хатын мисалга китерик:

«Мөхтәрәм әфәндем!

“Тәмәдден, яхуд Мәгарифе исламия” ичүн йибәрелмеш парәңез вакытында кәлмеш иде. Адрәсәңез дәфтәрә каид улынмыш иде. Фәкать “Тәмәдден” китабының вәгъдәсенә чыкмасына беркач гозер вә сәбәбләр улды. Шимди у китаб синзурә өченче дәфга уларак тәслим

улынды. Без у китаби, иншә Аллаһе Тәгалә, шөбһәсез, басдырачагыз. Сезә һәм басылдыгы кеби эстәдегеңез кадәр йибәрәчәңез»[1].

Хат, шул чор төрек телендә язылышына гына түгел, Уральск янындагы Сеҗе авылы имамы Әхмәтфәрит Ширванский китабының исеменә («Мәдәниләшү, яки Ислам мәгарифе») дә игътибарны юнәлтә. XX йөз башы Уральск вакытлы матбугатында актив хәбәрче булган мәгърифәтче Ә. Ширванскийның әлеге китабы, рус халкы белән туганнарча яшәүнең, рус телен белүнең мөһимлеген аңлатса да, башка милли телләрнең, шул исәптән татар теленең рус теле тарафыннан ассимиляцияләнеп юкка чыгу куркынычын әйтеп кисәтә[2]. Әлеге китап хакында сүз алып бару факты Тукайның мәдрәсә чорында нинди эчтәлектәге китаплар белән танышуы, Камил Мотыйгый белән берлектә Уральскида алып барган эшчәнлегенең юнәлеше турында да сөйли.

Әдәби йогынтылар Тукайның үз шигъриятендә дә күзгә ташланып тора. Мәсәлән, Уральскида «Мотыйгыя» мәдрәсәсендә үзе белән бер чорда укыган дусларыннан Әхмәтсафа Байтирәковка (?–1921) багышланган «Әхмәтсафа әфәнде…» (1904)[3] шигыренең тәүге строфасында Тукай фарсы сүзләрен һәм изафәсен рифма ясалышында бик отышлы куллана:

Әхмәтсафа әфәнде – фазыйль әдибдер кәнде;
Каләме – могыйне милләт, әзһәре Хакдыр бәнде[4].

[1] «Мөхтәрәм әфәндем! “Мәдәниләшү, яки Ислам мәгарифе” өчен җибәргән акчагыз вакытында килгән иде. Адресыгыз дәфтәргә теркәлгән иде. Тик “Мәдәниләшү” китабының вәгъдә ителгән вакытта чыкмавына бераз сәбәпләр булды. Хәзер ул китап цензурага өченче тапкыр тапшырылды. Без ул китапны, Аллаһы Тәгалә боерса, һичшиксез, бастырачакбыз. Басылуы белән Сезгә дә теләгәнгез кадәр җибәрәчәкбез. Уральск шәһәрендә Мөхәммәдкамил әл-Мотыйгый-Төхфәтуллин өчен конторщик Габдулла Тукаев. 1904 ел, 11 декабрь». Кара: *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 193.

[2] Кара: *Шәйхелисламов З.Р.* Ширвани Ә. // Габдулла Тукай. Энциклопедия / баш мөх. З.З. Рәмиев. Казан: ТӘһСИ, 2016. Б. 787.

[3] Кулъязма «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1904 елгы ноябрь (15) санына урнаштырылган.

[4] Әхмәтсафа әфәнде – бер дигән әдиптер үзе;
Каләме – милләт булышчысы, һәр яктан Хак колыдыр.

Тукай Г. Әхмәтсафа әфәнде // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т.: шигъри әсәрләр (1904–1908). Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 31

Алынма сүзләр яисә сөйләм калыплары һәр чорда татар шигъриятенең эчтәлегенә, хис-кичерешләр бирелешенә төрле үзгәрешләр алып килгән. Чит лексика әсәрнең гомуми яңгырашына зыян сала, әмма укучы игътибарын җәлеп итә, аерым бер фикерләрне алга чыгара. Бигрәк тә фарсы калыплары шигырьгә серлелек өсти, әйтелешне көчәйтә, яңгырашны үзгә аһәңнәр белән баета. Тукайда да шулай. «Әхмәтсафа әфәнде»нең икенче юлында басымнарны татар теленә туры китереп куйганда, ритмик яңгыраш бозыла, көчсезләнә. Ә инде фарсыча интонацияне, әйтелешне саклаганда, әйтик, «могыйне милләт» гыйбарәсен, бигрәк тә аның тәүге лексемасын аеруча ассызыклаганда һәм басымны икенче иҗегенә ясаганда, беренче юлга чираттагысы матур ялгана, милләткә хезмәт идеясе калкулана, «хезмәт» сүзе өстенлекле позиция ала, яңгыраш та үзгәрә.

«Әхмәтсафа әфәнде…»нең икенче строфасы гади укучы теленә якынрак, фикерен төгәл җиткерү өчен яшь Тукайның тезмәдән – чәчмәгә күчүе тоемлана, текст көйләмнән – сөйләм шигыренә әверелә. Әйтерсең лә, автор укучыга түгел, киң аудиториягә, тамаша залына мөрәҗәгать итә, алар белгән шәхесне хәтергә төшереп, аның аша милләт киләчәге белән бәйле хыял-теләкләрен җиткерә:

Фамилиясе – Байтирәк, мисле дөньяда сирәк;
Бундый инсанлар кайда? – Безнең милләткә кирәк.

Аннан соң килгән икеюллыклар юмор-сатира рухындагы фольклор әсәрләре белән авааздаш һәм халык сөйләменә хас сүзләр ярдәмендә иҗат ителгән:

Чук яшәсен Сафамыз – шулдыр безнең хафамыз,
Ишанларга кимертелде безнең калын кафамыз.

Бундый әдибләр күбәйсә, сынар ишан тешләре;
Теше сынгач, онытылыр пылау һәм бәлешләре.

Тарихта дини йогынтының кимүе, суфичылык тарикатьләренең эшчәнлеге йомшару я булмаса аларның таркалуы, зыялыларның һәм дин әһелләренең яшәү рәвешләрен үзгәртүләре, беренче чиратта, мәгърифәтчелек хәрәкәте, шуның нәтиҗәсендә мәгариф үсеше, иҗтимагый-мәдәни реформалар, илләрнең сәяси-икътисади алга китеше белән бәйләп карала. Халыкның

тормышы-яшәеше өчен дин башлыклары, зыялылар җаваплы дигән Тукайның да шулай уйлаганлыгы күренә. Милләт мәнфәгатьләрен кайгыртып, каләме белән туры юлны сызып баручылар – тормышны яхшы якка үзгәртүчеләр, киләчәкнең нинди булырын алар билгели, ди ул.

«Әхмәтсафа әфәнде…» Тукайдагы фикер юнәлешен ачык күрсәтсә дә, яшьлеге, тәҗрибәсезлеге, стилистик тотрыксызлыкларның шигырьнең сәнгатьчә бөтенлегенә зыян китергәнлеген той-мавы хакында да сөйли. Соңгы өлештә ул мәдрәсә белеме булган кешеләргә генә аңлаешлы телдә яза башлый:

Ишан да, милләт, ди башлар, утка якыб тәсбихен,
Инсафына кәлүб, ташлар мөрид җыйнау тәшвишен.

Җенсән бу зат – мишәрдер, димәк, хәйрелбәшәрдер;
Бу затны мәкруһ күрәнләр барча – шәррелбәшәрдер[1].

Шигырьдә тасвирлау объекты булган «Әхмәтсафа әфәнде»нең иң мөһим сыйфатлары калкуландырылган һәм идеаллаштырылган, бу вакытта юмор, аңа каршы көчләргә нисбәтле – сатира алымнары кулланылган. Шунысы да игътибарга лаек: әсәрне бүгенге көн теленә күчергәндә, кайбер сүзләрне тәрҗемә иткәндә, шаянлык сыйфаты кими. Сәбәбе шул: оригиналда охшаш төзелешле, яңгырашлы, әмма капма-каршы мәгънәле «хәйрелбәшәр – шәррелбәшәр» алынмаларының соңгы рифма булып килүе юморны, яңгырашны югарырак ноктага күтәреп, көтелмәгәнчә һәм кискенрәк тәмамларга ярдәм итә.

Тукай кулланган лексик хәзинәдә гарәби төшенчәләр булса да, аларның күбесе татар әдәбиятына фарсы шигърияте аша кергәннәр. Шул сәбәпле шагыйрьнең өйрәнчек әсәре «Әхмәтсафа әфәнде…» мисалында XX гасыр башы татар шигъриятендә, шул исәптән Тукайның Уральск чоры иҗатындада фарсылашу күренешенең шактый көчле булуын билгеләргә мөмкин.

---

[1] Ишан да, милләт, ди башлар, утка ягып тәсбихен.
Инсафына килеп, ташлар мөрит җыйнау тәртипсезлеген.

Бу затның кавеме – мишәр, димәк, адәмнәрнең яхшысы;
Бу затны начар күргәннәр бары да – адәмнәрнең явызы.

Әлбәттә, сөйләм дөньяны сурәтләүдә катнаша торган хис-фикер байлыгы белән турыдан-туры бәйләнештә тора. «Әхмәтсафа әфәнде…» шигырендә дә аерым тезмәләрнең гади укучыга да аңлаешлы итеп язылуы Тукайның, яшь булуына карамастан, матур әдәбият теленең киләчәктә үзгәреш юлын, шигърияттнең вазифасын тоемлавын, халыкка якын торуын, аның ихтыяҗ-теләкләрен яхшы белүен күрсәтә.

Тәҗрибәсез каләм ияләре еш кына әсәрләренә тормыш материалын турыдан-туры кертә, прототипларның үз исемен куллана. Тукайның тәүге шигырьләрендә дә шулай. Әмма юмор-сатира өчен табигый күренеш булган детальләр тәгаенлеге, геройларның тормыштагы исемнәре белән күренүе шагыйрь иҗатында алга таба да саклана һәм әсәрләрдә иҗтимагый-мәдәни атмосфераны тергезү чарасы буларак Тукайның һәр чор әсәрләрендә күзәтелә, аның иҗат алымына, стиль элементына әйләнә. XX гасырга тормышны да, сүз сәнгатебезне дә камилләштерү омтылышы белән аяк баскан Тукай өчен укучыга тормыш фактларын җиткерү Көнчыгыш әдәбиятлары тәкъдим иткән гомуми тасвир схемаларыннан мөһимрәк. Нәкъ менә милли чынбарлыкны сурәтләү алга таба аның иҗатын – халыкка, сөйләмен – халык теленә якынайтачак та. Шул рәвешле, үз иҗатында фактларны мул кулланып, Тукай татар халык авыз иҗатындагы һәм әдәбиятыбыздагы күргәнне тасвирлау традициясен тагын да үстерә, әдәбиятта татар тормышы-яшәешенең үткәнен-бүгенгесен тергезә, әйтерсең лә, үзе яшәгән чорны һәм шул заманда халкыбызның иҗтимагый-сәяси һәм мәдәни хәлен мөмкин булганча тулы теркәп калдырырга омтыла.

Шагыйрьнең беренче шигырьләреннән булган «Әхмәтсафа әфәнде…»нең жанрын билгеләү кыенлык тудыра. Шигырьнең беренче өлеше көнчыгыш мәдехләре[1] рухында һәм җитди башланып

---

[1] Төрки халыкларның йолаларыннан үсеп чыккан жанрның иң беренче үрнәкләре Й. Баласагунлының «Котадгу белек» (1069), М. Кашгарыйның «Диване лөгать эт-төрк» (1072–1074) әсәрләрендә үк урын ала; XIII–XIV йөз шагыйрьләре Рабгузи, Котб, С. Сараи һ.б. иҗатында үстерелеп, XVIII гасырда тагын да активлаша, Хөсәен бине Локманның «Мәдхе Мөхәммәдҗан», Гали Чокрыйның «Мәдхе Казан» кебек әсәрләре языла.

китсә дә, мактау рухындагы өченче строфа шаян халык такмакларына охшатылган. Аннан соңгы тезмәләр эшлексез ишаннарны, аларның мөритләрен, комсыз муллаларны тәнкыйтьләп, ачы сатира белән иҗат ителгән шигъри мирасыбыз контекстында укыла (бу урында Г. Утыз Имәнинең (1754–1834) «Төхфәт әл-горәбаэ вә ләтаиф әл-гыйззә» («Горбәтлектә йөрүчеләргә бүләк һәм аларның хурлыкка калу вакыйгалары») поэмасындагы «Хикайәте гаҗиб» («Гыйбрәтле хикәя») бүлеген, Г. Кандалыйның (1797–1860) «Мулла белән абыстай» шигырен, М. Акмулланың (1831–1895) «Дамелла Шиһабеддин хәзрәтнең мәрсиясе»н искә төшерергә мөмкин). Соңгы строфа исә – Әхмәтсафа әфәндене ярымшаярып мактау рухында. Бер караганда, мондый төрлелек шаян рухтагы әсәрдә аклана да, аны шигърияттәге тәҗрибәсезлек чагылышы дип кенә түгел, шулай ук әдәби алым сыйфатында да аңлатырга мөмкин. «Әхмәтсафа әфәнде…»не мәдех жанр модификациясе яссылыгында юмористик яисә юмористик-сатирик мәдхия дип тәгаенләү дөрес булыр.

«Әхмәтсафа әфәнде…»не хәзерге дусларча шаржларга да тиңләп була. Әмма аның язылу максаты күпкә киң: алдынгы карашлы шәкерт Әхмәтсафа Байтирәковка адресланса да, анда сорыкортларча яшәгән ишаннарны тәнкыйть итү зур урын ала. Шигырь аларның яшәү рәвешен кире кагу һәм җәмгыятьне фикри-рухи үзгәртү мотивларына нигезләнә, ә инде анда сурәтләнгән герой шул эшләр, өметле үзгәрешләр алдында торган бер зат булып күз алдына килә.

Шигырьдә киләчәктә Тукай иҗатында, бигрәк тә иҗтимагый лирикасында төп алым булачак капма-каршы куеп тасвирлау бар. Дөрес, әлегә шагыйрь каләме кискен контрастлар тудырмый. Беренче әсәрләрендә ул үзенең элгәреләре булган мәгърифәтчеләрчә фикер йөртә: кеше холкындагы, уендагы, яшәү рәвешендәге үзгәрешләргә – «пылау һәм бәлеш» кенә ашап, тәсбих тартып, мөрит җыеп яшәгән ишаннарның да инде башкача яши башлаячагына, милләтне алга җибәрү уе белән яначагына өметләнә. Әмма беренче шигырьләрендә үк, мәгърифәтчелек карашлары үзәгеннән, Тукай иҗатының төп мотивы – милләтне үстерү, алга җибәрү, алдынгы милләтләр белән бер сафта күрү, ягъни милләт язмышы мотивы калкып чыга.

Тукай каләме өчен, үзе язганча, «зәгыйфь»рәк[1] тәүге әсәрләренең берсе – «Тугъды, көн тугар кеби…» (1904)[2] – «Мотыйгыя» мәдрәсәсендә назир (попечитель), Уральск мөселманнарының җәмгыяте хәйрия рәисе Вәлиулла Хәмидуллинга багышлап иҗат ителгән. Әлеге текст та фарсы шигъриятендә еш очраган рифмалар, изафәләр, дини терминнар белән чуарланган. Борынгы әдәбиятта көн туу, уяну, яңгыр яву, кояш чыгу кебек мотивлар бигрәк тә шәхеснең, дөньяның рухи-әхлакый яңарышын чагылдыралар. Ул мотивның тәүге строфага ук килеп керүе, кеше тууны (дөресрәге, аның эшкә алынуын) кояш туу белән тиңләү текстны мәдхия кебек кабул итәргә мөмкинлек бирә. Шигырь традицион мәдехләр кебек башлана да: тәүге өлешендә дөньяга бөек зат килү турында әйтелә, әлеге затның исеме атала, эшләре санала. Бу хакта иҗек саннары (15–15), китап теле, дини әдәбиятка хас китаби образлар ярдәмендә сөйләнә:

Тугъды, көн тугар кеби, бер сахибе һиммәт гани;
Чарасыз мәдх тимәсенә мәҗбүр әйләде бәни.

Исме аның Вәлиулла, димәк, улыр әүлия;
Хамие дине Мөхәммәд һәм хәбибе әнбия.

Тасир итде мәдрәсәне гүя бер гәүһәр фишан;
Пакълеге, гүзәллеге вирәдер оҗмахтан нишан[3].

---

[1] «Әл-гаср әл-җәдит» журналының мөфассал игъланы»нда (журналның чыга башлаячагы хакындагы хәбәрдә) яшь Тукайның Камил Мотыйгыйга 1905 елның 29 августында язылган хаты урнаштырылган. Журналның чыга башлау хәбәре белән котлаганнан соң, мондый юллар китерелә: «Әгәр журналыгыз битләрендә безнең кебекләргә урын бирелсә, мин, хәлем кадәренчә, журналыгызга тезмә һәм чәчмә әсәрләр язып торырга вәгъдә итәм. Бу вәгъдәмне ныгыту максатыннан, журналыгыз хакында шушы зәгыйфь бәетләремне яздым». Кара: *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 327.

[2] Кульязма «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1904 елгы ноябрь (15) санына урнаштырылган. Басманы ачып җибәргән «Мәҗлесе гыйльмия» дигән кереш сүздән аның Тукай тарафыннан мәдрәсәдә узган «Гыйльми мәҗлес»тә укылганлыгы хәбәр ителә. Кара: *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 326.

[3] Туды, көн туган кебек, бер игелек иясе бай;
Мактатырга мәҗбүр итте ихтыярсыздан бугай.

Исме аның Вәлиулла, димәк, ул – изге кеше;
Мөхәммәд динен яклаучы, пәйгамбәрләр сөюче.

Бизәде мәдрәсәне ул асылташ кебек итеп;
Гүзәллеге оҗмахны искә төшерерлек итеп.

Кара: *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 32.

Шул рәвешле, шагыйрь героен мәдрәсә ашханәсен, юыну бүлмәсен яңарткан, килбәтсез урыннарны төзәткән, хәтта Камил Мотыйгый (мәхдүм) өчен бер бүлмә әзерләгән өчен дә мактый.

Шигырьнең икенче кисәге унбергә-унбер вәзенендә сюжетлы лиро-эпик әсәрләргә, бәетләр яисә башка фольклор әсәрләренә тартым, халык авыз иҗатына хас алымнарны мул кулланып иҗат ителгән. Анда В. Хәмидуллин образына мәдрәсәне төзеткән, әмма җиренә җиткереп карый алмаган Мортаза-бай (Мортаза Гобәйдуллин) образы каршы куелып тәнкыйтьләнә. Шунысын да әйтергә кирәк: «Мотыйгыя» мәдрәсәсенең бинасын нәкъ менә Мортаза бай төзетә. Хәмидуллинның сәүдәдә күтәрелешенә дә ярдәме тия, халыкка игелек кылуның да төрле юлларын таба миллионер. Тукай да аны текстта, мәдрәсә бинасы исеменнән, «хуҗам-бай» дип атый. Әмма байның үзе төзеткән бинага җитәрлек игътибар бирмәвен дә шактый ук усал итеп ассызыклый. Мәдрәсә образы җанландырылып, аның Ходайга ялварулары В. Хәмидуллинның дөньяга килүенә сәбәп кебек тасвирлана. Шагыйрьнең киләчәккә булган өметләре мәдрәсә тормышы белән генә чикләнми, ул, милләтнең бәхетле гасырга атлавын теләп, шигырен «Алла мондыйларның санын арттырсын, / Әйдә, яңа гасыр бәхетле булсын!» дигән сүзләр белән тәгәлли.

«Мәгариф мәйданында без, татарлар, уйнаталым ат»

Тукайны киң җәмәгатьчелек алдында шагыйрь сыйфатында таныта башлаган беренче әсәрләр 1905 елда иҗат ителә. «Голумең бакчасында…»[1] ягъни «Гыйлемнәр бакчасында» дигән исем белән мәгърифәтчелек рухында язылган шигырь жанр формаларына, тел-сөйләм, шигъри төзелеш, жанр, поэтик чараларга фарсы әдәбиятының тәэсире зур булуны күрсәтә. Фарсы, шулай ук гарәп шигърияте йогынтысында иҗат ителүенә карамастан, әсәрдә күтәрелгән тема, мотивлар заманның иҗтимагый вазгыяте белән билгеләнә:

Голүмең бакчасында дулашалым, идәлем сәйран;
Сәгадәт-бәхетемезгә калсын инес, җинниләр хәйран.

[1] Беренче тапкыр «Әл-гаср әл-җәдит» журналының мөфассал игъланы»нда (журналның чыга башлаячагы хакындагы хәбәрдә) басыла.

Татарлар рәфгате, шаны сикез кат күкләрә китсен;
Әбәд-сәрмәд бу милләтне, Ходаем, бәхтияр итсен!

Борынгы уйкуларны дөшенүбән улалым надим,
Тәрәккый вә тәгали юлларына улалым кадим[1].

Шактый авыр укылышлы текстта төрле телләрдән алынган төшенчәләр татар сүзләре янәшәсендә синонимнар кебек кулланыла. Әйтик, бер үк мәгънәдәге *җәннәт-оҗмах, бәхет-сәгадәт, җәһаләт-наданлык;* мәңгелек һәм соңы булмаган заманны белдергән *әбәд-сәрмәд;* кайгыны аңлаткан *хәзән-хәсрәт* сүзләрен тәңгәл мәгънәле синонимнар, *шартладымы-бөлдеме* һәм башкалар эмоциональ-экспрессив синонимнар булып килә.

Элгәреге каләм ияләрен дә гасырлар дәвамында борчыган халык язмышы мәсьәләсенә мөрәҗәгать итеп, кавемдәшләрен бәхеткә чыгаруның бердәнбер юлы – гыйлем алу, белем туплап алгарышка омтылу дигән шагыйрь милли шигарь (девиз), һәр татар кешесенең күңелендәге Илаһи ялваруы, догасы булып хезмәт итәчәк тезмәләрен формалаштыра:

Татарларның бөеклеге, даны сигез кат күкләргә китсен;
Мәңгелек-чиксезлек бу милләтне, Ходаем, бәхетле итсен.

Бу юллар Тукайның Уральск чоры иҗатына карата Г. Ибраһимов тудырган карашның дөрес түгеллеген дә билгеләргә ярдәм итә. «Мәгънә ягына килсәк, күренә ки, ул вакытта Тукаев әле «Һәр тараф мөслимләре», – дип кайгыра... Анда әле милләт «татар» түгел, мөселман иде. Һәм тәдәнни вә тәрәккыйнең бердәнбер сәбәбе диннең бозылуы һәм, төзәлеп, әүвәлге сафлыгына кайтуыннан вә шуңа багъланган гыйлем вә җәһаләттән дип кенә ышаныла – шуңа күрә дә тәрәккый сүзе белән бергә үк бәйләп: сез динне боздыңыз дип, голяманы шелтәлиләр, безем динемезне асыл хәленә кайтару

[1] Гыйлемнәрең бакчасында хәрәкәт итик, күңел ачыйк:
Сәгадәт-бәхетебезгә адәм токымы, җеннәр хәйран калсын.

Татарларның бөеклеге, даны сигез кат күкләргә китсен;
Мәңгелек-чиксезлек бу милләтне, Ходаем, бәхетле итсен.

Борынгы йокыларны төшенеп үкенүче булыйк;
Алгарыш һәм күтәрелеш юлларына атлап үтик.

Тукай Г. Голүмең бакчасында... // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 35.

гына кирәк, дип фәлсәфә сатулар һәммә телләрдә тәсбих урынына йөртелмәктә иде», дип язган иде заманында татар тәнкыйтьчесе[1]. Шагыйрьнең бу чор шигърияте аның милләт язмышын иҗтимагый-мәдәни юллар белән үзгәртү омтылышын алга куеп язуы турында сөйли.

Тарихка мөрәҗәгать итеп, Тукай дәүләт тоткан болгар бабаларыбызны искә ала, шул заманнардагы кебек, бүген дә мәгърифәтле халык булып, бүтән милләтләргә дә үрнәк биреп яши алабыз дигән фикер уздыра. Монда тарихи тамырларыбызга ишарә дә, узгандагы дан-шаныбыз белән горурлану да аңлашыла. Әлегә шагыйрь сүз ирегенең билгеле чикләре эчендә мәдәни алгарыш турында гына сүз йөртә. Әнә шуңа күрә ул татарның милләт сыйфатында яшәп калу шартын аның күзен ачачак, үзаңын ныгытачак һәм үзара тыгыз бәйләячәк вакытлы матбугат, әдәбият, мәгариф үсешендә күрә. Тырышырга, активлашырга, наданлыкка каршы көрәшергә, газета-журналларны күбәйтергә, каләм көче белән милләттәшләрен белем-мәгърифәт тупларга чакырып, Тукай татарларның башка дәүләтләр, башка милләтләр арасында тигез хокуклы булуын алгарыш ярдәмендә генә исбат итеп булганлыкны да искәртә:

Хәятны дәгъва итсәк, мөддәгани идәлем исбат;
Дәлилләр күстәреб, бу кяинати идәлем искят[2].

Шигырьдә алга таба Тукай иҗатында символга әйләнеп, XX йөз башы татар әдәбиятының лейтмотивы булачак йокы, наданлык гаскәре, мәгърифәт гасыры, милләтнең яшь каһарманнары образлары бар. Алар татар җәмгыятенең, озак йокыдан-торгынлыктан соң, инде уяна башлаганын, әмма бу хәрәкәтнең әле зур тырышлыклар таләп иткәнлеген аңлата.

«Голумең бакчасында…» татар шигъриятенең зур үзгәрешләр, күчешләр алдында торганлыгыннан хәбәр бирә. Камил яңгырашлы, образларга бай Шәрык поэзиясе гасырлар дәвамында үзенә бәйләп тотса да, хәзер инде милли сүз сәнгате Көнчыгыш эстети-

---

[1] *Ибраһимов Г.* Татар шагыйрьләре // Ибраһимов Г.Г. Әсәрләр: 8 томда. Т. 5: әдәбият һәм сәнгать турында мәкаләләр, хезмәтләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1978. Б. 117.

[2] Теләсәк яшәргә, дәгъвабызны исбат итик;
Дәлилләр китереп, бу галәмне сүздән туктатыйк.

касы эчендә генә үсә алмый, иске калыплар аның яңара башлаган эчтәлегенә тар булып тоела. Мәсәлән, шигырьнең тәүге строфасындагы *«...идәлем сәйран»* гыйбарәсе, *«сәгадәт-бәхетебезгә җеннәр дә хәйран калсын»* җөмләсе белән бер-берсенә гашыйк кыз белән егет яисә Аллага мәхәббәт турындагы суфичылык шигырьләрен искә төшерә, аннан соң исә «безем парлак бәхет» дию белән чикләнә. Шулай баштан ук «голумең бакчасында» гыйбарәсе белән мәгърифәт-алгарыш темасын билгеләгән Тукай бу мотивы аша үзгә тәэсирләр дә кузгата: шәркый әдәбияттагы традицион мәхәббәт аңлату чараларын милләткә нисбәтле куллану омтылышы ясый.

Мәдрәсә белемле, укымышлы даирәдә аралашкан Тукай, чит сүзләрдән, грамматик калыплардан тиз генә арынып, Көнчыгыш шигъриятенең тәэсиреннән котыла алмый. Әмма моның белән бергә шагыйрьнең Гареб һәм рус әдәбиятләре белән кызыксынуы да сизелә. Бердән, шул сәбәпле, икенчедән, татарның уяну хәрәкәте шартларында таралыш алган идеяләрне кабул иткәнлектән дә, Тукай «Голумең бакчасында…» шигырендә мәгарифне һәм мәгърифәтчелекне үстерү карашын алга сөрә: *«Безез – әсхабе, әүляде бу гасры мәгърифәт хәсрың»*, ягъни *«Бездер – бу мәгърифәт гасырының замандашлары, балалары»*.

Мәгърифәт гасыры, яңача яшәү заманы килү мотивы Тукайның иң беренче әсәрләрендә үк чагыла. «Әл-гаср әл-җәдит» журналында басылып килгән һәр әсәрендә диярлек әлеге мотив күренә. «Яңа гасыр» мотивның эчтәлеге «чираттагы гасыр» мәгънәсе белән чикләнми: аның эчтәлеген кешеләр башкача яшәгән, мәгърифәтле, алдынгы карашлы ягъни «яңа эчтәлекле гасыр» дип аңларга кирәк.

Тукайның «Чөнанча бездә Камил әл-Мотыйгый» шигыре (1905)[1] Камил Мотыйгыйның журнал чыгаруына мәдхия укып язылган. Әлеге шигырендә дә Тукай традицион әдәби канун кысалары эчендә *фәләк, тәкъдир, Хода, голум мәнбәгы* (гыйлемнәр чыганагы), *хәблел-мәдид* (озын җеп), *Аллаһның хәбле* (Алла белән бәйләнеш, Аллаһ җебе) кебек дини-суфичыл поэзиягә хас образлар-төшенчәләрне, *монкат* (буйсынучы), *мотыйгый* (баш июче), *шәрмәндәсе* (мәсхәрәләнгәне) кебек сүзләрне, *Ходай әмере, Алла*

[1] Беренче тапкыр «Әл-гаср әл-җәдит журналының мөфассал игъланы»нда (журналның чыга башлаячагы хакындагы хәбәрдә) басыла.

бәндәсе, иҗтинаф әз ихтиляф (каршылыкка керүдән саклану), *һәр нә нурлану, хәмед итә* (мактап сөйли) *былбыл да ай тулганын* кебек мәгълүм гыйбарә-җөмләләрне мул кулланып, мәгърифәтчелек идеяләрен тарата, бәхетле мәгърифәт гасыры белән кызыктыра.

Мәгърифәт темасын күтәргәндә, шул рәвешле, дини тәгълимат алу, Аллага якынаю кирәклеге хакындагы әсәрләрнең структурасыннан һәм сөйләм үзенчәлекләреннән, образлар системасыннан, лексик байлыгыннан, фикер калыпларыннан файдалана. Әмма монда инде һәр гыйбарә заман вазгыятенә тәңгәл мәгънә йөген ала. Тукай фикеренчә, элек укучы белемне дини китаплардан алырга мөмкин дип инанган булса, хәзер аның чыганагы дип вакытлы матбугатны, башка төр әдәбиятны санарга, димәк, гыйлем дигәндә дөньяви белемнәрне күзалларга тиеш. Автор һәр адәм баласының яшәешнең мәгънәсенә гыйлем ярдәмендә төшенүен яклый:

Аллаһың хөбле дидекем иэтиляф,
Димәк, улыр иҗтинаб әз ихтиляф. (...)

Милләтә сәрмая һәм зур мал ирер,
Әүвәл уларак чыкан журнал ирер!

Һәр кимә үз дилилә тәфһим идәр,
Һәр лөзүмле шәйләри тәкъдим идәр[1].

Тукай каләменә дини-суфичылык сүз сәнгатенең тәэсире зур булуга да карамастан, моны, беренче чиратта, татар әдәбиятында ныгыган традицияләр чагылышы дип уйлау дөресрәк булыр. Бу Тукайның «Алла гыйшкына» (1905) исемле әсәрендә дә ачык күренә[2]:

Өлфәт илә без дә итик өлфәт Алла гыйшкына;
Тәрк улынсын кибре, газбе көлфәт Алла гыйшкына.

---

[1] Алла җебе дигәнем үзара якынаю, дуслашудыр,
Димәк, үзара каршылыктан, ызгыштан сакланудыр.

Милләткә мая булыр, зур байлык булыр,
Әүвәл буларак чыккан журнал ич бу!

Ул һәркемгә үз телендә төшендерер,
Һәртөрле кирәкле нәрсәләрне тәкъдим итәр.

Тукай Г. Чөнанча бездә... // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 37.

[2] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. 15 гыйнвар. № 1.

Тәэлиф улынсын колүбе милләт Алла гыйшкына;
Дәүрүлынсын иске гыйлләт, зилләт Алла гыйшкына. (...)
Лязым улды безгә билне бугмак Алла гыйшкына;
Мәгърифәтме йә һөнәрме? – тугъмак Алла гыйшкына.

Бар (булган) һөнәребезгә канәгать булмыйк – Алла гыйшкына;
Тәңренең лотфынаманигъ улмыйк Алла гыйшкына[1].

Шигырьдә кешенең һәм милләтнең эшләре Аллага якынаюга юнәлтелергә тиеш дигән фикер сызылып бара. Алар нинди эшләр соң? Милли бердәмлек, милли алгарыш юлында тырышлык кую, белемнәр һәм һөнәрләр үзләштерү, булганына гына канәгать итеп ятмау. Күрәбез, Тукай *«татарның бүгенге хәлен»* үзгәртү өчен, моңарчы үзләштергән *«һөнәребезгә канәгать булмыйк»,* югарыга омтылыйк, без дә бердәм, *«бер кешедәй дус булыйк»,* наданлыкка каршы көрәшик, җанланыйк, милләтне бергәләп күтәрик дип эндәшә. Шулай итеп, автор милләт киләчәге өчен борчылуын, ваемын, омтылышларын мөселманнар кавемдәшләре өчен аңлаешлы итеп күрсәтә: милләт өчен тырышу, белем һәм һөнәр үзләштерү – Алла хуплаган эшләр, Аллага якынаю – әхлакый сыйфатлар, дини гамәлләр белән генә бәйле түгел дип белдерә. Бу урында шунысын да искәртеп үтәргә кирәк: алга таба иҗатында, бигрәк тә Казан чорында, Г. Тукай татар җәмгыятенең төрле катлауларына: сәүдәгәрләргә, шәкертләргә, иске карашлы муллаларга, авыл хатыннарына, өйләнмәгән егетләргә, каләм тибрәтүчеләргә һ.б. социаль катлам кешеләренә атап әсәрләр иҗат итәчәк.

Тукайның тезмә формада язылган «Алла гыйшкына» шигырен чәчмә формада иҗат ителгән «Кыямәт көне» (1906)[2] тексты белән

[1] Без дә бер кешедәй дус булыйк Алла гыйшкы хакына;
Эрелек, төче теллелекне ташлыйк Алла гыйшкы хакына.

Милләтнең күңеле аңа юнәлсен Алла гыйшкы хакына;
Иске чир, түбәнлек юк булсын Алла гыйшкы хакына. (…)

Тиеш булды безгә билне буу Алла гыйшкы хакына;
Мәгърифәт, һөнәр туамы? – бар да Алла гыйшкы хакына.

Бар һөнәребезгә канәгать булмыйк Алла гыйшкы хакына;
Тәңренең мәрхәмәтенә каршы килмик Алла гыйшкы хакына.

Тукай Г. Алла гыйшкына // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 59.

[2] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. 15 апрель.

уртак максат-бурычлар берләштерә. Шигырьдә барлык уңай гамәлләрне Алла хакына, аның кушуы буенча, аның сөйгән колы булу өчен дип шәрехләгән әдип чәчмәдә, мөселманнарның изге китабы Коръәнгә таянып, әлеге гамәлләрне үтәмәгән вакытта, Кыямәт көнендә, ягъни ахырзаман җиткәч, кешеләрне ни көткәнне сурәтләп бирә.

«Кыямәт көне» Тукайның Коръәнгә нигезләнеп язылган[1] тәүге әсәре дип санала: андагы «һәр абзац, һәр җөмлә һәм гыйбарәнең яки образлы сүзнең чыганагын Коръән аятьләреннән табарга мөмкин»[2]. Автор Кыямәт көнне Аллаһы Тәгалә җәзасына барган кешеләрне ике төркемгә аера. Беренче төркем кешеләрен – галимнәрне танымаган, «шәкертләрне иң түбән теләнчедән дә яман күргән»нәре Илаһи көч җәһәннәмгә күндерә. Икенче төркемдәгеләргә исә – *«Алланың сөйгән колларының, ягъни дөньяда вакытта кул берләме, тел берләме дине исламның, милләте Мөхәммәдиянең алга баруына тырышучылар, мәктәп-мәдрәсәләр алып та, шәкертләрен үзләренә габид ясарга теләмәгән байлар»*га – оҗмах ишекләрен ача. Шулай итеп, шигырьдәге кебек үк, монда да гыйлемгә, мәгърифәткә омтылучылар, мәрхәмәтлеләр Алланың рәхмәтенә лаек була дигән фикер үткәрелә.

Д.М. Абдуллина бу фикернең, Коръәндәге 3 нче сүрә, 30 нчы аять белән аваздаш булуын күрсәтеп: «Әлбәттә, Коръән буенча караганда, гөнаһның да, изге гамәлләрнең дә төрләре бик күп. Ләкин Тукай биредә максатына яраклыларын гына сайлый. Аның җәһәннәмгә китәчәк гөнаһлы затлары – ялганчылар, нәфселәрен тыймыйча, үз рәхәтләре өчен генә яшәүчеләр, Коръән сүзен түбәнсетүчеләр, динне хурлаучылар, мөселманлыктан көлүчеләр, галимнәрне танымаучы, тугры сүзне (демократияне) кысучылар – «тәрәккыйгә дошманнар». Ә оҗмахлык затлары – «кул берләме, тел берләме дине исламның, милләте Мөхәммәдиянең алга баруына тырышучылар», – дип яза[3].

---

[1] Шәрык әдәбиятларында Коръәнгә охшатып, ияреп язудан юл алган жанр. Урта гасырлар төрки-татар әдәбиятларында бер шагыйрьнең әсәренә охшатып, аңа ияреп, яки җавап рәвешендә әсәрләр язу традициясе нык үсеш ала.

[2] *Тукай Г.* Кыямәт көне // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 3 т. Б. 344.

[3] *Абдуллина Д.М.* Габдулла Тукай иҗатында Коръән мотивлары. Казан: Татар. кит. нәшр., 2013. Б. 102.

Әйтергә кирәк, Уральск чорында Тукай, дини чыганаклардан файдаланып, башка әсәрләрен дә яза. «Татар диненчә мөселман булу» (1906)[1] әнә шундыйлардан. Биредә Тукай, Коръәндәге «Әнгам» («Терлек») сүрәсенең 19 аятендә әйтелгән иман китерү шарты хакындагы кәлимәгә нигезләнеп, ишаннарның тискәре сыйфатларын күрсәтә:

Имане иҗмали: «Амәнте билишани вә биҗәмитый ма ати мин фәммиһи вә җәмигый ма җаэ вә салә мин сәбилиһишшәриф».

Имане тәфсийли: «Амәнте булмәҗүсияти вә җәмигый гадатиһил-кабихияти вә кәләпүшиһи, вә бишбилле-бишмәтиһи, вә җиләниһи, вә чапаниһи, вә читегиһи, вә кәвешиһи, вә каләнсәвәтел-кадимәти, вә фалиһи, вә мәгъҗүниһи, вә әфиуниһи, вә “Бәдәвам”иһи, вә “Тишекбаш”иһи, вә моракабәтиһи, вә ханәкаһиһи, вә вирдиһи, иләх»[2].

Тукайның Уральск чоры иҗатында дини мотивлар, дини символлар, төшенчәләр, легендаларда яшәгән геройлар, реминисценцияләр[3], аллюзияләр[4] яки цитаталар еш очрый.

Әйтик, «Бер манигы тәрәккыйга» («Алгарышка каршы торучыга», 1907)[5] шигырендә Алладан көнләшкән Нәмруд тиран белән Җәбраил фәрештә арасында булган көрәшүгә ишарә бар:

Кире төште угы башына, Нәмруд
Атып баккан иде Җибрилгә каршы[6].

---

[1] Беренче тапкыр «Уклар» журналында 1906 елның сентябрь (4) санында басыла.

[2] Кыска иман: «Мин инандым ишанга һәм аның авызыннан, Шәрафәтле юлларыннан килгән һәм аккан барлык нәрсәләренә».

Озын иман: «Инандым мин мәҗүсияткә, аның барлык кабахәт гадәтләренә, кәләпүшенә, биш билле бишмәтенә, җиләненә, чапанына, читегенә, кәвешенә, борынгы бүрегенә, фалена, мәгъҗүненә (исертә торган дару), әфьюнына, «Бәдәвам»ына, «Тишекбаш»ына («Кисекбаш»ына), моракабәсенә, ханәкаһына, вирденә һ.б.». Уклар. 1906. № 4.

[3] Әсәр язганда гомумбилгеле башка бер чыганак-текстның гомуми структурасы, мотивлары, элементлары танылырлык итеп куллану.

[4] Әсәр эчендә башка чыганак-текстка ишарә ясау.

[5] Әл-ислах. 1907. 5 ноябрь.

[6] *Тукай Г.* Бер манигы тәрәккыйга // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 181.

«*Яһүдләр булды мәгъзуб та кыямәт, / Карышып, күз йомып Инҗилгә каршы*» юлларында исә Тукай яһүдләрнең Инҗилне кабул итмәүләренә ишарә ясый. Әлеге аллюзияләрне Тукай яңалыкка каршы торуның файдасызлыгын раслау өчен китерә. Автор шулай ук, гомумбилгеле афоризмнарга, төрле халыклар фольклорыннан ук сакланып килгән образлы гыйбарәләргә мөрәҗәгать итеп (*«Батарсың, дим, йөгермә Нилгә каршы»; «Кире кайтыр – төкермә җилгә каршы», «Батыр дип мактамаслар – чикмә зәһмәт»; «Көчек! Зинһар, дим, өрмә филгә каршы»*), алгарышка, яңалыкка каршы тору мөмкин булмавын раслый. Шулар белән янәшәдә үк Коръәннән реминисценцияләр куллана. Аерым алганда, Коръәннең өч – «Һуд» (82 нче аять), «Хиҗер» (74 нче аять), «Фил» (4 нче аять) сүрәләрендә чагылыш тапкан «җәһәннәм утында кыздырылган ташлар» гыйбарәсен искә төшереп, Алла котыртучыларны, аздыручыларны шулар белән җәзалар, дип белдерә.

«Борадәранә нәсыйхәт» («Туганнарча үгетләү», 1906)[1] һәм «Юаныч» (1907)[2] шигырьләрләрендә дә Г. Тукай Коръәннән циталар кертә. Беренче шигырьдә:

Кемсәнең әфкярене һич кемсә мәхбүс әйләмәз;
Матлабындан газими һич кемсә мәэюс әйләмәз.
Тәңремезнең әмредер йа безләрә: «Ля тәйәсү!»
Яшь төрек, бәс, мөстәбид йәд иснәмәз, пус әйләмәз.
Парласын шәмсең сәнең; күрмәзсә – әгъма күрмәсен;
Кәүкәбеңне хак сәнең, хәүфитмә, мәнхус әйләмәз[3].

«Юаныч»та шул ук гыйбарә очрый:

«Ля тәйәсү!» әмрене тот!
Оныт нәүмизлекне, оныт;
Күрәмсең: күктә бар болыт, –
Явар рәхмәт, явар әле[4].

---

[1] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. 15 сентябрь. № 9.

[2] Бәян әл-хак. 1907. 24 июль. № 197.

[3] *Тукай Г.* Борадәранә нәсыйхәт // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 114.

[4] *Тукай Г.* Юаныч // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 180.

Ике шигырьдә дә Коръәннең «Йосыф» сурәсенең 87 нче аятендәге Аллаһы Тәгаләнең «Ля тәйәсү», ягъни «Өметсезләнмәгез» дигән мөрәҗәгате телгә алына.

Беренче шигырьдә шагыйрь яшь төрекләргә, ягъни 1889 елда Госманлы империясендә оешкан «Иттихад вә тәрәккый» партиясе тарафдарларына эндәшә һәм аларны өмет өзмәскә, Габделхәмит солтанның залимиятенә каршы көрәшне дәвам итәргә чакыра.

Тел-сөйләм ягыннан саф татарча, татар халык җырлары вәзенендә иҗат ителгән икенче шигырьдә киләчәктә милләтнең мәгърифәт ярдәмендә яктылыкка, бәхеткә ирешәчәгенә ышаныч белдерелә:

Алда көннәр дә бар әле;
Укып, милләт, агар әле;
Бер көн килер, ия чыгар,
Бу хәлең мөстәгар (яшерен) әле.

Тукайның белем, мәгърифәт, милләтне алгарышка өндәү мотивлары үзәктә торган күп кенә шигырьләрендә Корьәни мотивлар, дини гыйбарәләр кулланыла. Боларга мөрәҗәгать итүнең максаты шул чор укучыларга милләтне яңарыш юлына алып чыгу кирәклеген мөмкин кадәр ачыграк, төгәлрәк итеп җиткерүне күз уңында тота.

Тукайның Уральск чоры шигъриятендә, хәтта форма ягыннан шәркый шигърият традицияләрен дәвам итеп язылган әсәрләрендә дә, милләт язмышы мотивы үзәктә тора[1].

Бу яктан, шагыйрьнең «Дустларга бер сүз» (1905)[2] шигыре игътибарга лаек. Фикердәшләрен белем-мәгърифәт алырга чакырган шигырь XII–XIII гасыр Идел буе Болгар дәүләте шагыйре Кол Галинең «Кыйсса-и Йосыф» поэмасы вәзенендә иҗат ителгән. Әйтерсең лә халыкка үгет-нәсыйхәт биргән дини-дидактик китаплар телендә шагыйрь үзенең милләттәшләренә, диндәшләренә эндәшә. Аның нәсыйхәте милләт хәлен, язмышын кайгыртып иҗат ителгәнен беренче тезмәләрдә үк күренә. Биредә шагыйрь үзен милләт хәлен кайгыртып бер сүз сөйләүче дип атый:

[1] *Загидуллина Д.Ф.* Габдулла Тукай // Татарская энциклопедия: в 6 т. Т. 5. Казань: Институт Татарской энциклопедии АН РТ, 2010. С. 686–687.

[2] Фикер. 1905. 18 декабрь. № 4.

Менә, дустлар, мин сезләргә бер сүз сөйлим,
Йосыф-Ягъкуб китабының көен көйлим;
Ушбу милләт ертыгының җөен җөйлим, –
Җебем кара, инәм каләм булсын имди[1].

Кавемдәшләрен алга барырга, бердәмлеккә, «мәдәният мәйданында» урын алырга, гыйлем тупларга чакырып, традицион шәркый образ-сурәтләргә мөрәҗәгать иткән («Диңгез якасында торып, без сусамыйк») шагыйрь тарихи шартларга бәйле татар халкы өчен мөһим эшләрне дә бик төгәл күрсәтеп уза[2]:

Һәр милләтләр максудларын хасил итә:
Депутатлар ясап, Петербурга китә;
Инде нәүбәт без бичараларга җитә, –
Җылый-җылый, депутатлар сайлыйк имди.

Шигырьдә татарларга Русиядәге иҗтимагый-сәяси хәрәкәткә катнашу, үзләренең мәнфәгатьләрен кайгыртырлык депутатлар сайлау, 1905 ел Манифесты биргән демократик ирекне халык проблемаларын хәл итү өчен куллану турында сүз алып барыла:

Бездә күзе ачык кешеләр дә бардыр,
Бу заманда гафилләргә дөнья тардыр;
Бу хөррият – Манифесте государьдыр, –
Кадрен белеп, кирәкләрне сорыйк имди.

Шагыйрь бу эшләрдә муллаларга түгел, белемле яшьләргә таянырга кирәклекне ассызыклый:

Бу эшләрдә зәхмәтләмик муллаларны,
Дин эшендә башчы иттек без аларны;
Яхшы булыр тапшырсак без дөньяларны
Абразауный егетләргә тәмам имди.

Халыкка якын телдә, борынгы әдәбиятка охшатып, дини-дидактик әсәрләрдән таныш образ-сурәтләргә мөрәҗәгать итеп язуы, Тукайга нәрсә эшләргә кирәклеген укучыга аңлаешлы итеп җиткерергә мөмкинлек бирә.

---

[1] *Тукай Г.* Дустларга бер сүз // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 55.

[2] *Яхин Ф.З.* «Дустларга бер сүз» // Габдулла Тукай. Энциклопедия / баш мөх. З.З. Рәмиев. Казань: ТӘһСИ, 2016. Б. 240.

Әлеге шигырь белән бер вакытта диярлек язылган «Иттифакъ хакында» (1905)[1] әсәрендә дә Тукай милләттәшләрен якты киләчәк хакына берләшергә чакыра:

Итик, дустлар, иттифакъ,
Бетсен, кадалсын нифак;
Тәнемез айрым булса да,
Бер җан булыйк, бәдәвам[2].

Шигырь төрки-татар шигъриятендәге дини-дидактик характерлы «Бәдәвам» әсәре вәзенендә иҗат ителгән. Шагыйрь халык авыз иҗатыннан килә торган образлы гыйбарәләрне оста файдалана *(«Бүлик без бер алманы / Биш кисәккә, бәдәвам», «Киләчәктә бәхетләр / Көтә безне, бәдәвам»)*. Әсәрдә ике тапкыр кабатланган йокы мотивы *(«Тырышыйк, и хас вә гам,/Һәр көн үзгәрә заман;/ Җитәр, йокламыйк һаман, / Таңнар атты, бәдәвам; «Кайчанга чаклы татар / Ушбу уйкуда ятар»)* халыкның якты киләчәк өчен активлашуы кирәклеген күрсәтә.

Әлеге мотив Тукайның иң билгеле язмаларыннан булган «Безнең милләт үлгәнме, әллә йоклаган гынамы?» (1906)[3] мәкаләсенең үзәгендә тора. Биредә автор *«Вакыйгъдә, безнең милләт үлгән үкме, әллә йоклаган гынамы?»* дигән сорау куеп, ахырда *«Бәс, безнең милләт үлмәгән дә, йокламаган да,һушы гына киткән»,* дип җавап бирә[4]. Халыкны һушсызлыктан чыгару һәм алгарышка йөз тоткан башка милләтләр белән тигез баскычка күтәрү өчен, автор фикеренчә, татар мәдәниятен үстерергә *(«...без ул милләткә әдәбият гөл-сулары сибик, гәзитә мәрвәхәләре (веерлары) илә йомшак җил истерик һәмавызына иттихад вә иттифакъ сулары салыйк; җан рәхәте булган музыкалар илә дәртләндерик, хәтта рәсемнәр илә милләтнең үз сурәтен үзенә күрсәтик...»),* халыкны иске карашлы дин әһелләренең йогынтысыннан араларга *(«...милләтнең һушы китеп, гакылсыз ятканда,милләтне ашаган, кабыргаларын тишкән оятсыз ак башлы каргаларны, кәкре башлы, яшел яки сары*

---

[1] Фикер. 1905. 18 декабрь. № 4.

[2] *Тукай Г.* Иттифакъ хакында // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 57.

[3] Фикер. 1906. 17апрель. № 14.

[4] *Тукай Г.* Безнең милләт үлгәнме, әллә йоклаган гынамы? // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 3 т. Б. 41–42.

гәүдәле Бохара козгыннарыны куып җибәрик») кирәк. Биредә татар укучысына Шәрык әдәбиятларыннан таныш булган ике образлы гыйбарә игътибарны җәлеп итә: һушы киткән кешенең йөзенә гөл суы сибү – әдәбият, матбугат, рәсем һәм музыка сәнгате ярдәмендә аңга китерү; милләткә каршы кешеләрне Бохара козгыннары дип атау, ягъни Бохарада белем алып кайткан иске карашлы муллаларның кадимчелекне башлап йөрүчеләр булуын күрсәтү.

«Хөррият хакында» (1905)[1] шигыре цензураны бетергән һәм матбугат органнарына сүз иреге биргән «Дәүләттәге тәртипләрне камилләштерү турындагы Югары Манифестны» («Высочайший Манифест об усовершенствовании государственного порядка») һәм «Вакытлы басмалар хакындагы кагыйдәләр»не («Временные правила о повременных изданиях») хуплап языла. Әлбәттә, «вакытлы кагыйдәләр» кыска вакытлы булып чыга, ләкин аңа карамастан, каләм ияләрен иҗатка дәртләндереп, сүз ирегенә өметләрен көчәйтеп җибәрергә өлгерә. Тукай да Манифестны алкышлап каршы ала, милләтләр арасына тигезлек алып килер, дөрес сүзгә юл ачылыр дип чын күңелдән ышана. Әлеге уңай үзгәрешләргә үз өлешләрен керткән, бу юлда корбан булган яшьләр горурланып һәм сызланып телгә алына:

Шәкерт, студент – бары,
Дарга асылганнары,–
Сез бу арысланнарый
Онытмагыз тидия[2].

Бу каһарманнарны арысланнарга тиңләгән шагыйрь милләт өчен янган замандаш-фикердәшләрен «милләтнең былбыллары» дип атый. Вәзене белән Урта гасырлар суфиларының нәсыйхәтчел характердагы әсәрләрен («Диван-и хикмәт» (XI йөз ахыры – 1166), «Бакырган» (XII гасыр) хәтерләткән әсәр шагыйрьнең хәсрәтле вакытлар артта калганлыгын, каләмгә ирек килгәнлеген, «хөррият» заманы башлануын зур күтәренкелек белән хәбәр итә һәм боларның һәммәсе дә күпләрнең тырышлыгы белән яулап алынуын (*«Боларның ах-ухлары / Хөрриятне бирдия»*) ассызыклый. Димәк, бу шигырьдә дә борынгы традицион төрки-татар әдәби калыбына яңа эчтәлек салыну күзәтелә.

---

[1] Фикер. 1905. 11 декабрь. № 3.

[2] *Тукай Г.* Хөррият хакында // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 53.

«Каләм гали, каләм сами каләмдер...»

«Хәзерге хәлемезә даир» (1906)[1] шигырендә, Тукайның алга таба иҗатындагы төп символлардан булачак каләм образы калкуландырыла. Татар җәмгыятенең хәленә усал тәнкыйди бәядән *(«Хәсәд, кинә илә тулган татарлык, / Төяб илтеп Мәкәрҗәдә сатарлык»)* башланып киткән әсәрдә мөхәррирләргә, каләм ияләренә хөрмәт булмау мәсьәләсе (*«Мөхәррирләр өчен хөрмәтләре юк, / Бу динә зәррәчә хөзмәтләре юк»*) үзәккә куела. Коръәннән реминисценция рәвешендә (алтынчы тезмәдә «Нун» («Каләм») сүрәсе, Изге китап үзе дә искә алына: *«Язучысыз язылдымы бу Коръән, / Язучысыз төзелдеме бу Форкан?»)* автор каләмне, иҗади сүзне, язучылык хезмәтен олылый, аның сакраль булуын күрсәтә:

Мөхәррирләр сәбәб диндә сәбатә,
Ике дөнья җәхименнән нәҗатә.

Болардыр дине исламның гыймады,
Боларга итмәлиез игътимады. (...)

Каләм гали, каләм сами каләмдер;
Ходаның каүледә къәссәмдер[2].

Шул рәвешле, милләт язмышы мотивы үзәктә булган, татар җәмгыятенең хәл-халәтен тәнкыйтьләгән шигырьдә Сүзне изгеләштерү, каләм әһелләренең бөек миссиясен аңлату алга чыга. Урта гасырлар төрки-татар әдәбиятындагы кебек үк (Мөхәммәдьярның «Нуры содур», «Төхфәи мәрдан» поэмалары), каләм Аллаһы Тәгалә белән кешеләр арасындагы арадашчы, илаһи сүзне кешеләргә ирештерүче дип шәрехләнә. «Алла гыйшкына» шигырендәге

---

[1] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. 15 гыйнвар. № 1.

[2] Язучылар – диндә ныклыкка сәбәб,
Ике дөнья тәмугыннан котылуга чара.

Болар бит – исламга терәк,
Безгә боларга таянырга кирәк. (...)

Каләм – бөек, каләм – дәрәҗәле;
Ходайның телендә ант урынында ул.

Тукай Г. Хәзерге хәлемезә даир // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 62.

кебек үк, бу әсәрдә дә «каләмгә, язучыларга хөрмәт Аллага хөрмәт буларак конкретлаша»[1].

Бу мотив Г. Тукайның «И каләм!» (1906)[2] шигырендә тагын да үстерелә. Каләмгә эндәшеп, шагыйрь аңа зур бурычлар йөкли: белемгә өндәү *(«Чакырып яз укырга, уку кыйммәтен тәкъдир ит;/ Аңлат наданлыкның начарлыгын, аңлат агу икәнен»),* хакыйкатьне ялганнан аеру *(«Яз караны «кара» дип һәм акны «ак», / Җөпне «җөп» дип һәм шулай ук такны «так»),* милләткә хезмәт итү *(«Һәр кеше күңелен күрмә, милләт авыруына бак!»).*

Әлеге өндәүләр белән янәшә милли җәмгыятьне аңлы, белемле Европа белән чагыштырудан туган сызлану сиземләнә:

Рәфгыйдеп Аурупаи сән гарше әгъләйә кадәр,
Нә ичүн безне дөшердең фәрше әднәйә кадәр?

Милләтең бу хале мәктүбме китабы хикмәтә?
Монхасыйрмы ане гомре хәле мәхзүниятә?[3]

Антиномияләр, градацияләр, фигыльнең боерык формалары, риторик эндәшләр һәм башка стилистик фигуралар, интонация көчешләре «И каләм!»нең гражданлык пафосын, яңгырашын көчәйтә. Шигырьдә милләткә хезмәт итү мәсьәләсен мәгърифәтчел, иҗтимагый яссылыкларда гына түгел, хәтта фәлсәфи гомумиләштерү омтылышы ясала. «*Бакма һич кәс хәтеринә, милләтең дәрденә бак*!» дип, шагыйрь бер кеше мәнфәгатен түгел, бәлки милләт мәнфәгатен алга алырга чакыра. Шул рәвешле, Тукай иҗатында гомум милли мәнфәгатенең – шәхси бәхеттән, язмыш-тормыштан өстенлеге фикере татар укучысына тәкъдим ителә. Бу фикер XX йөз башы дөньяви татар әдәбиятында өр-яңа сүз булып яңгырый һәм алга таба шагыйрьнең башка әсәрләрендә кабатлана.

---

[1] Кара: *Заһидуллина Д.Ф.* Дөнья сурәте үзгәрү: XX йөз башы татар әдәбиятында фәлсәфи әсәрләр: монография. Казан: Мәгариф, 2006. Б. 110.

[2] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. 15 март. № 3.

[3] Европаны күтәреп син югары күкләргә кадәр,
Ник төшердең безне – җиде кат җир астына кадәр?

Милләтнең бу хәле хикмәт китабына теркәлгәнме?
Гомернең һәрбер сулышы хурлык белән чикләнгәнме?

Тукай Г. И каләм! // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 71.

Тукайның Уральск чоры иҗатында Көнчыгыш әдәбиятларында үсеш алган мәдех традицияләре көчле булу сәбәпле, әлеге төр шигырьләрне шагыйрь бик киң куллана. Тукай иҗатында мактауларының адресатлары шактый күп. Мәсәлән, үзе дә хәреф җыю белән дә шөгыльләнгән Тукай хәтта бу һөнәр ияләренә дә мәдхия укый, чөнки милли матбугатны үстерүдә аларның да өлеше зур дип саный. «Гәзитә мөрәттибләренә»дә[1] («Газетаның хәреф җыючыларына», 1906) традицион тел-сурәтләү чаралары, гомумбилгеле образлы гыйбарәләр *(«энҗе кебек сүзләр», «авыруга дәва табучылар», «матурлыгыннан хәбәрсез бер гүзәл бала», «сез милләт юлында»,«шигырем – хыял җимеше»)* ярдәмендә матбугат, әдәбият эшенең мөһимлеге ассызыклана. «Мондый шигырьләрдә югары художестволылыкны публицистик сүз-фикернең эмоциональ-шәхси башлангыч белән кушылуы шәхси тәҗрибә аша үзенең милләт язмышына береккән булуына төшенгән кеше тәҗрибәсен җиткерә алуныы тәэмин итә», дип яза Н. Лаисов[2].

«Шагыйрь һәм Һатиф»[3] шигырен автор гомумиләштерелгән образлар – Шагыйрь һәм Һатифның (Яшерен тавыш) әңгәмәсе буларак оештыра. Бу шартлы сөйләшү татар тормышы-җәмгыятенең торышына тәнкыйди бәя бирә, шагыйрьнең шәхсән күзаллауларын, идеалларын, омтылышларын да ача. Һатифка җавапларында Шагыйрь дин исеме белән кешене мескенлектә тотуны милләтнең артта калу сәбәпләреннән берсе дип күрсәтә:

Заманың инкыйлабатыйна бән һәр дәмдә калканым;
Бәхак бән нар сачар әтрафә бер атәшле вулканым.
Чәкәм дине мөбиннең бән тәдәннисенә аһ-ваһлар,
Идәм бән башка милләтең тәрәккыйсенә ваһ-ваһлар[4].

---

[1] Фикер 1906. 30 апрель, 8, 17 май, 3 июнь.

[2] *Лаисов Н.Х.* Лирика Тукая: вопросы метода и жанра. Казань: Татар. кн. изд-во. 1976. С. 38–41.

[3] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. № 3. 15 март.

[4] Заманның үзгәрешләренә мин һаман да калканмын;
Чын-чыннан мин – тирә-якка утлар чәчәр бер вулканмын.
Түбәнлеккә төшүенә туры диннең аһ-ваһ итәм,
Башка милләтнең алга китүенә мин ваһ-ваһ итәм.

Тукай Г. Шагыйрь вә Һатиф // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 75.

Шагыйрьнең күңеле, намусы Һатифның позициясен *(«Сәңа лязимме агъламак, – ул динне башчылар баксын; / Тарикы мөстәкыйм шәмгын аңа юлбашчылар яксын»)* кабул итә алмый. Ул Һатифның борчылып яшәмәскә өндәүләре белән килешми:

Әвәт шөйлә, әвәт шөйлә! Фәкать чук ачыер җаным;
Җәхиме дөньяда булдырды инсафымла вөҗданым[1].

Шагыйрь, милләтнең хәле авыр булганда, вөҗданлы, иманлы, намуслы кеше сызланмыйча яши алмый, дип җавап бирә. Шигырь, шул рәвешле, кешенең актив тормыш позициясен яклап һәм шуны фәлсәфи яктан аңлатып язылa. Чын кеше, бигрәк тә каләм әһеле, милләт язмышыннан, халык хәл-халәтеннән читтә калырга, битараф карап торучы булырга тиеш түгел. Д.М. Абдуллина «Тукай күңелендә яшәгән ике фикер көрәшен (берсе – милләтне тәрәккыятле һәм динне камил хәлендә яшәтү теләге, икенчесе – бу өлкәдә ялгыз гына нәтиҗәгә ирешә алмавын тану) гәүдәләндерә», дип язып, шул ук вакытта «Һатиф авызыннан да мөһим фикер яңгыратыла» дип ассызыклый һәм шигырьдәге *«һәркем билмәли кәнди нәдер шәэненә ляикъне»* гыйбарәсен шәрехли һәм аерым шәхесләр (бу очракта шагыйрь) борчылуы гына милләтне дә, динне дә саклап кала алмый, бу күмәк кайгыртучанлык нәтиҗәсе генә була ала»[2], дип яза. Шулай итеп, Тукайның Уральск чоры шигъриятендәге халыкны берләшергә, гыйлем-һөнәр үзләштерергә, хөррият өчен көрәшергә туктаусыз өндәүләре әлеге әсәрдә дә ассызыклана.

Тукайның бу чор иҗатында тәнкыйди фикернең шигырьдән-шигырьгә көчәя баруын да әйтергә кирәк. «Мөридләр каберстаныннан бер аваз» (1906)[3] шигырендә ул ишаннарны милләтнең төп дошманы, җәллады рәвешендә тасвирлый:

Милләти вәйран идән – ишан икәндер, белмәдем;
Ул ишаннар милләтә дошман икәндер, белмәдем. (...)

---

[1] Әйе, шулай, әйе, шулай! Әмма җаным бик тә ачына;
Инсафым һәм вөҗданым дөньяны тәмуг ясый миңа.

[2] *Абдуллина Д.М.* «Шагыйрь вә Һатиф» // Габдулла Тукай. Энциклопедия. Б. 759.

[3] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. № 4 (15 апрель).

Кәндеми суфи белеб, хатырлыйордум җәннәти,
Иштә кадрем эт белән якьсан икәндер белмәдем[1].

«Әсәрнең өлгесе Һ. Салиховның «Тәндә җаным» («Тәндә җаным ничә көн миһман икәндер, белмәдем...») шигыреннән алынган. Күңел лирикасы үрнәге булган әсәр калыбын Тукай аяусыз сатира өчен файдалана», дип яза Н. Хисамов[2]. Төрек сүзләре (чук, иштә), төрек теленә хас грамматик формалар (шунлара, хатырлыйордым) мул кулланылган шигырьдә традицион яхшылык-явызлык антиномиясе тудырыла: ишаннар һәм аларга ияручеләр, яклаучылар – явызлык ягына, аларга каршы көрәшүчеләр, аларны кире кагучылар яхшылык ягына чыгарыла. Әмма шушы намуслы, милләт өчен тырышучы, ишаннарга каршы каләм күтәргән, туры юлга чыгарган милләтпәрвәрләр арасында Тукай шәхес идеалы итеп Гаяз Исхакыйны күрсәтә:

Дәрсе гыйбрәт вирде безгә «Инкыйраз» нам бер әсәр;
Аһ, боны язган кеше инсан икәндер, белмәдем[3].

1905 елдан ташкын кебек күп һәм төрле агым булып мәйданга чыккан татарча газета-журналлар, башка халыклар матбугаты Тукайның үз иҗатына, күзаллаулары киңәюгә дә гаять зур йогынты ясый. Күп әсәрләрендә яшь шагыйрьнең матбугат үсеше, аның халыкны агартуда гаять зур роль уйнаганы тасвирлана. «Шигырь» (1905), «“Фикер” гәзитәсенә генә махсус түгел» (1906), «Уклар» (1906), «“Әл-гаср әл-җәдит”тә матдәтән вә мәгънән иштиракъ иданләрең лисане хале нә диер?» («“Әл-гаср әл-җәдит”кә матди һәм мәгънәви катнашкан кешеләрнең күңеле нәрсә әйтә?», 1906) һәм башка әсәрләрендә Тукай татар дөньясындагы уңай якка

---

[1] Таркатучы милләтне ишан икәндер, белмәдем;
Ул ишаннар милләткә дошман икәндер, белмәдем. (...)

Үземне суфи исәпләп, оҗмахны искә ала идем,
Чынында кадрем эт белән бер икәндер, белмәдем.

Тукай Г. Мөридләр каберстаныннан бер аваз // *Тукай Г.* Әсәрләр. 6 томда. 1 т. Б. 80.

[2] *Хисамов Н.Ш.* «Мөридләр каберстаныннан бер аваз» // Габдулла Тукай. Энциклопедия. Б. 461.

[3] «Инкыйраз» исемле әсәр безгә гыйбрәт сабагы бирде;
Аһ, моны язган кеше инсан икәндер, белмәдем.

үзгәрешләрне – яңа газета-журналлар ачылу, аларның халыкка мәгариф һәм мәдәният тарату, милләткә хас җитешсезлекләрне күрсәтү белән бәйле. Тукайның Уральскида язган төрле жанрдагы күпсанлы әсәрләре бу вакытлы матбугат органының эчтәлеген, мәсләген, шул исәптән, оештыручыларның иҗтимагый тормыштагы кыйбласын да билгели. Мәсәлән, «Кыямәт якын килде...» (1906)[1], «“Тәрбиятел әтфаль”гә» (1907)[2] – шундыйлардан. Беренчесендә Тукай 1906 елның 4 июленнән 12 сентябренә кадәр чыгып килгән «Азат халык» исемле татар иҗтимагый-сәяси газетасының ябылуына мөнәсәбәт белдерә[3].

Шигырьнең беренче тезмәләрендә автор кыямәт көне сурәтен тергезә:

Кыямәт якын килде – җир сораучы ярылды;
Галимнәр тәүбә кыйлды, «Аллаһ», дигел бәдәвам.

Замана ахры булды – хәятләр мәмат булды;
Көлгәннәр йөзтүбән китте, «Аллаһ», дигел бәдәвам[4].

Икенчесендә исә «Азат халык»ның ябылуы ирония белән сугарылган:

«Фикер» дән көлгән иде – һич сәбәпсез бер «Азад»;
Инде ул китте назад, «Аллаһ» дигел, бәдәвам.

Икенче шигырь Мәскәүдә бары биш сан гына чыгып калган «Тәрбиятел әтфаль» («Балаларны тәрбия кылу») журналының[5] ябылуына нисбәтле иҗат ителә. Шигырьнең исеме астына «Бер мөселман баласы теленнән» дип куелган һәм ул бала исеменнән *«шәфкатьле атасына»* – журналга мөрәҗәгать рәвешендә язылган. «*Кальбемә гайбүбәтең тагълар кадәр вирди кәдәр*» (ягъни күңелемә тау кадәр кайгы салды) сүзләре белән бала басманың

---

[1] «Уклар» журналында 1906 елның октябрь санында басыла.

[2] «3 нче дәфтәр» (1907) җыентыгында басылган.

[3] Казанда атналык чыгып килгән газетаның мөхәррире Г. Камал булып, аның белән Х. Ямашев һәм Г. Коләхмәтов хезмәттәшлек итә. Анда сул радикалларның сәяси карашларына якын язмалар бирелеп килә.

[4] *Тукай Г.* Кыямәт якын килде... // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 122.

[5] «Тәрбиятел әтфаль»нең нашире һәм мөхәррире Заһид Шамил (1868–1920), җаваплы сәркатибе Ф. Әмирхан була.

ябылуын, үзенең яклаучысын, бәхеткә һәм якты киләчәккә алып баручысын югалтканлыгын әйтә. Гаять эмоциональ язылган шигырьдә гүя бала журналның кайда булуын белергә тели, аһ ора (*«Зате пакен, нәрдәдәдер? – дәрьядамы, сахрадамы? / Нәрдәсе, аһ, нәрдәсең: дөньядамы, охрадамы?»*[1]), ахыр чиктә, теләкләрен Аллага җиткерү өчен, Тур тавына яки Гайсә пәйгамбәр янына киткәндер, дигән фикергә килә:

Халкымыздан иштикая киттеңезме Тәңрия?
Бөйлә:«И Хәллакъ! Халыкың әйләмәзләр тәэдия
Фарзыңи – әүлядләрене әйләмәзләр тәрбия.
Нәйләем, каумем бәнем рәэсән гадудерн һәр нәйә,
Һәр ишә (һәр фигъле хәйрә) “мардән бәдтәр!” дия,
Әйләдем әмреңлә дәгъват карьяттән, шәһрән дә бән;
Итмәде тәэсир, чалышдым хәфьятән, җәһрән дә бән.
Максадым тәнвир иде бу милләтең әтфалене,
Анлара каршы ачыб җәннәтләрең әкъфалене»[2].

Бала исеменнән сөйләү укучыга психологик тәэсир итү чарасына әверелә, шигырьдәге хис-кичерешләрне киеренкеләндерә. Шигырьнең төп фикерен үзенә туплаган соңгы юлларында шагыйрь үзенчәлекле образ тудыра: балаларына журнал да чыгара алмаган ата-бабалар – үзләре сакаллы сабыйлар, алар әле чын кеше булып җитмәгәннәр дип белдерә. Бу тезмәләрдә, ирония яки сарказмнан бигрәк, тирән сызлану чагылыш таба.

Тукайның Уральскидагы язылган кайбер фельетоннарына, публицистик мәкаләләренә еш кына шигъри текстлар кушылган була.

---

[1] Пакь затың кайда? Дәрьядамы, сахрадамы?
Кайда син, аһ, кайда син: дөньядамы, ахирәттәме?

[2] Халкыбыздан зарлану өчен, Тәңрегә киттегезме? –
дип: «И Яратучы! Халкың фарызыңны үтәми –
Балаларын тәрбия итмиләр.
Ни эшлим, халкым баштан ук дошман һәр нәрсәгә,
Һәр эшкә (изге эшкә) «еланнан да явызрак!» – дип,
Әмрең белән авылда да, шәһәрдә дә өндәдем;
Яшертен дә, ачыктан ачык та – тәэсир итмәде.
Максатым – бу милләт балаларын нурландыру иде,
Ачып аларга җәннәт йозакларын».

Тукай Г. «Тәрбиятел этфаль»гә // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 62.

Андыйлардан, мәсәлән, «Бәян әл-хак»[1] газетасының мөхәррире Әхмәтҗан Сәйдәшевнең Уфадагы «Галия» мәдрәсәсен оештыручы Зыя Камалига һәм Камил Мотыйгыйга каршы чыгуларына җавап итеп язылган «Алай-болай» (1906)[2] фельетоны эченә кертелгән шигыре:

Бәгъзеләремез бик суфи,
Көн дә биш намаз укый;
Бурычка йөз мең алгач,
Аны кесәгә салгач...[3]

Биредә: Ә. Сәйдәшевнең, Мәскәү сәүдәгәрләре белән исәп-хисап ясамас өчен, үзен банкрот дип игълан итүенә ишарә бар[4].

Тукайның аерым бер шигырьләре теге яки бу матбугат органына, анда эшләүчеләргә багышлап языла. Мәсәлән, «“Уклар” журналында мөхбир уланлара тәнбиһ» («“Уклар” журналында хәбәрче булганнарга кисәтү», 1906)[5], «Уклар»[6] шигырьләрендә Тукай ярым-шаярту белән журналның сатирик юнәлешен хуплап һәм мактап уза:

Бик үткен журнал тарала:
Исме ничек? «Уклар»мы?
Иске-москы муллаларны
Һич кызганмый чукмарлый[7].

«“Әлгасрелҗәдид”тә матдәтән вә мәгънән иштиракъ иданләрең лисане хале нә диер?» («“Әл-гаср әл-җәдит”кә матди һәм мәгънәви катнашкан кешеләрнең күңеле нәрсә әйтә?», 1906)[8]

---

[1] «Бәян әл-хак» газетасы 1906 елның 31 мартыннан 1914 елның апреленә кадәр Казанда атнага өч тапкыр чыга. Әхмәтҗан һәм Мөхәммәтҗан Сәйдәшевләр, Шәехгаттар Иманаев, Хәкимулла Латыйпов төрле елларда аның нашир һәм мөхәррирләре булалар. Традицион карашларны, җәмгыятьнең элекке эздән баруын яклаган әлеге басма күп тапкырлар Тукайның ачы тәнкыйтенә, көлүенә дучар була.

[2] Фикер. 1906. 3, 21 июль.

[3] *Тукай Г.* Алай-болай // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 3 т. Б. 75.

[4] Бу хакта игълан «Казанский телеграф» газетасының 1898 елгы 20 март санында басылган булган.

[5] Фикер. 1906. 8 май.

[6] Уклар. 1906. № 6.

[7] *Тукай Г.* «Уклар» // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 162.

[8] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. № 12 (5 декабрь).

шигырендә, барлык алдынгы карашлы кешеләр исеменнән чыгыш ясап, автор бу басмага мәдхия укый, фикерен тагын да дәлиллерәк яңгыратыр өчен, Коръән аллюзиясен – Исрафилнең сур өрүе сурәтен кертеп җибәрә:

Караңгылыкта нур тараттык без;
Бу үлгән милләтне тергездек без.

Һәм, Исрафил кебек, сур өрдек без;
Бу, шаять, җиңүче бер сур булыр.

Милләткә тереклек суы агыздык;
Үлем ишеген бикләтеп куйдык[1].

Әлеге аллюзия аша шагыйрь журнал чыгаручыларны Аллаһы Тәгаләнең дүрт фәрештәләреннән берсе булган Исрафилга тиңли (ислам мифологиясе буенча, Исрафил, сур (быргы) кычкыртып, фани дөньяның бетүе, ахирәт дөньясының башлануны турында хәбәр итә).

К. Мотыйгыйга багышлап язылган мәдех формасындагы «Мөхәрриргә» (1906)[2] шигырендә Тукай, К. Төхфәтуллинны «Бәян әл-хак» газетасы тарафыннан алласызлыкта гаепләүләргә җавап биреп, бергә хезмәт иткән фикердәшен сайлап алган юлдан кире кайтмаска өнди:

Дөресне сөйлә, дөресне яз – беркемнән дә курыкма;
Сабыр бул, чөнки сиңа эшнең җиңеле йөкләнмәгән.

Булганы белән канәгатьләнмә, тәрәккый ит, алга бас;
Гыйлем диңгезләренең иң тирәне сиңа кояр[3].

«Күрдегезме?» шигырендә исә «Дөнья вә мәгыйшәт» журналы[4] ачы тәнкыйть утына тотыла. Инвектива жанрында язылган бу шигырьдә автор, әлеге басманы һәм аның мөхәрририн бәяләп, гади

---

[1] *Тукай Г.* «Әлгасрелҗәдид»тә матдәтән вә мәгънән иштиракъ иданләрең лисане хале нә диер? // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 141.

[2] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. № 31 (15 август).

[3] *Тукай Г.* Мөхәрриргә // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 108.

[4] Журнал Оренбургта 1906 елның 31 декабрендә (наширләр – Ш. Шәфигуллин, М. Дәүләтшин; мөхәррир – З. Хәйруллин) чыга башлый. 1907 елның 13 апреленнән «Дин вә мәгыйшәт» (нашире – М. Хөсәенов, мөхәррирләре – Ф. Даутов һәм Г. Ханисламов) дигән исем астында 1917 елның октябренә кадәр нәшер ителә.

сөйләмдәге сүзләрне дә куллана *(«Яшерми әйтегез миннән, китерми шөбһәне, шикне: / Мөхәррир, нашире кемдер – сыермы әллә ишәкме?»).* Х.Й. Миңнегулов фикеренчә, «Бу, мөгаен, «Дөнья вә мәгыйшәт» журналының теленә, төп адресатка нисбәтән дә шулай эшләнгәндер»[1].

«Матбага берлә уйнаган бер байга» (1907) шигырен дә инвектива үрнәге дип санарга мөмкин. Анда Тукай Уральскида татар вакытлы матбугатына ярдәмне туктаткан Мортаза Гобәйдуллинга тискәре мөнәсәбәтен белдерә:

Гыйльмә нашир булды бу, яхшы кеше булды, дисәм, –
Нәйләем ки, бик кабих, шахшы икәнсең син һәнүз!

Бу сәхи, бер бай кеше тәкмил итәр барын, дисәм, –
Бер хәсис, мәгърур икән, карун икәнсең син һәнүз[2].

«Әл-гаср әл-җәдит» өчен шигырьләр иҗат итү, шуның белән бергә «Фикер» һәм «Уклар»га да фельетон-мәкаләләр язу шагыйрьдән җитез булуны таләп итә. Тукай Уральскида яки аннан читтә булган һәр вакыйгага диярлек мөнәсәбәт белдерә. Татар кунакханәсе ачылу[3], татар яшьләренең әдәбият кичәсе оештыруы[4], татарча газеталар нәшер ителү[5], I Дәүләт Думасының таркалуы һ.б.лар – боларның барысы да Тукай иҗатында чагылыш таба.

---

[1] *Миңнегулов Х.Й.* «Күрдегезме?» // Габдулла Тукай. Энциклопедия. Б. 389.

[2] *Тукай Г.* Матбага берлә уйнаган бер байга // *Тукай Г.* Әсәрләр. 6 томда. 1 т. Б. 201.

[3] Уральскида «Казан» кунакханәсе ачылуга Г. Тукай «Бу көндә кешеләр бер сарай ачтылар...» (1906) шигырен багышлый.

[4] Бу вакыйга «Әл-гаср әл-җәдит» журналында 1906 елның 5 декабрендә (12) басылган «Әдәбият ахшамы ясаучы яшьләремезгә» шигырендә яктыртыла.

[5] 1905 елның 6 декабрендә Санкт-Петербургта нәшер ителүче «Нур» газетасында Г. Тукайның «Шигырь»е дөнья күрә. Анда империя башкаласында татарча газета чыга башлауга нисбәтле күтәренке хисләр белдерелә. Шигырь өч өлештән тора. Беренчесендә «Нур»га мәдхия, «Башка үлчәмдәге шигырь» дигән икенче һәм «Хәят» өчен тагын үзгә үлчәмдәге шигырь» дигән өченче өлештә Кырымда һәм Бакуда нәшер ителә торган «Тәрҗеман» һәм «Хәят» турындагы фикерләр урын ала.

1906 елның 1 гыйнварында «Фикер» (№ 1) газетасында Г. Тукайның Габдерәшит Ибраһимовка һәм ул Петербургта чыгара торган «Өлфәт» газетасына багышланган «Зиһене бар, сүзе гүзәл, исеме – Рәшит...» дигән шигыре басыла.

Уральск иптәшләре белән спектакльләр куеп йөргән, дөнья драматургиясе уңышларына таң калган шагыйрь халыкны дөрес юлдан атлатуга ярдәм иткән әдәбият, матбугат янәшәсендә театрны да күрә. Тоташ мактаудан гына торган «Театр» шигырендә[1] (1906) театр халыкка гыйбрәт бирә, җанын дәвалый, холкын камилләштерә, үз-үзен аңларга ярдәм итә, кимчелекләрен күрсәтә, алардан арынырга булыша, дигән фикерләр уздырыла. Тукай әлеге сәнгать төрен, илнең төрле төбәкләрендә халык алдында тамашалар күрсәтү эшенә тотынган труппаларны, театрларны пропагандалый.

Тукайның сәяси вакыйгага мөнәсәбәтле иң көчле әсәрләреннән берсе, «XX гасыр башы татар әдәби хәрәкәтендә зур иҗтимагый яңгырашка ия булган әсәрләрнең иң күренеклесе»[2] – «Китмибез!» шигыре III Дәүләт Думасының 1907 ел 18 майда узган сессиясендәге җәнҗалга бәйле язылган[3]. Анда мөселман фракциясе әгъзасы, Уфа депутаты Кәлимулла Хәсәнев Русиядәге мөселман мәктәпләре һич тә хөкүмәт яклавын күрмиләр, дип чыгыш ясый. Уң карашлы депутатлардан карагруһчылар В. Пуришкевич, И. Сазонович, А. Клеповский, бу чыгышка ачулары килеп: «Русиядәге тәртипләр ошамаса, әнә Төркиягә китегез!» дип кычкыралар. «Россиядә барган сәяси вакыйгаларга бик тә сизгер Тукай Думадагы шовинист депутатларның гаугалы чыгышына татар халкының гражданлык хокукларын яклаган публицистик эчтәлекле “Китмибез!” памфлеты белән җавап бирә», – дип яза Р. Ганиева[4].

Шигырь татарларны туган җиреннән куган депутатларны «кара йөзләр», «гөруһе русияһ» сүзләре белән тамгалый һәм төп фикерен соңгы тезмәләрдә русча яңгырата:

Ап-ачык бу бер җаваптыр, сүздә түгел, басмада:
– Если лучше вам,
Туда сами пожальте, господа.

Шагыйрь Русия белән Төркияне чагыштырып, аларның икесендә дә ирек булмауны *(«Мондагы төслүктер анда һәм*

---

[1] Әл-ислах. 1907. 26 ноябрь..
[2] *Ганиева Р.К.* «Китмибез!» // Габдулла Тукай. Энциклопедия. Б. 367.
[3] Беренче тапкыр «4 нче дәфтәр»дә (1907) басыла.
[4] *Ганиева Р.К.* «Китмибез!» // Габдулла Тукай. Энциклопедия. Б. 366.

казаклар гаскәре»), халыкның җәберсетелүен *(«Анда бит бардыр хәзинәне талаучылар, шөкер; / Ач мужиктан соң кисәкне тарткалаучы бар, шөкер»)* һәм хокуксызлыгын *(«Мондагы ун урынына ул җирдә унбиш шпион»)* үзәккә куя. Татарны үзе яшәгән җирдән сөрергә теләүчеләргә Тукайның таләпләре бар: безнең шәһәрләребез кучсен *(«кучсен безем әмсарыбыз»),* үткән елларыбыз кайтсын *(«кайтсын монда үткәргән безем әгъсарымыз»).* Әлеге тезмәләрдә тарихи вакыйгаларга сызланулы бәя дә күренеп китә.

Р.К. Ганиева фикеренчә, «Китмибез!» шигырендә «памфлет жанрына хас көйдереп алучы тәнкыйть белән бергә, инкыйлабисоциаль рух та гәүдәләнгән, “Иң бөек максат безем: хөр мәмләкәт – хөр Русия!” дигән уңай идеал да бирелә. Тукай татар халкының үткәненә, бүгенгесенә тарихи-фәлсәфи караш ташлый, аны олы тарихлы (әгъсарлы), шәһәрләре (әмсарлы), үз гореф-гадәтләре, үз дине булган, шанлы вә кодрәтле Тәңре тарафыннан туган җиргә мәңге береккән милләт итеп сурәтли»[1].

«Бән шәһидем дар мәхәббәт, дәр бәлаем...»

Г. Тукайның Уральск чоры шигърияте тематик яктан төрле. 1906 елны дөнья күргән «Гыйшык бу, йа!..»[2], «Ифтиракъ соңында» («Аерылышу соңында»)[3], «...Сәгадәт юк, фәкать наме сәгадәт...» («...Бәхет юк, аның тик исеме генә бар»)[4], «Дәрдемәнд дәгелмием?» («Дәрдемәнд түгелме мин?»)[5], «Мәхвидәрмесән?» («Юк итәрсеңме?»)[6], «Хур кызына»[7], «Сөеклемен кабер ташында»[8] шигырьләрендә шагыйрь мәхәббәт темасына мөрәҗәгать итә.

---

[1] *Ганиева Р.К.* «Китмибез!» // Габдулла Тукай. Энциклопедия. Б. 366.
[2] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. № 4 (15 апрель).
[3] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. № 3 (15 март).
[4] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. № 3. (15 март).
[5] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. № 5. (20 май).
[6] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. (15 август).
[7] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. № 9 (15 сентябрь).
[8] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. № 11 (15 ноябрь).

Г. Тукайның мәхәббәт лирикасында Шәрык шигъриятенең тәэсире аеруча көчле сизелә. Бу йогынты образлар бирелешендә дә, поэтик үзенчәлекләрдә дә күренә. Әсәрләрдә лирик герой – мәхәббәттән акылын җуйган Мәҗнүн, мәхәббәткә бөтен вөҗүден багышлаган *(«Дәрдемәнд мәсьүл улырмы? Мөбтәлаем, нәйләем? / Җисме жанымлә бәрабәр бер бәлаем, нәйләем»[1]),* сөйгәненнән үзенә мәрхәмәтле булуын ялварып сораучы *(«Җаным ул, фазлит бәңа сән, улма җәни җаныма; / Бән үләрсәм, шөбһәсез, сәнсең җинаять фагыйли»[2])* зат булып гәүдәләнә. Мәхәббәттән газап чигү, аерылу-сагыштан үлем чигенә җитү кебек гадәттән тыш көчле кичерешләрне шагыйрь традицион шәркый чагыштырулар һәм метафоралар ярдәмендә белдерә: *«**Пәрдәи фөркатьлә** өртелмеш безем ма бәйнемез; / Ирфәгъ, Аллаһөммә, ганна бу караңгы хаили»[3]* («Мәхвидәрмесән?»); *«Яр улыб әгъярә сән, әгъдая көлдерден бези; / Мөхтәрикъ улдым да **яндым наре һиҗраныңла бән**»[4]* («Ифтиракъ соңында»); *«Бер гидае җан фидаем, гыйшкыңа пәрванаем; / Кәл, гүзәл, гарз ит җәмалең: янаем, кил янаем»[5]* («Гыйшык бу, йа!..»)*; «Юк тәгали гашыйка бәйнәл-әһали та әбәд, / Санки бән тәхтессәрада бер сәраем, нәйләем?»[6]* («Дәрдемәнд дәгелмием?»). Алар белән янәшә, текстта традицион булмаган чагыштырулар да бар. Мәсәлән, «Дәрдемәнд дәгелмием?» шигырендә шагыйрь аллюзия ярдәмендә лирик геройның мәхәббәтен исламдагы шәһитлек белән чагыштыра («*Тәңре гыйшкында шәһадәт*

---

[1] *Тукай Г.* Дәрдемәнд дәгелмием? // *Тукай Г.* Әсәрләр. 6 томда. 1 т. Б. 94.

[2] *Тукай Г.* Мәхвидәрмесән? // *Тукай Г.* Әсәрләр. 6 томда. 1 т. Б. 110.

[3] Безнең арабыз аерылышу пәрдәсе белән капланган;
И Аллаһ! Күтәр син бездән бу караңгы пәрдәне.

Кара: *Тукай Г.* Мәхвидәрмесән? // *Тукай Г.* Әсәрләр. 6 томда. 1 т. Б. 111.

[4] Яр булып ятларга, безне дошманнардан көлдердең;
Аерылып миннән, и гүзәл, янган утка дүндердең.

Кара: *Тукай Г.* Ифтирак соңында // *Тукай Г.* Әсәрләр. 6 томда. 1 т. Б. 74.

[5] Аның фида иткән фәкыйрьмен, гыйшкың күбәләгемен;
Кил, гүзәл, күрсәт матурлыгың: янаем, кил, янаем.

Кара: *Тукай Г.* Гыйшык бу, йа! // *Тукай Г.* Әсәрләр. 6 томда. 1 т. Б. 83.

[6] Кеше арасында гашыйкка өстенлек мәңге юк, -–
Гүя җир астында бер бөртек туфрак мин, ни эшлим?.

Кара: *Тукай Г.* Дәрдемәнд дәгелмием? // *Тукай Г.* Әсәрләр. 6 томда. 1 т. Б. 95.

итсәләр дәр Гәрбәла[1]*, / Бән шәһидем дәр мәхәббәт, дәр бәлаем, нәйләем?»*[2]*).*

«Сөеклемнең кабер ташында» шигырендә шагыйрь сөеклесен югалту белән бәйле хис-кичерешләрен җиткерә. Беренче тезмәдә үк лирик герой мәхәббәтнең гомерлек булуын, аны хәтта үлем дә күңелдән җуеп ташлый алмауны *(«Үлмәде, үлсәң дә, күңелемдә сәнең дәрдең һәнүз»)* хәбәр итә. Сагышлы, аерылу ачысыннан чарасызлык чигенә җиткән (*«Аһ, насыл! Без яр идек: сән бән идең, бән сән идем»,* ягъни «Аһ, ничек! Без яр идек: син мин идең, мин син идем») лирик герой сөеклесенең сурәтен күзаллап юана: «*калды мәгәр шәукың һәнүз*». Әлеге кичерешләрне киеренкеләндереп, шагыйрь тәэсирле образ тудыра: сөйгән ярын югалткан кешенең, җисмән яшәп тә, рухи үлемгә дучар ителүен белдерә:

Бел ки, мәүтең, шөбһәсез мәүтем дорыр, и нурлы йөз;
Сурәтең – чәшмемдәдер, өзнемдәдер – саутең һәнүз[3]*.*

Һәр строфада «*һәнүз*» (һаман) сүзенең кабатлануы, шигырьнең инде фани дөньядан кичкән сөеклесенә риторик эндәш итеп язылуы, яшәү һәм үлем төшенчәләренең уйнатылуы (син үлдең – мин дә рухи үлдем; син минем хәтеремдә яшисең – мин исән вакытта яшәячәксең), гарузның рәмәл төре шигырьнең яңгырашында сагыш хисен тагын да тирәнәйтә.

«Гыйшык бу, йа!» шигырендә беренче планга лирик геройның Аллага мәхәббәте чыга. Бу шигырьне Р.К. Ганиева «Тукайның башлангыч иҗатындагы суфичылыкка нисбәтле шигырьләренең берсе»

---

[1] Гәрбәла – 680 елда Гәрбәла (гарәп әйтелешендә «Кәрбәла») шәһәрчеге янындагы сугышта хәлифә Язид бине Могавия яугирләре дүртенче хәлифә хәзрәти Гали бине Әбү Талипның Хөсәен исемле улын һәм аның яраннарын үтерәләр. Тукай шуларны искә төшерә. Кара: *Тукай Г.* Әсәрләр. 6 томда. 1 т. Б. 335.

[2] Әгәр Гәрбәләдә Тәнре гыйшкында булсалар шәһит,
Мин мәхәббәт-бәла юлында шәһитмен, ни эшлим?

Кара: *Тукай Г.* Дәрдемәнд дәгелмием? // *Тукай Г.* Әсәрләр. 6 томда. 1 т. Б. 95.

[3] Белче, үлемең, шөбһәсез, минем үлем ул, и нурлы йөз;
Сурәтең – күз алдымда, колагымда – тавышың һаман.

Кара: *Тукай Г.* Сөеклемнең кабер ташында // *Тукай Г.* Әсәрләр. 6 томда. 1 т. Б. 131.

дип атый һәм аның Уральск шәһәрендәге сөеклесе – укытучы Бибигайшә Белюковага багышланган булу мөмкинлеген дә фараз итә[1].

Шигырьдә Тукай Шәрык суфи әдәбияты өчен традицион алымнарга мөрәҗәгать итә, мәсәлән, гыйшыктан башын югалткан лирик геройны акылын җуйган дивана (*«И Ходаем, вир гакыл, чөн хәбсәмәхбүсулмыям;* / ***Бу кызың гыйшкындабән диванаем, диванаем»***[2]), мәхәббәт колы *(**«Әл-аяк багълы, мөхаль кортылмакым, мәсхүреңем;*** / *Та әбәд дәрдең иләәүвараем, әүвараем»*[3]), мәхәббәт хисләреннән исерүче (***«Юк ифакать та кыямәт, шөйлә бер мәхмүреңез;*** / *Күз вә кашыңдан сәнең айланаем, айланаем»*[4]) белән чагыштыра. Гомумбилгеле парлы суфи образ – ут янында әйләнгән күбәләк *(«гыйшкыңа пәрванаем»)* һәм экстаз халәтенә килгән әйләнү-бөтерелү *(«хәүлеңдә сәнең дәүранаем, дәүранаем», ягъни «әйләнәңдә әйләнием, әйләнием»),* йөздән пәрдәне алу *(«Ач никабыңны йөзеңдән (...) Бән дә әнвареӊ илә парланаем»)* әлеге гыйшыкның гадәти булмавын, илаһи табигатен тагын бер кат ассызыклый.

Әлеге шигырь белән чагыштырганда, шулай ук сөйгәненә мөрәҗәгать итеп *(«И фәрештә!», «И гүзәл кыз!»),* үзен кызгануын үтенеп язылган «Мәхвидәрмесән?»дә, шагыйрь традицион парлы суфи «сандугач һәм гөл» образына *(«Кадре гөл былбыл шинас һәм кадре җәүһәр җәүһәри* / *Итмә тәрҗих бән кеби мәфтүнеңә бер җаһили»*[5]*),* шәркый сурәтләргә мөрәҗәгать итсә дә, ярату объекты – җир кызы икәнлеге аңлашыла. Шушы тәэсирне ныгытырга теләгәндәй, шагыйрь берничә үзенчәлекле образ куллана. Яраткан кешесеннән мәрхәмәт өмет итеп, ул аңа *«Сән дәгелсең анларың*

---

[1] *Ганиева Р.К.* «Гыйшык бу, йа...» // Габдулла Тукай. Энциклопедия. Б. 223.

[2] И Хода, бир акыл, тоткыннар йортына эләкмим;
Бу кызга гыйшкым сәбәпле диванамын, диванамын.

[3] Кул-аяк бәйле, котылу кайда! – сихерләнгәнмен;
Мәңгегә синең дәртеңнән баш әйләнгән, баш әйләнгән.

[4] Синнән исергәнемнән үлгәнче котыла алмам;
Күз һәм кашыңнан синең айланыем, айланыем.

Кара: *Тукай Г.* Гыйшык бу, йа... // *Тукай Г.* Әсәрләр. 6 томда. 1 т. Б. 83.

[5] Гөл кадерен былбыл белер, асылташ кадерен – белгече;
Минем кебек сөйгән кешедән бер наданны артык күрмә.

Кара: *Тукай Г.* Мәхвидәрмесән? // *Тукай Г.* Әсәрләр. 6 томда. 1 т. Б. 111.

җанлар алан Газраили», ягъни «Син бит аларның җан алучы Газраиле түгел» дип эндәшә. Сөйгәненең гыйшкын – чиркәү, үзен – аның чаңы белән чагыштыру *(«Санки гыйшкың – бер кәлисә, бән – аның накусием»)* шулай ук дини дөнья сурәтенә сыешмый. Шигырь ахырында, аерылышу пәрдәсен күтәрүне сорап, лирик геройның Аллага мөрәҗәгате дә сөюнең кыз белән егет арасында булуын раслый.

Мәхәббәт лирикасына караганда, Тукайда пейзаж лирикасы азрак. 1906 елда ул ике – «Яз галәмәтләре»[1] һәм «Көз»[2], 1907 елда бер – «Яз»[3] шигырен яза.

«Яз галәмәтләре»ндә Тукай язгы табигать сурәтен тергезә, бер үк вакытта лирик геройның шуларга нисбәтле кичерешләрен ача:

Кышлар үтеп, яз көннәре килер исә,
Сәхраларда йомшак саба җиле исә;
Аһ, бу көннәр гамькин күңелләрне кисә,
Үткән гомер бер-бер искә төшә имди.

Дәрьяларда бозлар ага тау-тау булып,
Һаваларда кошлар оча болыт-болыт;
И Ходаем, фазлың берлә көнне җылыт,
Үлгән дөнья яңа җаннар алсын имди![4]

Шыксыз итеп тасвирланган көзге көндә (шигырьгә саргайган урман, ялангач кырлар, салкын җилләр сурәтләре кертелә) лирик герой яз килүе турында хыяллана:

Үлеп торсам иде мин алты айдай,
Эреп бер йокласам мин сары майдай.

Шулай йоклап, бәһар җиткәндә торсам,
Торып тагы яшел җирдә утырсам, –

Бәхетле шул заман, мин бик бәхетле,
Булырмын шаһ, бәхетле һәм тәхетле[5].

---

[1] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. № 3 (12 март).
[2] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. 15 октябрь.
[3] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. № 4 (15 апрель).
[4] *Тукай Г.* Яз галәмәтләре // *Тукай Г.* Әсәрләр. 6 томда. 1 т. Б. 70.
[5] *Тукай Г.* Көз // *Тукай Г.* Әсәрләр. 6 томда. 1 т. Б. 123.

Шигырьнең икенче өлешендә яшерен мәгънә булуы тоемлана: баштагы «күз – яз» капма-каршылыгы милләтнең хәзергесен һәм киләчәген аңлата:

Качан соң, и фәкыйрь милләт, бәһарең!
Качан китәр кичең, килер нәһарең?

«Яз» (1907) шигырендә язгы табигать сурәте *(«Эрергә башлады бозлар вә карлар, / Томаннар чыктылар җирдән вә парлар»),* боз китү *(«Кисәктән җанланып, бозлар агалар; / Чабалар, берсене берсе кагалар»)* шагыйрь аңында кыямәт көне белән ассоциацияләр уята:

Белерсең син боларның мәхшәре дип,
Бу бозларны –үлекләр гаскәре дип;

Өрелмеш дип белерсең санки мөгез,
Вә яки мөгезен селкеткән үгез.

Болар әллә бара дәһшәтле судка,
Беленми: кайсы – җәннәт, кайсы – утка[1].

Әйтерсең лә, лирик герой ике дөнья (фани һәм ахирәт) чигендә кала. Ләкин әле генә язгы ташу тәэсиреннән барлыкка килгән ахырзаман сурәте язгы табигатьне тасвирлау белән алмашына:

Бераздан күрсәтәдер чын төсен җир,
Чәч орлык, сөр сабан инде, бу – чын җир.

Кояш та җып-җылы нурлар сачадыр,
Күңелсез җир йөзе күңлен ачадыр.

Китә, саубуллаша кыш зәмһәрире,
Чыга җиргә яшел чирәм хәрире.

Ахыр чиктә, бу үзгәреп торучы сурәтләр яшәеш хакындагы фәлсәфи фикер белән йомгаклана:

Шулай шул: уйлата яз төрле якны,
Димәк ки – бер мәматны, бер хәятны.

---

[1] *Тукай Г.* Яз // *Тукай Г.* Әсәрләр. 6 томда. 1 т. Б. 167.

Әйтергә кирәк, Г. Тукайның бу чор шигъриятендә фәлсәфи әсәрләр күп түгел. «Сөальләр»[1] һәм «“Дөньяда торыйммы?” – дип киңәшләшкән дустыма»[2]– шундыйлардан.

Төшенкелек халәтен тасвирлаган «Сөальләр»не Тукай «Мотыйгыя» мәдрәсәсеннән «Казан» кунакханәсенә күчеп яши башлагач иҗат итә. Биредә шагыйрьнең, матди һәм рухи кыенлыклар кичергән вакытындагы хис-кичерешләре чагыла: дөнья ыгы-зыгысыннан тую, кимсенү, өметсезлек. Лирик герой, Аллаһыга мөрәҗәгать итеп, мондый сораулар бирә:

Йа Ходая! Нигә төрле-төрле кыйлдың бәндәни?
Ни сәбәб соң җөмлә әдна бәндәләрдән бән дәни?

Ник бәни шад идмәдең, ник әйләдең гамь һәм дәми?
Юхса бәхре гамь мәсиле, мәнсабе дә, бәндәми[3].

Кешенең авыр, кайгылар белән тулы яшәешеннән сүз башлап, алга таба иҗатның асылы булган кайгы-сызлануның сәбәпләре хакында сорау куела:

Наре дүзәхдер, хәкыйкать, шагыйрең кальбендәми?
Бу сөаләтең җавабын эстәрем бән Сәндә, ни![4]

Тормышын – башы да, ахыры да булмаган кайгы диңгезе, күз яшен – кайнар агулы су, тәнен – җәһәннәм, киләчәген һәм бәхетен каралардан кара дип атаган лирик герой, чарасызлыктан, хәсрәтенең зурлыгыннан, тирәнлегеннән, үз-үзенә риторик сорау белән эндәшә: дөньяга тумасам, кем белә, яхшырак булмас идеме *(«Дугъмамыш улсам җиһанда, кем белер, улмазды шәб»)?* Әлеге сорауга җавап юк, җавап таләп ителми – шуның белән шагыйрь бу сорауның һәрдаим үз күңелендә калкып чыгып торуына ишарә ясый. Сорау кую исә –

[1] Әл-гаср әл-җәдит. 1907. № 1 (25 гыйнвар).

[2] Беренче тапкыр «Таң мәҗмугасы» журналында 1907 елның 2 нче (1 июнь) санында басыла.

[3] Йа Ходай! Нигә төрле-төрле кылдың кешеләрне?
Ни сәбәптән соң мин бөтен түбәннәрдән дә түбән?

Ник мине шат итмәдең, ник кайгы юлдашы иттең?
Әллә кайгы диңгезенең башы да, ахыры да миндәме?

Кара: *Тукай Г.* Сөальләр // *Тукай Г.* Әсәрләр. 6 томда. 1 т. Б. 149.

[4] Әллә тәмуг уты, чыннан да, шагыйрьнең күңелендәме?
И, бу сорауларның җавабын Синнән сорыйм мин!

яшәешнең нигезләрен, канун-кагыйдәләрен эзләү, асылына төшенергә омтылу, танып белү фәлсәфәсе булып аңлашыла.

«“Дөньяда торыйммы?” – дип киңәшләшкән дустыма» шигырендә әйтерсең лә, шагыйрьнең тормыш-яшәеш турында уйланулары дәвам итә. Монда ул җәмгыятьттә хөкем сөргән принциплар (ялган, байлыкка омтылу, ераклашу, икейөзлелек, мин-минлек, акча хакимлеге) турында уйлана. Бу дөньяда намус, иман белән торып булмавы, ераклаша белгән кешеләрнең генә рәхәт яшәве искәртелә. Шагыйрьнең дустына ирония белән юллаган «киңәшләре» нәсыйхәтнең киресе булып чыга: ялган сөйлә, башкалар ихтыяҗын кайгыртма, әхлаклы булма, вөҗданыңны сат – шул вакытта гына «*дөнья җәннәт*»кә әйләнер. Әгәр кеше шушы кагыйдәләрне кабул итә алмый икән, аңа бер генә юл кала – дөньядан китү:

Үл! Туфрак бул, кайт аслыңа, – аслың яхшы;
Хәнҗәр берлән күкрәгеңә касдың яхшы;
И җир шары! Нидән, белмим, хак сөйгәнгә
Мең кат синең өстеңнән дә астың яхшы.

Хаклык астка күмелгән шул, өсттә түгел,
Шуның өчен астка табан тарта күңел;
Хаклык берлән мәхшәргәчә бергә булыр
Өчен, син дә – тиз бул, тиз бул, – җиргә күмел![1]

Әмма дөньядан китү бу очракта – үлем генә түгел: ул үз-үзең, ягъни кеше булып калуны, хаклык белән яшәүне үз эченә ала. Тормышта болай яшәү – авыр, хәтта үлемгә тиң, дигән шагыйрь шартлы образ итеп тудырылган «киңәшләшкән дустын» да, укучыларын да нәкъ шулай – хаклык белән, иман һәм вөҗдан белән яшәргә өнди. «Үзеңнең дөньядагы бурычыңны үтәү – *“Хаклык берлән мәхшәргәчә бергә”* булу өчен яшәргә кирәк. Бу иҗади йөкләмә идеалдан фаҗигаи дәрәҗәдә ераклашкан әйләнә-тирә чынбарлыкка каршы тору чарасына әверелә. Бу юлда өмет хаклыкка баглана. Ул тормышны яхшы якка үзгәртүдә ниндидер абсолют, әзер һәм өстенлекле таяну ноктасы итеп күзаллана», дип яза галимә В.Р. Әминева[2].

---

[1] *Тукай Г.* «Дөньяда торыйммы?» – дип киңәшләшкән дустыма // Тукай Г.М. Әсәрләр. 6 томда. 1 т. Б. 178.

[2] *Аминева В.Р.* Габдулла Тукай и русская литература XIX в.: типологические параллели: монография. Казань: Татар. кн. изд-во, 2016. С. 32.

Гомумән, Г. Тукай күп кенә шигырьләрендә аерым язмышлардан, аерым шәхесләрдән – зур иҗтимагый гомумиләштерүгә килә. Мәсәлән, «Шәкерт, яхуд Бер тәсадеф» («Шәкерт, яки Бер очрашу», 1906)[1] шигырендә автор ярлы шәкерт белән очрашуы турында сөйли, хәерче кыяфәтенә карап, аны кызгануын белдерә. Текстның беренче өлешендә шагыйрь әлеге үзе очраткан шәкерткә эндәшсә, икенче өлештәге нәсыйхәт, шушы ярлы шәкерт кебек үк, гыйлем юлында зур авырлыкларга тап булган һәркемгә юнәлтелә:

Атаңыз, анаңызның шатлыгы сез,
Ике дөньяда йөзләр аклыгы сез.
Каму мөслимләрең уртаклыгы сез,
Безем дине мотаһһар пакьлеге сез.

Голүм әкъфаленең сез ачкычысыз,
Тәрәккый күкләренең баскычысыз.
Мәгариф бакчасында әйлә тайран,
Ризык чөн янмасын кальбеңдә ниран[2].

Шул рәвешле, конкрет тормыш ситуациясеннән Тукай социаль гомумиләштерүгә килә: ярлы шәкерт белән очрашу белемнең мөһимлеген ассызыклау өчен сәбәп була. Әгәр беренче шигырьләрендә (мәсәлән, «Голумең бакчасында…»да) бу идея үгет-нәсыйхәт кебек яңгыраса, хәзер инде шагыйрь тормыш күренешләреннән – аларга иҗтимагый анализ ясауга кадәр күтәрелә. Бу, бигрәк тә, «Теләнче» (1907)[3] шигырендә ачык күренә.

Шигырьнең беренче тезмәләрендә мәчет янында хәер сорашкан сукыр картны сурәтләп («*Кичә-көндез ушбу җирдә, Тәңренең язмыш көне, / Капчыгын тоткан, сорана җәй вә көз, яз, кыш көне*»[4]), шагыйрь аны кызгануын («*Кызганыч хәл, кызганыч хәл, бик кыен*

[1] Фикер. 1906. 22 гыйнвар.

[2] *Тукай Г.* Шәкерт, яхуд Бер тәсадеф // *Тукай Г.* Әсәрләр. 6 томда. 1 т. Б. 67.

[3] Беренче тапкыр «Әл-гаср әл-җәдит» журналында 1907 елның 15 март (3) санында басыла. Аны Тукай «Казан» кунакханәсендә узган әдәби-музыкаль кичәдә укый. Бу хакта «Фикер» газетасының 1907 елгы 18 март санында хәбәр ителә: «4 нче пәрдә күтәрелгәч, Г. Тукаев, теләнче киеменә киенгән Хәкимҗан Йосыфовның өстенә карап, “Теләнче” сәрләүхәле шигырене сөйләде. Бу шигырьне укыганда көйләмичә, нәсер шикелле итеп, җөмләләрен аерып, калын тавыш белән әйтә иде».

[4] *Тукай Г.* Теләнче // *Тукай Г.* Әсәрләр. 6 томда. 1 т. Б. 158.

бит, бик кыен, / Бирсәңезче бер тиен тик, тәңкә түгел бит, тиен!») гына түгел, бәлки бөтен тормышын тергезә: бай заманнарын, дуслар әйләнәсендә яшәвен сөйли. Шигырьнең соңгы тезмәләре – «*Ә шулаймы? Акча барда бар да дуст шул, бар да яр, / Акча исе чыкмый торса, бар да яныңнан таяр!*» – әлеге хәлгә гомумиләштереп бәя бирә. Димәк, Тукай лирикасына хас булган гомумиләштерү һәм үз фикерен җыйнак итеп әйтеп бирү сәләте инде Уральск чоры иҗатында ук аермачык билгеләнә.

«Шикләнмибез дошманнарның көчендин без, Бүгенге көн Гали, Рөстәмнәргә тиң без»

Г. Тукайның Уральск чоры шигъриятендә сәнгати аң үзгәреше ачык күренеп тора. Әгәр беренче шигырьләрендә шагыйрь гыйлем-мәгърифәткә, алгарышка чакыру, үгет-нәсыйхәт укуны алга куйса, соңгырак иҗатында (1906–1907) татар җәмгыятендәге милли алгарышны тоткарлый торган тискәре күренешләрне тәнкыйть утына тотучы булып чыгыш ясый. Тукайның иҗади фикере *милләтпәрвәрләрчә* булып калса да, ул инде *мәгърифәтчеләрчә* кавемдәшләрен милләткә хезмәт итәргә өндәү белән чикләнми, бәлки яңа кыйммәтләрне раслауга каршы торган иҗтимагый күренешләрне һәм көчләрне фаш итә яки уңай идеалларны раслап чыга. Соңгы төркемдәге шигырьләр фәлсәфилек белән сугарыла.

«Милләтә»[1] шигыре Г. Тукай яратып куллана торган риторик эндәш формасында иҗат ителгән. Үзенең милләтенә эндәшеп, шагыйрь аны *«Сән мөкаддәс, мөхтәрәм гыйндемдә варлык нәрсәдән»,* ягъни «бар нәрсәдән дә изге һәм хөрмәтле» дип атый, милләт өчен янып, аның хыялы белән яшәвен раслый:

Җөмлә фикрем кичә-көндез сезгә гаид, милләтем;
Сыйххәтеңдер сыйххәтем һәм гыйлләтеңдер гыйлләтем. (...)

Һәр хыялдан татлыдыр милләт хыялы, ля мөхаль;
Бу хыялятдән кәлүр, гәр кәлсә мәҗнүниятем[2].

---

[1] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. № 9 (15 октябрь).

[2] Бар уем кичен-көндезен сезнең хакта, милләтем;
Саулыгың – минем саулык, авыруың – минем авыруым.
Һичшиксез, һәр хыялдан татлыдыр милләт хыялы;
Шаша калсам, тик шул хыялдан гына булыр.

Кара: *Тукай Г.* Милләтә // *Тукай Г.* Әсәрләр. 6 томда. 1 т. Б. 127.

Шигырьнең беренче өлешендә (5 строфаны берләштерә) гомумиләштереп, милләтпәрвәрләр исеменнән сөйләгән лирик герой алтынчы строфада үз исеменнән сөйләүгә күчә һәм милләтенә каләм көче белән хезмәт итәргә теләве хакында әйтә. Бу өлештә эндәшү адресаты да үзгәрә: ул инде лирик геройның Аллаһыга мөрәҗәгате (бу очракта ике төрле мөрәҗәгать – «Тәңрем» һәм «И фәләк», соңгысы язмыш, күк мәгънәсендә, кулланыла), аңа үзенең хыялларын бәян итүе төсен ала: *«Әйлә шагыйрьлекдә сабит вә әбәд, Тәңрем, бәни; / Бу сәбатә мөнхәсыйр мәфтүн вә мәҗлүбиятем»,* ягъни «Мине шагыйрьлектә мәңге тугры ит, Тәңрем; / Шунда гына – күңелемнең бөтен теләк-омтылышы». Шигырьдә Тукай яшәү мәгънәсен, үзенең миссиясен милли үзбилгеләнүен[1] саклап калуда һәм милләткә хезмәт итүдә таба.

Әлеге мотив «Ләззәт вә тәм нәрсәдә?»[2] шигырендә дәвам итә. Текстта шагыйрь сәүдәгәр, хөкемдар, ишан, гаскәр башлыгы, гашыйк кеше, иҗат кешесе күзлегеннән яшәүнең максаты нидә, дигән сораулар куя. Шигырь ахырында, аларга җавап итеп, болай дип белдерә:

Бәнчә, бу дөньяда һич чын төс тә юктыр, ямь дә юк;
Һичберендә бунларың ләззәт тә юктыр, тәм дә юк.
Тик фәкать милләткә хезмәткә мәхәббәт бәндә бар, –
Бәнчә, бунда ямь дә бар, ләззәт тә бардыр, тәм дә бар![3]

Шул рәвешле, шагыйрь, шактый кискен итеп тормышның вактөяк ямьнәрен кире какканнан соң, тормышның мәгънәсе – милләткә хезмәт итүдә, дигән нәтиҗә ясый.

Тукайның әлеге шигыре әдәбиятыбызда яшәү мәгънәсе хакында башка әсәрләр язылуга (мәсәлән, З. Бәшири аңа охшатып «Ләззәтле хәят» шигырен яза[4]), хәтта газета-журналларда бәхәсләр башлануга китерә.

Тукайның әлеге шигырьләрендә яңгыраган милләткә каләм көче белән хезмәт итү теләге-омтылышы аның А.С. Пушкинның «Про себя» шигыренә назыйрә итеп язылган «Үз-үземә» шигырендә

---

[1] Шагыйрь бу төшенчәне «миллиятем» дип атый. Гыйбарә татар телендә бүгенге көнгәчә сакланып килә.

[2] Әл-гаср әл-җәдит. 1907. 25 май.

[3] *Тукай Г.* Ләззәт вә тәм нәрсәдә // *Тукай Г.* Әсәрләр. 6 томда. 1 т. Б. 175.

[4] *Тукай Г.* Әсәрләр. 6 томда. 1 т. Б. 351.

дә чагыла[1]. Пушкиндагыча итеп, бөек кеше булырга, туктаусыз югары күтәрелергә телим *(«Телим булырга мин инсане гали, / Тели күңелем тәгали биттәвәли»)* дип белдергән лирик герой моны, рус шагыйреннән аермалы буларак, милләткә хезмәт белән бәйли:

Күңел берлән сөям бәхтен татарның,
Күрергә җанлылык вактын татарның.

Татар бәхте өчен мин җан атармын:
Татар бит мин, үзем дә чын татармын[2]*.*

Мондый әсәрләрдә Тукайның тормыштагы, әдәбияттагы кыйбласы билгеләнә һәм татарларның сөекле беренче шагыйре буларак язмышы чагыла.

Уральск чорында Тукай тәнкыйтенең угы, иң беренче чиратта, кадими дин әһелләренә каршы юнәлтелә («Японияне мөселман итәчәк галим-голяма кайда?», «Хатирәи “Бакырган”», «Сорыкортларга», «Мактанышу»,«Дөнья көенә»).

«Дөнья көенә»[3] шигыре татар халык шаян җыры «Дөньяда» мотивына татар музыка фольклорында киң таралган такмакларга охшатып иҗат ителгән[4]. Һәр тезмә шаян такмаклардагы кебек «дөньяда» һәм «вай дөнья» сүзләре белән тәмамлана. Шигырьнең эчтәлеге аның формасына тәңгәл килә: ул ишанның ишәк белән сөйләшүе кебек язылган. Ишәк – ишаннан, аның белән бергә – барлык ишаннардан көлә:

Әмма бәгьдә, и ишан (дөньяда),
Инандым: сез – галишан (вай дөнья);
Халыкның каралуына (дөньяда)
Чын күңелдән чалышан (вай дөнья).

Беләм нәхаклыгыңны (дөньяда),
Итәм ишәклегемне (вай дөнья);
Халык суфи исемен бирер (дөньяда)
Күрсәтәм шәплегемне (вай дөнья)[5]*.*

---

[1] Беренче тапкыр «Әл-гаср әл-җәдит» журналында 1906 елның 15 ноябрь (11) санында басыла.

[2] *Тукай* Г. Үз-үземә // *Тукай Г.* Әсәрләр. 6 томда. 1 т. Б. 133.

[3] Беренче тапкыр «Фикер» газетасында 1906 елның 3декабрендә (№ 45) басыла.

[4] Кара: *Исхакова-Вамба Р.А.* Тукай и татарская музыка. Казань, 1997.

[5] *Тукай Г.* Дөнья көенә // *Тукай Г.* Әсәрләр. 6 томда. 1 т. Б. 138.

«Хатирәи “Бакырган”»[1] шигыре татарлар арасында популяр булган «Бакырган» вәзенендә иҗат ителгән. Бай балаларының, ишаннарның кәеф-сафа корып үз рәхәтләре өчен яшәүләрен җентекләп тасвирлаганнан соң *(«Кулда бильяр, карталары, / Эчеп сыра, тарта бары»; «Кулларында “Дюшес”лары»; ишаннар исә «Тапкан бунлар җиңел һөнәр: / Көн дә ашка бара унар; / Ярлызарлы димәс, тунар...»),* Тукай шигырьне дин әһелләренең тискәре йогынтысыннан котылырга чакыру белән төгәлли:

Дустлар, тугъры юлдан китик,
Ишаннарга һөҗүм итик;
Тозакларын вәйран итик:
Тагы бер кәррә кормасын![2]

Сигез строфаның җидесен «Бакырган»нан цитата булган *«Бән егъламай, кем егъласын»* тезмәсе төгәлли. Әлеге рәдиф елау, сызлану мотивын хасил итә: автор татар җәмгыятенең әхлакый яктан түбәнлеккә төшүе өчен елаучы, сызланучы, әрнүче кеше булып күренә.

«Мактанышу» шигыренең исеме астындагы «“Бакырган”нан»[3] дигән аңлатма шулай ук аны (шигырьне) әлеге дини-дидактик китап белән бәйли. «Дөнья көенә» шигырендәгечә, ул да ишанның ишәк белән сөйләшүе кебек язылган. Ишәк *«Миндә нукта, җөгән бар»* дип мактанса, ишан болай дип җавап бирә:

Без халыкны алдыйбыз,
Агуны без «бал» дибез;
Корсак тулгач, милләткә:
– Син аш-сусыз кал, – дибез.

Татарларны мин җигәм,
Минем кулымда җөгән;
Ник җикмәскә, татарлар
Җебегән бит, җебегән[4]*.*

Әлеге ике шигырьдә сөйләшүнең ишан һәм ишәк арасында баруы ук көлке тудыра: чөнки дини дөнья сурәтендә ишан – Аллаһы

[1] Уклар журналында 1906 елның 1 июнендә басыла.
[2] *Тукай Г.* Хатирәи «Бакырган» // *Тукай Г.* Әсәрләр. 6 томда. 1 т. Б. 101.
[3] Фикер. 1906. 19 ноябрь.
[4] *Тукай Г.* Мактанышу // *Тукай Г.* Әсәрләр. 6 томда. 1 т. Б. 136.

Тәгалә белән «сөйләшә-аңлаша» ала торган, Аның сүзен халыкка җиткерергә тиеш дин әһеле. Аның бары тик ишәк белән генә мактанышып утыруы – акыл-белем дәрәҗәсен бәяләү критериена әйләнә, ишаннарның урыны һәм роле турындагы күзаллауны да җимерә.

«Сорыкортларга»[1] шигыре аяусыз, ачы сатирик памфлет жанрында иҗат ителсә дә, әдәбият кичәләрендә аның музыкага салынып җырланганы хакында вакытлы матбугатта мәгълүматлар сакланган[2] .

Сурәтләү һәм тәнкыйть объекты итеп башкалар хисабына көн күрүчеләр куела. Р.К. Ганиева «Зур гомумиләштерү көченә ия булган «Сорыкортлар» метафорасы ярдәмендә Тукай Россия империясенең өстен сыйныфларын, югары катлауларын, идарәче даирәләрен, аристократларын, губернаторларын гәүдәләндерә; аларны халыкны талаучылар, кеше хакын ашаучылар, «безем икъбалемезне» йотучылар дип тамгалый»[3], – дип яза. Шигырьнең башында аларны комсызлык сыйфаты берләштерсә, икенче өлештә сорыкортлар ишаннар буларак күренә. Аларга каршы көрәшне шагыйрь динне яклап көрәшү буларак шәрехли, чөнки ишаннар – диннең сафлыгын, исламны бозучылар, мәҗүсиләр диненә әйләндерүчеләр.

Шигырьнең соңгы, йомгаклау өлешендә Тукайның үз иҗтимагый-сәяси кыйбласы, мәсләге, юлы турында да искәртү бар:

Чебен җанымны чын юлда бирәм бең кәррә, кызганмыйм,
Минем чөн мәсләгем-юлым бөтенләй социаллардай.

Бу мәзһәб – бер зәһәб мәзһәб: фәляхи эстәсәң, фәзһәб;
Моның саликләре, үлгәнче, ялганнарга алданмай[4].

«Тукай гасыр башында бик тә киң таралган социалистик идеягә – «таңчы»ларга (татар эсерлары) теләктәшлек белдерә, алар сайлаган юлны сорыкортлардан котылуның иң дөрес юлы, «зәһәб мәзһәб» – «алтын юл» дип саный», – дип яза Р.К. Ганиева[5].

---

[1] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. № 7 (20 июль).
[2] Кара: Фикер. 1906. 19 ноябрь.
[3] *Ганиева Р.К.* «Сорыкортларга» // Габдулла Тукай. Энциклопедия. Б. 584.
[4] *Тукай Г.* Сорыкортларга // *Тукай Г.* Әсәрләр. 6 томда. 1 т. Б. 103.
[5] *Ганиева Р.К.* «Сорыкортларга» // Габдулла Тукай. Энциклопедия. Б. 585.

Бу нисбәттән Тукайның «Бер татар шагыйренең сүзләре» (1907)[1] шигырендә 1909 елда язылган вариантыннан төшереп калдырылган икенче строфа игътибарга лаек:

Курыкмаслыкта күңлем мисле «эс-әр» минем,
Күңлем дузәх (җәһәннәм), авызымнан ут чәчрәр минем.
Дошман бозмый фикрем, уем җәмгыятен,
Аңар каршы керпекләрем гаскәр минем[2].

Бу строфаның беренче тезмәсендә «Кыюлыкта күңелем эсерларныкы кебек» диеп, социалист-революционерларның тәвәккәллеген билгеләгән шагыйрь болай дәвам итә: *«Күңелем тәмуг, авызымнан ут чәчәр минем».* Икенче тезмә мәгънәне үзгәртә, эсерларга карата ирония һәм сарказм хасил була.

Гомумән алганда, шигырь гаять тәэсирле, көйле, фикер көче белән сокландыра һәм Тукайның үзенең киләчәк тормышына юнәлтелгән программ әсәр булып кабул ителә. Лирик герой – шагыйрь булып гәүдәләнә, һәм шагыйрь образында берничә сыйфат калкуландырыла: яхшыны яманнан аера белү *(«Яхшылыкка эреп китәм – балавыз мин, / Мактап сөйлим изге эшне – бал авыз мин. / Бер яманлык күрсәм, сүгәм, мактый алмыйм! – / Ул тугърыда бик явыз, ай-һай, явыз мин!»),* үз фикер-карашларын якларга әзер булу *(«Җырлап торам, торган җирем тар булса да, / Куркъмыйм, сөйгән халкым бу татар булса да; / Күкрәк биреп каршы торам, миңа милләт, / Хәзерге көн мылтык-ук атар булса да»).* Алар иҗат турындагы уйланулар белән үрелеп китә:

Ачы булгач күңлем, шигърем ачы чыга,
Бәгъзан пешкән дип уйласам да – чи чыга;
Очырмакчы булсам былбыл күкрәгемнән,
Әллә ничек! – Мыр-мыр итеп мәче чыга.

Әмма шагыйрьнең икеләнү-борчылуларыннан өмет-ышаныч өстенлек ала. Ул үзенең кыйбласы – дөрес, барыр юлы ышанычлы, максатына ирешү мөмкин дип саный:

---

[1] Беренче тапкыр «3 нче дәфтәр»дә (1907) басыла.

[2] *Тукай Г.* Бер татар шагыйренең сүзләре // *Тукай Г.* Әсәрләр. 6 томда. 1 т: Б. 189.

Максуд җитәр: бара торгач – юл кыскарыр;
Әллә кайда яткан хиссият кузгалыр;
Бөкре түгел, төзәлергә кабер көтмим,
Тәңрем фәйзы минем күңлемгә эз салыр.

Тел-сөйләме ягыннан саф татарча булган, «сөйгән халкым татар» дип белдерелгән шигырьдә Тукайның Шәрык әдәбиятлары йогынтысыннан арына барганлыгы күзгә ташлана. Шушы фикерне расларга теләгәндәй, шагыйрь Пушкин һәм Лермонтовны үзенең идеаллары дип атый:

Пушкин илә Лермонтовтан үрнәк алам,
Әкрен-әкрен югарыга үрләп барам.

Уральски чоры иҗатында Тукай әлеге рус шагыйрьләре иҗатына еш мөрәҗәгать итә. Бигрәк тә назыйрә итеп эшләнгән «Пушкиннән»[1], «Шагыйрьгә»[2],«…га» («И матур! Иренмәче, еш-еш кына көзгегә бак»)[3], «Хур кызына»[4], «Кемне сөяргә кирәк»[5], «Үзүземә»[6] шигырьләре моңа мисал була ала.

---

[1] Уклар. 1906. № 3 (15 март). А.С. Пушкинның «Пока супруг тебя, красавицу младую…» (1824–1831), һәм «К***» шигырьләренә назыйрә.

[2] Әл-гаср әл-җәдит. 1907. № 2 (15 февраль). М.Ю. Лермонтовның «Г(ну) Павлову») («Как вас зовут? ужель поэтом?») шигыренә назыйрә.

[3] М.Ю. Лермонтовның «К***» («Глядися чаще в зеркала…», 1829) шигыренә назыйрә.

[4] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. № 9 (15 сентябрь). М. Лермонтовның «К деве небесной», 1831) шигыренә назыйрә.

[5] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. № 7 (20 июль). А.С. Пушкинның «Евгений Онегин» романындагы 4 нче бүлекнең XXII строфасына («Кого ж любить? Кому же верить…») назыйрә.

[6] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. № 11 (15 ноябрь). «Про себя» дигән, А.С. Пушкинныкы дип фаразлана торган дүртьюллыкка назыйрә:

Великим быть желаю,
Люблю России честь,
Я много обещаю –
Исполню ли? Бог весть!

«Пушкин илә Лермонтовтан үрнәк алам»

Г. Тукай назыйрәләрендә оригиналь текстлар сизелерлек мәгънәви-стилистик үзгәрешләргә дучар булалар. Әйтик, М.Ю. Лермонтовның «Г(ну) Павлову» һәм Г. Тукайның «Шагыйрьгә» шигырьләрен чагыштырганда, тәрҗемә ителгән текстта тезмәләрнең сан ягыннан оригиналдан аерылып торуы күзгә ташлана: Лермонтов тексты ике дүртьюллыктан гыйбарәт булса, Г. Тукайныкы – алты бәет (икеюллык) формасында. Г. Тукай шигырь исеменнән соң «Михаил Юрьевич Лермонтов хәзрәтләренең бер нәсыйхәте» дигән шәрехләү китерә.

Мәгълүм булганча, Лермонтовның әлеге шигыре төрле эчтәлекле 17 шигырьне берләштергән «Новогодние мадригалы и эпиграммы» циклына керә. Шигырьне «Нәсыйхәт» дип атап, Г. Тукай, күрәсең, аны татар укучысы кабул итүенә якынайта, бер үк вакытта дидактиканы көчәйтә:

Итәм тәнбиһ: кызыкма бу исемгә,
Бу тәнбиһне төшер һәрдәм исеңгә:
Гомердә син бу ат берлән аталма,
Торып җирдән, сәмалардан ат алма[1].

Соңгы строфада Тукайдагы яла ягу мотивы (Лермонтовта: «Пускай никто про вас не скажет: / Вот стихотворец, вот поэт; / Вас этот титул только свяжет/ И будет целью всех клевет; / С ним привилегий вовсе нет») гарәп-фарсы алынмалары ярдәмендә күтәренке яңгыраш ала:

Сине күрсәтмәсен һичкем дә, дип: «Бу
Менә шагыйрь, мөхәррир бу, әдип бу».
Явар өстеңгә бөһтаннар, хәсәдләр,
Корылыр юлыңа һәртөрле сәдләр.

Шундый ук жанр үзгәрешенә Г. Тукайның «Вәгазь»[2] шигыре (Лермонтовның «Опасение» шигыренә назыйрә итеп язылган) дучар була.

---

[1] *Тукай Г.* Шагыйрьгә // *Тукай Г.* Әсәрләр. 6 томда. 1 т. Б. 151.

[2] Әл-ислах. 1907. 17 декабрь. Бу вакытта инде Г. Тукай Уральскидан Казанга күчеп килгән була.

Лермонтов иҗатын тикшерүчеләр бу шигырьнең стилистик үзенчәлекләренә (бер яктан, элегиягә хас булган мотивлар һәм фразеология, икенчедән, картайган гашыйклар образларын тудырганда махсус сөйләм лексикасын куллану) игътибар итәләр. Мондый стилистик үзенчәлек Г. Тукай тәрҗемәсендә сакланмый: аның эмоциональ янгырашы башка, кызгану-җәлләү төсмере өстенлек ала:

Бераздан син түшәккә дә егылдың;
Җыерчыклы йөзенә карчыгыңның
Карарсың тилмереп, мәэюс булып син;
Еларсың мөлдерәп, мәхзүн булып син[1].

Лермонтовның «безобразные черты» гыйбарәсе «җыерчыклы йөз» дип тәрҗемә ителә, «докучливая старушка» – төшереп калдырыла. Лирик герой кичерешләрен тасвирлаганда, Тукай елау, сызлану мотивын кертә һәм югары стильгә хас булган сүзләр куллана:

Карарсың тилмереп, мәэюс булып син;
Еларсың мөлдерәп, мәхзүн булып син.

Автор лирик герой кичерешләрен фаҗигалылык чигенә җиткерә, моның өчен текстка ислам динендә үлем фәрештәсе булган Газраил образын кертә:

Күңеллерәк әҗәлгә баш ияргә
Вә Газраилгә: «Мин ялгыз!» – дияргә.

Шигырьнең исемен («Опасение») Тукайның «Вәгазь» дип тәрҗемә итүе үзе үк әлеге үзгәрешләргә ишарә ясый. Лермонтов сайлаган исем рус шагыйре әсәрендәге төп мотивка туры килә: мәхәббәтнең вакытлыча булуы һәм кайчанда булса сүлпәнәюе турында кисәтү. Әмма Лермонтовның шигырендә Г. Тукай назыйрәсенең беренче өлешендә чагылыш тапкан үгет-нәсыйхәт юк:

Сиңа сүз шул ки: син сөймә, яратма;
Күзеңне тый, – матур кызга каратма.
Кача күр, яхшы саклан, дуст, гыйшыктан;
Күңелне бикләә, юл бирмә ишектә.

---

[1] *Тукай Г.* Вәгазь // *Тукай Г.* Әсәрләр. 6 томда. 1 т. Б. 204.

Лермонтовтагы *«страшись!»* дип бирелгән кисәтүне Тукай *«сөймә!», «яратма!», «күзеңне тый!»*, *«күңелне биклә!»* кебек гыйбәрәләр белән шәрехли.

Шулай итеп, Тукайның назыйрәләрендә Лермонтов шигырьләрендә булган стилистик үзенчәлек юкка чыга, «түбән» стильгә хас компонентлар югала, алар урынына автор татар укучысына якын семантик-стилистик берәмлекләр кертеп җибәрә.

«Пушкиннән» шигыре рус шагыйренең «Пока супруг тебя, красавицу младую…» әсәренә назыйрә итеп эшләнгән. Оригинал белән чагыштырганда, Тукай тексты риторик фигураларга баерак. Беренче строфада (оригиналда ул юк) автор яшь кызга аның киләчәге хакындагы сорау белән мөрәҗәгать итә:

Синең зәуҗең сән, и яшь кыз, матурны,
Белеп кадрең, тәмең татып ятырмы?[1]

Гаремда ябылып яшәү мотивы Тукайда детальләштерелә (биредә кызга насыйп булачак ир образы гәүләндерелә: *«Тагы алты хатын алыр, тагын да / Алыр, – туймас, алыр җан бар чагында»*). Автор, кызның язмышын бәяләп, («хәл начар»), гади сөйләм телдәге сүз белән, аңарга мәрәҗәгать итә:

Була калсаң җиденче, хәл начар, кыз!
Шуңар чаклы йөгер фонтанга, бар, сыз.

Шигырьнең йомгак өлешендә китерелгән чибәр кыз сүзләре хис-кичерешләр ягыннан тагын да көчлерәк яңгырыйлар:

Бетәм, гаиб булам, калмый эзем дә;
Бәхил бул, и кичәм һәм көндезем дә!

Пушкиндагы «В гареме так исчезну я» тезмәсе Тукайда градациягә *(«Бетәм, гаиб булам, калмый эзем дә»)* әйләнә, оригиналда булмаган тормыш белән хушлашу мотивы *(«Бәхил бул, и кичәм һәм көндезем дә!»)* хасил була.

Тукай Пушкинга үзенең оригинал шигырьләрендә дә эндәшә. Мәдхия жанры традициясендә язылган «Пушкинә»[2] шигырен-

---

[1] *Тукай Г.* Пушкиннән // *Тукай Г.* Әсәрләр. 6 томда. 1 т. Б. 112.
[2] Әл-гаср әл-җәдит. 1906 . № 4. 15 апрель.

дә ул рус шагыйрен тиңе булмаган талант дип атый: *«Нәзыйрсыз шагыйрь улдың (афәрин!), Пушкин Александр!»* («Тиңдәшсез шагыйрь булдың (афәрин!), Пушкин Александр!) һәм иҗатларындагы аваздашлыкка игътибар итә: *«Бәнем дә дәрде шәүкым һәм сәнең дәрдеңлә якьсандыр»* («Минем дә дәртем-теләгем нәкъ синең дәртең белән бер»). Шигырь тулысынча югары стильдә иҗат ителгәне, бу риторик эндәшүләр, образлар системасы һәм мотивлар аша да чагыла. Автор Пушкинны кояшка тиңли: *«Нә чөн рәкъс итмәсен, шигърең мисале шәмсе рәхшандыр»* («Якты кояшка тиң шигырь алдында ник биемәсен»), аның шигъриятенең нур чәчүен әйтә: *«Касавәт кәлмәйер кальбә: сәнең шигърең мөнафиһа / Нәчек кем шәмсә каршы парлайыр дөнья вә мафиһа»* («Күңелгә күләгә төшми, – шигырьләрең якты шундый / Гүя бөтен дөнья балкый алтын кояш яктысында»). Бу образлар һәм мотивлар, бишенче һәм алтынчы строфаларда пәйда булган бакча, былбыл образлары *(«Кыйраәт әйләдем, әзбәрләдем бән җөмлә асарың; / Кереп гөлзарыңа, бән дә тәнавел иттем әсмарың. // Сәнең бакчаңда гиздем, йөредем һәм әйләдем тайран; / Күрүбән гандәлибаны, тамаша әйләдем сәйран»,* ягъни: «Һәммә әсәрләрең укып, күңелемә ныклап беркеттем, – / Гөлбакчаңа кереп, җимешләреңнән мин авыз иттем // Синең бакчаңда мин гиздем, гүя анда очып йөрдем / Сайрар кошларыңны күреп, шунда күңел ачып йөрдем») шәркый шигърият традицияләрендәге, әмма башка эчтәлек белән сугарылганнар.

Пушкин һәм Лермонтовка назыйрәләр белән янәшә, Тукай А. Кольцовның «Сон мужика»[1] шигыренә мөрәҗәгать итә. Соңрак әлеге әсәрен ул үзенең беренче тәрҗемәсе дип тә атый. Әлеге шигырьдә Тукай татар теленең әдәби чараларын, татар фольклорына хас алымнарны файдалана. Әсәрнең теле гарәп-фарсы алынмаларының булмавы, гадилеге белән аерылып тора. Андагы «Тор, уян, күтәрел!» кебек өндәүләр XX гасыр башы татар җәмгыятендәге иҗтимагый-мәдәни хәлгә туры килеп, татар дөньясын уяныргa, күтәрелергә чакыру булып аңлашылалар.

Г. Тукай текстында оригиналны үзгәртү күзгә ташлана. 13 дүртьюллыктан гыйбарәт А. Кольцов шигыреннән аермалы

[1] Фикер. 1906. 26 ноябрь.

буларак, Г. Тукай шигыре 19 дүртьюллыкны үз эченә ала. Тукай, бер яктан, хәерчелек күренешләрен тирәнәйткән юллар өсти *(«Хатының, балаң ач, / Ашарга булмагач; / Бу көнне күргәнче, / Өеңне ташлап кач»),* моннан тыш, шәркый әдәбиятлар өчен традицион үгет-нәсыйхәт бирә:

Тик яткач, Ходаем
Бирми мал сәбәпсез:
Бишмәтең таланган,
Күлмәгең сәдәпсез.

Хак сүзне әйткәнгә,
Киң күңлең тарайса,
Урыныңнан кузгалма,
Йоклый күр, алайса[1].

Г. Тукай иҗатында рус поэзиясенә мөрәҗәгать итү назыйрәләр белән генә чикләнми. Традицион шигырь формаларын кулланса да, Тукай бер үк вакытта татар поэзиясенең вәзен-яңгырашын үзгәртү юлларын эзли. Бу яктан аның «Кечке азан» (1906)[2] шигыре игътибарга лаек. Аңлатма сүздә шагыйрь Лермонтов шигыренә мөрәҗәгать иткәнлеген күрсәтә: *«Русларда вә башка мөтәмәддин милләтләрдә һәр сәтыры ике сүздән гыйбарәт, ләкин гаять мәгънәле шигырьләр вардыр. Мин, монда нәмунә өчен Лермонтовның бер шигырен алып, шул ук мотивка «Кичке азан» сәрләүхәсилә гаҗизанә бер шигырь яздым»*[3]. Күрәсең, ул М.Ю. Лермонтовның «Звезда» («Вверху одна горит звезда…») шигырен күздә тота. Бераз соңрак үзенең «Уянгач беренче эшем» чәчмәсендә Тукай бу шигырен уңышсызлык үрнәге дип билгеләп уза: *«...Һу, монда чүп-чар! Монда әллә нинди “американизировать” ителгән “Кичке азан”нар, бозайдан ахмак төрек шыгырдаучыларына ишәкдән тиле тәкълидләр, “Шәкерт, яхуд Бер тәсадеф” кеби инсан авызындан чыкмаган диярлек тәркибләр...»*[4].

---

[1] *Тукай Г.* Мужик йокысы // *Тукай Г.* Әсәрләр. 6 томда. 1 т. Б. 41.

[2] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. № 11 (15 ноябрь).

[3] *Тукай Г.* Әсәрләр. 6 томда. 1 т. Б. 343.

[4] *Тукай Г.* Уянгач беренче эшем // *Тукай Г.* Әсәрләр. 6 томда. 4 т.: проза, публицистика (1907–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. Б. 260.

М.Ю. Лермонтовның шигыре мәхәббәт темасына караган булса, Тукай татар тарихы, узган заманнар, югалтулар хакында уйлана. Азан тавышы шагыйрьгә халкыбызның бер-бер артлы ханлыкларын югалтуын, патшаларсыз калу тарихын хәтерләтә:

– Китте Касим,
Китте Казан.
Бетте татар,
Кырылды хан,
Бохар, Хуканд
Һәм Әстерхан. (...)
Җылый-җылый
Бирделәр җан
Сөембикә
Дә Чыңгыз хан.
Нә дәүләт кал-
Ды да, нә шан!
Шаннан нишан,
Калды дингә
Дошман ишан![1]

Биш кисәктән торган шигырьнең ике кисәгендә шушы узган фаҗигалар тарихын тергезгәннән соң, өченче кисәктә шагыйрь бу хәлнең сәбәпләре хакында сорау куя һәм дүртенче кисәктә аңа җавап бирә: бердәм булмаганга, киңәшеп яшәмәгәнгә дип белдерә *(«Юк бергә-бер- / гә берләшмәк; / Юк бергә-бер- / гә гөрләшмәк, / Бер җан, бер тән / Булып, һәр неч- / кә серне бер- / гә серләшмәк»).* Бишенче, соңгы кисәктә кабат сызланулы-фаҗигалы аһәң кайта, хушлашу мотивы пәйда була:

Сау бул, дөнья!
Инде беттек;
Бетәргә сүз-
Не беркеттек;
Вакытында җир-
Не селкеттек,
Инде беттек,
Инде беттек!

[1] *Тукай Г.* Кичке азан // *Тукай Г.* Әсәрләр. 6 томда. 1 т. Б. 134.

Г. Тукайның Уральски чорында кече шигъри формадагы әсәрләр күбрәк. Шагыйрьнең бу чорда язылган күләмле әсәрләреннән «Кечкенә генә бер көйле хикәя»сен[1], «Мәдрәсәдән чыккан шәкертләр ни диләр» шигырен[2] һәм «Шүрәле» исемле әкият-поэмасын атарга мөмкин. Күләмле әсәрләрнең аз булуы, бәлки, Г. Тукайның вакытлы матбугат органнарында күп эшләвенә бәйледер. Вакытлы матбугатта эшләү шагыйрьнең шигъри жанрларына да тәэсир иткән. Моны «Уклар» журналының сентябрь санында карикатураларга шәрехләмә текст итеп язылган «Пыяла баш» һәм «Рәсемгә даир»[3] шигырьләре дәлилилиләр. Беренче карикатура астында русча текст бирелгән: «Квартиранты в черепе некоего “благомыслящего” татарина. Больше “Стрелы” при исследовании пока никаких предметов не могли найти, но… все-таки открыли там еще и изрядное пустое пространство…»[4]. Икенчесенә мондый аңлатма китерелә: «В тисках предрассудка, суеверия и невежества»[5].

Әлеге шигырьләрне һәм карикатураларны бербөтен текст итеп кабул итәргә кирәк. Моны шигырьдәге кайбер сүзләр дә күрсәтә (беренче шигырьдә – «Карагыз сез безем хәзрәт миенә…» – «карагыз» сүзе, икенчесендә – «Күрәмсез: бу кырык башлы чаян бит» – «күрәмсез»). Бу әсәрләргә карата шигъри карикатура атамасын кулланырга мөмкин.

Г. Тукайның Уральски чоры шигърияте бай һәм күп юнәлешле, күптөрле булуы белән аерылып тора. Бу төрлелек әсәрләрнең тематик, стилистик, жанр үзенчәлекләрендә чагылыш таба. Анда Шәрык шигърияте традицияләре дә, рус поэзиясенә хас назыйрәләр дә, Урта гасырлар төрки-татар дини-дидактик әдәбияты үрнәкләренә («Бакырган», «Кыйсса-и Йосыф», «Бәдәвам», «Мөхәммәдия») һәм фольклорга охшатулар да, югары китаби лексикага һәм гади сөйләм сүзләренә мөрәҗәгать тә урынлы кулланыла. «Идея-эстетик яктан катлаулы система хасил иткән Тукай шигърияте-

---

[1] Фикер. 1906. 17 май.

[2] 23 строфадан гыйбарәт булган бу әсәр «Әл-гаср әл-җәдит» журналында 1907 елның 25 гыйнвар (1) санында басылган.

[3] Бу карикатуралар турында Г. Тукайның «Уклар» журналындагы эшчәнлегенә кагылышлы бүлектә мәгълүмат бирелде.

[4] *Тукай Г.* Әсәрләр. 6 томда. 1 т. Б. 339.

[5] Шунда ук.

дә төрле дәрәҗәләрдә, төрле формаларда шәркый-милли, рус-европа һәм халык әдәбияты традицияләренең диалогы, әңгәмәсе гамәлгә ашырыла. Бу әңгәмә татар шагыйре иҗатында мәгънәви һәм структур яссылыкларда һәрвакыт саклана», – дип яза галимә В.Р. Әминева[1].

Тукай иҗатының үзенчәлекле ягы, актуальлеге, үз чорында да, бүген дә җәмгыятьтәге төрле кешеләр, төрле катламнар өчен якын булуы шуның белән аңлатыладыр да. Шагыйрь төрле әзерлек дәрәҗәсендәге татарларга атап иҗат итә, һәр катлау укучысы белән аларның үз телендә, алар күзаллауларына туры китереп сөйләшә. Шул ук вакытта шигырьләрне уртак тематика, кабатлана торган мотивлар һәм образлар берләштерә. Әйтик, Тукай иҗатының лейтмотивы булган милләт язмышы мотивы гыйлем-мәгърифәткә, милләтнең алгарышына омтылуны да, милли җәмгыятьтәге кимчелекләрне тәнкыйтьләү аша үзгәрергә чакыруны да, татар тормышы-яшәешенең үткәнен-бүгенгесен тергезүне дә үз эченә ала. Тукайның лирик герое – милләтпәрвәр, ягъни милләткә хезмәт итүне максат иткән кеше. *«Татар бәхте өчен мин җан атармын: татар бит мин, үзем дә чын татармын»* диюче лирик герой татар дөньясыннан, әлеге сүзләрне үз телендә укыган татар укучысыннан аерылгысыз, аның фикердәше, мәсләктәше, кавемдәше-кардәше булып тоела. Тукайның беренче шигырьләрендә, Уральск чоры иҗатында ук шундый лирик геройны булдыруы, үз милләтенең йөрәгенә, бәгыренә үтеп керерлек әсәрләр тудыра алуы – талантының зурлыгы, фикер көче, иҗатының халыкчанлыгы турында сөйли.

[1] *Аминева В.Р.* Габдулла Тукай и русская литература XIX в.: типологические параллели: монография. Казань: Татар. кн. изд-во, 2016. С. 145.

КУШЫМТА

Г. Тукайның Уральск чорында иҗат ителгән әсәрләре исемлеге (1904–1907)

I. Шигырьләр

1. * («Әхмәтсафа әфәнде – фазыйль әдибдер кәнде...»).** Кулъязма «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1904 елгы 3 нче санында урнаштырылган.

2. ***** («Тугъды, көн тугар кеби, бер сахибе һиммәт гани...»).** Кулъязма «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1904 елгы ноябрь (15 нче) санында урнаштырылган.

3. ***** («Голүмең бакчасында дулашалым, идәлем сәйран...»).** «1906 нчы сәнә башында чыкмая башлаячак «Әл-гаср әл-җәдит» журналының мөфассал игъланы»нда («1906 елда чыга башлаячак «Әл-гаср әл-җәдит» журналының тәфсилле игъланы) басылган.

4**. *** («Чөнанча бездә Камил әл-Мотыйгый...»).** «1906 нчы сәнә башында чыкмая башлаячак «Әл-гаср әл-җәдит» журналының мөфассал игъланы»нда («1906 елда чыга башлаячак «Әл-гаср әл-җәдит» журналының тәфсилле игъланында) «Голүмең бакчасында дулашалым, идәлем сәйран...» шигыреннән соң «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

5. **Мужик йокысы**. «Фикер» газетасының 1905 елгы 26 ноябрь санында «Мөтәрҗим Габдулла Тукаев» имзасы белән басылган.

6. **Шигырь («Шималь яктан...»).** «Нур» газетасының 1905 елгы 6 декабрь санында басылган.

7. ***** («Бу көндә сарай ачды әһали...»).** Беренче тапкыр икетомлыкның 1 нче томында (1943) басылган. (Г. Тукай. Академик басма: Ике томда. 1 т. Казан: Татарстан дәүләт нәшр., 1943).

8. **Хөррият хакында**. «Фикер» газетасының 1905 елгы 11 декабрь (3 нче) санында басылган.

9. **Дустларга бер сүз.** «Фикер» газетасының 1905 елгы 18 декабрь (4 нче) санында «Габдулла Тукаев» имзасы белән басылган.

10. **Иттифакъ хакында**. «Фикер» газетасының 1905 елгы 25 декабрь (5 нче) санында «Габдулла Тукаев» имзасы белән басылган.

11. **Алла гыйшкына**. «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 15 гыйнвар (1 нче) санында «Габдулла Тукаев» имзасы белән басылган.

12. **Хәзерге хәлемезә даир**. «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 15 гыйнвар (1 нче) санында «Уральскида Габдулла Тукаев» имзасы белән басылган.

13. ***** («Рөшде вар, кауле гүзәл, наме – Рәшид...»)**. «Фикер» газетасының 1906 елгы 1 гыйнвар (1 нче) санында «Төрле хәбәрләр» бүлегендә имзасыз басылган.

14. ***** («Мәгатыйль кыйлды милләтне...»).** «Фикер» газетасының 1906 елгы 1 гыйнвар (1 нче) санында имзасыз басылган.

15. **Шәкерд, яхуд Бер тәсадеф.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 22 гыйнвар (3 нче) санында «Габдулла Тукаев» имзасы белән басылган.

16. **Яз галәмәтләре.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 12 март (10 нчы) санында «Габдулла Тукаев» имзасы белән басылган.

17. **И каләм!** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 15 март (3 нче) санында басылган.

18. **Иттифакъ соңында.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 15 март (3 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

19. **Шагыйрь вә Һатиф.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 15 март (3 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

20. ***** («Сәгадәт юк, фәкать наме сәгадәт...»).** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 15 март (3 нче) санында имзасыз басылган.

21. **«Фикер» гәзитәсенә генә махсус түгел**. «Фикер» газетасының 1906 елгы 24, 31 март, 9, 17, 23 апрель (11–15 нче) саннарында, һәр санда икешәр бәйтле итеп, газетаның исеме астында «сәрләүхәсез» (исемсез) һәм имзасыз килеш басылып чыккан.

22. **Мөридләр каберстаныннан бер аваз**. «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 15 апрель (4 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

23. **Гыйшык бу, йа!** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 15 апрель (4 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

24. **Пушкинә.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 15 апрель (4 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

25. **«Уклар» журналында мөхбир уланлара тәнбиһ**. «Фикер» газетасының 1906 елгы 8 май санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

26. **Кечкенә генә бер көйле хикәя**. «Фикер» газетасының 1906 елгы 17 май санында «Гъ» имзасы белән басылган.

27. **Дәрдеманд дәгелмием?** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 20 май санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

28. **Гәзитә мөрәттибләренә.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 30 апрель, 8, 17 май һәм 3 июнь (16–21) саннарында, һәр санда икешәр бәйтләп, имзасыз басылган.

29. **Японияне мөселман идәчәк голяма нәрәдә?** «Фикер» газетасының 1906 елгы 3 июнь (20 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

30. **Хатирәи «Бакырган».** «Уклар» журналының 1906 елгы 1 июнь санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

31. **Бәет («Бәгъзеләремез бик суфи...»)**. «Фикер» газетасының 1906 елгы 21, 24 һәм 27 саннарында «Биик усал» имзалы «Алай-болай» фельетоны эчендә бирелгән.

32. **Сорыкортларга.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 20 июль (7 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

33. **Кемне сөяргә кирәк?** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 20 июль (7 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

34. **Татар кызларына.** «Уклар» журналының 1906 елгы июль (2 нче) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

35. **Мөхәрриргә.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 15 август (31 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

36. **Мәхвидәрмесән?** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 15 август (8 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

35. **Пушкиннән.** «Уклар» журналының 1906 елгы август (3 нче) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

36. **Борадәранә нәсыйхәт**. «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 15 сентябрь (9 нчы) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

37. **Хур кызына**. «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 15 сентябрь (9 нчы) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

38. **Пыяла баш.** «Уклар» журналының 1906 елгы сентябрь санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

39. **Рәсемгә ишарә.** «Уклар» журналының 1906 елгы сентябрь санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

40. ***** («Кыямәт якын килде – җир сораучы ярылды...»)**. «Уклар» журналының 1906 елгы октябрь санында «Хәсрәт» псевдонимы белән басылган.

41. **Күз.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 15 октябрь санында «Г.Т.» имзасы белән басылган.

42. **Государственная Думага.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 22 октябрь һәм 5 ноябрь (бераз үзгәртелеп) саннарында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

43. **Милләтә.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 15 октябрь санында «Гъ.Т.» имзасы белән басылган.

44. **Дөнья бу, йа!** «Уклар» журналының 1906 елгы октябрь санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

45. **«Мөхәммәдия» көе.** «Уклар» журналының 1906 елгы октябрь санында «Тәртә башы» имзасы белән басылган.

46. **Сөеклемең кабер ташында.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 15 ноябрь (11 нче) санында «Гъ.Т.» имзасы белән басылган.

47. **«Уклар»**. «Уклар» журналының 1906 елгы ноябрь (6 нчы) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

48. **Үз-Үземә.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 15 ноябрь (11 нче) санында «Гъ.Т.» имзасы белән басылган.

49. **Кичке азан.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы ноябрь (11 нче) санында, «Фикер» газетасының шул ук елгы 26 ноябрь (44 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

50. **Мактанышу.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 19 ноябрь (43 нче) санында имзасыз басылган.

51. **«Дөнья» көенә.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 3 декабрь (45 нче) санында имзасыз басылган.

52. **Әдәбият ахшамы ясаучы яшьләремезгә.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 5 декабрь (12 нче) санында «Гъ.Т.» имзасы белән басылган.

53. **«Әлгасрелҗәдид»ә маддәтән вә мәгънән иштиракъ идәнләрең лисане хале нә диер?** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 5 декабрь (12 нче) санында «Гъ.Т. имзасы белән басылган.

54. **Мәдрәсәдән чыккан шәкертләр ни диләр?** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1907 елгы 25 гыйнвар (1 нче) санында, шулай ук «Фикер» газетасының 27 гыйнвар санында басылган.

55. **Сөальләр.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1907 елгы 25 гыйнвар (1 нче) санында «Габдулла Тукаев» имзасы белән басылган.

56. **Шагыйрьгә.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1907 елгы 15 февраль (2 нче) санында «Г. Тукеав» имзасы белән басылган.

57. **Хөрриятә.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1907 елгы 15 февраль (2 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

58. **Татар кошы сайрый.** «Фикер» газетасының 1907 елгы 11 март (10 нчы) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

59. **Теләнче.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1907 елгы 15 март санында басылган.

60. **Син булмасаң!** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1907 елгы 15 март (3 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

61. **«Тәрбиятел этфаль»гә.** «3 нче дәфтәр»дә (1907) басылып чыккан.

62. **Күрдегезме?** «Фикер» газетасының 1907 елгы 2 апрель (13 нче) санына кушымтада «Шүрәле» имзасы белән басылган.

63. **Яз («Тыныч торма, каләм, дәртеңне яз, яз!»).** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1907 елгы 15 апрель (4 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

64. **Бишектәге бала.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1907 елгы 15 апрель (4 нче) санында басылган.

65. **Шиллердән.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1907 елгы 15 апрель (4 нче) санында басылган.

66. **Мөтәшагыйрьгә.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1907 елгы 15 апрель (4 нче) санында «Г.Т.» имзасы белән басылган.

67**. Пар ат.** «Фикер» газетасының 1907 елгы 6 май санында басылган.

68. **Тавыш хакында.** «Тавыш» газетасының 1907 елгы 14 май (4 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

69. **Ләззәт вә тәм нәрсәдә?** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1907 елгы 25 май санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

70**. Кем ул?** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1907 елгы 25 май (5 нче) санында «...» имзасы белән басылган.

71. **«Тавыш» хакында.** «Тавыш» газетасының 1907 елгы 14 май (4 нче) санында «Тавыш» дип, «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

72. **Ләззәт вә тәм нәрсәдә?** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1907 елгы 25 май санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

73. **Кем ул?** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1907 елгы 25 май (5 нче) санында «...» имзасы белән басылган.

74. **Дөньяда торыйммы? – дип киңәшләшкән дустыма**. «Таң мәҗмугасы» журналының 1907 елгы (1 июнь) 2 нче санында басылган.

75. **Юаныч.** «Бәян әл-хак» газетасының 1907 елгы 24 июль (197 нче) санында кыскартылып басылган.

76. **Шүрәле. «**3 нче дәфтәр»дә (1907) басылган.

77. **Бер манигы тәрәккыйгә.** «Әл-ислах» газетасының 1907 елгы 5 ноябрь (5 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

78. **Театр.** «Әлислах»ның 1907 елгы 26 ноябрь санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

79. **«Алтынга каршы».** «3 нче дәфтәр»дә (1907) басылган.

80. **Бер татар шагыйренең сүзләре.** «3 нче дәфтәр»дә (1907) басылган.

81. **Утырышу.** «3 нче дәфтәр»дә (1907) басылган.

82. **Сөткә төшкән тычкан.** «3 нче дәфтәр»дә (1907) басылган.

83. **...га («И матур! Иренмәче...»).** «3 нче дәфтәр»дән (1907) басылган.

84. **Авыл хатынының бала тирбәткәндә өмидләре.** «3 нче дәфтәр»дә (1907) басылган.

85. **Туган җиремә.** «3 нче дәфтәр»дә (1907) басылган.

86. **Безне урынсыз яманлыйлар.** «Әл-ислах»ның 1907 елгы 10 декабрь (10 нчы) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

87. **Китмибез!** «4 нче дәфтәр»дә (1907) басылган.

88. **Матбага берлән уйнаган бер байга.** «4 нче дәфтәр» дә (1907) басылган.

89. **Мәхбүс.** «Әхбар» газетасының 1907 елгы 12 декабрь санында басылган.

90. **Вәгазь.** «Әл-ислах»ның 1907 елгы 17 декабрь (11 нче) санында «Г.Тукаев» имзасы белән басылган.

91. **Бер гәзитә идарәсе хәленнән**. «Әл-ислах»ның 1907 елгы 24 декабрь (12 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

92. **Ишек бавы.** «4 нче дәфтәр»дә (1907) басылган.

93. **Байроннан**. «4 нче дәфтәр»дә (1907) басылган.

94. **Гыйлавә**. Шигырь «4 нче дәфтәр»дә (1907) «Байроннан» шигыре артыннан ук, кушымта буларак басылган.

95. **Охшату**. «4 нче дәфтәр»дә (1907) басылган.

96. **Ислахчыларга**. «4 нче дәфтәр»дә (1907) басылган.

II. Мәкаләләр. Хикәяләр. Фельетоннар

1. **Җәһаләт вә сәфаләт**. Кульязма «Әл-гаср әл-җәдит»нең 1904 елгы 11 нче (14 октябрь) санында «Каилел хак» псевдонимы белән урнаштырылган.

2. **Кыямәт көне**. «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 4 нче (15 апрель) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

3. **Мөхарәбә вә Государственная Дума.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 4 нче һәм 5 нче (15 апрель һәм 20 май) саннарында «Сахибе әсәр Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

4. **Безнең милләт үлгәнме, әллә йоклаган гынамы?** «Фикер» газетасының 1906 елгы 17 апрель (14 нче) санында баш мәкалә урынында «Габдулла Тукаев» имзасы белән басылган.

5. **Мөкяләмә, яхуд Мөсарәгате фикрәйн.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 23 апрель (15) санында «Габдулла Тукаев» имзасы белән басылган.

6. **Граф Лев Толстой җәнабләре язадыр.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 25 май (19 нчы) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

7. **Мөхәммәтгали бабай.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 10 һәм 18 июнь (21 һәм 22 нче) саннарында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

8. **Сүз башы**. «Уклар» журналының 1906 елгы 1 нче (июнь) санында журналның программ мәкаләсе рәвешендә «Дугъры» дигән псевдоним белән басылган.

9. **Шәкерт илә надан ишан.** «Уклар» журналының 1906 елгы 1 нче (июнь) санында «Тәртә башы» имзасы белән басылган.

10. **Сөаль.** «Уклар» журналының 1906 елгы 1 нче (июнь) санында имзасыз басылган.

11. **Ялкаулык, яхуд Җиңел кәсеп.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 25 июнь (23 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

12. ***** («Пушкинский домда»...).** «Фикер» газетасының 1906 елгы 25 июнь (23 нче) санында «Уральск хәбәрләре» рубрикасында имзасыз басылган.

13. **Тугъры җавап.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 25 июнь (23 нче) санында имзасыз басылган.

14. **Алай-болай.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 3 һәм 21 июль (24 һәм 27 нче) саннарында имзасыз басылган.

15. **Погром.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 10 июль (25 нче) санында «Уральск кешесе» имзасы белән баслыган.

16. **Уральск имамнарына ачык хат.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 10 июль (25 нче) санында «Идарә» имзасы белән басылган.

17. **Гайниҗамал хәзрәтнең дәхи бер ялганы**. «Фикер» газетасының 1906 елгы 14 июль (26 нчы) санында имзасыз басылган.

18. **Төрле хәбәрләр (Оренбург).** «Уклар» журналының 1906 елгы 2 нче (июль) санында «Чапансыз» имзасы белән басылган.

19. **Уйламаган җирдә орган.** «Уклар» журналының 1906 елгы 2 нче (июль) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

20. **Урамда.** «Уклар» журналының 1906 елгы 2 нче (июль) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

21. **Хакны белеп инкяр кылу.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 21 июль (27 нче) санында «Уральск кешесе» имзасы белән басылган.

22. **Шәһәремездәге зур тәмгылы муллаларә бер-ике сүз.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 21 июль (27 нче) санында басылган.

23. **Пётр бабайның хикәяте.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 28 июль (28 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

24. **Идарәдән.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 28 июль (28 нче) санында баш мәкалә рәвешендә имзасыз басылган.

25. **[Ф Әмирханга җавап].** «Фикер» газетасының 1906 елгы 4 август (29 нчы) санында «Идарәдән җаваплар» бүлегендә имзасыз басылган.

26. **«Тәрҗеман»ның кязибе.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 11 август (30 нчы) санында имзасыз басылган.

27. **Гүзәл бер хакыйкать.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 11 август (30 нчы) санында «Һәйьәте идарә» имзасы белән басылган.

28. **Тугъры сүз.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 11 август (30 нчы) санында имзасыз басылган.

29. **Тамыг бәласы.** «Уклар» журналының 1906 елгы 3 нче (август) санында «Мәхүб прахуды кантуршигы» имзасы белән басылган.

30. **Алырга ашыгыңыз!** «Уклар» журналының 1906 елгы 3 нче (август) санында «Һөд-һөд» имзасы белән басылган.

31. **Ишан кәрамәте.** «Уклар» журналының 1906 елгы 3 нче (август) санында «Җен»псевдонимы белән басылган.

32. **Бюрократлар нәсыйхәте.** «Уклар» журналының 1906 елгы 3 нче (август) санында «Шәкерт угы» имзасы белән басылган.

33. **Ахун хәзрәтләрнең сатылулары**. «Уклар» журналының 1906 елгы 3 нче (август) санында «Шәкерт угы» имзасы белән басылган.

34. **Фатиха базары, яки Макарья ярминкәсе.** «Уклар» журналының 1906 елгы 3 нче (август) санында «Гъ.Т.» имзасы белән басылган.

35. **Тиешсез эш.** «Уклар» журналының 1906 елгы 3 нче (август) санында «Шәкерт угы» псевдонимы белән басылган.

36. **Казый кем була?** «Уклар» журналының 1906 елгы 3 нче (август) санында «Шәкерт угы» псевдонимы белән басылган.

37. **Тәҗрибәле сүзләр.** «Уклар» журналының 1906 елгы 3 нче (август) санында «Кырмыска» имзасы белән басылган.

38. **Яна дәгъва.** «Уклар» журналының 1906 елгы 3 нче (август) санында «Адвокат» псевдонимы белән, текстның соңгы абзацы «Идарә» имзасы белән басылган.

39. **Тимерчыбыксыз телеграм хәбәрләре.** «Уклар» журналының 1906 елгы 3 нче (август) санында имзасыз басылган.

40. **Царь-Голод, яхуд Ачлык-Падишаһ.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 8, 9 һәм 11 нче (15 август, 15 сентябрь һәм 15 ноябрь) 1907 елгы 4 нче һәм 5 нче (15 апрель һәм 25 май) саннарында «Габдулла Тукаев» һәм «Г. Тукаев» имзалары белән басылган.

41. **«Өлфәт»кә җавап.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 18 август (1 нче) санында «Идарә» имзасы белән басылган.

42. **«Заманымызның әдиб вә мөхәррирләренә гаид» мәкаләсенә гаид.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 18 август (31 нче) санында «Габдулла Тукаев» имзасы белән басылган.

43. **Уральскидә хөррият бәйрәме.** «Таң йолдызы» газетасының 1906 елгы 2 сентябрь (37 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

44. **Уральскидә Дума членын вә тәвабигын нагайкалау.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 3 сентябрь (32 нче) санында имзасыз басылган.

45. **Алданмаңыз!** «Фикер» газетасының 1906 елгы 11 сентябрь (33 нче) санында «Һәйьәте идарә» имзасы белән басылган.

46. **Габдерәкыйп хәзрәтнең вәгазе.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 11 сентябрь (33 нче) санында имзасыз басылган.

47. **Таяк сатучыларга игълан.** «Уклар» журналының 1906 елгы 4 нче (сентябрь) санында «Чурт» имзасы белән басылган.

48. **Казанда хатыннар мәслихәте.** «Уклар» журналының 1906 елгы 4 нче (сентябрь) санында «Тәртә башы» имзасы белән басылган.

49. **Җиңел кәсеп хакында надан муллалар киңәше.** «Уклар» журналының 1906 елгы 4 нче (сентябрь) санында «Мылтык» имзасы белән басылган.

50. **Адәмләр хәйваннардан ни илә аерылалар?** «Уклар» журналының 1906 елгы 4 нче (сентябрь) санында «Сөңге» имзасы белән басылган.

51. **Самар.** «Уклар» журналының 1906 елгы 4 нче (сентябрь) санында «Тәртә башы» имзасы белән басылган.

52. **Жандармский офицер хатыны илә.** «Уклар» журналының 1906 елгы 4 нче (сентябрь) санында «Тәртә башы» имзасы белән басылган.

53. **Бай кызы илә кучер Мәүлид**. «Уклар» журналының 1906 елгы 4 нче (сентябрь) санында «Тәртә башы» имзасы белән басылган.

54. **Камыт бавы илә мулла корсагы.** «Уклар» журналының 1906 елгы 4 нче (сентябрь) санында имзасыз басылган.

55. **Татар диненчә мөселман булу.** «Уклар» журналының 1906 елгы 4 нче (сентябрь) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

56. **Яңа камустан берничә лөгать.** «Уклар» журналының 1906 елгы 3 нче (август) санында «Шәкерт угы», 4 нче (сентябрь) санында «Җен» имзасы белән басылган.

57. **«Җаваб»ә җаваб.** «Фикер» газетасының 1906 ел 17 сентябрь (34 нче) санында «Габдулла Тукаев» имзасы белән басылган.

58. **Хиссияте миллия.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 17 сентябрь (34 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

59. **Муллалар.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 24 сентябрь (35 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

60. **«Казан» чәйханәсендә голяма җәмгыяте.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 24 сентябрь (35 нче) санында имзасыз басылган.

61. **Уральскидә Думага сайлаулар.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 1 октябрь (36 нчы) санында баш мәкалә сыйфатында имзасыз басылган.

62. **Уральскидә дарелмөгаллимин.** «Фикер» газетасының 1906 елның 1 октябрь (36 нчы) санында баш мәкалә рәвешендә имзасыз басылган.

63. **Хаҗи.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 6 октябрь (37 нче) санында «Г. Тукеав» имзасы белән басылган.

64. **Дәхи бер фетнә.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 6 октябрь (37 нче) санында имзасыз басылган.

65. **Уральск хәбәрләре (1) («Уральскидә мәшһүр Мортаза бай...»).** «Фикер» газетасының 1906 елгы 6 октябрь (37 нче) санында имзасыз басылган.

66. **Бик кыйбат.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 10 нчы (15 октябрь) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

67. **[Уральск хәбәрләре].** «Фикер» газетасының 1906 елгы 15 октябрь (38 нче) санында имзасыз басылган.

68. **Игълан.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 15 октябрь (38 нче) санында имзасыз басылган.

69. **Чит мәмләкәт хәбәрләре.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 15 октябрь (38 нче) санында имзасыз басылган.

70. **Уральскидә җәмгыяте хәйрия башлануы.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 15 октябрь (38 нче) санында «Уральск җәмгыяте хәйриясенең бик усал бер члены» имзасы белән басылган.

71. **Дәхиниләр күрермез икән?** «Фикер» газетасының 1906 елгы 15 октябрь (38 нче) санында «Мөсафир» имзасы белән басылган.

72. **Яңа гәзитә вә журналлар һәм мәкаләләр.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 15 октябрь (38 нче) санында имзасыз басылган.

73. **Макариядә җыелыш.** «Уклар» журналының 1906 елгы 5 нче (октябрь) санында «Тәртә башы» имзасы белән басылган.

74. **Казан хәбәрләре.** «Уклар» журналының 1906 елгы 5 нче (октябрь) санында «Тәртә башы» имзасы белән басылган.

75. **Телсез телеграф хәбәрләре.** «Уклар» журналының 1906 елгы 5 нче (октябрь) санында имзасыз басылган.

76. **Авылда.** «Уклар» журналының 1906 елгы 5 нче (октябрь) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

77. **Куркынычлы хәбәр (Кыямәт).** «Уклар» журналының 1906 елгы 5 нче (октябрь) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

78. **Тимерче.** «Уклар» журналының 1906 елны 5 нче (октябрь) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

79. **Гаҗаиб!** «Уклар» журналының 1906 елгы 5 нче (октябрь) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

80. **Ике кеше арасында.** «Уклар» журналының 1906 елгы 5 нче (октябрь) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

81. **Әдәбият ахшамы, яки Литературно-музыкальный вечер.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 22 октябрь (39 нчы) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

82. **Аю һәм Ссыльный.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 5 ноябрь (41 нче) санында «мөтәрҗим Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

83. **Габдулла карый.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 12 ноябрь (42 нче) санында «Уральск хәбәрләре» бүлегендә имзасыз басылган.

84. **Шәкерт илә мажик.** «Уклар» журналының 1906 елгы 6 нчы (ноябрь) санында «Тәртә башы» имзасы белән басылган.

85. **Шөбһә.** «Уклар» журналының 1906 нчы елгы 6 нчы (ноябрь) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

86. **«Чүкеч»тән.** «Уклар» журналының 1906 елгы 6 нчы (ноябрь) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

87. **Ике пьянчук.** «Уклар» журналының 1906 елгы 6 нчы (ноябрь) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

88. **Җен берлә Убыр.** «Уклар» журналының 1906 елгы 6 нчы (ноябрь) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

89. **Фатыйма берлә Хатимә.** «Уклар» журналының 1906 елгы 6 нчы (ноябрь) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

90. **Гаҗәп түгелме?** «Уклар» журналының 1906 елгы 6 нчы (ноябрь) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

91. **Мосаләхә.** «Уклар» журналының 1906 елгы 6 нчы (ноябрь) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

92. **Телеграмнар.** «Уклар» журналының 1906 елгы 6 нчы (ноябрь) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

93. **Шартлар.** «Уклар» журналының 1906 елгы 6 нчы (ноябрь) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

94. **Казанда никях мәҗлесе.** «Уклар» журналының 1906 елгы 6 нчы (ноябрь) санында имзасыз басылган.

95. **[Фемида].** «Уклар» журналының 1906 елгы 6 нчы (ноябрь) санында рәсем белән имзасыз басылган.

96. ***** («Уклар» гали фикерле»).** «Уклар» журналының 1906 елгы 6 нчы (ноябрь) санында рәсем белән имзасыз басылган.

97. **Сәдәхә.** «Уклар» журналының 1906 елгы 6 нчы (ноябрь) санында «Уклар»ның лөгать мөтәфтише» имзасы белән басылган.

98. **Ләтыйфә.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 19 ноябрь (43 нче) санында имзасыз басылган.

99. **Кызыкка очрау.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 19 ноябрь (43 нче) санында «Тиктормас» имзасы белән басылган.

100. **«Тәрҗеман»ның татарларга галякәсе.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 26 ноябрь (44 нче) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

101. **[Лично-почетный потомственный].** «Фикер» газетасының 1906 елгы 26 ноябрь (44 нче) санында «Уральск хәбәрләре» бүлегендә имзасыз басылган.

102. **Янә «Тәрҗеман»га.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 3 декабрь (45 нче) санында «Ш.» («Шүрәле» сүзендәге баш хәреф) имзасы белән басылган.

103. **Уральск хәбәрләре (2).** «Фикер» газетасының 1906 елгы 3 декабрь (45 нче) санында баш өлеше – «Ш.», соңы (ике хәбәр) «Партия» имзасы белән басылган.

104. **Мөселманнарны ни өчен особый группага бүләләр?** «Фикер» газетасының 1906 елгы 10 декабрь (46 нчы) санында баш мәкалә рәвешендә имзасыз басылган.

105. **Мөһим эш – имамнар җәмгыяте.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 10 декабрь (46 нчы) санында баш мәкалә рәвешендә имзасыз басылган.

106. **Уральскидә сайлаулар.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 13 декабрь (47 нче) санында баш мәкалә рәвешендә имзасыз басылган.

107. **Театруның файдасын халыкка ничек төшендерәмез һәм хәзрәтләрдән ничек дөрестләтәмез?** «Фикер» газетасының 1906 елгы 17 декабрь (48 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

108. **Җәмгыяте хәйрия.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 17 һәм 31 декабрь (48 нче һәм 50 нче) саннарында «мөтәрҗим Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

109. **Һәркимиң кәндинчә вардыр ля мөхаль әндишәси.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 31 декабрь (50 нче) санында «Бер “Фикер”че» имзасы белән басылган.

110. **Төш күрдем.** «Фикер» газетасының 1907 елгы 6 гыйнвар (1 нче) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

111. **Игълан.** «Фикер» газетасының 1907 елгы 6 гыйнвар (1 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

112. **Тәшәккер.** «Фикер» газетасының 1907 елгы 28 гыйнвар (4 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

113. **Выборлар.** «Карчыга» журналының 1907 елгы 5 нче (февраль) санында «Тәртә башы» имзасы белән басылган.

114. **Уральск хәбәрләре.** «Фикер» газетасының 1907 елгы 4 февраль (5 нче) санында имзасыз басылган.

115. **«Дөнья вә мәгыйшәт» журналына даир.** «Фикер» газетасының 1907 елгы 18 фераль (7 нче) санында «Татар угылы» имзасы белән басылган.

116. **Икенче Дума вә халык.** «Фикер» газетасының 1907 елгы 22 февраль (8 нче) санында «Татар угылы» имзасы белән басылган.

117. **Кабергә киткән «Фикер» яңадан терелеп кайтты.** «Фикер» газетасының 1907 елгы 8 март (9 нчы) санында имзасыз басылган.

118. **Ай.бат!** (Кавказ тормышыннан). «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1907 елгы 3 нче һәм 4 нче (март һәм апрель) саннарында «Г. Тукаев» имзасы белән язылган.

119. **Идарәдән.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1907 елгы 3 нче (15 март) санында имзасыз басылган.

120. **Тәкрар әйтәмез.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1907 елгы 4 нче (15 апрель) санында басылган.

121. **Башланды.** «Карчыга» журналының 1907 елгы 7 нче (апрель) санында «Тәртә башы» имзасы белән басылган.

122. **Шигырьләребез.** «Фикер» газетасының 1907 елгы 22 апрель (15 нче) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

123. **Бюджет.** «Карчыга» журналының 1907 елгы 8 нче (май) санында «Тәртә башы» имзасы белән басылган.

124. **Ана мәктүбләре.** «Фикер» газетасының 1907 елгы 4, 6, 13 май (16, 17, 18 нче) саннарында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

125. **Партияләр.** «Фикер» газетасының 1907 елгы 6 май (17 нче) санында баш мәкалә рәвешендә имзасыз басылган.

126. **Думаның хәле.** «Фикер» газетасының 1907 елгы 13 май (18 нче) санында баш мәкалә итеп имзасыз басылган.

127. **4 нче май – җомга.** «Фикер» газетасының 1907 елгы 13 май (18 нче) санында имзасыз басылган.

128. **Тәнкыйть – кирәкле шәйдер**. «Әл-ислах» газетасының 1907 елгы 17 октябрь (3 нче) санында «Габдулла Тукаев» имзасы белән басылган.

III. Мәсәлләр

1. **Мөхәррир һәм Карак.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 2 нче (15 февраль) санында басылган.

2. **Хикмәтле хикәя.** «Фикер» газетасының 1906 елгы 8 май (17 нче) санында «Габдулла Тукаев» имзасы белән басылган.

3. **Мөһәндис.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 7 нче (20 июль) санында басылган.

4. **Рәхәт йокы.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 7 нче (20 июль) санында басылган.

5. **Мөсафирләр һәм Этләр.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 10 нчы (15 октябрь) санында басылган.

6. **Җылан.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1907 елгы 2 нче (15 февраль) санында басылган.

7. **Локман Хәким сүзләре.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1907 елгы 2 нче (15 февраль) санында басылган.

8. **Мөрид.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 3 нче (15 март) санында басылган.

9. **Аю мәҗлесе.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 10 нчы (15 октябрь) санында басылган.

10. **Вагыйз**. «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 2 нче (15 февраль) санында басылган.

11. **Мирон.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 10 нчы (15 октябрь) санында басылган.

12. **Бәхет.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 3 нче (15 март) санында басылган.

13. **Җил илә Кояш.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1907 елгы 2 нче (15 февраль) санында басылган.

14. **Бер Гөл.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 2 нче (15 февраль) санында басылган.

15. **Мот илә Карлыгач.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 3 нче (15 март) санында басылган.

16. **Ишәк**. «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 7 нче (20 июль) санында басылган.

17. **Ике бала.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 190 елгы 7 нче (20 июль) санында басылган.

18. **Оракул.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 2 нче (15 февраль) санында басылган.

19. **Көтүче.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 3 нче (15 март) санында баслыган.

20. **Кәгазь Змея.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 10 нчы (15 октябрь) санында басылган.

21. **Вәзир.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 3 нче (15 март) санында басылган.

22. **Казлар.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 3 нче (15 март) санында басылган.

23. **Мактанчык Куян.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1907 елгы 2 нче (15 февраль) санында басылган.

24. **Умарта корты вә Чебеннәр.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1907 елгы 2 нче (15 фераль) санында басылган.

25. **Черки изгелеге.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 7 нче (20 июль) санында басылган.

26. **Җылан илә Куй.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 7 нче (20 июль) санында басылган.

27. **Ташбака илә Куян**. «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1907 елгы 2 нче (15 февраль) санында басылган.

28. **Арыслан ауда.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 7 нче (20 июль) санында басылган.

29. **Файдасыз җумардлык.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 10 нчы (15 октябрь) санында басылган.

30. **Бүре этләр оясында.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1907 елгы 2 нче (15 февраль) санында басылган.

31. **Каз.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1907 елгы 2 нче (15 фераль) санында басылган.

32. **Тиен.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 10 нчы (15 октябрь) санында басылган.

33. **Куйлар вә Этләр.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 7 нче (20 июль) санында басылган.

34. **Дуңгыз.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 10 нчы (15 октябрь) санында басылган.

35. **Аю.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 7 нче (20 июль) санында басылган.

36. **Арыслан илә Төлке.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1907 елгы 2 нче (15 февраль) санында басылган.

37. **Тимерче вә Эте.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1907 елгы 2 нче (15 февраль) санында басылган.

38. **Алмас.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 7 нче (20 июль) санында басылган.

39. **Тычкан илә Күсе.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1907 елгы 2 нче (15 февраль) санында басылган.

40. **Ике Эт.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 7 нче (20 июль) санында басылган.

41. **Җегет сайлаучан Кыз.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 3 нче (15 март) санында басылган.

42. **Тавыклар һәм Каракош.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 7 нче (20 июль) санында басылган.

43. **Мәрхәмәтле Төлке**. «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 2 нче (15 февраль) санында басылган.

44. **Картайган Арыслан.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 7 нче (20 июль) санында басылган.

45. **Батыр Кырмыска.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 7 нче (20 июль) санында басылган.

46. **Тәүбә иткән Төлке.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 7 нче (20 июль) санында басылган.

47. **Фил.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 7 нче (20 июль) санында басылган.

48. **Сәүдәгәр.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 7 нче (20 июль) санында басылган.

49. **Әтәч илә Күке**. «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1907 елгы 2 нче (15 февраль) санында басылган.

50. **Мәче илә Сандугач**. «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 7 нче (20 июль) санында басылган.

51. **Роща илә Ут**. «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 7 нче (20 июль) санында басылган.

52. **Бүре илә Сычкан.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 7 нче (20 июль) санында басылган.

53. **Бытбылдык.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 7 нче (20 июль) санында басылган.

54. **Күке.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1907 елгы 2 нче (15 февраль) санында басылган.

55. **Бала караучы.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 7 нче (20 июль) санында басылган.

56. **Чүлмәк илә Казан.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 10 нчы (15 октябрь) санында басылган.

57. **Нәүхәчеләр.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 10 нчы (15 октябрь) санында басылган.

58. **Аш пешерүче.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1907 елгы 2 нче (15 февраль) санында басылган.

59. **Чабак.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 10 нчы (15 октябрь) санында басылган.

60. **Кыр кәҗәләре.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1907 елгы 2 нче (15 февраль) санында басылган.

61. **Этләрнең дуст булышуы.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1907 елгы 2 нче (15 февраль) санында басылган.

62. **Бала Козгын.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1907 елгы 2 нче (15 февраль) санында басылган.

63. **Плитуа.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1907 елгы 2 нче (15 февраль) санында басылган.

64. **Тычканнар киңәше.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 10 нчы (15 октябрь) санында басылган.

65. **Җөкче илә Җул кисүче.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 10 нчы (15 октябрь) санында басылган.

66. **Ике күрше.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 10 нчы (15 октябрь) санында басылган.

67. **Яшь агач**. «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 10 нчы (15 октябрь) санында басылган.

68. **Күл.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 10 нчы (15 октябрь) санында басылган.

69. **Сукыр тычкан һәм Каракош.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 10 нчы (15 октябрь) санында басылган.

70. **Мәче баласы һәм Сыгырчык.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 10 нчы (15 октябрь) санында басылган.

71. **Сандугач.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 2 нче (15 февраль) санында басылган.

72. **Кеше һәм Арыслан.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 7 нче (20 июль) санында басылган.

73. **Күке илә Күгәрчен.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 10 нчы (15 октябрь) санында басылган.

74. **Ике Күгәрчен.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 10 нчы (15 октябрь) санында басылган.

75. **Бүре хакында.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1906 елгы 7 нче (20 июль) санында басылган.

76. **Җумарт дуст.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1907 елгы 2 нче (15 февраль) санында басылган.

77. **Куй баласы.** «Әл-гаср әл-җәдит» журналының 1907 елгы 2 нче (15 февраль) санында басылган.

Китапта кулланылган шартлы кыскартылмалар

БРҮДТА – Башкортстан Республикасы Үзәк Дәүләт Тарих архивы.

РДТА – Россия Дәүләт Тарих архивы.

ТРМА – Татарстан Республикасы Милли архивы.

ЯһММҮ – Татарстан Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты Язма һәм музыкаль мирас үзәге.

ТУКАЙ – СВЕТОЧ НАЦИИ

В 2021 году исполнилось 135 лет со дня рождения великого татарского поэта Габдуллы Тукая. Отрадно, что этот праздник мы провели в мировом масштабе – к нам присоединились не только все тюркские народы, но и множество поклонников поэзии других национальностей.

Пройдя испытание временем, поэзия Тукая и сегодня звучит современно, в первую очередь, благодаря её народности. Поэтому стихи Тукая еще в начале XX века распространились на весь тюркский мир и для многих братских народов он стал своим поэтом.

Творчество Тукая, преодолевая границы веков, ведет нас в будущее. Тукай всегда рядом с нами!

Мы – люди счастливого поколения, потому что с малых лет познали и восприняли этот мир через творения Тукая. Они воспитали в нас самые лучшие качества. «Нужно к делу приучаться с малых лет» или «Кончил дело – гуляй смело!» и другие наставления поэта сами собой впитались в наши юные души.

Оттуда, наверное, и мое страстное увлечение Тукаем на всю жизнь. Помню, в первый раз мы въехали в Казань, напевая Тукая: «О Казань, ты грусть и бодрость! Светозарная Казань!» и, позже, повторяя его бессмертные строки: «Здесь науки, здесь искусства, просвещения очаг», изо всех сил стремились к знаниям, культуре и искусству.

Гениальный Тукай, видимо, из-за своей горькой судьбы, постиг суть этого мира очень рано и очень глубоко. Кажется, что он предвидел те судьбоносные вопросы, которые в последующем со всей остротой встанут перед нашей нацией, и заранее подготовил нам ответы. Но чтобы понять их, порой нужен огромный жизненный опыт!

Достаточно вспомнить политические потрясения начала 90-х годов прошлого века. Велика роль Тукая в том, что мы прошли их с честью и достоинством, закалившись и набравшись сил для новых свершений. Мы благодарны нашим мудрым поэтам-писателям, ученым, которые в то время смогли произнести смелые мысли не только на площадях и митингах, но и с самых высоких трибун. Созвучно с Тукаем, они говорили:

В России наш удел и вес понятен, –
В истории мы – зеркало без пятен.

Тукай дал свой ответ и тем, кто хотел вбить клин в отношения между народами:

Вовеки нельзя нашу дружбу разбить,
Нанизаны мы на единую нить.

Я навсегда запомнил, как во время первого съезда Всемирного конгресса татар, в переполненном зале мы, стоя, со слезами на глазах все вместе пели: «И туган тел, и матур тел». Таким образом, «Родной язык» Тукая в одно мгновенье взял и объединил всех татар, рассыпанных по разным уголкам земного шара!

Когда в перестроечные годы «черные лица» хотели изгнать наш народ в чужие страны, мы опять вспомнили строки Тукая:

От рожденья до кончины за родной живя чертой,
Мы срослись навеки плотью с почвой родины святой!
Отвечаем не изустно, но в печати — навсегда:
Если лучше вам, туда пожалте сами, господа!

Слава Всевышнему! В XXI век мы вошли вместе с Тукаем.

В 2010 году, приступая к возрождению Болгара, мы снова перечитали произведения Тукая в поисках строк о нашей святой земле. В 2014 году Болгарский историко-археологический комплекс был включен в Список Всемирного наследия ЮНЕСКО. Наш великий Тукай 110 лет назад, словно предвидя это знаменательное событие, написал:

Пусть увидят, что на свете ещё булгары живут,
Пусть увидят наше счастье, сами к счастью повернут.

Пусть взойдёт к восьмому небу слава доблестных татар,
Ниспошлёт Аллах навеки им священный счастья дар.

Эти слова каждый из нас воспринимает как благословение, как завет, как назидание. Прекрасное выражение этого – масштабное празднование в 2022 году 1100-летия добровольного принятия Ислама Волжской Булгарией.

Что очень важно: 1986 год – год столетия со дня рождения Тукая – был объявлен ЮНЕСКО годом Габдуллы Тукая.

Творчество Тукая является источником вдохновения не только для деятелей культуры, искусства и литературы, но и для каждого из нас на трудном пути сохранения и дальнейшего развития татарской нации. Искренне верю, что оно будет жить и вдохновлять наш народ и в последующие века.

Минтимер Шаймиев,
Первый Президент Республики Татарстан

ПРЕДИСЛОВИЕ

Творчество великого татарского поэта Габдуллы Тукая вот уже более века привлекает внимание учёных, писателей, критиков, деятелей культуры, многочисленных российских и зарубежных читателей. Произведения Г. Тукая, факты биографии становились предметом различных оценок и интерпретаций. Множественность восприятий Тукая в прошлом столетии часто ограничивалась идеологией, под влиянием которой формировались стереотипы относительно биографии поэта, его творчества[1].

Перспективы современного тукаеведения видятся в том, чтобы показать биографию Г. Тукая, его поэзию как открытый текст, обладающий множественностью смыслов. Современный читатель не может быть удовлетворён однозначными ответами на вопрос «Кем был Тукай?» (гуманистом, пессимистом, интернационалистом, поэтом-романтиком, реалистом, или, может быть, модернистом, стоявшим у истоков обновления татарской литературы). Необходимо предоставить ему возможность самому (на основании разнообразной фактической информации) сформировать представление о жизни и творчестве татарского поэта.

Исходя из этого, в 2017 году в Институте языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ была начата реализация проекта «Хроника жизни и творчества Габдуллы Тукая».

Предваряла этот проект изданная в 2003 году книга «Габдулла Тукай: Тормыш һәм иҗат елъязмасы» («Габдулла Тукай: Летопись жизни и творчества»)[2]. Ее составители (А.Х. Алиева и

---

[1] См. об этом: *Фридерих М.* Габдулла Тукай как объект идеологической борьбы. Казань: Татар. кн. изд-во, 2011. 343 с.

[2] Габдулла Тукай: Тормыш һәм иҗат елъязмасы. Казан: Татар. кит. нәшр, 2003. 271 б.

Ф.И. Ибрагимова), основываясь на различных источниках (архивных материалах, сведениях, содержащихся в периодической печати начала XX века, письмах, прижизненных публикациях поэта и публикациях, посвященных его творческой деятельности, воспоминаниях современников Тукая), представили краткую хронологию жизни и творчества Г. Тукая.

Для реализации нового проекта значимым оказался опыт написания «Хроники жизни и творчества А.С. Пушкина». Ее авторы, указывая что «Хроника» является продолжением «Летописи жизни и творчества А.С. Пушкина» (первое издание – 1951 год, второе – 1991), одновременно обращают внимание на ряд отличий нового проекта: масштаб привлечения текстов (документы времени, пресса, переписка, воспоминания и пр.), обширность цитирований, бóльшее внимание культурно-историческому контексту. «Пушкин, – написано во введении, – предстает в гуще истории, общественной и культурной жизни, на фоне быта, деяний и судеб исторических лиц, современников, в среде русской культуры и русского языка»[1].

Хроника как жанр исследования имеет ряд очевидных достоинств: в ней нет оценок и интерпретаций событий, она не навязывает читателю определенной точки зрения на жизнь и творчество писателя. Разнообразный документальный материал, представленный в ней (переписка, дневники, воспоминания, журнальные и газетные публикации, официальные документы различных организаций и ведомств), позволяет показать и существенные стороны времени, в котором жил и творил писатель.

Хроникальное изложение формирует у читателя определённый тип восприятия содержащихся в ней материалов: они располагаются в линейной временной последовательности, привязываются к точно или (если установить точное время событий невозможно) приблизительно установленной дате.

Между тем не подлежит сомнению связь времени и пространства. Факты биографии и творчества Г. Тукая связаны с различными локусами. К таковым относятся города, в которых жил или

[1] Хроника жизни и творчества А.С. Пушкина. В трех томах. 1826–1837. Т. 1, кн. 1. 1826–1828. Серия «Пушкин в XX веке», вып. VII. М.: Наследие, 2000. С. 6.

бывал поэт (Уральск, Казань, Астрахань, Уфа, Санкт-Петербург, Троицк), деревни Заказанья, в которых прошли его ранние детские годы (Кошлауч, Учили, Кырлай, Починок Сосна), конкретные места (гостиницы, в которых жил поэт, редакции газет и журналов, в которых он работал, места, где проводил досуг: театры, клубы, библиотеки и пр.).

Каждый из этих локусов имеет связь с событиями из жизни Г. Тукая, представляет интерес для исследователей его биографии и творчества, является местом памяти.

Жизнь и творчество Г. Тукая в «Хронике» предстают в различных нарративах: автобиография поэта, его путевые очерки, письма, имеющие отношение к его жизни и творчеству газетные и журнальные публикации, воспоминания современников. Последние, помимо того, что являются важными источниками по биографии Г. Тукая, имеют и самостоятельную ценность: читатель узнает из них о бытовых и культурных реалиях национальной жизни (Г. Тукай в таких нарративах включен в историю повседневности).

«Хроника жизни и творчества Г. Тукая» состоит из трёх книг. В первой освещаются события детских лет поэта, проведенных в Заказанье (1886 – конец 1904 г.), и периода жизни, связанного с Уральском (с конца 1894 года по октябрь 1907 г.).

Вторая и третья книги посвящены казанскому периоду жизни поэта (конец 1907 – апрель 1913).

Такая структура, в целом, соотносится с устоявшейся в тукаеведении периодизацией творчества Г. Тукая, в соответствии с которой в нем выделяются три периода: 1) 1905–1907 гг.; 2) 1908–1910 гг.; 3) 1911–1913 гг.

Значительное место в проекте уделяется окружению Г. Тукая: писателям, издателям, деятелям татарской культуры, предпринимателям, сыгравшим значительную роль в творческой биографии поэта (Мутыгулла и Камиль Тухватуллины, Галиаскар Усманов, Фатих Амирхан, Сагит Рамиев, Галиаскар Камал, Вафа Бахтияров, Сагит Сунчелей, Ахметгарай Хасани и др.). Авторы проекта старались отойти от устоявшихся стереотипов в оценках тукаевского окружения, в частности, от противопоставления кадимистов (консерваторов) и джадидистов (прогрессистов, сторонников реформ системы образования, новаторства в татарской культуре). Роль

кадимистов в развитии татарской культуры была не менее значима. Например, предприниматель Муртаза Губайдуллин, которого Г. Тукай в стихотворении «Богачу, спекулирующему типографией» делает виновником закрытия издававшихся в Уральске газеты «Фикер» и журналов «Уклар» и «аль-Гаср аль-Джадид», известен как меценат, тративший большие суммы на строительство и благоустройство учебных заведений города (именно на его средства в Уральске было выкуплено двухэтажное здание для русского класса, в котором параллельно с учебой в медресе «Мутыгия» учился Г. Тукай). То же можно сказать и об Ахметзяне Сайдашеве, предпринимателе и издателе газеты «Баян аль-Хак», бывшей объектом постоянных нападок со стороны Г. Тукая. Во многом по этой причине эта газета долгое время оценивалась исключительно как консервативная, несмотря на широкий круг публиковавшихся в ней авторов, среди которых писатель и историк Касим Биккулов, прозаик и педагог Ризван Алуши, историк Гайнутдин Ахмеров, общественные деятели и писатели Гаяз Исхаки и Гайса Еникеев, писатель Гафур Чагатай.

Многочисленные факты жизни и творчества Г. Тукая предстают в проекте в контексте социальных и культурных реалий начала XX века, что дает читателям возможность увидеть биографию поэта в ее связях с национальной жизнью в многочисленных ее проявлениях (быт, образование, религия, искусство, литература). Это расширяет читательские представления как о творчестве Г. Тукая, так и о культуре и литературе татар.

«Хроника» написана на двух языках: татарском и русском. Двуязычный формат расширяет ее читательскую аудиторию, включает жизнь и творчество Г. Тукая в пространство диалога русской и татарской культур. Символично, что издание увидело свет в 2021 году, объявленного в Республике Татарстан «Годом национальных языков и народного единства».

Часть I

ТУКАЙ В ЗАКАЗАНЬЕ (1886–1894)

«ЗДЕСЬ БОГ ВДОХНУЛ МНЕ ДУШУ, Я СВЕТ УВИДЕЛ ЗДЕСЬ...»

И поэтому я понял, край мой, истину одну,
Что душа равно приемлет и огонь твой, и волну.

(Г. Тукай. Родной земле. Пер. А. Ахматовой)

В Заказанье татарский поэт Габдулла Тукай прожил в общей сложности около семи лет. Это время включает жизнь в родительском доме в Кошлауче, время, прожитое в семье деда Зиннатуллы в деревне Учили, два года в семье Сагди в Кырлае, несколько дней (с 24 по 27 октября 1907 года) во время прохождения призывной комиссии, два зимних месяца (с конца декабря 1911 года по конец февраля 1912 года), проведенных поэтом у родственников в Учили.

Бóльшая часть этого времени приходится на детские годы Тукая. Несмотря на то, что о многих событиях раннего детства у татарского поэта сохранилась лишь смутная память[1], Заказанье присутствует в творчестве Г. Тукая как тема, образ: стихотворения

---

[1] В автобиографии «Что я помню о себе» (1909) Г. Тукай пишет о том, что о событиях своего раннего детства он знает только со слов односельчан: в его младенческой памяти, по словам самого поэта, запечатлелись только отдельные эпизоды, например, отъезд из дома старухи Шарифы (у которой после смерти отца и второго замужества матери Тукай некоторое время жил на содержании) в деревню Починок Сасна к матери и отчиму. *Тукай Г.* Что я помню о себе // *Тукай Г.* Незабываемое время: стихотворения для детей, сказки в стихах, автобиографическая повесть. Казань: Магариф, 2006. С. 155.

«Родной земле» («Туган җиремә», 1907), «Родная деревня» («Туган авыл», 1909), «Казань и Заказанье» («Казан вә Казан арты», 1912), «Больной в деревне» («Авылда авырып яту», 1912), поэма «Шурале».

Географически Заказанье – территория Татарстана к северу от Камы между Волгой и Вяткой с центром, расположенным в бассейнах Казанки и Ашита в пределах современных Арского, Атнинского и Высокогорского районов Татарстана[1].

Археологические исследования, проводившиеся в Заказанье, позволяют утверждать, что его северные районы были издавна населены людьми[2]. «Другое дело, – пишет Р.Р. Салихов, – что подобных свидетельств немного, поскольку население края было малочисленным, а основным его занятием являлись охота и рыболовство»[3]. По мнению историков, территория Заказанья начала осваиваться булгарами в конце XII века, когда находящаяся на пике своего политического и экономического могущества Волжская Булгария активно расширяла свои владения[4]. Массовое же освоение Заказанья происходит во второй половине XIV столетия, в период упадка городов Закамья (Болгара, Биляра, Джукетау).

Вместе с тем в этногенезе татарского населения региона заметны ногайско-кипчакский и финно-угорский компоненты. Последний свидетельствует о том, что до прихода татар на территории Заказанья проживали финно-угорские племена[5].

---

[1] История селений Ашитского джиена Заказанья: коллективная монография. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017. С. 8.

[2] Об этом, в частности, свидетельствуют археологические находки вблизи деревни Старый Ашит Арского района: в 1956 году на правом берегу реки Ашит «были обнаружены фрагменты лепной посуды с примесью дресвы и шамота в глиняном тесте, характерной для племен, населявших Среднее Поволжье в 1-ой половине I тысячелетия н.э.». См.: История селений Ашитского джиена Заказанья: коллективная монография. С. 8.

[3] Там же. С. 9.

[4] *Фахрутдинов Р.* Мелодия камней. Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. С. 189.

[5] Об этом свидетельствуют и сохранившиеся в народной памяти предания об образовании отдельных населенных пунктов Заказанья, и сохранившиеся в шеджере отдельных семей Заказанья информация о наличии у них «черемисских родов», и «черемисские кладбища», свидетельствующие о смешении в прошлом казанских татар с частью марийского населения. См.: История селений Ашитского джиена Заказанья: коллективная монография. С. 12.

Татарские селения Заказанья образовывались в разное время. «Научные изыскания последнего времени, – пишет Р.Р. Салихов, – позволяют утверждать, что татарские селения на территории будущих Мамсинской и Больше-Менгерской волостей начали формироваться в конце XVI–XVII веках. Все они так или иначе были связаны общим происхождением и вели свое начало от аулов, существовавших еще в период Казанского ханства, от родов и династий, известных еще с золотоордынской эпохи. Народные предания связывают их с древними деревнями, входившими в состав Алатского княжества, а также населенными пунктами, относившимися к владениям казанских ханов и высшей знати татарского государства: Нижняя Береска, Кошар, Старый и Большой Менгер»[1].

Большинство населения Заказанья составляли ясачные крестьяне, часть крестьян относилась к служилому сословию. Как пишет Р. Салихов, «значительное количество служилых татарских сел, в середине XVIII века числившихся за Адмиралтейством, еще в начале столетия являлись ясачными»[2]. И далее: «После издания Указа 1748 года, когда инородцы, перешедшие в православие, получили возможность освободиться от корабельных работ, нехватка рабочих рук стала компенсироваться татарскими ясачными крестьянами, которые в течение нескольких лет были переведены в служилое сословие, с возложением на них лашманской повинности»[3]. Автор, таким образом, опровергает укоренившееся представление о том, что «татарские деревни, именующиеся в документах второй половины XVIII века как служилые, были населены потомками татарской знати, а ясачные села – податными людьми, являвшимися таковыми еще в период Казанского ханства»[4]. Однако, несмотря на унификацию татарского служилого сословия, в результате которого прежние социальные маркеры сельского населения региона приобрели условный характер, они, по словам Х.З. Багаутдиновой, «продолжали фиксироваться в официальных статистических и

---

[1] История селений Ашитского джиена Заказанья: коллективная монография. С. 13.

[2] Там же. С. 17.

[3] Там же. С. 17–18.

[4] Там же. С. 16.

фискально-учетных документах»[1]. Такая социальная стратификация существовала вплоть до первой трети XIX века, о чем свидетельствуют проводившиеся в разное время государственные ревизии, анализ материалов которых позволяет сделать вывод о тенденции «к «отмиранию» прежней социальной стратификации татарского общества и его унификации»[2]. «Завершающей точкой в этом процессе, – пишет Х.З. Багаутдинова, – стала реформа государственной деревни, проведенная на рубеже 1830–1840-х гг. министром государственных имуществ П.Д. Киселевым. С этого времени все жители изучаемых деревень были отнесены к категории государственных крестьян»[3]. «Впрочем, – продолжает автор, – такая социальная однородность просуществовала сравнительно недолго», имея в виду появление в среде татарского населения Заказанья, в результате буржуазных реформ 1860-х гг, новых социальных страт – купцов и мещан[4].

Основным родом деятельности татар Заказанья было земледелие, а основным элементом социальной организации сельского татарского населения – поземельная община. «К XIX столетию, – пишет Х.З. Багаутдинова, – поземельные союзы являлись вполне сложившимися общественными институтами, основной ячейкой местного самоуправления на уровне отдельной деревни и волости. Они обладали широким кругом прав и полномочий, через которые рядовые общинники могли решать свои насущные проблемы»[5]. Сельская община как основной общественный институт в своих решениях руководствовалась народным правосознанием (обычным правом), а также нормами исламского права (шариата) и российским законодательством.

Аграрные реформы 1860-х гг., закрепившие за крестьянами право на земельную собственность, как отмечают исследователи,

---

[1] История селений Ашитского джиена Заказанья: коллективная монография. С. 53.

[2] Там же. С. 54.

[3] Там же. С. 55.

[4] Там же. С. 55.

[5] Там же. С. 64.

обернулись для крестьян земельными потерями[1]. «Татарские крестьяне, – пишет Ф.Г. Зайнуллина, – в ходе реализации реформы потеряли значительные земельные владения и в плане землеобеспеченности оказались наиболее обделенными… В 1861–1906 гг. земельные угодья татарских крестьян сократились на 46,8%, чувашских – на 42,9%, русских – на 40,4%, марийских – на 38,6%. Так, средний фактический надел русских крестьян к концу XIX века составил 4,6 десятин, удмуртских – 5,0 десятин, марийских – 4,2 десятин, чувашских – 3,6 десятин, татарских – 3,2 десятин (на одну ревизскую душу)»[2].

Трансформация социально-экономической ситуации в татарской деревне в пореформенный период привела к появлению «единоличников», не входивших в состав общины и самостоятельно принимавших решение в области своей хозяйственной деятельности. В большинстве случаев этот процесс был связан с распространением среди местных жителей торговой деятельности и отхожих промыслов.

Крестьяне Заказанья занимались преимущественно мелочной торговлей, впрочем, среди них были и такие, которые, обогатившись, стали крупными купцами и промышленниками. По данным, приводимым Х.З. Багаутдиновой, в начале XX века выходцами из деревни Старый Ашит Абдрахманом Басыровым и Абдулвалеем Басыровым были открыты торговые лавки в Казани по продаже хлебно-бакалейных товаров и чая с ежегодным оборотом 25000 рублей и 12000 рублей[3]. Из деревни Мамся вышло несколько видных купеческих династий: Валитовы, Бикмухаметовы, Галикеевы[4]. Основатель последней – Мухаметсафа Галикеев (1822–1890) – имел в Казани свой мыловаренный завод на ул. Большая

---

[1] Ссылаясь на данные Казанского губернского земства, Ф.Г. Зайнуллина пишет о том, что «земельные потери помещичьих крестьян составили 23,6 %, удельных – 10,9%, государственных – 36 %». См.: *Зайнуллина Ф.Г.* Татарская деревня Казанской губернии: социально-экономическая и культурная трансформация (1861–1917): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Казань, 2008. С. 15.

[2] *Зайнуллина Ф.Г.* Указ. соч. С. 15.

[3] История селений Ашитского джиена Заказанья. С. 87.

[4] Там же. С. 98.

Симбирская, а также вел широкую торговлю предметами народного потребления в разных городах Среднего Поволжья[1].

Особого внимания заслуживает деревня Нижняя Ура: в конце XVIII – первой половине XIX вв. «ткацкие фабрики села производили почти половину кумача страны, а значит, фактически, одевали ее население»[2]. «Деревенские предприниматели, – пишет Р. Салихов, – контролировали восточную торговлю империи, укрепляя и развивая ее экономические связи. Один только купец этого аула Мукмин Хозясеитов в разные годы осуществлял более 60% экспортных операций государства с казахской степью. В обычном, на первый взгляд, татарском селе, в течение всего XIX века, жили и работали более 40 гильдейских купцов – местных 6 уроженцев, десятки семей состояли в мещанском сословии Казани, Арска, Царевококшайска, Чистополя и других городов»[3].

Особое место Заказанье занимает в духовной жизни татарского народа. После падения Казани в 1552 году уцелевшие представители городской элиты «осели преимущественно на землях к северу и северо-востоку от бывшей столицы Казанского ханства», благодаря чему «пространство между реками Казанка и Ашит стало местом сосредоточения образованности и культуры татарского народа»[4]. «В Заказанье, – пишет Э.К. Салахова, – жили и творили видные ученые, писатели, работали знаменитые медресе, слава которых была не меньшей, чем у медресе Казани, Уфы и других мест. Сюда приезжали учиться шакирды из разных уголков Российской империи»[5]. Достаточно назвать имена родившихся в Заказанье ученых Ш. Марджани, А. Курсави, Х.-Г. Габяши, чтобы понять значение этого культурного топоса в духовной жизни татарского народа.

Свидетельством высокоразвитой культуры Заказанья является и тот факт, что в каждой деревне работали учебные

---

[1] История селений Ашитского джиена Заказанья. С. 98–99.

[2] *Салихов Р.Р.* Служилая Ура: рождение татарского капитализма. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани Ан РТ, 2015. С. 5.

[3] Там же. С. 5–6.

[4] *Салахова Э.К.* Духовная жизнь селений Ашитского джиена в XIX – начале XX в. // История селений Ашитского джиена Заказанья. С. 103.

[5] Там же. С. 103.

заведения – мектебе и медресе. Согласно ведомости о числе медресе в Казани, Казанском и Царевококшайском уездах Казанской губернии (от 11 декабря 1891года), в Казанском уезде работало 139 медресе, в которых обучались 3475 мальчиков и преподавали 140 учителей[1].

Наиболее крупным и известным в Заказанье было медресе села Кшкар, основанное во второй половине XVIII века казанским купцом Баязитом аль-Кышкари. Построенное вместе с каменной мечетью в 1770-е гг., в конце XVIII – первой половине XIX вв. это медресе считалось одним из самых престижных мусульманских учебных заведений России[2]. Долгое время медресе содержалось на средства Баязита Усманова и его потомков, однако, по сведениям, приводимым Ш. Марджани в «Мустафадель-ахбар фи ахвали Казан ва Булгар» («Сведениях, привлеченных для истории Казани и Булгара»), после 1877 года накопленный Усмановыми капитал иссяк, к тому же последний представитель рода – Муртаза Усманов – не имел наследника (у него была единственная дочь)[3].

В Кшкарское медресе приезжали учиться из Казани, Оренбурга, Пензенской, Рязанской губерний. Кроме татар, здесь училась башкирская и казахская молодежь. Помимо мусульманского богословия и законоведения, здесь преподавались логика, ораторское искусство, арабский и персидский языки. Среди выпускников медресе были такие известные в татарском мире личности, как поэт Габдельджаббар Кандалый, издатель татарской газеты «Нур» в Петербурге Гата Баязитов, первый татарский драматург-просветитель Фатих Халиди, политик, религиозный и общественный деятель, издатель, журналист Габдерашит Ибрагимов, просветитель и педагог Таип Яхин.

---

[1] См.: Медресе Казанской губернии второй трети XIX – нач. XX в.: сборник документов и материалов. Казань: Главное архивное управление при Кабинете Министров Республики Татарстан. 2012. С. 53.

[2] *Лотфи Г.* Кышкар мәдрәсәсе // Мәдрәсәләрдә китап киштәсе. Казан, 1992. Б. 150–170.

[3] Мәржани Ш. Мөстафадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар. Казан, 1989. Б. 388–389.

Выпускником Кшкарского медресе был и отец Габдуллы Тукая, мулла деревни Кошлауч Мухамметгариф сын Мухамметгалима (1842 – 1886).

Именно здесь, в деревне Кошлауч Больше-Менгерской волости Казанского уезда, 14 (26) апреля 1886 года и родился будущий поэт Габдулла Тукай.

Согласно ревизии 1834 года в деревне Кошлауч проживало 62 семьи с общим количеством жителей – 595 человек (306 – мужского пола, 289 – женского)[1].

По 9 ревизии (1850 г.) в Кошлауче проживало в общей сложности 674 человека (358 – мужского пола, 326 – женского)[2].

Согласно «Списку населенных мест Казанской губернии» (1878), в Кошлауче проживало 370 лиц мужского пола и 342 – женского, действовала одна деревянная мечеть, были одна лавка и одна кузница[3].

В составленном Износковым «Списке населенных мест Казанского уезда» (1885): «Кошлоуш – деревня при речке Сердинке на торговом Уржумском тракте. От города – 50(3/4) версты, волостного правления – 8 верст. Название от *кышлауш, кышлауч* (тат.) = зимовка. Земли – 1260 десятин. Дворов – 120. Жителей – 411 мужчин, 383 женщин татар магометан. Из них не живущих в деревне – 14 муж, 11 жен., уходят на продолжительные заработки – 10 мужчин. В селении находится магометанского духов. 8 мужчин, 8 женщин… Жители составляют Кошлоушское сельское общество. Живут бедно. Промыслы: пчеловодство – 2, – 60 рублей. Отхожий – по мелочной торговле 1, – 50 рублей»[4].

Сопоставив приведенные статистические данные, можно заключить, что за полвека численность населения в Кошлауче увеличилась на 200 человек.

---

[1] ГА РТ. Ф. 3. Оп. 2. Д. 25. Л. 205 об., 206.

[2] ГА РТ. Ф. 3. Оп. 2. Д. 179. Л. 2.

[3] Список населенных мест Казанской губернии. Выпуск I. Уезд Казанский / сост. член и секретарь Казанского губернского статистического комитета Н.Н. Вячеслав. Казань, 1878.

[4] Список населенных мест Казанского уезда с кратким их описанием / сост. действительный член казанского губернского статистического комитета Износков. Казань: Типография губернского правления, 1885.

В книге Износкова содержится информация о том, что 16 жителей деревни Кошлауч относятся к духовному сословию. Из духовного сословия были и предки Г. Тукая как по отцовской, так и по материнской линиям. По воспоминаниям единокровной сестры Г. Тукая Газизы Забировой, Габдулла родился в семье, в которой семь поколений предков по мужской линии были муллами[1].

Известно, что дед Тукая – Мухамметгалим (1802 – 1886) – при рождении внука еще исполнял обязанности деревенского муллы. О прадеде Тукая и о его (прадеда) отце известны только их имена: первого звали Шамсутдин, второго – Муртаза.

Близкие родственники Тукая со стороны отца – братья Мухамметгарифа (Шакирзян и Зариф) и его сестры (Газиза и Фаиза). Двоюродные братья и сестры – дети Газизы (Зухра и Фатима) [2] и Фаизы (Мухамметхади, Гульчира, Абдрахман). Сведений о троюродных родственниках не сохранилось.

Больше сведений о предках Г. Тукая по материнской линии. В родословной Тукая, составленной Закией Расулевой, указаны дед поэта – Зиннаттула, его прадед – Зайнельбашар, отец Зайнельбашара – Амирхан[3]. Марсель Ахметзянов, основываясь на сведениях, полученных от Нурании Хамидуллиной 11 августа 1982 года, указывает, что отцом Амирхана, был Тавкиль, отцом Тавкиля – мурза по имени Богдан[4].

Рафик Акманаев пишет, что Зиннатулла родился в деревне Козьмакты, расположенной на территории современного Пермского края в Бардымском районе. Он определяет и время, в которое

---

[1] *Зәбирова Г.* Тукай турында истә калганнар // Тукай турында хатирәләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1976. Б. 23.

[2] Двое других ее детей – Марзия и Губайдулла умерли еще до приезда Тукая в Уральск

[3] Казан утлары. 1986. № 4. Б. 110–111.

[4] М. Ахметзянов пишет о том, что в русских исторических источниках упоминаются мурзы Богдан Янгалычев и Богдан Енговатов, жившие в XVI веке. См.: *Әхмәтҗанов М.И.* Археографик экспедицияләр һәм Габдулла Тукай хатирәләрдә. Казан, 2015. Б. 97–98.

жил Богдан (1540–1560 гг.), а также годы жизни Зайнельбашара (1803–1853 гг.) и Амирхана (1769–1817)[1].

Близкие родственники Тукая по материнской линии – единокровные сестры и братья Мамдуды, рожденные от брака Зиннатуллы и его второй жены Латифы: Бибисаджида (1877–1956), Гандалиб (умерла во младенчестве), Гульчахра (1879/80–1938), Кашфелькабир (1885–1938), Кашфинур (1887 – 1919), Шамсемунир (1890–1914). Двоюродные родственники по материнской линии: Мухаммадвафиг, Масрура, Уммихания, Султанахмат, Фатимабика, Нурдида, Аклима (все – дети Саджиды); Ахат, Дияр, Гандалиб, Хава (дети Гульчахры); Нурания, Масгуда, Габдельфарт (дети Кашфелькабира).

В записи о рождении Тукая в деревенской метрической книге указаны имя ребенка – Габдуллазян; отца – Мухамметгариф сын Мухаммедгалима [2] и матери – Минсафа[3]. Принимая во внимание, что до революции в метрических записях не указывали фамилию ребенка (в записи о рождении указывалось только имя отца), уместен вопрос: «Откуда появилась фамилия Тукаев?».

Одноклассник Г. Тукая, Ярулла Моради, с которым поэт учился в медресе и одновременно в русском классе при медресе Уральска, приводит в своих воспоминаниях рассказ Тукая о первом дне в русском классе. По этому рассказу, Тукай, якобы, не смог назвать своей фамилии (потому что не знал, что означает это слово) и был вынужден уйти с урока, чтобы узнать у родственников имя своего отца, которого он тоже не помнил. Рассказ этот Тукай, по словам Я. Моради, завершил следующими словами: «Только в это

---

[1] *Акманаев Р.* «Туган илем Коҗамакты карьяседер…». Барда авылы, 2011. Б. 12, 66–67.

[2] В отдельных статьях, опубликованных после смерти Тукая, встречается имя «Гарифулла». См.: *Агиев Ф.* Мәрхүм шагыйребез Габдулла Тукаев тугърысында // Ак юл. 1913. № 3; *Баттал Г.* Шагыйрь Габдулла Тукаев // Йолдыз. 1914. 22 апреля.

[3] Сам поэт в мемуарах «Что я помню о себе» именует ее Мамдуда, как и большинство знавших мать Тукая современников, оставивших воспоминания о поэте.

время я, отыскав бумаги отца, узнал, что наша настоящая фамилия “Тукаевы” и стал подписываться “Тукаев”»[1].

В ЦПиМН ИЯЛИ АН РТ хранится документ, представляющий собой тетрадь небольшого формата, на обложке которой написано «Тетрадь для списывания ученика 1-го класса А.М. Тукаева». Часть текста (слово «Списывания», фамилия и инициалы – «А.М. Тукаева») написана рукой Тукая. В самой тетради содержатся тексты татарских народных песен, вероятно, переписанных, кем-то из учеников[2].

Хусаин Забиров (сын единокровной сестры Г. Тукая Газизы Забировой) в своей статье «“Тукай” – фамилия поэта или псевдоним?» («“Тукай” – шагыйрьнең фамилиясеме, псевдонимымы?»), опубликованной в журнале «Казан утлары», опровергает точку зрения М. Магдеева, согласно которой «Тукаев» это псевдоним поэта. О том, что «Тукаев» – это не псевдоним, а фамилия, по мнению Х. Забирова, свидетельствует запись, сделанная во время никаха его матери с Габдрахманом Забировым в 1893 году, в которой в качестве ее девичьей фамилии значится «Тукаева» [3].

Автор книги о Габдулле Тукае, И. Нуруллин, основываясь на преданиях стариков, пишет: «Откуда пошла фамилия Тукаевых, сказать с достоверностью трудно. Согласно одних преданий, которые дошли до нас от стариков, кого-то из далеких предков поэта звали Туктаргалием, а потому, дескать, после сокращения получилось Тукай. Другие связывают с именем Тукая название горы Тукый, которая находится близ Кошлауча»[4].

---

[1] *Муради Я.* Тукаев Уральскида // Тукай турында хатирәләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1976. Б. 34.

[2] См.: ЦПиМН ИЯЛИ АН РТ. Ф. 9, оп. 1, ед. хр. 21.

[3] См.: Казан утлары. 1981. № 12. Б. 176–177.

[4] *Нуруллин И.* Тукай. М.: Молодая гвардия, 1977. С. 9. Одно из возможных свидетельств происхождения фамилии поэта приводится в книге М. Ахметзянова: житель деревни Старая Юльба Габдельбар Рафиков сообщает, что, по словам Газизы Забировой (старшей сестры Г. Тукая), выходцы из рода Тукая имели прозвище «Тукый». См.: *Әхмәтҗанов М.* Указ. соч. С. 24.

Деревня Учили (Малые Верези), откуда родом мать Тукая, в конце XIX века входила в состав Ново-Кишитской волости Казанского уезда. Ранее эта деревня входила в состав Чекурчинской волости Казанского уезда.

Согласно ревизии 1834 года, в Малых Верезях проживало 27 семей с общим количеством жителей – 225 человек (111 лиц мужского пола и 114 – женского)[1].

По 9-ой ревизии (1850 год) в Малых Верезях проживало 29 семей с общим количеством жителей – 285 человек (135 – мужского пола, 150 – женского)[2], а по ревизии 1858 года в деревне проживало в общей сложности 292 человека (132 – мужского пола, 160 – женского)[3].

Согласно статистическим данным, приводимым в книге Износкова, в расположенной на берегу реки Ия по левую сторону Сибирского почтового тракта в семидесяти с половиной верстах от Казани деревне было 63 двора, в которых в общей сложности проживало 405 человек (191 – мужского пола, 214 – женского)[4].

Таким образом, за полвека численность населения Учили выросла на 180 человек.

По воспоминаниям родной сестры Мамдуды, Саджиды Хабибуллиной, Мухамметгариф часто заезжал в деревню Учили после поездок на воскресный базар в Арск, иногда с Мамдудой[5]. Со слов С. Хабибуллиной, однажды, увидев своего возвратившегося с Арского базара зятя в подпитии, Зиннатулла написал на обложке книги Мамдуды: «Может, доченька, разведешься с ним? Если разведешься, то я не стану тебя упрекать». В ответ на это Мамдуда написала стихотворение:

---

[1] ГА РТ Ф. 3. Оп. 2. Д. 33. Л. 108.

[2] ГА РТ. Ф. 3. Оп. 2. Д. 180. Л. 44.

[3] ГА РТ. Ф. 3. Оп. 2. Д. 308. Л. 1.

[4] Список населенных мест Казанского уезда с кратким их описанием / сост. Действительный член казанского губернского статистического комитета Износков. Казань: Типография губернского правления, 1885. В сведениях сообщается, что 5 человек (двое мужчин и трое женщин) были из семей духовного сословия.

[5] Г. Тукай турында Хәбибуллина Саҗидәнең биргән истәлекләре // Тукай – ядкярәрдә: 2 томда. Т. 1. Казан, 2015. Б. 66.

Разлучив нас,
Бросив нас в огонь (разлуки),
Не будет никакой пользы –
Ты это пойми, родной мой отец[1].

По воспоминаниям Саджиды, Мухамметгариф был «среднего роста, смуглый, голубоглазый, с большим носом, ... словоохотливым и острым на язык, любил наряжаться; носил набекрень каракулевую шапку»[2].

К сожалению, Габдулле не суждено было провести радостные детские годы в Кошлауче, где жили и ушли в иной мир семь поколений его предков. Когда будущему поэту исполнилось четыре с половиной месяца, скоропостижно (от внезапной болезни) в возрасте 44 лет умирает его отец[3].

После внезапной смерти Мухамметгарифа круглыми сиротами остались его дети от первой жены Гафифы (она скончалась 28 апреля 1885 года во время родов): тринадцатилетний Мухамметшариф (умирает от воспаления легких в 1890 году) и девятилетняя Газиза[4].

Таким образом, матери Г. Тукая (дочери имама деревни Учили Зиннатуллы Амирова, которая после смерти родной матери Бибикамили воспитывалась у мачехи – Латифы) ничего не остается, как вместе с грудным ребенком вернутся в отчий дом в деревню Учили.

В воспоминаниях Газизы Забировой говорится: «Когда умер отец, Габдулла был пятимесячным младенцем. Мне же уже исполнилось восемь. После смерти отца я прожила одну зиму с матерью Габдуллы. Она смотрела за мной как за родной. Однако весной того же года жена Шакирзяна-абый (младшего брата отца) –

[1] См.: *Укмасый М*. Сайланма әсәрләр. Казан, 1958. Б. 112.

[2] Г. Тукай турында Хәбибуллина Сәҗидәнең биргән истәлекләре. Б. 67.

[3] Отметим, что ко времени смерти Мухамметгариф уже 22 года имел звание указного муллы.

[4] После смерти Мухамметгарифа были назначены опекуны Газизы: односельчане Гайнулла-карт и Мухлиса-абыстай. Очевидно, что дед Мухамметгалим, которому на тот момент уже исполнилось 84 года и который к тому времени уже ослеп и был освобожден от исполнений обязанностей имама мечети, уже не мог взять на содержание оставшихся сиротами внуков. Впрочем, вскоре и он умирает, пережив своего сына всего на три с половиной месяца.

Хаерлебанат-жинги, – настроив против нее, взяла меня к себе. Не могу понять, зачем я им понадобилась. Жили они бедно, и, возможно, позарились на подаяния, которые мне приносили. Я очень пожалела о том, что переселилась к ним»[1].

Некоторое время (приблизительно, с весны 1887 года по двадцатые числа декабря 1888 года) Мамдуда с грудным младенцем жила в доме отца, что, учитывая суровый характер мачехи Латифы, было совсем нелегко. Перед семьей встает вопрос: как устроить будущее дочери и ее маленького сына? Зиннатулла и Латифа решают выдать Мамдуду замуж.

В те годы, выдавая замуж или женя своих детей, представители татарского духовенства стремились найти им пару из своего же сословия. Как пишет по этому поводу И. Нуруллин: «Муллы были тесно связаны друг с другом и составляли крепкое сословие. Эти сословные связи закреплялись и внутрисословными браками. Для овдовевших жен мулл быстро находили замену... Неужели оставят без внимания дочь уважаемого хазрета, молодую и красивую вдову известного в округе муллы Гарифа!»[2]. Вернувшуюся в Учили Мамдуду вскоре выдают замуж за 69-летнего муллу деревни Починок Сосна Мухамметшакира[3]. В записе о никахе, прочитанном 22 декабря 1888 года указано: «Состоялся никах между Мамдудой, дочерью Зиннатуллы, имама деревни Малые Верези Ново-Кишитской волости Казанского уезда, и муллой деревни Сосна Малмыжского уезда, Мухамметшакиром, сыном муллы Файзуллы. Жениху 40 лет, невесте – 23 года»[4]. За Мамдуду Мухамметшакир заплатил калым в размере 30 рублей.

---

[1] Тукай – ядкярлəрдə. Т. 1. Б. 124.

[2] *Нуруллин И.* Указ. соч. С. 14.

[3] Мухамматшакир родился в деревне Мундеш и, как и Мухаметгариф, окончил Кшкарское медресе.

[4] *Якупов Р.* Архивтагы язулар ни сөйли // Казан утлары. 1976. № 3. С. 147. Принимая во внимание сохранившиеся в архиве Балтасинского ЗАГСа сведения о смерти Мухамметшакира 3 декабря 1916 года в возрасте 97 лет, можно заключить, что сделавший запись о никахе мулла Зиннатулла значительно «омолодил» своего зятя (в 1888 году Мухамметшакиру должно было быть 69 лет).

Когда Мухамметшакир сватал Мамдуду, она не скрывала, что у нее есть маленький ребенок. Однако, надо полагать, ей было неловко сразу же привезти Габдуллу в дом мужа, ведь у него в Сосне есть две дочери, и неизвестно, как примут ребенка в новой семье. Вот почему Мамдуда принимает непростое для себя решение: на время отдать Габдуллу на содержание старухе Шарифе.

В мемуарах «Что я помню о себе» Тукай относит начало своего проживания у бедной деревенской старухи примерно к двадцатым числам декабря 1888 года (по март-апрель 1889 года). Вряд ли не достигший к тому времени трехлетнего возраста Тукай мог в подробностях сохранить в памяти проведенное в доме Шарифы время. В своих воспоминаниях поэт опирался на слова односельчан, которые по каким-то причинам недолюбливали старуху Шарифу[1]. Сам же поэт, замечая, что не знает, как протекала его жизнь у этой старухи, пишет: «Старухи и женщины, помнившие мои детские годы, ныне рассказывают мне, до чего дурно обходилась со мной моя воспитательница»[2]. С их слов, маленький Габдулла «зимними вечерами босиком, в одной рубашонке» выходил на двор, а возвратившись, долго дожидался, когда откроют дверь («ведь зимой распахнуть дверь деревенского дома не то что детям, но и взрослым доставляет немалое усилие и труд»), пока, как пишет поэт в своих воспоминаниях, его ноги «не примерзали ко льду». «Старуха же, – продолжает Тукай, – убежденная в своем “милосердии” – “не подохнет, приблудыш!” – впускала меня под крики и брань, когда ей вздумается»[3].

---

[1] Во время одной из бесед М. Ахметзянова с жителем деревни Старая Юльба (время беседы датируется 28 июля 1983 года) Габдельбаром Рафиковым последний высказался по поводу отношений между жителями деревни Кошлауч: «В Кошлауче проживали выходцы из четырех родов, которые не могли ужиться между собой. Между ними постоянно происходили стычки. Поэтому деревню Кошлауч называли «Кушылмаган Кошлауч» (в смысле: «Разрозненный Кошлауч». – *З.Р.*). См.: *Әхмәтҗанов М.* Указ. соч. Б. 24–25.

[2] *Тукай Г.* Что я помню о себе. С. 155.

[3] Там же. С. 155.

Долгое время в литературе о Тукае не было никаких других сведений о Шарифе[1]. Недавно, во время изучения метрических записей деревни Кошлауч, нами была обнаружена одна запись, сделанная в 1895 году. В ней бывшим на тот момент имамом мечети Кошлауч Габделхаиром сделана запись о смерти от старости в возрасте 77 лет женщины по имени Шарифельджамал (дочь Бикмухаммеда)[2]. Возможно, что это и есть та самая старушка Шарифа, у которой непродолжительное время прожил во младенчестве Г. Тукай.

Переехав в Сосну, Мамдуда не переставала думать об оставшемся на попечении Шарифы сыне[3] и через некоторое время с осторожностью заговорила о возможности взять Габдуллу в семью мужа. С пониманием отнесясь к переживаниям Мамдуды,

---

[1] Только в воспоминаниях Камалетдина Хисамутдинова говорится о том, что «…у живущего по соседству Гиззатуллы Урманая женой была Шарифа-карчык, которую многие не любили из-за ее характера». «У них, – отмечает К. Хисамутдинов, – была единственная дочь, сыновей не было. Этот Гиззатулла был нашим соседом. Вот они, решив взять на воспитание ребенка, и привезли к себе Тукая. Это было зимой... Эту старушку многие недолюбливали» (См.: Тукай – ядкярләрдә. Т. 1. С. 180).

[2] ГА РТ. Ф. 204. Оп. 177. Ед. хр. 491. С. 356.

[3] По словам З. Расулевой, Мамдуда излила свои душевные страдания в стихотворении:

В саду поет соловей,
Зачем он поет, махая крыльями?
Он поет о том,
Что я плачу от тоски по своему дитю.
Зачем поет соловей?
Он поет, увидев,
Что я разлучилась со своим дитем.
Зачем поэт соловей в вечерний час?
Он поет потому,
Что глаза мои полны слез.
Зачем поет соловей, кручинясь?
Он поет, увидев
Как я плачу, тоскуя по дитю.

См.: *Рәсулева З.* Тукай эзләреннән // Шәһри Казан. 1999. 23 и 30 июля.

Мухамметшакир соглашается забрать ребенка из Кошлауча и привезти его в Сосну[1].

«Пока я жил у этой старухи, – пишет Г. Тукай о своем переезде из Кошлауча в Сосну, – мать моя, видимо, уже освоилась в доме мужа и в один прекрасный день прислала за мной упряжку лошадей, с тем, чтобы забрать меня к себе, в Починок Сосну. Эти лошади и увезли меня в Сосну. Более того: видимо, когда я садился в повозку и стал отъезжать, в моём младенческом сознании произошло какое-то прояснение, так что мне до сих пор кажется, что я помню, как ехал я на лошадях в Сосну и в каком бескрайнем и радостном мире ощущал себя тогда, и какой удивительный свет разливался у меня перед глазами»[2].

Если судить по воспоминаниям Тукая («Но счастье моё длилось не слишком долго»), то можно заключить, что его жизнь в Сосне в самом деле была счастливой: Шакир мулла живет в достатке, рядом – родная мать, да и отчим не чуждается пасынка[3]. Однако это счастье было недолгим: 18 января 1890 года, в возрасте 26 лет, Мамдуда внезапно умирает «то ли от родов, то ли от побоев Шакира муллы, а может, от того и другого вместе»[4]. В воспоминаниях Саджиды Хабибуллиной есть информация о том, что Мухамметшакир написал Зиннатулле письмо с известием о болезни Мамдуды, которое не дошло до адресата. Спустя какое-то время Зиннатулла с намерением проведать дочь с зятем сам приезжает в Сосну, где и узнает о смерти дочери. Зиннатулла, тяжело переживавший смерть Мамдуды, написал скорбные стихи:

---

[1] См. об этом в воспоминаниях Хабибуллиной Саджиды // Тукай – ядкярләрдә. Т. 1. Казан, 2015. Б. 61.

[2] *Тукай Г.* Что я помню о себе. С. 155.

[3] Известный татарский поэт и прозаик А. Файзи в своем романе «Тукай» пишет, что жизнь Тукая в Сосне не была уж такой счастливой. В его художественной версии Тукай поначалу жил в отдельной сумеречной комнатенке с плохо видящей бабушкой, отчим лишь изредка заглядывал в нее, не обращая на маленького Тукая никакого внимания, а Мамдуда, не могла часто заходить к сыну, потому что постоянно была занята работой.

[4] *Нуруллин И.* Тукай. М.: Молодая гвардия, 1977. С. 14. В метрической книге в качестве причины смерти указано расстройство кишечника.

Здесь могила нашей дочери;
Веющие в мире ветра превратили ее прекрасное тело в прах.

Она была очень разумной, имя ее было Бибимамдуда;
Она очень любила слушать всевозможные наставления.

Почему же, о Всевышний, она мало вкусила от жизни, почему
оборвалась ее жизнь?
Я сам не смог вдоволь наглядеться на нее, она была для меня
словно сон.

Птица моей души выпорхнула из клетки тела,
Льются слезы, что мне делать, не могу заснуть.

Как же печально, что жизнь ее оборвалась
Ее чистое тело ушло из мира[1].

Это не единственный пример поэтического творчества Зиннатуллы. В книге «Родная сторона моя – деревня Козьмакты…» («Туган илем Кожамакты карьяседер…») Р. Акманаев сообщает о том, что окончивший Кшкарское медресе Зиннатулла написал в стихах о своем роде:

Нарекли меня, бедного, именем Зиннатулла,
Жил я в Усинской стороне.
Родина моя – деревня Козьмакты,
В Пермском крае на дороге в Усу.
Отца нашего звали Зайнельбашар,
Деда – Амирхан ибн Амир[2].

М. Ахметзянов на основе изучения рукописей и печатных изданий, принадлежавших Зиннатулле Амирову, приходит к выводу о его широком кругозоре: дед Г. Тукая интересовался народной и восточной медициной, мусульманским правом, религиозной и восточной литературой. «В рукописях, – пишет М. Ахметзянов, – есть тексты, написанные на арабском, персидском, старотатарском языках. Есть сборники хадисов, списки читаемых в татарских медресе книг: “Тухватель-мулик”, “Тафсире Кутб”, “Тафсире Казый”,

[1] См.: ЦПиМН. Ф. 9, оп.4, ед. хр. 138-7.

[2] См.: *Акманаев Р.* «Туган илем Кожамакты карьяседер...». Барда авылы, 2011. Б. 68.

“Рисаляи мауляви аль-Габаин”, десятки копий произведений татарской литературы, таких, как “Марсия дамеллы Фахретдина Нурлатый”, “Марсия Исмагиля Кшкарый”, “Рисаляи саясат”, “Гаджаибель-махлюкат”. Они помогают представить уровень образованности Зиннатуллы, его идейно-эстетические взгляды. Опираясь на них (рукописи и книги), мы можем заключить, что Зиннатулла Амиров знал богатую литературу татарского народа и историю общественного движения, а также был хорошо осведомлен по культуре восточных народов, хорошо знал мусульманское законодательство»[1]. Не удивительно, что хорошо знавший татарскую и восточную литературы дед Г. Тукая и сам сочинял стихи.

Смерть матери отчетливо врезалась в память Г. Тукая, о чем он пишет в своих воспоминаниях: «вдруг почувствовав, что люди уносят тело моей матери, я, босой, без шапки, с отчаянным рёвом пролез под воротами и потом долго бежал за процессией, крича: “Верните маму, отдайте маму!”»[2].

После смерти Мамдуды, Зиннатулла забирает неродного для Мухамметшакира Тукая в Учили (Р. Якупов считает, что это могло произойти в феврале-марте 1890 года[3]). Оставшегося круглым сиротой Габдуллу в Учили встретили без особой радости. Жизнь многодетной семьи Зиннатуллы была нелегкой. Вспоминая о своем приезде в Учили, Тукай писал: «Среди шести голубков неродной бабушки я был галчонком: плакал – некому было утешить, норовил приласкаться – некому было приголубить, хотел поесть, попить – некому пожалеть – все отталкивали да отпихивали.

Бедность в этом доме, должно быть, дошла до такой ужасной крайности, что мне до сих пор помнится, как дед приносил из соседних, более благополучных деревень корки хлеба.

Так и жили. В доме у дедушки я переболел кучей разных болезней, в том числе оспой, и ослаб донельзя»[4].

По воспоминаниям Тукая, единственным человеком, кто проявлял добрые чувства к нему, была старшая дочь Саджида:

---

[1] *Әхмәтҗанов М.* Указ. соч. С. 42.

[2] *Тукай Г.* Что я помню о себе. С. 159.

[3] *Якупов Р.* Указ. соч. С. 148.

[4] *Тукай Г.* Что я помню о себе. С. 161.

«С особым чувством берегу я памяти об упомянутой Саджиде апе: она единственная жалела, ласкала меня тайком от неродной моей бабушки, а если та заставала её возле меня, то напускала на себя такой вид, будто ей до меня и дела нет.

С тех давних пор так и осталась она в моей памяти ангельским существом. Только подумаю о ней, как уже будто вижу её светлым, беспорочным ангелом»[1]. О сохранившемся у поэта чувстве благодарности к Саджиде свидетельствуют и некоторые написанные им из Уральска письма. В одном из них поэт пишет: «Добрая моя сестра! Я и на том свете не забуду того добра, которое я видел от тебя в детстве и вижу сейчас. После того, как моя мать ушла в мир иной, в дедовском доме ты была единственной, кто проявлял ко мне сострадание»[2].

Испытывавший (несмотря на статус муллы) большую нужду Зиннатулла в неурожайный 1891 год был вынужден отправить маленького Тукая в расположенную в 60 км от Учили Казань в надежде, что кто-нибудь возьмет ребенка на содержание. В воспоминаниях самого Тукая нет никакой информации ни о времени, когда его отправили в Казань, ни о ямщике, которому поручили отвезти и отдать ребенка на содержание. В воспоминаниях других лиц упоминается Гильфан Сабитов (?–1936)[3].

Сам Тукай не пишет в подробностях о своей отправке в Казань, ограничиваясь только одним предложением: «И вот однажды дедушка, должно быть, по совету неродной бабушки, усадил меня в повозку одного училинского ямщика и проводил в Казань»[4].

В своей статье «Тукай в Учили»[5] учитель татарского языка и литературы училинской средней школы Фархат Зиятов, основываясь на рассказах деревенских старожилов – Минлекамал-эби и Джигангир-бабая – утверждает, что Тукая не отправляли в Казань спонтанно и в спешке. «Ямщик», который отвез Тукая в Казань был

---

[1] *Тукай Г.* Что я помню о себе. С. 161.

[2] ЦПиМН. Ф. 9, оп. 2, ед. хр. 10. Письмо датировано 1903 годом.

[3] В воспоминаниях односельчанина Джигангира Гильмутдинова сообщается, что Гильфан Сабитов родился в 1850-е гг. и скончался в 1930-е. См.: *Әхмәтҗанов М.* Указ. соч. С. 10.

[4] *Тукай Г.* Что я помню о себе. С. 161.

[5] Шәһри Казан. 2016. 18 октября; Казан утлары. 2011. № 4. С. 120–123.

никто иной, как мелкий торговец Гильфан, который ездил в Казань для сбыта различной сельхозпродукции[1]. В Казани Гильфан, якобы, останавливался у одного бездетного богача по имени Ахмат, которому во время очередного приезда он и рассказал о сироте из рода муллы. Этот богач, якобы, выказал желание взять ребенка на содержание, и Гильфан, вернувшись в Учили, рассказал об этом Зиннатулле. Посоветовавшись с близкими, Зиннатулла решается отправить внука в Казань, однако, богача, якобы, не оказывается дома (он вместе с женой отправляется в другой город), а оставшаяся присматривать за домом служанка не соглашается без ведома хозяина оставить ребенка. Приехавший по торговым делам Гильфан оказывается вынужденным отправиться на Сенной базар вместе с Тукаем, о горькой судьбе которого он рассказывает собравшемуся на базаре люду. Вот здесь-то и появляется Мухамметвали, который забирает ребенка с собой в Новотатарскую слободу. Как полагает Ф. Зиятов, Гильфан не кричал на весь базар «Кто возьмет ребенка на содержание?».

Еще одна версия этого события была записана Мухаммадом Гали в 1944 году со слов современника Тукая, жителя деревни Учили Минхаджа Юзлекаева (он на 9 лет старше Тукая): «По поручению старого муллы, моя мать по имени Зулейха отправилась в Казань, чтобы найти кого-то из состоятельных людей, кто согласился бы взять ребенка на содержание. Позднее, наняв возницу, она сама привезла его в Казань и оставила на содержание одному богачу»[2].

Живя в доме Мухамметвали и его жены Газизы[3], Тукай впервые знакомится с жизнью большого города. В книге З. Расулевой «По следам Тукая» приводятся воспоминания Камили Аитовой. Со слов ее матери, Шамсутдиновой Гайниджамал (1884–1968):

---

[1] Во время экспедиций М. Ахметзянова один из информантов, Кадыр Курамшин, охарактеризовал этого Гильфана так: «Гильфан был человеком суровым. Высокомерный, он и своей семье не давал житья». См.: *Әхмәтҗанов М*. Указ. соч. Б. 16.

[2] Эти воспоминания не были включены в изданные в 1960, 1976 и 1986 гг. книги воспоминаний о Г. Тукае.

[3] Дом, в котором жили Мухамметвали с женой, располагался в местечке Ново-Татарской слободы, известном как «Степанова гора».

«Газиза (жена кустаря Мухамметвали) очень любила Тукая. Он был ухожен и опрятно одет. На нем всегда были белая рубашка, черный безрукавный камзол, брюки, красивый каляпуш»[1].

О жизни маленького Тукая в семье приемных родителей в Казани его старшая сестра, Газиза Забирова, писала: «Я жила в услужении у моей тетушки Хадичи, родной сестры матери... В один из дней я, наскоро собрав кое-какие вещи, пошла к Габдулле. По дороге купила яблок. Жена Мухамметвали со словами “Пришла твоя сестра”, гостеприимно встретила меня, напоила чаем... Я очень обрадовалась, увидев, что он (Габдулла) живет хорошо»[2].

К сожалению, счастливое время в семье приемных родителей длилось недолго. «У Мухамметвали с Газизой, заменивших мне отца с матерью, – вспоминает Тукай, – я прожил уже года два или около этого, как вдруг они оба враз захворали»[3].

В воспоминаниях Газизы Забировой приводится другая причина возвращения Тукая к деду Зиннатулле: «Мухамметвали и его жена Газиза прослышали, что у отца Тукая, якобы, есть родной старший брат, любитель выпить. Он, якобы, намеревается забрать у них Тукая, как только тот немного подрастет. Якобы, впечатлившись этими слухами и, очевидно, испугавшись, что ребенка в конце концов у них отнимут, они (Мухамметвали и Газиза), вернули ребенка деду»[4].

Точно не известно, когда Гильфан вновь привез Тукая в Учили. Это могло произойти до весны 1892 года. Большая семья Зиннатуллы вряд ли могла обрадоваться возвращению Тукая: «Можно представить себе, как отнеслись к моему возвращению в семье дедушки, где были уверены, что избавились от меня навсегда»[5]. В очередной раз перед семьей Зиннатуллы встал вопрос

---

[1] *Рәсулева З.* Указ. соч. С. 19.

[2] Тукай – ядкярләрдә. Т. 1. Б. 117. Очевидно, что Газиза, занятая на работе в доме у сестры матери, не могла часто навещать Тукая. Зимой 1892 года Газизу отправляют в Уральск, а спустя два года в Уральск привозят и самого Габдуллу.

[3] *Тукай Г.* Что я помню о себе. С. 165. Тукай ошибается: в действительности он прожил в семье Мухамметвали с середины 1891 года по весну 1892.

[4] Тукай – ядкярләрдә. Т. 1. Б. 116.

[5] *Тукай Г.* Что я помню о себе. С. 165.

о том, куда пристроить ребенка. Отказавшись от идеи еще раз отвезти его в Казань, в семье Зиннатуллы принимают решение найти приемных родителей поблизости, в одной из окрестных деревень.

«ИМЕННО В КЫРЛАЕ ВПЕРВЫЕ ОТКРЫЛИСЬ У МЕНЯ ГЛАЗА НА МИР...»

Деревня Новый Кырлай (Яңа Кырлай), расположенная в верхнем течении реки Ия (правого притока Казанки), была основана в первой половине XVIII века.

Известно, что еще во времена Булгарского ханства на Алатской дороге существовала деревня, называвшаяся Кырлай. После падения Казанского ханства население этой деревни, чтобы избежать насильственной христианизации, вынуждено было оставить родные места и обосноваться неподалеку от Сибирского тракта (за деревнями Нижняя Метески и Верхняя Метески) на берегу реки Ия, в местности, богатой лесами и широкими полями.

По всей вероятности, село Новый Кырлай было основано переселенцами из деревни Кырлай, сведения о которой имеются в «Писцовой книге Казанского уезда 1602–1603 годов»:

«Деревни Крылай за служилыми татары в поместье вопче с ясачною чювашею.

А в ней служилых.

Таквель Алкеев; оклад его 4 рубли с полтиною; поместье за ним жеребей, что был отца его. А на его жеребей: двор помещиков; пашни паханные – 14 четвертей с осьминою да перелогом – 5 четвертей, да лесом поросло – 5 четвертей; и всего – пашни и перелогом и лесом поросло – 24 четверти с осьминою в поле, а в дву по тому ж, сена меж поль и по заполью – 200 копен; лесу дубровы пашенные – 15 десятин.

В той же деревне в порозжих землях жеребей, что был за служилым татарином за Чепаем Ходяковым. А на его жеребей: место дворовое; пашни паханные – 14 четвертей с осьминою да перелогом – 5 четвертей, да лесом поросло – 5 четвертей; и всего – пашни и перелогу и лесом поросло – 24 четверти с осьминою

в поле, а в дву по тому ж сена меж пашен и по заполью – 200 копен; лесу дубровы пашенные – 15 десятин.

И всего в деревне Крылай за служилыми 2 жеребья, один в порозжих землях, а в них: двор помещиков да место дворовое; пашни паханные – 29 четвертей да перелогом – 10 четвертей да лесом поросло – 10 четвертей; и всего - пашни и перелогом и лесом поросло – 49 четвертей в поле, а в дву по тому ж: сена – 400 копен; лесу дубровы пашенные – 30 десятин.

В деревне же Крылай за ясачною чювашею за 8-ю дворы: пашни, перелогу и лесом поросло – 244 четверти в поле, а в дву по тому ж; сена меж поль и по заполью – 1600 копен; лесу дубровы пашенные – в длину на версту, и поперег на пол-версты, а инде больши, а инде меньши»[1].

По документам ревизии 1834 года, в деревне Новый Кырлай Кишитской волости Казанского уезда проживало 9 семей с общим количеством крестьян – 80 (37 лиц мужского пола, 43 – женского)[2].

По 9-ой ревизии (1850 год) в Новом Кырлае проживало уже 28 семей с общим количеством жителей – 232 человека (120 – мужского пола, 112 – женского)[3].

Когда Тукая привозят в Кырлай, обязанности муллы в деревенском приходе исполнял Фатхерахман Губаев (1857–1937), вошедший в историю как первый учитель поэта.

По воспоминаниям Нафисы Ахметшиной (1862–1947)[4], именно она, видя, как нелегко приходится маленькому Габдулле в семье Зиннатуллы, предложила своему соседу в Кырлае – крестьянину Сагди (похоронившему недавно своего единственного сына) – взять маленького Габдуллу на воспитание. Живущие в относительном достатке Сагди и его жена Зухра решают взять ребенка (не последнюю роль в этом решении, очевидно, сыграло и благородное происхождение Габдуллы, который и по отцовской, и по материнской линиям

---

[1] Писцовая книга Казанского уезда 1602–1603 годов. Публикация текста. Казань, 1978. С. 193.

[2] ГА РТ. Ф. 3. Оп. 2. Д. 26. Л. 119.

[3] ГА РТ. Ф. 3. Оп. 2. Д. 179. Л. 12.

[4] Нафиса Габидулловна Ахметшина – жительница деревни Новый Кырлай. Родилась в деревне Учили. Была дружна с матерью Г. Тукая Мамдудой.

был потомком мулл), чтобы «было кому после смерти похоронить их (Сагди и его жену – Зухру. – *Г.Х.*) с молитвой»[1].

Сагди увозит Тукая из дедовского дома в деревне Учили в середине июня 1892 года. В некоторых воспоминаниях, в частности, Халилрахмана Губайдуллина, указано, что Тукая привозят в Кырлай в 1894 году[2], но эта информация не соответствует действительности.

Р. Якупов, основываясь на архивных документах, доказывает, что Тукая привозят в Кырлай в 1892 году[3].

Сагди-абзый (Сагдетдин Шамсутдинович Салихов, 1837–1904) был государственным крестьянином деревни Кырлай. В это время его семья состояла из четырех человек (включая его самого): жены Зухры[4], старшей дочери Сабиры (1869–1892), младшей – Саджиды (1879–1894). Сын по имени Садретдин умер за два года до приезда Тукая – в 1890 году.

В некоторых воспоминаниях, говорится о том, что в Кырлай Габдуллу привезли Нафиса Ахметшина и Зухра[5], в других – о том, что до Кырлая его провожала Саджида[6]. Сам же Тукай в своей автобиографической повести пишет, что в Кырлай его привез Сагди-абзый: «Вышел я из дедовского дома, взобрался на арбу Сагди абзый. Дедушка с бабушкой (должно быть, из одного лишь приличия перед Сагди абзый) вышли проводить меня. Да ещё крутились возле повозки, теша своё любопытство, босоногие мальчишки.

Лошадь тронулась, и мы с Сагди абзый поехали. “Вот сейчас приедем мы с тобой домой, в Кырлай, твоя мать, поди, уже вышла

---

[1] Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 24. Во время археографических экспедиций один из информантов – Нурания Хамидуллина (Амирова) – сообщила, что Сагди-абзый взял Тукая для того, чтобы получить земельный надел. См.: *Әхмәтҗанов М.* Указ. соч. С. 13.

[2] *Гобәйдуллин Х.* Кырлайга килгәндә /Тукай турында хатирәләр. Б. 9.

[3] *Якупов Р.* Архивтагы язулар ни сөйли // Казан утлары. 1976. № 3. Б. 150.

[4] Зухра (Бибизухра) Габдельхаликова.

[5] Нәфисә Әхмәтшина истәлекләре // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. Т. 1: Б. 24–25.

[6] Г. Тукай хакында Хәбибуллина Саҗидәнең биргән истәлекләре // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. Т. 1: Истәлекләр, мәкаләләр, тәгъзияләр, телеграммалар. Казан: Җыен, 2015. Б. 63.

встречать нас, дожидается. А молока, катыка, хлеба у нас хватает, Бог даст, будешь есть вволю", – тешил он меня в дороге счастьем, до которого оставалось каких-нибудь две-три версты. Меня переполняла радость от его доброты и душевности, по которым я так стосковался»[1].

У ворот дома, находящегося неподалеку от околицы, их, как и обещал Сагди, дожидалась его жена (а для Тукая – новая мама) Зухра.

Приветливо встретив и хорошо накормив Габдуллу, Зухра отпускает его на улицу, где уже собралась прознавшая о том, что Сагди привез нового мальчонку, деревенская ребятня. О первой встрече Тукая с деревенскими детьми вспоминает Сафа Мухаметшин, впоследствии учившийся вместе с будущим поэтом: «Прослышав, что Сагди-абзый привезет на воспитание из другой деревни мальчика, я вместе с деревенскими мальчишками отправился посмотреть на него. Он был бледным, маленького роста, очень худым, сухопарым мальчиком, одетым несколько по-городскому. С первого взгляда он мне понравился. Я очень быстро подружился с ним»[2]. Конечно, не все дети так же приняли Габдуллу: от их взгляда не скрылись ни оспины на его лице, ни бельмо на глазу (оно, очевидно, и стало причиной прозвища, которым деревенская детвора наградила Тукая – «кривой»).

Первое лето, проведенное Габдуллой в Кырлае, было беззаботным: он играет с деревенскими мальчишками, купается с ними в расположенной за гумнами маленькой речушке, ловит там штанишками и рубашками мелкую рыбешку. «Прожил я здесь примерно с месяц, и наступило время жатвы, – пишет в своих воспоминаниях Г. Тукай. Отец с матерью и обе сестры каждый день ходили в поле.

Я в поле не ходил. Целыми днями бегал с друзьями по деревне, валялся на лужайках. Иногда, бывало, между играми захочется поесть, и я бегу скорей домой, пролезаю в боковое окошко в избу и принимаюсь уплетать картошку в мисочке с куском хлеба, которые оставляла для меня мать»[3].

[1] *Тукай Г.* Что я помню о себе. С. 167.

[2] Тукай турында истәлекләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. Б. 12.

[3] *Тукай Г.* Что я помню о себе. С. 171.

Однако вскоре в дом Сагди нагрянула беда: умирает его дочь Сабира[1]. По архивным сведениям, приведенным Р. Якуповым: «Дочь Сагди Бибисабира умерла 30 июня в возрасте 23 лет … и похоронена на кладбище деревни Кырлай»[2]. По воспоминаниям Тукая, суеверная мать восприняла смерть Сабиры как наказание за то, что они приютили ребенка-сироту.

С наступлением осени и окончанием уборки хлебов вольготная жизнь Габдуллы закончилась: приемные родители стали брать его на уборку картофеля[3].

Той же осенью Габдуллу отдают учиться жене Фатхерахман-хазрета Магруйбикэ-абыстай. Сын хазрета, Халилрахман, так вспоминал об этом: «Осенью тетка Зухра привела его (Тукая. – *Г.Х.*) учиться к маме. До этого и я еще не учился. В этом году мы с Габдуллой стали брать уроки у мамы вместе с девочками. Каждое

---

[1] Об этом трагическом событии Тукай вспоминает так: «Однажды заигрался я до самого вечера, прихожу домой, а дома вижу: все расстроены, мрачны. “С чего бы это?” – задумался я, и тут Сабира апа вдруг вспрыгнула с пола на нары, заметалась, точно бешеная, ничего не видя и не чувствуя, при этом глаза её были страшно выпучены. Мне сказали, что в неё “вселился бес”.

В эту ночь никто в доме не спал. Я один не выдержал – вышел во двор и уснул в арбе.

Под утро, когда уже рассветало, до меня донеслось: “Вставай, вставай! Сабира апа твоя померла, а ты всё спишь”.

Я открыл глаза – передо мной стояла мать» (См.: Тукай Г. Что я помню о себе. С. 173).

[2] *Якупов Р.* Архивтагы язулар ни сөйли // Казан утлары. 1976. № 3. Б. 150.

[3] «Теперь мне уже было не до игр, – пишет Тукай в своих воспоминаниях, – я должен был ссыпать в мешки выкопанную картошку. Со своей обязанностью я справлялся хорошо.

Уже давали о себе знать осенние холода, а я всё ещё ходил босиком. Когда у меня мерзли ноги, я садился и засыпал их землёй.

Однажды, когда я сидел зарыв ноги в землю и перебирал картофель, хромая Саджида нечаянно всадила мне в ногу лезвие лопаты.

Рана оказалась глубокой, я вскочил, отбежал в сторону, сел, не в силах сдержать слёзы, а потом засыпал рану землёй и снова принялся за дело; однако теперь, как бы ни мёрзли ноги, зарывать их в землю я уже боялся». См.: *Тукай Г.* Что я помню о себе. С. 175.

утро его приводила к нам опирающаяся на палку хромая сестра Саджида»[1].

Здесь Тукай принимается за усвоение книги «Иман шарты» («Основа веры»[2]), представляющей собой написанное по-арабски собрание молитв. Им предшествует арабская азбука (дети сначала заучивают буквы, а затем – молитвы).

Одно из самых ярких впечатлений детства в его душе оставил деревенский Сабантуй. «В самый день Сабантуя, – вспоминает поэт, – меня разбудили очень рано и дали в руки небольшой мешочек, чуть побольше кисета. С этим мешочком я и пошёл по деревне.

Сельчане и без того просыпаются рано, а сегодня, в праздник, народ уже спозаранку был на ногах и, к кому ни загляни, все были готовы встретить тебя с открытой душой и ласковым словом.

И в каждом доме, к кому бы мы ни заходили, хозяева отличали меня от других мальчишек как осиротевшего сына муллы и одаривали не только конфетами и парой пряничков, но ещё и крашеным яичком.

Мой мешочек быстро наполнился праздничными угощениями, и я вернулся домой. Другие мальчишки, кажется, ещё продолжали ходить»[3].

По словам современников, маленький Тукай запомнился им как чуткий, находчивый и обладающий чувством юмора ребенок. Если в деревне случалось какое-то необычное происшествие, то он, бывало, сочинял баит или такмак и распевал их по деревне.

Незадолго до прихода весны в семье Сагди произошло долгожданное событие: родился мальчик, которого, как и первого умершего во младенчестве сына нарекали именем Садретдин. Заботы о маленьком брате не обошли стороной и Тукая: сам еще ребенок, он присматривает за младенцем, когда мать занята работой по дому. Когда же наступило время жатвы, Тукая брали с собой в поле – нянчиться с Садри.

Друживший с Тукаем в те годы Халилрахман (мать которого, как и приемная мать Тукая, в том же году родила сына) вспоминал об этом так: «Тетушка Зухра, положив своего малыша

[1] Тукай турында истәлекләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. Б. 15.

[2] Книга, по которой до революции обучали детей письму.

[3] *Тукай Г.* Что я помню о себе. С. 179.

в двухколесную коляску, отдавала его под присмотр Габдулле, моя же мама наказывала мне смотреть за братиком, которого укладывали в сплетенную из прутьев четырехколесную коляску. В летние дни мы катали по улице этих младенцев и никак не могли оставить их, чтобы беззаботно играть»[1].

С наступлением осени Габдуллу отдают в медресе. Сначала его обучением занимается хальфа Хабри (Хабибрахман Губаев). Вспоминая о времени учебы Тукая в кырлайском медресе, он говорил: «Тукай был очень маленьким, когда начал ходить в медресе. Сначала его обучением занимался я. Только потом он перешел к мулле. Он был очень смышленый, обладал хорошей памятью. По характеру – спокойный. Я не помню, чтобы он занимался различными шалостями с другими детьми. Если проказникам или не приготовившим уроки крепко доставалось от меня, то его (Тукая) я даже пальцем не тронул. Сначала он ходил на учебу из дома, затем стал оставаться на ночь. Если не знал урока, то плакал от стыда»[2].

Об успехах Тукая в учебе вспоминает и учившийся с ним Ахун Сабирзянов (1886 – 1960): «Он (Тукай – *Г.Х.*) не был похож на деревенских детей, очень худым и сухопарым мальчиком. Был на удивление способным к учебе. Уже в первую зиму, освоив книгу «Хафтияк»[3], он принялся за Коран, превзойдя славившихся своими способностями в учебе Гарифа Заббарова и Аглиуллу Халиуллина и обогнав мальчишек, которые начали учиться годом ранее»[4].

Увидев способности Габдуллы, настоятель мечети через некоторое время сам принимается за его обучение. Сафа Мухаметшин (1879–1951), который учился вместе с Г. Тукаем, вспоминает об этом так: «Спустя немного времени после его (Тукая. – *Г.Х.*) поступления в школу Фатхерахман-хазрет сам стал заниматься с ним. Мы же в большинстве своем учились у хальфы по имени Хабри. То, что уже в первый год Фатхерахман-мулла выделил Габдуллу,

---

[1] Тукай турында истәлекләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. Б. 22–23.

[2] Там же. С. 19.

[3] Хафтияк – книга, в которой собраны суры Корана в объеме седьмой его части.

[4] Тукай турында истәлекләр. Б. 17.

который быстро освоил суры «Хафтияк» и начал читать Коран, вызывало в нас чувство зависти: другие дети осваивали это в течение двух-трех лет. Мы связывали эти успехи Габдуллы не с его способностями, а с тем, что его обучал мулла»[1].

Фатхерахман-хазрет и в самом деле по-особому относился к Габдулле. По воспоминаниям его сына Халилрахмана Губайдуллина, как только Габдуллу привезли в Кырлай, хазрет позвал его в гости, сказав, что Габдулла – сын учившегося вместе с ним в Кшкаре муллы Гарифа, с которым они были дружны[2]. В памяти самого Тукая сохранилось то, что хазрет каждую неделю давал ему по пять копеек садака[3].

В Кырлае Тукай не только увидел, как живет и трудится деревенский народ, но и впервые сам познал тяготы крестьянской жизни. По воспоминаниям Сафы Мухаметшина, Сагди-абый привлекал Габдуллу к весенним полевым работам: «Когда начались весенние полевые работы, Сагди-абый попросил меня научить Габдуллу бороновать; я два дня брал его с собой, научил бороновать. Когда мы возвращались, Сагди-абый хорошо нас угощал. На его вопрос – “Ну, как, учится мой сынок?” – Я отвечал: “Учится”. Сагди-абый радовался, услышав такой ответ. По прошествии нескольких дней Сагди-абый запряг своего мерина и отправил Габдуллу одного. Я все же немного помогал ему»[4].

Весной 1894 года в семье Сагди происходит несчастье: 30 апреля в возрасте 15 лет от чахотки умирает его дочь Саджида. Для схоронившего к тому времени уже двух своих детей Сагди это становится непоправимым ударом. От очередного потрясения его вскоре разбивает паралич, последствием которого становится оставшаяся до конца жизни хромота.

По воспоминаниям Нафисы Ахметшиной (они с мужем, выделившись из родительского дома, некоторое время жили в доме Сагди-абзый), каждый раз, отправляясь погостить в Учили, она

---

[1] Тукай турында истәлекләр. Б. 13.

[2] Там же. С. 15.

[3] *Тукай Г.* Что я помню о себе. С. 185.

[4] Тукай турында истәлекләр. Б. 13.

брала с собой Габдуллу к деду Зиннатулле[1]. О том, что Тукай в период жизни в Кырлае наведывался в Учили, свидетельствует его письмо из Уральска сестре Сажиде (от 30 июня 1903 года): «Однажды на джиен я приехал из Кырлая в Учили, как раз в то время, когда мой зять (муж старшей сестры. – *Г.Х.*) еще только женился. Помните ли вы, что я пил чай в отведенной для вас в доме деда комнате, но, по малолетству, я ничего не понимал»[2].

В один из дней у ворот Сагди остановилась повозка и спешившийся с нее человек, войдя во двор, попросил Габдуллу позвать родителей. Это был человек по имени Бадри (Бадретдин Хисаметдинов (1859–1934)), специально приехавший из Кошлауча в Кырлай, чтобы, по поручению живущей в Уральске сестры отца Тукая Газизы, привезти ребенка в ее семью. Узнав о цели приезда Бадри, приемные родители сильно огорчились и выразили свое несогласие, о чем Тукай пишет в своих воспоминаниях: «Слова путника привели и отца, и мать в крайнее расстройство. Они стали горячо спорить с ним. “Как бы не так! Целых три-четыре года кормили мы его, когда пуд муки стоил вон сколько! – возражал ему отец.– А теперь, когда он в помощники стал годиться, выходит, я возьми да и отдай его тебе! Нет уж, не выйдет! Почему они его раньше знать не знали, родные-то, если они есть на свете?”»[3].

Только после того, как Бадри пригрозил Зухре и Сагди, что заявит на них уряднику за то, что они насильно удерживают у себя чужого ребенка, приемные родители со слезами на глазах отдают Габдуллу. В тот же день Бадри вместе с Тукаем отправились в Кошлауч (по пути они заезжают в Учили, к деду Тукая Зиннатулле).

---

[1] Нәфисә Әхмәтшина истәлекләре // Тукай – ядкярләрдә. Т. 1. Б. 24–25.

[2] Бибисаджида 25 декабря 1893 года вышла замуж за Ахметсафу Хабибуллина (1864–1937). Свадьба состоялась в Учили. Это, по всей вероятности, дата никаха, указанная в записи, сделанной в метрической книге. Следовательно, события о которых Тукай писал своей сестре Саджиде из Уральска, должны было происходить летом 1894 года, так как в соответствии со свадебным обрядом у татар, девушка после никаха какое-то время живет в родительском доме, куда в качестве гостя приезжает жених. Это могло продолжаться весьма продолжительное время.

[3] *Тукай Г.* Что я помню о себе. С. 189, 191.

Известно, что еще один раз Тукай побывал в Кырлае в октябре 1907 года (после 17 октября). По пути в Кошлауч Тукай сначала заехал к сестре Сажиде в деревню Каенсар, затем – направился в Кырлай, где, по воспоминаниям Халилрахмана Губайдуллина, зашел в их дом: «В 1907 году, во время приезда на призывную комиссию, Тукай заехал в Кырлай. В это время отец повез меня на призывную комиссию в Арск. Габдулла проходил комиссию в Атне. Он зашел к моей матери и попил чаю. На нем было хорошее пальто, на голове – кепка, на ногах – штиблеты. Мама говорит, что он очень поправился, что привело ее в замешательство»[1].

В автобиографической повести «Что я помню о себе», размышляя о времени, проведенном в Кырлае, Тукай пишет: «Именно в Кырлае впервые открылись у меня глаза на мир»[2]. Для такой оценки кырлайского периода своей жизни у поэта, безусловно, имелись основания.

Во-первых, в шестилетнем возрасте он уже мог сознательно воспринимать происходившие с ним события[3].

Во-вторых, именно в Кырлае Г. Тукай начинает посещать медресе, т.е. именно в Кырлае для будущего поэта впервые открываются двери в мир знаний.

В-третьих, живя в Кырлае, Тукай получает познания о деревенской жизни: о природе, нравах и обычаях татарских крестьян, крестьянском труде.

По словам Джаудата Нуриева, в переезде Тукая в Уральск приняла участие родная сестра отца Тукая – Фаиза (1838–1922). На тот момент Фаиза жила вместе с мужем Джамалетдином-муллой

---

[1] *Гобәйдуллин Х.* Кырлайга килгәндә // Тукай турында хатирәләр / төз.: И. Нуруллин, Р. Якупов. Казан: Татар. кит. нәшр., 1976. Б. 11.

[2] *Тукай Г.* Что я помню о себе. С. 187.

[3] Примечательно в этой связи, что в автобиографической повести «Что я помню о себе» с кырлайского периода меняется сам способ изложения событий: если вспоминая о предшествующих приезду в Кырлай событиях Тукай, в основном, опирается на рассказы о них различных лиц, которые были свидетелями того, что некогда происходило с будущим поэтом, то о том, что происходило с ним в Кырлае, Тукай вспоминает самостоятельно, не с чужих слов.

в деревне Верхняя Масра (Югары Масра)[1]. Семья Джамалетдина была большой (помимо их двух детей, с ними вместе жили две овдовевшие сестры Джамалетдина, у каждой из которых также было по двое детей). Конечно, в таких стесненных обстоятельствах (да еще и в неурожайные годы) они не могли взять Тукая к себе. Вот почему Фаиза пишет письмо в Уральск своей родной сестре Газизе с просьбой приютить у себя сироту Тукая.

В те времена расстояние от Казани до Уральска составляло более 600 километров. Чтобы найти попутчика, который взялся бы доставить ребенка в Уральск, Бадри отправляется в Казань, оставив на время поисков маленького Тукая у себя в доме.

Бадри вернулся в Кошлауч только через месяц, и все это время Тукай жил в родной деревне, окруженный вниманием односельчан, которые относились к нему как к сыну муллы. «В этой деревне, – пишет Г. Тукай в своих воспоминаниях, – где бы я ни появлялся, взрослые всюду отличали меня от других мальчишек как сына муллы; даже во всеобщий праздник-джиен для меня считалось предосудительным гоняться за девчонками, своими сверстницами, играя в “непарный караул”, поэтому и сам я всегда старался держаться достойно своего духовного происхождения и поступать сообразно правилам, что вычитывал из книг»[2].

В воспоминаниях поэта заслуживает внимания один эпизод, о котором Тукай вспоминает так: «Так, по приезде моём с Бадри абзый в Кошлавыч специально ради знакомства со мной пожаловал к нам весьма уважаемый в деревне человек по имени Ситдык, но был он пьян. Он подошёл, поприветствовал меня, но я холодно промолчал; он протянул мне руку, я же ему своей не подал. Меня спросили, в чем дело. Я отчеканил в ответ стих из “Бадавама”: Сам не приветствуй пьяного, Ему не отвечай! Этим я крайне удивил всех

---

[1] Судя по сведениям Джамалетдина Нуриева, приехавший в 1907 г. для прохождения призывной комиссии в Казань Г. Тукай, воспользовавшись случаем, заехал в Верхнюю Масру навестить свою тетю.

[2] *Тукай Г.* Что я помню о себе. С. 195.

в доме Бадри-абзый, но сверх того, слава о моей благочестивости пошла по всей деревне»[1].

В своих воспоминаниях о проведенном в Кошлауче до отъезда в Казань месяце Тукай пишет, что все это время он «вместе с Камалетдином посещал местное заведеньице вроде медресе, брал уроки», читал книги, которые были в доме Бадри, среди которых поэт выделяет «Плоды для собеседников по литературе» К. Насыри[2].

Наконец, Бадри с обновами для Тукая (шапкой, войлочными калошами, бешметом) возвращается в Кошлауч, и они вскоре отправляются в путь. Спустя несколько дней Бадри и Тукай добираются до Казани. На Сенном базаре Тукай встречается со своим приемным отцом Мухамметвали. Обрадованный этой встрече ("Да ты ещё жив?! – воскликнул он, подбежав ко мне. – То-то мать вчера во сне тебя видела. Айда, пойдем же к нам, попьём чаю, переночуешь у нас", – говорил он, уводя меня за руку»[3]), Мухамметвали приводит Тукая в свой новый дом в Старотатарской слободе и угощает («Вошёл я к ним в дом, – вспоминает Тукай. Здесь встретила меня мать. Бедная, соскучилась по мне, тоже всплакнула. Тотчас вскипел самовар – для меня. Отец сходил в харчевню за пельменями. Поели. Они расспрашивали меня обо всём пережитом, и я поведал им всё, что помнил. За время нашей разлуки в жизни этих моих

---

[1] *Тукай Г.* Что я помню о себе. С. 195, 197. Свидетель этого события, Камалетдин Хисаметдинов, так вспоминает о нем: «В нижнем конце деревни жил один человек по имени Ахмади. Войдя как-то в наш дом, он поздоровался: "Ассалама галяйкум". Тукай же не ответил на его приветствие. Простоватый Ахмади абзый, будучи к тому же навеселе, быстро подошел к Тукаю и начал журить его словами "А почему ты не отвечаешь на мое приветствие?"». См.: Тукай – ядкярләрдә. Т. 1. Б. 182.

[2] «Вечером, когда я рылся в книгах на полке, – вспоминает Тукай, – в руки мне попался сборник стихов и рассказов "Фавакихель-джюляса" (книга К. Насыри), и я неожиданно для себя зачитался. Стихи в конце книги разожгли мне душу, я уже старался осмыслить их. В Кырлае-то я читал всего лишь "Газизу" да "Собатель-гажизин" ("Собатель-гажизин" – книга религиозного характера), теперь же с любопытством спрашивал себя, неужели в печатной книге допустимы такие непристойные словечки». См.: *Тукай Г.* Что я помню о себе. С. 195.

[3] См.: *Тукай Г.* Что я помню о себе С. 199.

родителей я не нашёл никаких перемен кроме того, что у отца побелела борода, да ещё переселились они из Новотатарской слободы в Старотатарскую. В тот вечер я заночевал у них. Утром, после чая, мать искупала меня, усадив в большой медный таз. Потом дала мне отлично сшитую тюбетейку и очень даже кстати одела меня в дальнюю зимнюю дорогу в брюки из овчины. Перед тем как проводить меня обратно в номер, она ещё предлагала на память чётки, но я почему-то отказался, мол: "Не надо, ничего мне не надо, я же еду в богатый дом!"»[1]).

Через две недели после этой встречи Тукай вместе с приехавшим из Уральска человеком по прозвищу Алты-биш Сапый (Сафиуллой Мазитовым) отправляются в Уральск.

[1] *Тукай Г.* Что я помню о себе С. 199, 201.

Часть II

ТУКАЙ В УРАЛЬСКЕ (1894–1907)

«...КРАЙ ЗДЕШНИЙ ПРЕДСТАВЛЯЕТ СМЕСЬ НЕОБЫКНОВЕННОГО, СТРАННОГО, МНОГООБРАЗНОГО...»

Свое современное название – Уральск – старый казачий город, появившийся в конце XVI века на реке Урал, в месте его слияния с Чаганом, получил в 1775 году по указу императрицы Екатерины II. Основанный казаками и долгое время известный как Яицкий городок, город был переименован вскоре после Крестьянской войны 1773–1775 гг., более известной как Пугачевское восстание. Издавая свой указ (как было в нем написано: «Для совершенного забвения последовавшего на Яике несчастного происшествия»), Екатерина II руководствовалась целью искоренения из памяти народа всего, что прочно ассоциировалось с Яицким городком как местом, в котором на протяжении двух столетий складывался особый тип социального устройства: казачья община «складывалась и развивалась на принципах республиканского самоуправления (круга), гарантировавшего социально-правовое равенство всех и каждого»[1].

С момента добровольного вхождения Яицкого казачьего войска в Московское государство в 1614 году и получения яицкими казаками от царя Михаила Федоровича «Владенной грамоты» на

---

[1] *Чесноков Н.Г.* «Город малиновых зорь». С попутчиком по Уральску. Этюды и размышления. Книга первая. Уральск: Оптима, 2010. С. 74.

право пользования рекой Яиком «с вершин и до устья, и впадающими в нее реками и притоками, рыбными ловлями и звериною ловлею, а равно солью беспошлинно» государственная власть предпринимала различные меры для того, чтобы взять под контроль жизнь яицких казаков. Особую тревогу российской власти вызывала миграция населения, проживавшего во внутренних областях Русского царства и Российской империи, на Яик, который в сознании народа (беглых крестьян, новгородских ушкуйников, московских стрельцов, раскольников) выступал как вольное место. «На Яик, бежали господские, архиерейские, монастырские и государственные крестьяне, солдаты, разного рода преступники и инородцы, чтобы только избежать господского деспотизма, тяжести неоплачиваемого труда и возросшей недоимки, суровых внушений военной дисциплины, заслуженного наказания, своеволия и самоуправства воевод, не щадивших чужого труда и чужой собственности»[1].

Несмотря на издаваемые в разное время указы центральной власти с запретами принимать к себе беглых[2], яицкие казаки в большинстве случаев игнорировали их, в результате чего население Яицкого войска увеличивалось. Если согласно Петровской переписи 1695 года в Яицком войске насчитывалось 2600 служащих казаков, то уже «ко времени похода в Хиву в 1717 году на Яике уже насчитывалось около 5 тысяч человек – ровно вдвое больше после переписи»[3].

Рост численности казачьего войска происходил, преимущественно, за счет принятия на службу пришлых людей, по отношению к которым казаки не всегда руководствовались лишь религиозными и бескорыстными мотивами. «Они (казаки) были достаточно опытными и расчетливыми, понимая, что на Яик бегут не только

---

[1] *Витевский В.Н., Неплюев И.И.* Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 г.: в 3 т. Т. 1. Казань, 1897. С. 483.

[2] Такие запреты издавались и при Петре I, и в 1738 году императрицей Анной Ионановной, издавшей указ «о неприятии в яицких городках пришлых великороссийских людей», и в 1741 году, в указе Сената «о высылке с Дона и Яика пришлых из других мест беглых людей и о недержании таковых впредь».

[3] *Карпов А.Б.* Уральцы. Исторический очерк. Ч. 1. Уральск, 1911. С. 381.

«страдальцы за веру», но и разбойники и просто нищие люди. Давая приют на своей земле, они (в частности, атаманы и старшина) делали их своими работниками, накладывая на них тяжелый труд, угрожая им возвращением обратно в Россию»[1]. Пришлых людей, по традициям казаков, в казачью общину официально принимали лишь по прошествии нескольких лет, и только с этого момента они становились равноправными членами и пользовались всеми правами предоставленными Кругом.

Численность Яицкого казачьего войска пополнялась и за счет «инородцев». Современные исследователи указывают на то, что значительную часть казаков составляли представители тюркоязычных народов: татары из бывших Казанского и Астраханского ханств, выходцы из Ногайской орды, Кавказа и Крымского ханства, которых в источниках того периода называли собирательным именем «татары»[2]. «Переселения поволжских татар в Казахскую степь, – пишет Э.М. Гибадуллина, – начались еще до включения обширного края в состав империи и стали следствием комплекса причин, отражавших внутреннюю и внешнюю политику Российского государства»[3]. Из данных переписей яицкого казачества в 1765 и 1772 гг., приводимых А.М. Дубовиковым, следует, что «среди 32 казачьих сотен, приписанных к войсковой столице (Яицкому городку), одна сотня была чисто татарской»[4]. Выше доля татар была в двух войсковых станицах – Илецкой и Сакмарской: в первой проживало 85 татар (из 898 «душ»), во второй – 52 (из 617 «душ»)[5].

---

[1] *Фокин.* Уральск православный. Уральск, 2010. С. 33.

[2] *Сдыков М.Н.* Уральск: древний и современный (очерки по истории Уральска и городской культуры Западного Казахстана) // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. 2009. С. 89.

[3] *Гибадуллина Э.М.* Переселения татар Поволжья на территорию Казахстана и особенности их расселения в регионе во второй половине XVIII – середине XIX вв. // Исторические судьбы народов Поволжья и Приуралья. Сб. статей. Вып. 5. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2015. С. 84.

[4] *Дубовиков А.М.* Казаки-мусульмане Уральского войска на государевой службе // Средневековые тюрко-татарские государства. 2016. № 8. С. 140.

[5] Там же. С. 141.

Спустя столетие (в 1862 г.), согласно данным А.Д. Рябинина, в Уральском казачьем войске насчитывалось 4168 татар (5% от общего числа)[1], и в последующие годы этот процент оставался практически неизменным (5,5% – в 1876 году, 5,4% – в 1885; 5,5 – 1897)[2].

Помимо татар, служащих в Уральском казачьем войске, татары в крае были представлены и другими сословиями: купеческим, духовным.

П.С. Паллас, побывавший в Яицком городке в 1769 году, писал о значительном числе татар среди торговавших в городе купцов. По его наблюдениям, кочевавшие поблизости в войлочных кибитках степные татары содержали много баранов и гоняли скот на Волгу и далее; также продавали много сала и кожи в те места, где есть кожевенные и мыльные заводы – в Казань, Ярославль, Арзамас и другие города[3].

Татарские купцы занимали одно из лидирующих положений в казахской степи. Массовое проникновение татарских купцов в казахскую степь происходит в начале XVIII века, во время правления Петра I, который выступал за привлечение казахов в российское подданство. В 1744 году для развития торговых отношений России со странами Центральной Азии, Дальнего и арабского востока под Оренбургом была основана Сеитовская (Каргалинская) слобода, которая была заселена татарскими торговцами – выходцами из Казанской губернии[4]. Как писал С.Г. Рыбаков, «торговля среди киргиз (т.е. казахов – М.И.) сосредотачивается, главным образом, в руках татар, которые в бесчисленном количестве распространяются в степи в качестве мелких кочующих торговцев. Разъезжая

---

[1] *Рябинин А.Д.* Уральское казачье войско. Ч. I–II. СПб., 1866. С. 330–331.

[2] *Бородин Н.А*. Уральское казачье войско. Уральск, 1891. С. 138–139.

[3] *Паллас П.С.* Путешествие по разным провинциям Российской империи. Ч.1. СПб.: Тип-ия при имп. Акад. Наук, 1773. С. 412–420.

[4] Татары в Казахстане: иллюстрированный энциклопедический справочник. Казань: ОП «Институт татарской энциклопедии и регионоведения АН РТ», 2016. С. 202.

в своеобразных экипажах, они занимаются попутно магометанской пропагандой»[1].

К середине XIX века среди татар, ведущих торговлю в казахской степи, было уже немало купцов 1-ой и 2-ой гильдий, годовой оборот которых насчитывал более 100 тысяч рублей: Н. Биктамиров, Р.-Г. Девлетгильдиев, И. Баязитов, А. Акчурин, Хамза и Султан Сутюшевы, Ш. Ибрагимов, С. Муратов, Г. Абсалямов, Ю. Шакиров и др[2]. «Так, татарские торговцы или их приказчики выезжали в степи, где выменивали у казахов шкуры лисиц, волков и других животных по очень низкой цене: от 10 коп. до 3 рублей»[3]. Приобретенный товар купцы вывозили на рынки Средней Азии и Китая, а также на Ирбитскую ярмарку, по окончании которой купцы-татары привозили в казахские жузы большое количество отечественной мануфактуры. По словам Г. Колмогорова, «купец-татарин на затраченный капитал, полагая его в 10 руб. сер. в 1850 году, получит в 4 года, т.е. в мае 1854 года, 150 руб. сер. чистого барыша…»[4]. Значительный объем прибыли татарские купцы получали от торговли скотом: выгодно приобретая у казахов огромные отары, крупный рогатый скот, татарские купцы перегоняли его на рынки Средней Азии (в Бухару, Ташкент, Коканд), Китая (в Кульджу, Чугучак), внутренние рынки (в Семипалатинск, Петропавловск, Усть-Каменогорск, Ирбитскую ярмарку). Согласно сведениям, приводимым Г. Колмогоровым, объем торговли был внушительным: ежегодно только из области сибирских казахов поступало до 150 тыс. лошадей, до 100 тыс. быков, до 3 млн. овец и баранов на сумму до 8 млн. руб. сер.»[5]. По словам В. Шкунова: «Еще большие

---

[1] *Рыбаков С.Г.* Отчет о поездке к киргизам летом 1896 года по поручению Императорского Географического Общества // Живая старина. 1897. Вып. II. С. 179.

[2] Татары в Казахстане. С. 202.

[3] *Шкунов В.* Татары в системе торгово-экономических отношений России с Востоком // История татар с древнейших времен: в 7 т. Т. VI. Формирование татарской нации XIX – нач. XX в. Казань, 2013. С. 328.

[4] Колмогоров Г. О промышленности и торговле в киргизских степях Сибирского ведомства // Вестник Имераторского Русского Географического Общества. 1855. Т. 13. Отд. 2. С. 24.

[5] Там же. С. 26.

объемы торговли скотом отмечались по Оренбургской линии. Поэтому не случайно огромные капиталы были нажиты татарскими купцами именно на этой торговле; они сумели удержать здесь пальму первенства»[1].

Лидирующие позиции татарских предпринимателей в торговле с казахами в значительной степени объясняются близостью татарского и казахского языков, на что в свое время указывал оренбургский военный губернатор П.К. Эссен, писавший о том, что «киргизская торговля никогда не была в руках зажиточного российского купечества, ибо вымен скота, мягкой рухляди и других ордынских произведений, как то шерсти, пуху и прочего, всегда производится мелочным набором, и самый образ сей мены требует великой навычки иметь дело с сим полудиким, недоверчивым народом, знать совершенно их язык и свойства…»[2].

Не могли не привлечь внимания татарских торговцев и богатые рынки Гурьева и Уральска. Как пишет Э. Гибадуллина: «География торговых связей Гурьева с российскими городами была довольно обширной. В Гурьев приезжали для торговли торговые люди из Астрахани, Саратова, Казани, Самары, Сызрани, Мензелинска и других городов. Российские купцы привозили муку разных сортов, чай, табак, ткани, юфтовую кожу, посуду, украшения. Часть торговцев постоянно или временно проживала в городах. Так, активную торговлю с казахами на меновом дворе вели казанские татары С. Ахметов, И. Кушаев…»[3].

Об Уральском рынке А.И. Левшин в 1821 году писал: «Количество рыбы свежей и соленой, икры, клею и вязиги, вывозимых из Уральска, в изобильный год можно оценить до 2000000 руб. Ежегодное количество отправляемых невыделанных кож простирается от 100 и до 200 000.

Овец, которых из Уральска ежегодно выпускается до 150000, по большей части гоняют в Арзамас, Муром, в Симбирскую и Саратовскую губернии; по всем сим путям сало их приходит или в Петербург, или в Ригу.

---

[1] *Шкунов В.* Указ. соч. С. 329.

[2] Цит. по: *Банникова Е.В*. Торговля и купечество в феодальной России. Оренбург: Изд-во ОГПУ, 2002. С. 182.

[3] *Гибадуллина Э.* Указ. соч. С. 86–87.

Рогатый скот, которого выпуск невелик, идет более в Казань»[1].

Татарам отводилась значительная роль и в процессах политической интеграции казахской Степи в состав империи. Как писал А. Добросмыслов, «"татары" и мечети явились тем мостом, через который предварительно должны были пройти киргизы для сближения с русскими»[2]. Императрица Екатерина II, провозгласившая в 1773 году принцип веротерпимости, рассматривала «мусульманских улемов в качестве инструмента российской политики не только в регионах Поволжья, Южного Урала и Крыма, но и в казахской Степи»[3].

В 1780-е гг. Екатериной II издаются указы о строительстве мечетей, преследующие, в том числе, и цель привлечения «прочих в близости кочующих или обитающих на границах наших, а сие может послужить со временем способом к воздержанию их от своевольства лучше всяких строгих мер»[4], и о снабжении казахских родов татарскими муллами. Как пишет Г. Султангалиева: «По определению Оренбургской пограничной комиссии, к 1851 году на территории Младшего жуза насчитывалось от 17 до 20 мулл в каждой из подчиненных ей дистанций. Внутренняя Орда в первой половине XIX века по степени влияния и роли "татарских" мулл выделялась из других районов казахской Степи. Расселение мулл на ее территории происходило при содействии хана Джангира и с разрешения оренбургской администрации. К середине XIX века в ханской ставке Внутренней Орды проживало 600 "татар", что составляло половину ее населения, в Новой Казанке – около 500 (тоже половина населения), в поселке Таловка – 200 (одна треть всех жителей). По мнению А. Алекторова, эти "татары" были в основном расселившимися по всей внутренней Орде "негласными муллами"»[5].

---

[1] *Левшин А.И.* Историческое и статистическое обозрение уральских казаков. Спб., 1823.

[2] *Добросмыслов А.И.* Тургайская область. Исторический очерк. Оренбург, 1898. С. 173.

[3] *Султангалиева Г.* «Татарская» диаспора в конфессиональных связях казахской степи (XVIII–XIX вв.) // Вестник Евразии. 2000. № 4. С. 21.

[4] *Добросмыслов А.И.* Указ. соч. С. 164.

[5] *Султангалиева Г.* Указ. соч. С. 26.

Татарские муллы выступали в казахской Степи не только в качестве религиозных просветителей, но и как посредники между российской властью и казахской знатью (татарский язык служил одним из языков дипломатической переписки между правительством и региональными структурами) и, что имеет особое значение, играли значительную роль в процессе распространения грамоты среди казахов. «К середине XIX века, – пишет в связи с этим Г. Султангалиева, – во Внутренней Орде насчитывалось 38 мусульманских школ, в которых обучалось 400 учащихся, в том числе 350 казахов и 50 "татар". В общем, сложилась ситуация, когда образованным человеком среди казахов мог стать только тот, кто знал "татарскую" грамоту»[1].

Одновременно в сферу деятельности татарских мулл в казахской степи входило ведение метрических книг казахов, рассмотрение судебных дел в рамках шариата, руководство строительством мечетей[2].

Однако начиная с середины XIX века, отношение российской власти к деятельности татарского духовенства в казахской степи подвергается ревизии. Обеспокоенное возросшим авторитетом среди казахов мусульманского духовенства из числа татар, российское правительство принимает ряд мер, направленных на его ослабление. Согласно введенному 21 октября 1868 года «Временному положению об управлении Оренбургским губернаторством» духовные дела казахов изымались из ведения Духовного собрания и передавались гражданскому управлению, а через него – Министерству внутренних дел (В ведении собрания оставались только вопросы, связанные с духовной сферой жизни татар и башкир).

В 1876 году на заседании особого комитета Министерства внутренних дел рассматривался вопрос о предложенных оренбургским генерал-губернатором Н. Крыжановским методах «ослабления магометанского фанатизма» в Оренбургском крае. «Залогом такого ослабления сочли политику "сближения" – ставку на русский язык, на введение русских классов при мусульманских учебных

---

[1] *Султангалиева Г.* Указ. соч. С. 28.

[2] *Лысенко Ю.А.* «Татарский вопрос» в конфессиональной политике Российской империи в Казахстане (конец XVIII – начало XX в.) // Известия Алтайского государственного университета. 2010. № 3–4. С. 147.

заведениях. Этот выбор нашел свое отражение в распоряжении министра внутренних дел оренбургскому губернатору, согласно которому "условием для занятия духовной должности должно быть знание русской грамоты". В 1890 году окончательно было установлено, что от кандидатов на должность муллы округа Оренбургского собрания требовалось "знание русской грамоты". А чиновники канцелярии астраханского губернатора настаивали на том, что для "противодействия татарскому влиянию во Внутренней Орде" надобно запретить обучение казахов в "татарской школе", увеличить число министерских русско-казахских школ, а также выселять частных "татарских мулл" из Степи»[1].

Согласно принятому 25 марта 1891 г. «Положению об управлении Степным генерал-губернаторством» муллы Уральской, Тургайской, Семипалатинской, Акмолинской и Семиреченской областей должны были избираться из представителей местной этнической среды и утверждаться военным губернатором области, причем в каждой волости, в соответствии с Положением, разрешалось иметь по одному мулле. Одновременно с этим ограничением муллы отстранялись от ведения метрических книг, рассмотрения брачных и семейных дел[2]. Положением регламентировался и порядок строительства мечетей (в Акмолинской и Семипалатинской областях для строительства мечетей необходимо было разрешение Степного генерал-губернатора, в Семиреченской – Туркестанского генерал-губернатора; в Уральской и Тургайской – министра внутренних дел), и их количество (не более одной на волость)[3].

Несмотря на существенные административные ограничения, направленные на ослабление влияния татарских мулл на население казахской Степи, фактическое их влияние и авторитет среди казахов оставались прежними.

В изучении истории и культуры народов, проживающих в казахской Степи, значительный вклад внесли татарские служащие, чиновники Оренбургской пограничной комиссии и Оренбургской губернской канцелярии. Собранные ими в рамках своей деятельности сведения о жизни казахов (торговые маршруты, расположение

[1] *Султангалиева Г.* Указ. соч. С. 31.

[2] *Лысенко Ю.А*. Указ. соч. С. 149.

[3] Там же. С. 149.

кочевий, нормы права, взаимодействия с другими народами и пр.) расширяли представления об особенностях социально-правовых отношений у коренного населения казахской Степи.

Ценная информация о нормах обычного права у казахов «содержалась в материалах, собранных татарскими толмачами Оренбургской пограничной комиссии М.-Ш. Аитовым и Салихом Бигловым»[1].

Одновременно татарские служащие (помимо М.-Ш. Аитова и С. Биглова, это переводчик Туркестанского генерал-губернаторства Шагимардан Ибрагимов (1841–1892), переводчик Мендияр Бекчурин (1780–1821), Искандер и Сулейман Батыршины) собирали сведения по этнографии казахов, причем некоторые из них (в частности, братья Искандер и Сулейман Батыршины) сотрудничали с Русским географическим обществом[2].

Татарские муллы, служащие, учителя, купцы высоко ценились казахской аристократией. Во время правления Букеевской ордой ханом Джангиром в ней проживало 400 татарских мулл, которые при его поддержке открыли в Орде 55 мусульманских школ для обучения детей казахов; в 1841 году в Ханской Ставке была открыта первая светская общеобразовательная школа, где обучение велось на татарском языке[3].

Во многих городах Оренбургской губернии существовали места компактного проживания татар – татарские слободы. Известный

---

[1] *Галиев В., Султангалиева Г.* Вклад татарских служащих в изучение истории и культуры народов Казахстана и Средней Азии // История татар: в семи томах. Т. VI. Казань, 2013. С. 361.

[2] В частности, Искандер Батыршин, «будучи корреспондентом РГО, в 1850 году написал статью «Замечания о харатеристических отличиях тюркских наречий в Оренбургском крае», которую рецензировал А. Казем-Бек» (См.: *Галиев В., Султангалиева Г.* Указ. соч. С. 362).

[3] Хан Джангир, правивший Букеевской ордой с 1824 по 1845 гг., получил известность как хан-реформатор. Наряду с проведением административных и экономических реформ в Букеевской Орде, Джангир способствовал развитию образованности среди местного населения и основную роль в этом процессе отводил именно татарским муллам. Хан Джангир несколько раз посещал Казань, состоял в переписке с учеными Казанского университета А. Казем-Беком, Ф. Эрдманом, передал в дар университету несколько старинных рукописей. См.: Татары в Казахстане. С. 107–109.

российский ученый-путешественник П.С. Паллас, посетивший Яицкий городок в 1769 году, писал: «Потом начинается в сей же улице татарская слобода, в которой живут татары и имеют деревянную выбеленную мечеть»[1]. «В 1826 году, – пишет Р. Вафеев, – приход Белой мечети насчитывал 816 человек мужского пола. Учитывая, что Белая мечеть была тогда единственной в городе, вместе с женщинами и детьми татарское население Уральска могло в то время составлять 1700–1800 человек»[2]. К концу XIX века татарское население Уральска увеличилось вдвое: по статистике первой всеобщей переписи населения 1897 года в Уральске проживало 3460 татар, что составляло 1/10 часть от его населения.

Упоминаемая П.С. Палласом первая татарская слобода стояла в низине и в половодье часто затапливалась водами Урала. В ней часто случались пожары. Со второй половины XIX века татары стали селиться на возвышенном месте, по обеим сторонам базара (позже названного Старым)[3]. В семидесятые годы XIX века здесь была возведена кирпичная мечеть, получившая название Красной, вокруг которой образовалась новая татарская слобода.

Рост численности татарского населения Уральска в последней четверти XIX века привел к появлению новой махали, возникшей вокруг Новой (Базарной) мечети на Никольской улице, построенной купцом Муртазой Губайдуллиным в 1897 году.

«Наличие в Уральске значительной татарской общины, – пишет Р. Вафеев, – привело к возникновению чисто татарских, или как писали газеты "мусульманских" торговых заведений. В начале XX века для татарской публики в Уральске действовало четыре специальных татарских магазина. С конца 1905 года на Казанской площади, в здании бывшего Коммерческого клуба открылась татарская гостиница "Казань". Здесь же было устроено татарское кафе – чайхана. Обслуживание в них велось исключительно татарскими приказчиками и на татарском языке»[4].

---

[1] *Паллас П.* Путешествие по разным провинциям Российского государства. Часть первая. СПб., 1773. С. 412.

[2] *Вафеев Р.* Господин издатель. Уральск: Полиграфсервис, 2012. С. 12.

[3] *Чесноков Н.* Указ. соч. С. 349–350.

[4] *Вафеев Р.* Указ. соч. С. 21.

Однако деятельность татарских купцов в Уральске не ограничивалась только организацией торговли среди мусульман: татарские предприниматели успешно осуществляли свою деятельность и в общегородском масштабе, при этом жертвуя значительные суммы не только на нужды мусульманских приходов, но и на другие благотворительные цели. «К примеру, – пишет Р. Вафеев, – в обширном списке жертвователей уральскому Обществу Красного креста и нуждавшимся в продовольствии в голодный 1891 год упоминаются имена татарских купцов Муртазы Губайдуллина, Хайруллы, Зиганшы и Гайнуллы Гадельшиных, Кусаина Абузарова, Шакира Аптюшева, Хамидуллы Фаткуллина»[1].

Благотворительная деятельность татарских предпринимателей была отмечена наградами. Так, в 1900 году Хайрулле Губайдулловичу Гадельшину «за пожертвования в пользу благотворительных и культурных предприятий Уральского общества», по указу императора, было пожаловано звание «почетного гражданина Уральска».

4 ноября 1906 года в Уральске было создано Уральское мусульманское благотворительное общество. Его председателем был избран Валиулла Хамидуллин, казначеем – Муртаза Губайдуллин, секретарем – Камиль Мутыги. Общество оказывало благотворительную помощь мусульманскому населению, татарским учебным заведениям города, а в годы Первой мировой войны – в пользу Временного мусульманского комитета по оказанию помощи раненым воинам.

Таким образом, в конце XIX века, времени, когда рано осиротевший Г. Тукай был привезен на жительство к своим уральским родственникам (в семью Галиаскара Усманова), Уральск был одним из городов, в котором проживало значительное число татар, а татарское население Уральска играло весомую роль в экономической, социальной и культурной жизни города и региона.

Уральск – город, в котором в разное время бывали известные деятели русской литературы: А.С. Пушкин, В.И. Даль, В.А. Жуковский, Т.Г. Шевченко, Н.С. Лесков, Л.Н. Толстой, В.Г. Короленко и др. Их пребывание в Уральске было различным по целям и продолжительности.

---

[1] *Вафеев Р.* Указ. соч. С. 23.

Осенью 1833 года в Уральске, с целью собирания материала для «Истории Пугачева», побывал А.С. Пушкин, который встречался с некоторыми еще живыми на тот момент свидетелями Пугачевского восстания. Сведения, «полученные от встреч со стариками, в том числе, и с бывшими пугачевцами, живо еще помнившими и Пугачева, и его время, позволили Пушкину уяснить соотношения ставших известными ему местных преданий и песен с исторической действительностью»[1]. «Я посетил места, – писал Пушкин, – где произошли главные события эпохи, мною описанной, поверяя мертвые документы словами еще живых, но уже престарелых очевидцев и вновь поверяя их дряхлеющую память историческою критикой»[2].

В работе над «Историей Пугачева» Пушкин пользовался, в том числе, и воспоминаниями знаменитого русского баснописца И.А. Крылова, рассказавшего А.С. Пушкину о своем детстве, которое проходило в Яицком городке и Оренбурге как раз во время казачьего восстания[3].

Спустя четыре года после посещения Уральска Пушкиным в городе побывал В.А. Жуковский, сопровождавший наследника престола, будущего императора Александра II в его путешествии по стране[4].

---

[1] *Щербанов Н.* Уральск литературный. Уральск, 2008. С. 11–12.

[2] *Пушкин А.С.* Собрание сочинений в 10 томах. М.: ГИХЛ, 1959–1962. Том 7. История Пугачева, Исторические статьи и материалы, Воспоминания и дневники.

[3] Отец будущего баснописца – Андрей Прохорович Крылов – служил помощником коменданта Яицкого городка, подполковника И.Д. Симонова, и проявил мужество при защите Яицкой крепости. Среди материалов, которыми пользовался А. Пушкин во время работы над «Историей Пугачева», имеются и «Показания Крылова», в которых в частности, приводится интересный факт из жизни баснописца: «После бунта Ив. Крылов возвратился в Яицкий городок, где завелася игра в пугачевщину. Дети разделялись на две стороны: городовую и бунтовскую, и драки были значительные. Крылов, как сын капитанский, был предводителем одной стороны. Они выдумали, разменивая пленных, лишних сечь, отчего произошло в ребятах, между коими были и взрослые, такое остервенение, что принуждены были игру запретить». Пушкин А.С. Указ. соч. С. 176.

[4] В Уральск цесаревич и сопровождающая его свита прибыли в середине июля 1837 года.

Как и во время пребывания в Уральске А. Пушкина, Жуковского сопровождал В.И. Даль, хорошо знавший культуру уральского казачества, местный диалект.

В дневниковых записях В. Жуковского о времени пребывания в Уральске содержатся конспективные сведения об особенностях бытового уклада жизни на Урале, которые, вероятнее всего, поэт почерпнул у В.И. Даля. В своей дневниковой записи В.А. Жуковский перечисляет местные названия видов хозяйственной деятельности и предметов уральских казаков (плавня, учуг, багренье, бударка, наемка и пр.), имеющих отношение к их традиционным промыслам, в первую очередь, рыбной ловле.

В июне 1862 года в Уральске побывал Л.Н. Толстой. Основной целью его поездки была встреча со своим товарищем по обороне Севастопольской Аркадием Дмитриевичем Столыпиным, служившим в Уральске наказным атаманом. Вместе с тем исследователи обращают внимание и на то, что со временем посещения Л.Н. Толстым Уральска совпадает завершение им работы над повестью «Казаки», начатой еще в 1853 году. «Поездка в пределы казачьего края, – пишет Н. Щербанов, – диктовалась, как нам думается, стремлением писателя обновить свои давние впечатления о казачьем мире. Общины теркских и уральских (яицких) казаков сложились в сходных исторических условиях. Л.Н. Толстой, собираясь в свою заволжскую поездку, думал не только об отдыхе и лечении кумысом, но и планировал работать над повестью “Казаки”»[1].

В 1900 году в Уральск приезжает и В.Г. Короленко, задумавший написать большой исторический роман о Емельяне Пугачеве «Набеглый царь». Во время своего пребывания в Уральске В.Г. Короленко работал с материалами Уральского войскового архива, записывал казачьи легенды, предания, песни, посещал сохранившиеся связанные с Пугачевым места, в частности, деревянный дом казака Кузнецова, на дочери которого – Устинье – женился Пугачев[2].

[1] *Щербанов Н.* Указ. соч. С. 124.

[2] Там же. С. 169. Начатый В. Короленко роман не был закончен, однако, материалы, собранные писателем в Уральске, легли в основу очерков писателя «У казаков» и «Пугачевская легенда на Урале».

Приведенные факты свидетельствуют о том, что Уральск, как место, связанное с восстанием Пугачева, и уральское казачество как особый субэтнос в разное время привлекали внимание знаменитых русских писателей, которые оставили свой след в формировании культурного пространства города.

В этой связи, заслуживает, например, внимания открытие в Уральске в 1899 году, в честь столетия со дня рождения А.С. Пушкина Пушкинского народного дома, переданного в ведение «Обществу попечения о начальном образовании в Уральском казачьем войске»[1]. «В доме проводились народные чтения, устраивались спектакли. Народная читальня выписывала более десяти журналов. В 1899 году в ней насчитывалось около 2300 книг и посетило ее 22 тысячи человек, 13500 брали книги на дом, другие приходили читать газеты»[2]. В начале XX века Пушкинский народный дом становится одним из центров культурной жизни Уральска. Помимо библиотеки с читальным залом, в нем имелся концертный зал, в котором читались публичные лекции, устраивались концерты, ставились любительские спектакли. Так, 22 февраля 1902 года в Пушкинском народном доме были даны театральные представления по произведениям Н.В. Гоголя «Женитьба» и «Майская ночь», о чем было написано в «Уральце»: «Чествование памяти Н.В. Гоголя в Пушкинском народном доме вполне удалось и память о великом русском писателе запечатлеется в сердце, как подрастающего поколения, так и народа»[3]. Тукай, учитывая его интерес к русской литературе, вероятнее всего, бывал на этих представлениях[4].

---

[1] Само торжественное открытие «Пушкинского народного дома» состоялось в день рождения поэта – 26 мая (по новому стилю – 6 июня). На торжественное мероприятие собралось большое количество народу, особенно, молодежи. Вероятно, что учитель русского класса, который посещал Г. Тукай, Ахметша Сиразетдинов, также привел своих учеников на торжественное открытие

[2] *Чесноков Н.* Указ. соч. Кн. 2. С. 14–15.

[3] Уралец. 1902. № 25.

[4] Об интересе Тукая к творчеству Гоголя свидетельствуют воспоминания А. Гладышева, у которого Тукай учился наборному делу: «Однажды он (Тукай. – *А.А.*) подарил мне полное собрание сочинений Гоголя, чтобы я прочитал. Сказал: “Это хороший писатель”». См.: *Гладышев А.* Г. Тукай турында истәлек // Тукай турында хатирәләр. Казан, 1976. Б. 29.

В «Пушкинском доме» проводились мероприятия и живущими в Уральске татарами. Так, в одном из номеров газеты «Фикер» сообщалось: «Прогрессивная молодежь собирается поставить спектакль для мусульман. Они уже с большим старанием провели первую репетицию в Пушкинском доме»[1]. По воспоминаниям Габдуллы Кариева, однажды они (К. Мутыги, Г. Тукай, Г. Кариев и несколько других шакирдов) вознамерились поставить пьесу известного турецкого драматурга Н. Кемаля «Гыйшык бәласы» («Злоключения от любви»)[2]. «Этой зимой (1907 года), – вспоминает Г. Кариев, – Камиль-эфенди, Тукаев, я и еще несколько шакирдов задумали поставить спектакль и провели три-четыре репетиции в “Народном доме”. Габдулла-эфенди в “Злоключениях от любви” взял роль хальфы Габдессамата. Меня нарядили одной женщиной. Не помню по какой причине, но мы не смогли сыграть спектакль»[3].

Пушкинский дом не единожды упоминается в газетных публикациях поэта[4].

К числу мест, которые часто посещал Г. Тукай, относится и здание Коммерческого клуба, именуемого в народе «Домом

---

[1] Фикер. 1907. 8 марта.

[2] Четырехактная комедия Намика Кемаля (1840–1880), переведенная на татарский язык журналистом и театральным критиком Габдрахманом Карамом (1878–1947) и опубликованная в Казани в 1902 году.

[3] *Кариев Г.* Габдулла Тукайның Уральскидагы тормышы // Тукай турында хатирәләр. Казан, 1976. Б. 49.

[4] В частности, в 23 номере газеты «Фикер» (25 июня 1906 года) в рубрике «Городские новости» Г. Тукаем размещено сообщение о двух событиях, состоявшихся в Пушкинском народном доме: собраниях (митингах), устраиваемых демократической интеллигенцией Уральска, которым противопоставляются собрания татарских кадимистов, обеспокоенных такими «важными» для татарской нации проблемами, как необходимость женщинам-мусульманкам прятаться от мужчин. В 47 номере (от 13 декабря 1906 года) в материале «Выборы в Уральске» сообщается о состоявшемся 10 декабря в «Пушкинском доме» митинге, на котором (как следует из статьи Тукая) с пламенной речью выступил К. Мутыги.

Ванюшиных»[1]. Коммерческий клуб располагался неподалеку от дома Галиаскара Усманова, в котором в течение пяти лет жил Г. Тукай. Это одно из самых красивых зданий Уральска.

Впоследствии Коммерческий клуб переехал в другое здание – трехэтажный дом, построенный в 1900 году купцом А.Т. Каревым на Большой Михайловской улице[2].

Напротив Дома Ванюшиных располагалось здание, известное в начале XX века как Клуб приказчиков (Каржиный клуб[3]), в котором были зал для собраний и библиотека. Клуб приказчиков был общедоступным местом, в котором на различные увеселительные мероприятия собиралась молодежь Уральска, в их числе, и Тукай, который к тому же пользовался его библиотекой[4].

[1] Дом назван по фамилии его строителей – династии купцов Ванюшиных, которые держали в Уральске магазины по торговле мануфактурой, а также были владельцами водочных заводов. Купцы Ванюшины были известны в городе и своей благотворительностью. Они жертвовали значительные суммы и на благоустройство города. Построенное ими на Казанской площади Уральска великолепное здание (здание изначально строилось как торгово-доходное) вплоть до начала гражданской войны сдавалось в аренду. Продолжительное время его арендовал Коммерческий клуб, членами которого были состоятельные иногородние купцы первой и второй гильдий. Устраиваемые в клубе литературно-музыкальные вечера, балы, маскарады, публичные лекции посещали иногородние, состоящие на государственной службе, агенты, комиссионеры, приказчики первого и второго классов. См.: *Чесноков Н.Г.* «Город малиновых зорь». С попутчиком по Уральску. Этюды и размышления. Книга первая. Уральск: Оптима, 2010. С. 404.

[2] Здание принадлежало купцу Александру Тимофеевичу Кареву.

[3] Такое прозвание было дано «из-за вечного неукротимого гвалта, крика и шума, не утихающих допоздна». Как пишет Н. Чесноков: «В отличие от степенного Коммерческого клуба, тихого офицерского собрания, клуб приказчиков напоминал предвечерний галочно-вороний гомон и галдеж» (См.: *Чесноков Н.* Указ. соч. С. 411).

[4] В романе А. Файзи художественно воссоздаются впечатления юного Тукая, пораженного библиотекой Клуба приказчиков: «Он был поражен, впервые увидев аккуратно выстроенные на длинных полках в высоченных, достающих до потолка шкафах тысячи книг. Вот где оказывается сокровище книг. Выдававшая здесь книги пожилая женщина показалась ему самым счастливым человеком: погдяди, сколько книг в ее распоряжении – любую из них может взять с любой полки и прочитать» (См.: *Файзи А.* Тукай. Казан, 1956. Б. 401).

Среди приказчиков были и друзья Г. Тукая. Так, среди уральских фотографий поэта сохранилась одна, на которой он изображен среди своих товарищей: буфетчика Наджиба Нигматуллина, бухгалтера Григория Курушкина (работал у Муртазы Губайдуллина), приказчика Рахматуллы Хайруллина, шакирда Сиразетдина Белюкова[1].

Сохранились воспоминания запечатленных на фотографии вместе с Тукаем товарищей. Рахматулла Хайруллин вспоминает, что познакомился с Габдуллой в 1900 году, когда тот переехал жить в медресе «Мутыгия»: «Несмотря на то, что мы учились в разных медресе[2], мы были очень дружны между собой. Так как наш дом находился неподалеку от медресе, он (Г. Тукай) часто наведывался ко мне. Выйдя из медресе в 1904 году, я устроился мальчиком к Муртазе-баю. Наши встречи с Тукаем продолжались»[3].

Наджип Нигматуллин же, приехав в Уральск из Заказанья (из деревни Верхняя Береске Казанского уезда) нанялся на работу в принадлежащую М. Губайдуллину чайхану гостиницы «Казань». «Габдулла, – вспоминает он, – видимо по поручению джизни (Галиаскара Усманова), часто заходил в гостиницу. А когда Тукай сам переехал в гостиницу “Казань”, мой хозяин, Садык Губайдуллин, решив обучать меня, за 10 рублей нанял Тукая заниматься со мной русским языком. Я, таким образом, 4–5 месяцев проучившись у Тукая, был переведен в буфетчики. После того, как я стал буфетчиком, дружба между нами еще более окрепла»[4].

Р. Хайруллин в своих воспоминаниях пишет и о том, как они собрали деньги, когда Тукай уезжал из Уральска в Казань: «У Тукая для отправки в Казань не было денег. Мы – приказчики (я, Габделгани Губаев, Григорий Трофимович Курушкин, Хикметзян

---

[1] На оборотной стороне фотографии указана дата – 13 июля 1906 года. См.: *Исламов Р.* Фотоларда – әдип язмышы // Тукайны өйрәнүдә яңа чыганаклар: фәнни мәкаләләр. Казан, 2016. Б. 20.

[2] Рахматулла Хайруллин учился в медресе «Ракыбия».

[3] *Рәхмәтулла Хәйруллин.* Г. Тукаев турында истәлегем // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. Казан, 2015. Т. 1 Б. 126–133.

[4] *Нәҗип Нигъмәтуллин.* Габдулла Тукаев Уральскида // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. Казан, 2015. Т. 1. Б. 166.

Бариев и Габдулла Исхаков) – собрав между собой деньги, проводили Тукая в Казань»[1].

Известно, что до отправки в Казань Г. Тукай около года жил в гостинице «Казань»[2]. Габдулла Кариев, в воспоминаниях об уральском периоде жизни Тукая писал: «Как-то зимой 1906 года, придя в медресе, где жил Тукай, я случайно оказался на их (шакирдов) посиделках.

Мы всемером, тихонько напевая «Мухаммадию», с наслаждением просидели всю ночь. Было сказано очень много слов. Там мы втроем (Тукаев, я, еще один шакирд по имени Сиразетдин Беляков), задумали оставить медресе и (несмотря на то, что я был из другого медресе) в один из дней, наняв извозчика и погрузив свои вещи, переселились в один из номеров гостиницы "Казань". В тот же день Сиразетдин устроился конторщиком в эту же гостиницу. Мы с Габдуллой-эфенди сняли седьмой номер за 15 рублей в месяц. В это время Габдулла-эфенди работал в "Фикер"»[3].

Гостиница «Казань» играла важную роль в общественной жизни татар Уральска. Здание, в котором размещалась гостиница, было построено в конце XIX века на Казанской площади, недалеко от Клуба приказчиков. До переезда в дом Карева (который располагался на ул. Большая Михайловская) здесь некоторое время находился Коммерческий клуб.

Как пишет Р. Вафеев: «В конце 1905 года в здании бывшего коммерческого клуба на Казанской площади переместилась татарская гостиница "Казань", появившаяся в Уральске в конце XIX века. Здесь же было устроено татарское кафе-чайхана. Обслуживание в них велось исключительно татарскими приказчиками и на татарском языке»[4].

---

[1] Рәхмәтулла Хәйрулла улы Хәйруллинның Габдулла Тукай турында истәлекләре // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. Т. 1. Казан, 2015. Б. 133.

[2] В 42 номере газеты «Фикер» (1906 год) в разделе «Уральские новости» сообщается: «Некоторые шакирды медресе "Мутыйгия" вместе с шакирдом медресе хазрета Гайнутдина Габдуллой Кари, будучи недовольными содержанием в медресе, покинули их и решили заняться литературной деятельностью».

[3] *Кариев Г.* Габдулла Тукаевның Уральскидагы тормышы // Тукай турында хатирәләр. Казан, 1976. Б. 47.

[4] *Вафеев Р.* Указ. соч. С. 21.

Здесь любили останавливаться приехавшие в Уральск из других мест татарские купцы, которых, в том числе, привлекала богатая национальная кухня. Вместе с тем «Казань» не была только местом для временного проживания: гостиница была еще и одним из центров социальной и культурной жизни Уральска. В ней нередко устраивались различные мероприятия: собрания общественности, музыкальные вечера.

Владелец гостиницы – предприниматель Садык (Мухамметсадык) Амиров, приходился Тукаю дальним родственником со стороны деда Зиннатуллы. Он принимал активное участие в общественной жизни Уральска.

Начинавший некогда свою предпринимательскую карьеру с должности приказчика у уральского купца второй гильдии Лариона Мезинова Садык Амиров вместе с Валиуллой Хамидуллиным взяли в аренду здание, в котором располагался Коммерческий клуб, и открыли в нем гостиницу «Казань». «Летом 1905 года, – пишет по этому поводу Р. Вафеев, – завершаются отделочные работы в только что построенном на Большой Михайловской улице доходном доме Карева. 1 октября на второй этаж этого дома переезжает уральский Коммерческий клуб. Одновременно освобождается бывшее здание Клуба на Казанской площади, которое сразу же приобретается компанией Муртазы Губайдуллина. Здесь устраивается мусульманская гостиница и ресторан “Казань”. В середине октября уже начинается ремонт. Управляющим “Казани” стал Мухаммед Садык Амиров, родственник Тукая и хороший знакомый К. Тухватуллина, сочувствовавший их прогрессивным начинаниям»[1].

Открытие гостиницы анонсируется и в газете «Уралец»: «В бывшем помещении Коммерческого клуба на Казанской площади в скором времени будет открыт мусульманский чайхана (ресторан) и номера. Помещения спешно ремонтируются...»[2].

Вынашивавший идею создания в Уральске мусульманского культурного центра (по образцу Пушкинского народного дома) Камиль Мутыги намеревается открыть его в гостинице «Казань».

---

[1] *Вафеев Р.* Указ. соч. С. 84.

[2] Уралец. 1905. № 213.

В этом центре, по замыслу К. Мутыги, должны были располагаться типография и библиотека. О намерениях К. Мутыги сообщалось в газете «Уралец»: «В бывшем помещении Коммерческого клуба приступлено издателем нашей газеты К. Тухватуллиным к устройству читального зала и библиотеки. Газеты и книги будут как на русском, так и на татарском языках. Обстановку предлагается сделать роскошную, на издержки не скупиться. Внизу будет помещаться татарская типография. Библиотека начнет функционировать по получении надлежащего разрешения. Нельзя не пожелать от всей души полнейшего успеха столь полезному предприятию»[1]. В одном из следующих номеров газеты сообщается об открытии мусульманской чайной: «На днях в бывшем помещении Коммерческого клуба на Казанской площади открыта мусульманская чайная-ресторан без крепких напитков. Чайная обставлена довольно прилично; имеется просторный читальный зал с татарскими и русскими газетами. Чайная для простонародья помещается отдельно в нижнем этаже. Цены на кушанья и чая одинаковы с ценами русских чайных. В скором времени будет устроено керасиново-камельное освещение и открыта библиотека, как на то получится разрешение»[2].

Тукай с Г. Кариевым проживали в седьмом номере гостиницы до октября 1907 года (до отъезда поэта в Казань). Переехав в гостиницу, Тукай публикует в газете «Фикер» объявление, в котором указывает свой новый адрес:

«Я недавно покинул медресе “Мутыгия”.

В этой связи, сообщаю своим друзьям и близким с этого дня направлять мне письма по адресу:

Уральск.
Гостиница “Казань”
А. Тукаеву.

С уважением: Г. Тукаев»[3]

---

[1] Уралец. 1905. № 220.
[2] Уралец. 1905. № 234.
[3] Фикер. 1907. 6 января.

Последний период пребывания Тукая в Уральске (время, когда поэт жил в гостинице) – один из самых плодотворных в творческом отношении: Тукай погружается в работу в «аль-Гаср аль-Джадид» и «Фикер» (готовит материалы к публикации, пишет рецензии, оригинальные статьи), активно сотрудничает с казанскими газетами («Тавыш», «Баян аль-Хак», «Казан мухбире», «Юлдуз»), издаваемыми в Петербурге газетами «Ульфат» и «Нур». Вспоминая о жизни Тукая в гостинице «Казань», Г. Кариев писал: «Живя в номере гостиницы, он во время чаепития, ходя по комнате, сочинял стихи и потом читал их мне. Я искренне слушал и запоминал наиболее понравившиеся мне»[1].

Одновременно с работой в газете и журнале Тукай вместе с К. Мутыги участвует в общественной жизни Уральска: собраниях Уральского мусульманского благотворительного общества, литературно-музыкальных вечерах. Впоследствии он пишет об этих событиях на страницах газеты и журнала.

Например, особого внимания заслуживает состоявшееся первого октября 1906 года в гостинице «Казань» собрание, посвященное вопросу об открытии в Уральске Учительского института для мусульман. Как следует из опубликованного в газете «Фикер» (номер 37 от 6 октября 1906 года) материала об этом собрании (на котором председательствующим был избран член редколлегии газеты Гусман Кулахметов[2]), на нем первым выступил К. Мутыги, который в своей речи представил неприглядную картину жизни татарских медресе (тяжелые бытовые условия, в которых вынуждены жить шакирды) и обратился к присутствующим с просьбой оказать посильное материальное содействие для открытия нового учебного заведения. В газетной публикации приводятся выступления и противников этой идеи, в частности, купца Фатиха Шарипова, считавшего, что для образования детей мусульман достаточно и существующих медресе.

---

[1] *Кариев Г.* Габдулла Тукаевның Уральскидагы тормышы // Тукай турында хатирәләр. Казан, 1976. Б. 49.

[2] Гусман Кулахметов – уральский предприниматель, занимавшийся мыловарением. Член редколлегии газеты «Фикер».

Г. Тукай выступил на собрании с критикой такой позиции: «Нет, Фатих-абый! Нам недостаточно только наших медресе. Как и другим нациям, нам нужны 3–4-этажные медресе. Еще недавно ты, Фатих-абзый, был беден, но ты ведь не удовлетворился своей бедностью, открыл магазин, начал торговать, всячески старался разбогатеть. Когда же речь зашла о медресе, ты говоришь, что этого (т.е. того, что имеется) достаточно.… Наши медресе грязнее, чем отхожие места в русских школах. Мы пойдем вперед, не будем довольствоваться этими медресе! Ты, Фатих-абый, не препятствуй прогрессу. Если бы твоя мать, после твоего рождения сказав, что тебе хватит того роста, с которым ты родился, заперла бы тебя в железный сундук, понравилось бы тебе это?»[1].

Редакция газеты «Фикер» (в которой с момента ее основания работал Г. Тукай) систематически освещала вопросы, связанные с подготовкой открытия учебного заведения для мусульман. Так, в 38 номере газеты (15 октября 1906 года) сообщается о намерении хозяина гостиницы, Садыка Амирова, передать под Учительский институт в Уральске половину здания гостиницы[2].

Первоначально Учительский институт предполагалось разместить в одном из домов, завещанных в качестве вакуфа в пользу 3-ей Соборной мечети Уральска известным купцом и благотворителем Гайнуллой Гадельшиным, скончавшегося в 1898 году и определившего в своем завещании в качестве распорядителя вакуфа своего племянника – Хайруллу Гадельшина[3].

6 октября 1906 года в гостинице «Казань» состоялось второе собрание, на котором (как следует из материала, опубликованного в газете «Фикер») присутствовало более двухсот человек. На этом собрании К. Мутыги предложил организовать в Уральске

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 3 т. Казан, 2015. Б. 326.

[2] Об этом событии было написано и в русскоязычной газете «Уральский дневник» (1906, 8 октября).

[3] Вакуф – имущество, завещенное на благотворительные цели. Спустя восемь лет после смерти Г. Гадельшина прихожане 3-ей Соборной мечети подают жалобу на его племянника в ОМДС, в которой сообщают о том, что Хайрулла Гадельшин не отчитывается о состоянии вакуфа и просят муфтия расследовать это дело. Среди сорока лиц, подписавших это письмо, был и Г. Тукай. См.: *Вафеев Р.* Указ. соч. С. 140.

мусульманское благотворительное общество. Это предложение было поддержано: участники собрания (по предложению Садыка Амирова) избрали группу для составления устава этого общества[1].

Тукай одобрительно отнесся к созданию такого общества, о чем свидетельствуют его публикации в газете «Фикер»[2].

В октябре 1906 года в гостинице «Казань» молодежью Уральска был устроен литературно-музыкальный вечер. Тукай не только принимал участие в его организации (вместе с К. Мутыги и Г. Кариевым), но и написал о намечаемом событии в газете «Фикер» (номер 39 от 22 декабря 1906 года)[3].

Еще об одном литературном вечере, устроенном в гостинице «Казань» в марте 1907 года, вспоминает Г. Кариев: «Однажды зимой в гостинице “Казань” русскими был устроен какой-то вечер. На этом вечере Тукаев, переодев своего друга по имени Хакимзян в нищенскую одежду, театрализовано прочитал свое стихотворение “Нищий”. Он читал это стихотворение очень серьезно, без смеха, разделяя предложения, как будто читал прозу. Собравшимся его выступление очень понравилось»[4].

---

[1] В эту группу вошли Муртаза Губайдуллин, Валиулла Хамидуллин, Садык Амиров, Камиль Мутыги, Нигматулла Бахтизин (уральский купец), Бахитжан Каратаев (юрист, казахский буржуазный деятель, депутат I Государственной думы, с 1917 года – член партии большевиков), Мутыгулла Тухватуллин, Мухаметгали Мусин, хазрет Хабибулла Исмагилов (мулла в Уральске), Садык Губайдуллин (сын М. Губайдуллина, крупный предприниматель, позднее – владелец гостиницы «Казань»), Гусман Кулахметов, Карим Латыйфов (купец из Уральска) и др.

[2] Җәмгыяте хәйрия // Фикер. 1906. № 48, 50 (от 17 и 31 декабря).

[3] В честь этого события Тукай написал стихотворение «Нашей молодежи, устроившей литературный вечер» (опубликовано в 12 номере журнала «аль-Гаср аль-Джадид» (5 декабря 1906 года).

[4] *Кариев Г.* Габдулла Тукаевның Уральскидагы тормышы // Тукай турында хатирәләр. Казань, 1976. Б. 49. В монографии Исхаковой-Вамбы «Тукай и татарская музыка» есть информация о том, что Тукай в конце этого вечера исполнил «Турецкий марш». См.: *Исхакова-Вамба Р.А.* Тукай и татарская музыка. Казань, 1997. С. 9–10.

Отметим, что в проводимых в гостинице «Казань» вечерах принимали участие не только русские и татары, но и казахская молодежь[1].

Помимо Пушкинского народного дома, Г. Тукай посещал спектакли в театре Ф.И. Макарова, на сцене которого в 1891 году пел сам Ф.И. Шаляпин. До строительства в 1889 году купцом-меценатом Ф.И. Макаровым каменного здания театра в Уральске действовал деревянный театр, поставленный в 1858 году по инициативе наказного атамана А.Д. Столыпина. «В нем – пишет Н. Чесноков, – ставились любительские спектакли, давались концерты войсковым оркестром, приглашались на гастроли труппы соседних городов и столичные артисты»[2].

Таким образом, провинциальный Уральск в конце XIX века не был культурным захолустьем: это был один из центров русского казачества, притягивающий внимание русских историков и писателей, город, в котором сосуществовали различные национальные культуры (русская, татарская, казахская), в котором, сохраняя и развивая свою культуру, проживала многочисленная татарская община. Именно в такое культурное пространство волею судьбы попадает маленький Тукай в конце 1894 года и проводит последущие 13 лет своей жизни.

«...ВЫ – НАЦИИ НАДЕЖДА И ОТРАДА...»

Трудно представить, как бы сложилась жизнь Габдуллы Тукая, если бы волею судьбы он не оказался в Уральске, если бы в ней не приняли деятельного участия младшая сестра его отца – Газиза и ее муж – Галиаскар Усманов, Мутыгулла и Камиль Тухватуллины. История не знает сослагательного наклонения, но, возможно, останься Габдулла в Заказанье, его жизнь сложилась бы иначе.

[1] В 10 номере газеты «Фикер» от 11 марта 1907 года сообщается: «Сегодня в гостинице “Казань” впервые состоится русско-мусульманский концерт». Среди участников этого концерта, помимо К. Тухватуллина, указаны еще четверо представителей казахской молодежи: Ш. Уралбаев, М. Байсынгараев, А. Касибулатов, А. Дусемгалиев.

[2] *Чесноков Н.* Указ. соч. С. 251.

Уместны в этой связи слова П. Вайля: «Связь человека с местом его обитания – загадочна, но очевидна. Или так: несомненна, но таинственна. Ведает ею известный древним genius loci, гений места, связывающий интеллектуальные, духовные, эмоциональные явления с их материальной средой»[1].

Гений Тукая раскрывался в условиях многообразной культуры Уральска, что благоприятствовало становлению и развитию творчества поэта как открытой системы. Важно и другое: окружение Тукая, которое составляли люди, разные по национальности (татары, русские, казахи), социальному положению (шакирды, представители духовного сословия, предприниматели, демократическая интеллигенция, рабочие типографии), политическим взглядам.

В тукаеведении советского периода Уральское окружение Тукая зачастую поляризировалось: в нем выделялись демократически настроенные сторонники социальных преобразований татарского общества, которым поэт симпатизировал, и консерваторы, против которых он выступал на страницах газет и журналов.

Не отрицая самого факта поляризации татарского общества в период первой русской революции, необходимо все же иметь в виду, что история отношений Тукая с отдельными жителями Уральска не определялась исключительно социальным фактором: жизненные коллизии нередко имели случайный характер, обуславливались психологическими симпатиями и антипатиями.

Например, в литературе об Уральском периоде жизни Г. Тукая немного внимания уделяется его жизни в доме Галиаскара Усманова (мужа младшей сестры отца – Газизы). Об этом периоде (с конца 1894 года по 1900 год, когда после смерти Г. Усманова Тукай переезжает жить в медресе «Мутыгия») известно, преимущественно, из воспоминаний отдельных родственников, знакомых поэта. В частности, в воспоминаниях Газизы Забировой, единокровной сестры Тукая, которая с 1892 года воспитывалась в семье Усманова, приводятся слова Тукая в связи со смертью его джизни. «Известие о смерти джизни, – пишет Г. Забирова, – нам принес Габдулла. Это было летним утром. Габдулла разбудил нас и сообщил о смерти джизни. Я заплакала. Габдулла сказал: “Зачем ты плачешь о нем,

[1] *Вайль П.* Гений места. М.: Изд-во Независимая газета, 1999. С. 7.

ведь он оскорблял моего отца словами: “Будь проклят твой отец”»[1]. Такая реакция четырнадцатилетнего подростка свидетельствует о его ранимости (что вполне естественно в этом возрасте, тем более, учитывая сиротство Габдуллы). «Для сироты, – пишет по этому поводу И. Нуруллин, – который немало натерпелся за свой короткий век и был чрезвычайно чуток к малейшему оскорблению, этого оказалось достаточно: между ними (Тукаем и Г. Усмановым) легла неодолимая преграда»[2]. Вместе с тем, ученый не ограничивается психологическим объяснением этого эпизода, завершая часть книги, посвященную отношениям между Тукаем и Г. Усмановым, размышлениями о социальной идентичности поэта: «Переселившись на первый этаж[3], Габдулла не просто сменил обстановку, он как бы спустился на ступеньку по социальной лестнице. И прежде его жизнь текла среди людей труда, здесь, несмотря на то, что он очутился в семье состоятельного купца, она пошла по той же дороге. Лихая тетушка-судьба, будто опомнившись, поспешила исправить свою ошибку. “Твое место, – словно предрекала она, – не наверху, а среди тех, кто живет там, внизу”»[4].

Подобного рода интерпретаций отдельных фактов из жизни поэта, оценок окружавших его людей немало. Зачастую они основываются на содержащихся в разных источниках (стихах, публицистике, фельетонах, письмах) оценках самого Г. Тукая, его видении тех или иных событий. Эти оценки, это видение были субъективны, а нередко и тенденциозны, принимая во внимание, что поэт выражал в них не только исключительно свою точку зрения, но и выступал от имени изданий, у которых было немало оппонентов как среди периодических изданий (интересное явление представляет, например, полемика между «Фикер» и издаваемой в Казани газеты «Баян аль-Хак»), так и среди отдельных жителей Уральска.

---

[1] См.: Тукай турында хатирәләр. Б. 20.

[2] *Нуруллин И.* Указ. соч. С. 40.

[3] После того, как Г. Усманов привозит к себе в дом еще двух детей – Мухамметгали и Файрузу, оставшихся, как и Тукай, без попечения родителей, «всех трех сирот разместили на первом этаже, вместе с прислугой Гимади и Гайни». См. *Нуруллин И.* Указ. соч. С. 39.

[4] *Нуруллин И.* Указ. соч. С. 40.

Известно, например, что в различных публикациях Тукая содержатся нелицеприятные оценки состоятельного Уральского купца-предпринимателя Хайруллы Гадельшина. В одной из таких публикаций – «Учительская школа в Уральске» («Уральскида дарелмөгаллимин»)[1] – Тукай, сообщает об обращении прихожан 3-ей мечети Уральска в Духовное собрание с просьбой разрешить использовать один из двух вакуфных домов в качестве административного здания будущей Учительской школы. Одновременно в статье говорится о том, что распорядитель вакуфа – Хайрулла Гадельшин – на запрос хальфы медресе «Мутыгия» о доходах от вакуфа ответил, что расходы по содержанию этих домов на тысячу рублей превысили доходы. Для автора статьи это является свидетельством противодействия Хайруллы Гадельшина открытию Учительской школы: «Было бы хорошо, если некоторые преследующие свои интересы лица не противились появлению учительской школы и учительских медресе»[2]. Более того, после отзыва несколькими членами общины своих подписей под обращением к Духовному собранию, Тукаев публикует в «Фикер» статью под названием «Еще одна смута» («Дәхи бер фетнә»)[3], в которой обвиняет отозвавших подписей (в том числе, и своего учителя – Ахметшу Сиразетдинова) в смуте, которую они своими действиями сеют среди задумавших благое начинание мусульман Уральска.

Вместе с тем нельзя не согласиться с точкой зрения Р. Вафеева, который, ссылаясь на многочисленные упоминания Хайруллы Гадельшина в русскоязычной прессе Уральска как известного и уважаемого в городе человека, награжденного званием почетного гражданина, пишет о том, что не следует давать ему однозначных негативных оценок, как это было в трудах тукаеведов советской поры[4].

Такая точка зрения представляется не как стремление реабилитировать Хайруллу Гадельшина и ряд других современников Тукая, которые некогда были отнесены к реакционерам, «черносотенцам»,

---

[1] Фикер. 1906. № 36.

[2] Там же.

[3] Фикер. 1906. 6 октября № 37.

[4] *Вафеев Р.* Указ. соч. С. 145.

«религиозным фанатикам» и пр., а как отказ от тенденциозности, возобладавшей в отечественном тукаеведении.

В книге Р. Вафеева приводятся интересные факты противостояния Х. Гадельшина и семьи Тухватуллиных, в частности, их участие в избирательной кампании во II Государственную Думу[1]. Естественно, что Г. Тукай, работавший в издаваемых К. Мутыги журналах и газете и многим обязанный Мутыгулле-хазрету и его сыну, не мог (да и не хотел) дистанцироваться от этого противостояния, в котором каждая из сторон, используя все имеющиеся у нее ресурсы (в первую очередь, информационные), стремилась всячески дискредитировать своих оппонентов.

Среди людей, окружавших Г. Тукая в Уральске и оказавших влияние на его становление как личности и поэта, Мутыгулла и Камиль Тухватуллины занимают особое место. Первый, будучи мударрисом медресе, в котором спустя некоторое после время после приезда в Уральск начинает учиться Габдулла, духовно и интеллектуально развивал сына своего школьного друга[2]. Второй стоял у истоков развития татарской периодической печати Уральска: именно в созданных К. Тухватуллиным в начале XX века журнале «аль-Гаср аль-Джадид» («Новый век») и газете «Фикер» («Мысль») Тукай публиковал свои первые стихотворения, критические и публицистические статьи.

Вместе с тем не стоит забывать, что в медресе «Мутыгия», равно как и в русский класс при татарских медресе Уральска (здесь Тукай под руководством учителя, выпускника Оренбургской учительской школы Ахметши Сиразетдинова обучался русскому языку, получал первые познания о русской литературе) Г. Тукая отдает учиться его джизни (муж младшей сестры отца) Галиаскар Усманов.

Во многом именно благодаря участию Г. Усманова и его жены Газизы-ханум в судьбе Г. Тукая, он получил возможность реализоваться как творческая личность, и в этом отношении их роль трудно переоценить.

---

[1] *Вафеев Р.* Указ. соч. С. 149–162.

[2] Мутыгулла-хазрет, как и отец Тукая, Мухамметгариф, учился в Кшкарском медресе.

Обосновавшаяся в Уральске семья Г. Усманова (выходец из деревни Нижняя Сарда (Түбән Сәрдә) Менгерской волости Казанской губернии, Г. Усманов, женившись на дочери Мухамметгалима Газизе, вскоре переезжает в Уральск, где занимается торговлей с живущими в степи состоятельными казахами) жила в двухэтажном доме в центре города на ул. Почиталина (дом 66)[1]. В семье Галиаскара Усманова было четверо детей: три дочери (Зухра, Фатима, Марзия) и сын Губайдулла.

В 1892 году они берут в свою семью оставшуюся сиротой сестру Тукая, четырнадцатилетнюю дочь муллы Мухамметгарифа Газизу. Спустя два года после ее приезда в Уральск в семье случается несчастье: неожиданно один за другим с интервалом в десять дней умирают дочь Марзия (скончалась 11 февраля 1894 года) и сын Губайдулла (скончался 21 февраля 1894 года)[2]. Особенно тяжело Усмановы переживают смерть единственного сына Губайдуллы. Разделяя скорбь родителей мальчика, Газиза-младшая вспоминает о своем терпящем лишения брате Габдулле в надежде, что Галиаскар Усманов и его жена приютят в своем доме и его: «Мой казанский брат Габдулла такой же смышленый и умный ребенок, как Губайдулла»[3]. По ее воспоминаниям: «Джизни горько плакал, говоря “Он (скончавшийся сын Губайдулла) был бы хозяином в моем доме”… Спустя некоторое время апай (Газиза-старшая), словно советуясь со мной, сказала: “Может, привезем из Казани Габдуллу? Если во дворе дома будет бегать и играть мальчонка, может, и твой джизни успокоится”. После чего апай завела разговор с джизни: “В Казани живет ребенок Гарифа-абый. На содержании у чужих людей. Если он будет расти и играть у нас, не станет ли как Губайдулла”»[4].

Галиаскар, который среди родственников своей жены особо почитал Мухамметгарифа, соглашается со своей женой, надеясь,

---

[1] Ныне, ул. Ескалиева.

[2] См.: *Зәбирова Г.* Тукай хакында истә калганнар // Тукай турында хатирәләр. Казан, 1976. Б. 17.

[3] *Зәбирова Г.* Тукай хакында истә калганнар // Тукай турында хатирәләр. Казан, 1976. Б. 18.

[4] Там же.

что в будущем Габдулла станет его наследником и продолжит начатое им дело.

Так в конце 1894 года Г. Тукай оказывается в новой семье. Галиаскар Усманов и его жена Газиза приветливо встречают Габдуллу, который провел в пути 18 дней[1], и размещают его в хозяйской части дома (рядом с сестрой Газизой). В начале февраля 1895 года джизни определяет Габдуллу в медресе «Мутыгия», а потом (видя способности Габдуллы к учебе) – в русский класс к Ахметше Сиразетдинову.

Известно, что медресе открывались при мечетях. Удаленные от исторической родины татары стремились организовать свою социокультурную жизнь. В условиях Российской империи в дореволюционный период это стремление реализовывалось через религиозное объединение, а мечеть выполняла одновременно функции как храма, так и общественного здания, где не только проводилось коллективное богослужение, но и знакомство прихожан с различными указами и постановлениями правительства и местной власти.

При каждой мечети имелось медресе, в котором обучались татарской грамоте, арабскому и персидскому языкам, арифметике, геометрии, основам физики, философии, священной истории, чтению и толкованию Корана. Медресе возникали по инициативе самого татарского населения, чаще всего, представителей купечества,

---

[1] О своем пути из Казани в Уральск Г. Тукай вспоминал так: «Меня усадили в крытые сани, на колени к жене Алты-биш Сапый, и укутали так, что я задыхался без свежего воздуха. На волю выпускали лишь в деревнях на пути, останавливаясь выпить чаю.

Как ни умолял я их: “Лучше я пешком буду идти, лишь бы на воле, на воздухе!” – Они были непреклонны: “Простудишься. А джизни твой наказал беречь тебя от простуды”, – и не давали мне никакой воли.

Оказывается, джизни поручил Алты-биш Сапый купить в Казани какие-то особые сани, и теперь покупка, привязанная к нашим, тоже следовала в Уральск. А поскольку перед нами двигалась целая вереница саней возчиков из Уральска с самой разной поклажей, то и ехали мы с “обозной” скоростью. Вот и мучался я всеми муками, заточённый в крытых санях, целых восемнадцать дней, пока однажды под вечер не въехали мы в город Уральск». См.: *Тукай Г.* Что я помню о себе.

содержались за его же счет. Каждый мулла, получивший от мусульманской общины одобрение на вступление в должность, вместе с тем брал на себя и обязательство обучать мальчиков основам ислама. На рубеже XIX–XX вв. в системе образования у татар выделяются мектебы (начальные школы) и медресе (средние и высшие школы).

Официальная статистическая информация о деятельности медресе появляется только к середине XIX века. Согласно данным, предоставленным Оренбургским магометанским духовным собранием в департамент духовных дел инославных исповеданий Министерства внутренних дел, в его ведении на начало 1856 года находилось 3478 мечетей, 934 медресе и мектебов, 5607 духовных лиц (из них 260 мударрисов). В Оренбургской губернии на этот же год – 1695 мечетей, 418 медресе, 3226 духовных лиц (из них 90 мударрисов)[1].

Как пишет Р. Вафеев, центром татарской слободы в Уральске была неоднократно восстанавливавшаяся после городских пожаров соборная мечеть, которую за беленные известкой стены называли Белой[2].

В 1821 году после случившегося в Уральске очередного пожара часть татарского населения переселилась на другие земли при урочище Кайран («Пески») на юго-восточной окраине Куреней, где была основана новая татарская слобода. В 1826 году здесь была возведена вторая небольшая деревянная мечеть. Она была построена, как отмечает Н.Савичев, «усердием старшины Букеевской орды Караулом Бабаджановым»[3]. О строительстве новой мечети в Оренбургскую пограничную комиссию ходатайствовал хан Внутренней Орды Джангир. Разрешение было получено, и в городе появилась новая деревянная мечеть.

Первая каменная мечеть, по мнению исследователя Р.А. Абузярова, была построена в Уральске лишь в 1807 году. В 1826 году

---

[1] РГИА. ф. 821. Оп. 8. Д. 1093. Л. 1–7.

[2] *Вафеев Р.* Указ. соч. С. 224.

[3] *Савичев Н.Ф.* Уральская старина. Рассказы из виденного и слышанного. Уральск, 2006. С. 437.

ее приход насчитывал порядка 1700–1800 человек[1]. Известно, что в 1869 году, в связи с торжественными мероприятиями по случаю основания Уральской области, службу в мечети посетил оренбургский генерал-губернатор Крыжановский, который вручил ахуну уральской мечети Сапараеву серебряную медаль за усердную службу. «Генерал губернатор, – писали по этому поводу “Уральские войсковые ведомости”, – выслушав литургию в Александро-Невском соборе посетил соборную мечеть г. Уральска, где при многочисленном стечении народа, между которыми было много и киргиз, читались молитвы по случаю открытия новой области»[2].

Татарская община, не относящаяся к казаческому сословию, группировалась вокруг так называемой 3-й «иногородческой» Соборной мечети в новой татарской слободе. В народе, за окрашенные суриком стены эту мечеть называли Красной. Первым имамом Красной мечети в татарской слободе был имам-хатип и мударрис Габдул-Ракип Тулбаев[3].

---

[1] Первые уральские мечети основывались казаками из числа мусульман, что подтверждается некоторыми архивными документами. В частности, в 1864 году имам Ш. Ишмухаметов сообщал в ОМДС о желании магометан, служивших в Оренбургском 1-м батальоне, быть причисленными к приходу богомольного дома иногородних татар, так как мечеть коренных уральских татар находилась от их казарм в трех верстах и они не всегда имели возможность добраться до нее ко времени молитвы. См.: ЦГИА РБ. Ф. 295. Оп. 3. Д. 5944. Мусульмане из числа войсковых служили и в самой мечети. Так, например, казак М. Сапаев из Уральска прошел в ОМДС испытание на знание правил магометанской религии на должность азанчея в 1884 году.

[2] Уральские войсковые ведомости. 1869. № 10.

[3] Габдул-Ракип Тулбаев родился 7 апреля 1842 года (по другим данным – 1837) в семье имама Газымжана Тулбаева в татарском селе Дусмят Оренбургской губернии. Как пишет Т. Каримов, окончив сельское медресе, будущий хазрет продолжил учебу в известном в мусульманском мире Эстерлебашевском медресе в Уфимской губернии, в котором преподавали воспитанники бухарских медресе, талантливые духовные педагоги (один из них – известный татарский суфийский поэт Шамсетдин Заки). 55 лет в общей сложности прослужил он имамом, из них 30 лет – с Мутыгуллой Тухватуллиным, прибывшим в Уральск в конце 70-х годов, и после службы в мечети в Куренях определенным к Тулбаеву вторым муллой. См.: *Каримов Т.* Тулбаевы – имамы уральской Красной мечети. 1 часть [Электронный ресурс]. URL:http://www.proza.ru/2015/07/21/1464

Согласно сведениям из уральских газет того времени Красная мечеть, несмотря на свои скромные размеры, вмещала по праздникам более 440 человек: «В 3-й соборной мечети, – находится помещение, при самом большом скоплении народа в 440 человек; примерно, в 1-й комнате входит восемь рядов, 6 рядов по 17 чел и 2 ряда по 15 человек, т.е. 132 человека, во 2-й комнате пять рядов по 17 человек – 85 человек, на галерее три с половиной ряда на 59 человек, в нижнем этаже восемь рядов по 17 человек –136 человек и в палатке помещается от 25 до 30 человек»[1]. В дни крупных мусульманских праздников к мечети на молитву приезжало много татар и казахов из окрестных селений. «Во вторник, 2 февраля, – сообщал в 1905 году «Уралец», – по случаю «Курбан байрам» в мечети по Царицынской улице была такая масса молящихся мусульман, что они не помещались в мечети и молились во дворе. Много было приезжих татар с форпостов и киргиз с ближайших аулов»[2].

Быстрый рост татарского населения Уральска (в 1897 году, по данным переписи, татары занимали в Уральске уже второе место по численности после русских) вскоре привел к появлению новой махалли. В 1890 году мусульмане города ходатайствовали перед Оренбургским магометанским духовным собранием о строительстве еще одной каменной соборной мечети. В 1896 г. за решение этого вопроса взялся купец 2-й гильдии Муртаза Губайдуллин. Для этого он купил дворовое место на Николаевской улице, расположенной рядом с единственным в городе базаром, где большинство торговцев и рабочих были мусульманами[3]. Разрешение было получено, и в 1897 г. мечеть была построена[4]. Имам-хатипом этой мечети был назначен Гайнутдин-хазрет Залялетдинов (1855–1937).

Ко времени приезда Тукая в Уральск в городе было три медресе: «Ракыбия» (от имени имам-хатипа Красной мечети и мудар-

---

[1] Уральский листок. 1905. № 236.

[2] Уралец. 1905. № 26.

[3] К этому времени в Уральске было три мечети: две располагались в южной части города, а третья, Соборная – близ Казанской площади. Соборная мечеть едва вмещала 400–500 человек, а на молитву приходило до тысячи.

[4] РГИА. Ф. 821. Оп. 8. Д. 677. Л. 156.

риса Габдул-Ракипа Тулбаева)[1], «Гайния» (от имени Гайнетдина Зялялетдинова, имама 4-ой мечети), «Мутыгия» (от имени Мутыгуллы-хазрета Тухватуллина).

В заметке «Школа у магометан», опубликованной в газете «Уральские областные ведомости», приводятся статистические данные, свидетельствующие о значительном числе учебных заведений для детей татар, что сделало на рубеже веков татарский народ одним из самых грамотных в Российской империи[2].

Галиаскар Усманов отдает Габдуллу учиться в медресе «Мутыгия». Этот выбор определенным образом характеризует самого Галиаскара Усманова: несмотря на то, что все три медресе считались старометодными, «Мутыгия» отличалось от двух других учебных заведений для детей мусульман меньшей схоластикой и

---

[1] Это каменное двухэтажное медресе было построено в 1897 году на средства уральского предпринимателя-миллионера Муртазы Губайдуллина. В медресе «Ракыбия» в разные годы обучалось до 140 шакирдов. К 1904 году оно стало тесным и требовало расширения. Средства на ремонт здания в очередной раз дал М. Губайдуллин. О начале ремонтных работ в здании медресе сообщалось и в русскоязычной прессе Уральска: «Медресе на Царицынской улице, построенное Габайдуллиным, в настоящее время не вмещает всех желающих обучаться. Мы слышали, что в будущем строительном сезоне предполагается или расширить помещение этого медресе или выстроить новое, большее по размерам каменное здание. В настоящее время в этом здании производится ремонт» (См.: Уралец. 1904, № 149).

[2] Уральские областные ведомости. 1906, № 11. В газете указано, что на 14 млн магометан, проживающих в Российской империи, приходилось 30000 конфессиональных школ и медресе. Заслуживает внимания заметка в «Уральском листке», опубликованная десятилетием ранее: «Пишущему эти строки, не особенно давно пришлось быть в почтово-телеграфной конторе, где в числе других получателей оказался один мальчик магометанин; расписываясь в получении, он невольно обратил на себя внимание чиновника этого учреждения хорошим почерком, который и спросил его: “Где он учился?”. Мальчик ответил: “В бурнаевском училище”. Это меня очень удивило. При ничтожном проценте проживающих в Уральске мусульман, организуется бурнаевское частное училище, которое содержится на средства этого же Бурнаева. Конечно, честь и хвала г-ну Бурнаеву, устроившему для маленьких своих собратьев рассадник просвещения, за что потомками этого заведения всегда будет приноситься ему благодарность». См.: Уральский листок. 1894. № 90.

бо́льшими возможностями для развития творческих способностей шакирдов. Во многом, это было связано с личностью его мударриса – хазрета Мутыгуллы Тухватуллина.

Трудно переоценить роль Мутыгуллы-хазрета и его семьи в становлении Тукая как многосторонней личности: поэта, публициста, редактора.

Мутыгулла Тухватуллин (1846–1920) родился в деревне Малые Кайбицы Казанской губернии в семье муллы. Рано осиротевший Мутыгулла воспитывался в семье своей тети. Уже в детские годы обнаружились его способности к учебе: освоив грамоту, Мутыгулла уже в пятилетнем возрасте самостоятельно читал аяты Корана. Обратив внимание на способности мальчика, деревенский мулла, заменивший на этом поприще отца Мутыгуллы, получив согласие прихожан (которые полностью взяли на себя расходы по обучению и содержанию Мутыгуллы), отправляет его учиться в знаменитое Кшкарское медресе.

Во время учебы в медресе шакирд Мутыгулла подружился с шакирдом Мухамметгарифом, будущим отцом Тукая. По окончании учебы жизненные пути друзей расходятся: Мухамметгариф становится муллой в Кошлауче, Мутыгулла же продолжает совершенствоваться в богословии, но уже заграницей: в Египте, в знаменитом Каирском университете «Аль-Азхар»[1].

Проведя в Египте около десяти лет (с 1867 по 1877 гг.), Мутыгулла отправляется к себе на родину и по пути останавливается у

---

[1] Университет «Аль-Азхар» считался в мусульманском мире одним из самых престижных высших учебных заведений.

Университет был широко известен и среди татар. В разные годы образование в нем получили Муса Бигиев (1875–1949), Рашид Ибрагимов (1857–1944), Закир Кадыри (1877–1955), Зыя Камали (1873–1942) и др.

Интересные сведения о посещение и учебе татар в университете «Аль Азхар» встречаются и в рукописях татарских путешественников. Так, мулла из деревни Новый Кишет Арского района Казанского уезда Мухаммет Амин бине Гумер пишет о том, что в 1783 году, во время хаджа, он со своими товарищами посетили Каир, в котором для усовершенствования своих знаний остался на год в университете «Аль-Азхар». Путешественник, в частности, пишет о том, что проживая в жилом комплексе при мечети Аль-Азхар, он и его товарищи платили за проживание по 2 рубля в месяц. См.: Татар сәяхәтнамәләре. Казан, 2015. Б. 45.

живущей в Уральске сестры Газизы, где своими глубокими познаниями в области богословия, а также манерой чтения Корана завоевывает симпатии прихожан Белой мечети в Куренях (имамом этой мечети был ишан Магди Ишмухамметов). По просьбе аксакалов основатель мечети, купец Гайнулла Гадельшин (Гайни-бай), оставляет Мутыгуллу Тухватуллина вторым имамом Белой мечети[1].

Спустя некоторое время между имамами возникают разногласия, которые разрешаются тем, что для Мутыгуллы-хазрета было построено новое деревянное медресе. Ко времени завершения строительства и открытия медресе (случилось это в 1883 году) Мутыгулла-хазрет уже два года исполнял обязанности второго имама 3-ей Соборной мечети (первым имамом был Ракип Тулбаев)[2].

Несмотря на авторитет, который Мутыгулла Тухватуллин снискал среди мусульман Уральска, в городе были и противники ахуна. Р. Вафеев пишет о нападках на М. Тухватуллина в связи с его участием в 1905 году в съезде мусульманского духовенства в Уфе, на котором была принята петиция, основывающаяся на идее государственного невмешательства в духовные дела мусульман и либерализации религиозного управления[3]. Это, по словам Р. Вафеева, был не единственный повод для нападок на Мутыгуллу-хазрета: его обвиняли и в незнании шариата, и в «некомпетентности и предвзятости ведения некоторых нашумевших в Уральске судебных дел»[4]. В частности, исполняя роль казыя, М. Тухватуллин, по обращению жены Муртазы Гадельшина (племянника Хайруллы Гадельшина) – Мафтухи – развел ее с мужем, что вызвало недовольство реакционно настроенной части мусульман Уральска, направивших жалобу на МутыгуллуТухватуллина в ОМДС[5].

---

[1] См.: *Галимуллин Ф.Г.* В созвездии талантов// Казань. 2002. № 5. С. 19.

[2] См.: Тәрҗемәи хәл мөхәррире гәзитәи «Фикер» К.М.Төхфәтуллин // Фикер, 1906. № 15.

[3] См.: *Вафеев Р.* Указ. соч. С. 32–36.

[4] Там же. С. 36.

[5] Встав на защиту своего наставника, Тукай в своей опубликованной в рукописном журнале «аль-Гаср аль-Джадид» и адресованной муфтию и казыям ОМДС статье «Джахалят вэ сафалят» («Невежество и низость») поддержал М. Тухватуллина.

Мутыгулла Тухватуллин по-особому относился к Габдулле, с благодарностью вспоминая своего друга Мухамметгарифа: «Твой отец в медресе всячески помогал мне. Во время праздников он всегда брал меня с собой в Кошлауч. Твоя бабушка к нашему приезду всегда готовила вкусные кыстыбый»[1].

Мутыгулла Тухватуллин исключает в своем учебном заведении практикуемые в мусульманских медресе телесные наказания, создает условия для творческой деятельности учащихся. Один из основоположников татарского театра, актер и режиссер Г. Кариев, писал по этому поводу: «В конце своей учебы в медресе Габдулла-эфенди посещал уроки дамеллы Мутыгуллы-хазрета. Габдулла-эфенди считался одним из самых знающих, способных шакирдов. Поскольку дамелла Мутыгулла был человеком образованным, получившим образование в Египте, в их медресе не было распространенных в других медресе мелких притеснений. В то время их медресе выделялось своей свободой.

Мутыгулла-хазрет выписывал газеты «Шаркый рус» («Русский Восток»), «Тарджеман» («Толкователь»), «Тараблис» («Триполи»), с которыми могли знакомиться и шакирды медресе[2].

К концу XIX века слава о медресе и его основоположнике распространилась и за пределы Уральска: сюда отдавали своих сыновей и жители других губерний. Учились в нем и дети казахов, несмотря на существующий запрет со стороны правительства.

Мутыгулла-хазрет не ограничивается руководством медресе: хорошо знавший восточные литературы и сам сочинявший стихи, он преподает в старших классах историю и литературу, индивидуально занимается с одаренными шакирдами, среди которых был и Габдулла. Мутыгулла дает ему уроки по восточным языкам и литературам, теории стихосложения (арузу). Видя творческие способности Тукая и помня о его отце и своем школьном друге Мухамметгарифе, Мутыгулла-хазрет старается всячески помогать

---

[1] Мотыйгулла Төхфәтуллин истәлекләре // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 102.

[2] *Кариев Г.* Габдулла Тукаевның Уральскидагы тормышы // Тукай турында хатирәләр. Б. 43–44.

Габдулле. Он, например, поручает ему ведение метрических книг, за что платит небольшое денежное вознаграждение[1].

Тукай бывает и в доме Мутыгуллы-хазрета, знакомится с его семьей. Жена Мутыгуллы-хазрета, Гиззинас-абыстай, занималась обучением девочек в специально открытой для них школе, где наряду с традиционными предметами, они обучались рукоделию, а также искусствам пения и танца.

Одаренными и талантливыми были и дети Мутыгуллы Тухватуллина. Сын – Камиль (1883–1941) – прославился не только как издатель, журналист, благодаря которому в Уральске на протяжении нескольких лет издавались журналы «аль-Гаср аль-Джадид», («Новый век»), «Уклар» («Стрелы»), газета «Фикер» («Мысль»), русскоязычная газета «Уралец» (с 1906 года – «Уральский дневник»), но и как первый профессиональный татарский певец. Дочери – Галие Кайбицкой (1905–1993) – в будущем суждено было стать примадонной татарской оперы. Младший сын – Адгам – в качестве пианиста-аккомпаниатора гастролировал со своим братом Камилем.

Любовь к музыке в семье Мутыгуллы-хазрета и Гиззинас-абыстай прививалась с детских лет. Для обучения детей музыке они приобретают рояль, обучают детей игре на различных музыкальных инструментах.

Мутыгулла Тухватуллин скончался в 1920 году. Мусульмане Уральска с большим уважением относились к нему, о чем, в частности, свидетельствует тот факт, что первоначально он был похоронен в саду, расположенном во дворе Красной мечети[2].

Параллельно с учебой в медресе Тукай учился в открытом в 1878 году специально для детей мусульман русском классе, в котором преподавал выпускник Оренбургской учительской школы Ахметша Сиразетдинов. Почетным блюстителем этого учебного

---

[1] *Төхфәтуллин Х.К.* Камил Мотыйгый. Казан, 1992. Б. 5–6.

[2] Лишь по прошествии многих лет он был перезахоронен дочерью Галией Кайбицкой и внуком Хамитом Тухватуллиным (сыном Камиля Мутыги) на мусульманском кладбище. См.: *Галимуллин Ф.* Мотыйгулла хәзрәт һәм Габдулла Тукай // Габдулла Тукай һәм милли мәдәни багланышлар. Казан, 2011. Б. 35–37.

заведения с 1895 года состоял Муртаза Губайдуллин. В 1895 году в газете «Уральский листок» (№ 35) была опубликована заметка об учреждении этой должности и утверждении в ней татарского купца-миллионера: «Для обучения татарского юношества русскому языку и русской грамоте и облегчения детям татар-магометан поступление в общеобразовательные учреждения министерство народного просвещения в 1878 году открыло на свой счет в г. Уральске русский класс при медрессах. В первые годы своего существования этот класс не пользовался симпатиями местного татарского общества, так как, к сожалению, среди татар находились лица, распускавшие неблагоприятные отзывы по отношению к цели учреждения его, почему число учеников в те же годы было весьма незначительным. С течением же времени татарское общество мало-по малу стало изменять свой взгляд на русский класс и убеждаться в нелепости тех слухов, которые были пущены при открытии его лицами, фанатично настроенными. Проникающее в татарское общество сознание необходимости знания русского языка и русской грамоты проявляется уже несколько последних лет тем, что русский класс переполнен учениками, а лучшие представители татарского общества изъявляют готовность оказать свое содействие преуспеянию этого учебного заведения. Так один из влиятельных и пользующихся уважением членов местного татарского общества Муртаза Губайдуллин изъявил желание оказать материальную поддержку этому классу в качестве его почетного блюстителя. Вследствие этого министром Народного просвещения учреждена в июне месяце сего года должность почетного блюстителя класса и г. Военным губернатором Уральской области утвержден в этой должности г. Губайдуллин. Вступление в должность г. Губайдуллин ознаменовал пожертвованием ста рублей на приобретение для класса роскошных портретов Их Величеств, на улучшение ученической библиотеки и на устранение других нужд.

Заботливое отношение г. Губайдуллина к делу образования его единоверцев, как мы слышали, озабочивает его изысканием средств для постройки собственного помещения для класса. Помоги ему Бог в этом добром деле! Теснота нанимаемого помещения ставит русский класс в печальную необходимость отказывать

в приеме многим детям, желающим учиться в нем. В настоящее время в русском классе 33 ученика, и большее число вместить их класс не может»[1].

В 1897 году М. Губайдуллин приобрел для русского класса на Петропавловской улице двухэтажный дом. Учитывая, что заведение содержалось на бюджетные деньги, большая часть которых уходила на аренду помещения, перемещение класса в собственное здание сделало возможным поставить обучение на более высокий уровень. Именно здесь юный Габдулла Тукай начал осваивать русский язык, впервые познакомился с русской литературой.

В русском классе в разные годы обучалось различное число учащихся. Классный зал с учительской комнатой размещался на втором этаже дома, в нижнем была кухня и квартира учителя. Во дворе, на месте снесенных старых построек, для учащихся был разбит сад. Как сообщала газета «Уралец»: «Приобретение этого здания в собственность школы избавит от ежегодных переселений из одного помещения в другое, и вследствие постоянного вздорожания квартир в г. Уральске, все в худшее и худшее. В настоящее время в классе 40 учеников разделенных на 3 отделения. Все ученики по возрасту от 8–14 лет. Курс 3-х годичный. Программа начальных училищ. Не мешало бы и русским последовать примеру г. Муртазы Губайдуллина, так как начальные русские школы, исключая Кирилло-Мефодиевской церковно-приходской школы, не имеют собственного вполне приспособленного помещения и принуждены платить за помещения втридорога»[2].

Приобретение дома для русского класса было не единственным вкладом Губайдуллина в образование собратьев по общине.

---

[1] Муртаза Губайдуллин был известен не только своей предпринимательской деятельностью, но и как меценат, жертвовавший большие средства на нужды мусульман Уральска. Получив наследство от своего отца и приумножив его, М. Губайдуллин, не скупился и на нужды мусульманской общины Уральска.

[2] Уралец. 1897. № 24.

На его средства в 1897 году было построено каменное двухэтажное здание для медресе «Ракыбия»[1].

Учась в медресе, Тукай сближается с сыном Мутыгуллы-хазрета Камилем Тухватуллиным (1883–1941).

Получив первоначальное образование у своего отца, Камиль Тухватуллин впоследствии окончил русский класс при Уральских медресе, после чего отправился в казанское медресе «Касимия», а затем (спустя год) – в Каир, в университет «Аль-Азхар», где он учился в течении двух лет – с 1900 по 1902 гг.[2]

Учеба в одном из лучших мусульманских университетов, непосредственное знакомство с восточной философией, работа в богатых библиотеках значительно расширили кругозор Камиля Тухватуллина и одновременно дали пищу для размышлений о необходимости преобразований татарской культуры и системы образования.

---

[1] К 1904 году оно стало тесным и требовало расширения. Средства на эти цели вновь были выделены М. Губайдуллиным, о чем сообщалось в «Уральце»: «Медресе на Царицынской улице, построенное Габайдуллиным, в настоящее время не вмещает всех желающих обучаться. Мы слышали, что в будущем строительном сезоне предполагается или расширить помещение этого медресе или выстроить новое, большее по размерам каменное здание. В настоящее время в этом здании производится ремонт» (См.: Уралец. 1904, № 149). Долгое время считалось, что медресе «Мутыгия», в котором учился Г. Тукай, располагалось в этом здании. В действительности же, в этом каменном двухэтажном здании находилось медресе «Ракыбия», а здание медресе «Мутыгия» было деревянной постройки. См. об этом: *Абузяров Р.А., Фаткуллин Ш.Б.* Новое о медресе «Мутыгия» в Уральске // Проблемы формирования общечеловеческих ценностей в системе образования в контексте культуры мира: материалы Международной научно-практической конференции. Уральск: Изд-во Западно-Казахстанского государственного ун-та им. М. Утемисова, 2012. С. 56–59.

[2] По окончании учебы К. Мутыги совершает путешествие по Ближнему Востоку: посещает Мекку, Медину, Александрию, Бейрут.

Вернувшись после учебы в родной Уральск[1], Камиль начинает учительствовать в отцовском медресе, в котором он преподает в течение последующих пяти лет (1902–1907). В своей работе с шакирдами Камиль Мутыги стремился внедрить полученный им за годы учебы заграницей опыт. Так, по примеру университета «Аль-Азхар» он организует в медресе литературный кружок «Гыйльми мэджлис» («Ученое собрание»), в деятельности которого активное участие принимал и Г. Тукай. Стремясь выйти за пределы схоластики и способствовать развитию творческих возможностей своих учеников, Камиль Тухватуллин устраивает в медресе литературно-музыкальные вечера, на которые собираются не только шакирды «Мутыгии», но и учащиеся из других медресе Уральска. Первыми публичными выступлениями Тукая, по воспоминаниям современников, были именно выступления на заседаниях кружка и литературно-музыкальных вечерах.

В 1903 году с шакирдами медресе Камиль Тухватуллин начинает выпускать рукописную газету «Магариф»[2], а спустя год – и рукописный журнал «аль-Гаср аль-Джадид», в котором, наряду с материалами самого К. Мутыги (литературно-философскими эссе, рецензиями на новые книги, фельетонами, рассказами), помещаются и первые поэтические опыты Габдуллы Тукая[3].

Г. Тукай был в числе любимых учеников Камиля Мутыги, о чем он (К. Мутыги) пишет в своих воспоминаниях: «В это время Габдулла-эфенди стал самым любимым и искренне привязанным ко мне шакирдом. Он с прилежанием продолжал брать у отца уроки по арузу. Не довольствуясь только этим, Габдулла-эфенди обучался у меня дома методам рецитации Корана и его чтению на египетский

---

[1] И. Нуруллин в книге «Тукай» так описывает внешность вернувшегося из-за границы Камиля Мутыги: «Вернулся из Египта в зеленом чапане. Под чапаном носил фрак с двумя хвостами, как у ласточки, и белый жилет, на голове – красную феску, на ногах – заграничные черные штиблеты. Ходил важно, чуть откинувшись назад». См.: *Нуруллин И.* Тукай. М., 1977. С. 61–62.

[2] См. об этой газете: *Яхин Ф.* Татарская литература периодической печати Уральска (1905–1907 гг.). Казань: Татар. кн. изд-во, 1992. С. 10–11.

[3] Первый номер рукописного журнала увидел свет в июне 1904 года, последний – 12 мая 1905. См.: *Гайнуллин М.* Татар телендәге беренче әдәби-политик журнал «Әл-гаср әл-җәдит» // Совет әдәбияты. 1961. № 9. Б. 146.

манер. С большим воодушевлением он слушал, как я исполнял песни на арабском и турецком языках. К тому же он мог пользоваться получаемыми мной газетами и журналами на этих языках»[1].

Выпуская с шакирдами медресе рукописный журнал, Камиль Тухватуллин начинает хлопотать о получении разрешения на издание в Уральске печатного журнала на татарском языке.

По предложению редактора издаваемой в Уральске с 1897 года русскоязычной газеты «Уралец»[2] Л.Н. Ядринцева Камиль Тухватуллин в июле 1905 года берет в аренду газету вместе с типографией, что позволило ему приступить к реализации проекта по изданию татароязычной периодики[3].

Помимо Мутыгуллы и Камиля Тухватуллиных, на развитие поэтического таланта Г. Тукая оказали влияние Мирхайдар Чулпаный и Габделвали Амрулла.

Окончивший медресе «Мутыгия» Мирхайдар Чулпаный (Мирхайдарджан бине Сунгатулла бине Зулькарнайн аль-Чулпаный) исполнял обязанности муллы в деревне Саиновка (тат. Хусаин), расположенной недалеко от города Бузулука Оренбургской губернии[4]. Сведения о поэте содержатся в опубликованной в 1900 году в издательстве Б.А. Бреслина в Оренбурге книге поэта

---

[1] *Мотыйгый Камил.* Мәшһүр шагыйрь Габдулла әфәнде Тукаев хакында хатирәләрем // Тукай турында хатирәләр. Казан, 1976. Б. 53–54.

[2] Первым издателем «Уральца» был знаменитый уральский купец К.А. Ванюшин.

[3] За типографию К. Мутыги заплатил 21226 рублей. Как пишет Р. Вафеев, столь значительную сумму (в тогдашних ценах это стоимость хорошего двухэтажного каменного особняка в центре Уральска) К. Тухватуллину помогли собрать родственники и знакомые. См.: *Вафеев Р.* Указ. соч. С. 60.

[4] Г. Хасанова пишет о том, что деревня «Хусаин» (наст. название – «Саиновка» (входит в состав Тоцкого р-на Оренбургской области)) была основана в 1787 году переселенцем из Казанской губернии Хусаином Ишметовым. См.: *Хасанова Г.Х.* Саиновка (Хөсәен) // Искандаров Р.Ш. Оренбургские татары: историко-энциклопедический очерк. Казань: Татар. кн. изд-во, 2009. С. 250. М. Ахметзянов пишет о существовании двух деревень с таким названием на территории современных Альшаевского и Давлекановского районов Башкортостана и полагает, что Чулпаный состоял муллой в деревне «Хусаин», находившейся в Альшаевском районе. См.: *Әхмәтҗанов М.И.* Габдулла Тукай һәм Мирхайдәр Чулпаный // Түгәрәк уен. 2014. № 2. Б. 56–58.

«Перевод с арабского стихотворного произведения “Мавлюден – наби”» («Гарәбидән мәнзумә Мәүледен – нәби тәрҗемәсе»[1]). Ежегодно он наведывался в родное медресе и подолгу жил там. Чулпаный с симпатией относился к Тукаю, ценил его как собеседника, читал свои стихи, объяснял, как они построены, что в немалой степени способствовало развитию у Тукая интереса к стихосложению.

Имя Чулпаный упоминается в статье «Воспоминание о покойном Тукае» («Габдулла мәрхүм Тукай хакында хосусый ядкяр»), впервые опубликованной под псевдонимом «Че» в газете «Кояш» (номер от 2 апреля 1914 года)[2].

Как пишет в своей книге о Тукае И. Нуруллин: «Мирхайдар был неплохим поэтом, но стихи писал так же, как его учителя Абельманих Каргалый, Хибатулла Салихов и Шамсетдин Заки, – в “высоком стиле”, на труднодоступном, вычурном языке»[3].

Выходец из Турции, студент Стамбульского университета, Габделвали Амрулла, скрываясь от преследования турецких властей за участие в антиправительственных выступлениях в числе приверженцев движения младотурков, в начале XX века оказывается в Уральске, где непродолжительное время продолжает свою учебу в медресе «Мутыгия». Во время учебы он сближается с Тукаем, рассказывает ему о турецкой литературе и поэтах, с воодушевлением читает их стихи, ночь напролет пересказывает какой-нибудь из французских романов. По воспоминаниям Гильмутдина Шарафа, Тукай так рассказывал о своем знакомстве с Габделвали Амруллой: «В один год в Уральске появился молодой турок по имени Габделвали Амрулла. Увидев его на одной из железнодорожных станций, некто (Тукай называл его имя, но я позабыл), обнадежив возможностью найти какую-нибудь работу в Уральске, сам заплатил за железнодорожный билет и привез его в Уральск. Приехав в Уральск, Габделвали-эфенди стал жить в нашем медресе.

---

[1] *Әхмәтҗанов М.И.* Археографик экспедицияләр... Б. 76.

[2] Впоследствии эта статья в сокращенном варианте была опубликована в сборнике «Тукай турында истәлекләр» (в этой публикации псевдоним «Че» соотносится с писателем Галиаскаром Чыгтаем (1867–1942)).

[3] *Нуруллин И.* Указ. соч. С. 59.

По характеру он был возвышенным, много читал из французской литературы, имел много написанных по-турецки стихов. Он хорошо знал стихи известных турецких поэтов (Намыка Кемаля, Габдулхака Хамида Тархана и др.) и часто наизусть читал их. Вынужденный скрываться в России от преследований за участие в выступлениях против султана во время учебы в Стамбульском университете, он нежданно оказался в Уральске»[1].

Тукай, со слов Г. Шарафа, говорил о своей признательности Габделвали Амрулле за то, что тот «открыл ему глаза на мир», познакомив не только с турецкой литературой, но и с французской, которая, как известно, на рубеже XIX – XX вв. оказывала значительное влияние на развитие литературы в Турции.

Как пишет Г. Шараф (со слов Г. Тукая), узнав о волнениях в Иране, он (Амрулла) решил присоединиться к бунтующим против деспотизма иранского правительства[2].

Безусловно, круг знакомых Г. Тукая в уральский период жизни и творчества был широким. В него входили и рабочие типографии[3], и шакирды уральских медресе, и татарские приказчики, и отдельные представители купеческого сословия, и многочисленные корреспонденты периодических изданий Уральска. С кем-то из них Г. Тукай был знаком лично, со многими – заочно, как, например, с Фатихом Амирханом, с которым Г. Тукай вел переписку в связи с публикацией в «Фикере» переведенной им статьи «Парижская коммуна». Установление круга знакомых Тукая, несмотря на значительную работу, проделанную разными поколениями тукаеведов, продолжает оставаться одной из важных задач, стоящих перед современными исследователями жизни и творчества татарского поэта.

---

[1] *Шәрәф Г.* Г. Тукай тугрысында истә калганнар // Тукай – ядкярләрдә. Т. 1. Б. 274.

[2] Там же. С. 275.

[3] Среди них – Александр Кузьмич Гладышев (1891–?), наборщик «Уральца», у которого Г. Тукай обучался наборному делу и который оставил свои воспоминания о татарском поэте. См.: Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. Казан: Җыен, 2015. 1 т.: Истәлекләр, мәкаләләр, тәгъзияләр, телеграммалар. Б. 175–180.

«НА ПУТЬ-ДОРОГУ НАС ВЫВОДИТ “НОВЫЙ ВЕК”»

Живи, «Гасруль-джадид»! Живи! Ты – наш вожак,
Ты солнце и луна, рассеявшие мрак!

(Г. Тукай. Что говорят те, кто сотрудничает в «Аль-гасруль-джадиде»! Пер. Р. Морана)

Датой рождения татарской периодической печати считается 19 сентября 1905 года, когда в Петербурге вышел в свет первый номер газеты «Нур» (издатель – Гатаулла Баязитов). До этого времени на протяжении XIX века татарскими общественными деятелями предпринимались попытки получения разрешения на издание татарских газет. Примечательно, что первые попытки по изданию периодических изданий на татарском языке предпринимались представителями русской интеллигенции. Как пишет по этому поводу М.А. Усманов, «русские интеллектуалы либерально-прогрессивной ориентации чувствовали и осознавали потребности татарского общества в развитии современных средств межэтнической и внутриобщинной коммуникации»[1]. «Бесспорно и то, – продолжает ученый, – что более или менее нормальное и мирное развитие культуры, общественной жизни нерусских народов было бы благом и для самой Российской империи. Поэтому не случаен тот факт, что в качестве самих ранних носителей идей издания повременной печати на татарском языке выступали представители русской научно-культурной мысли»[2].

Эти попытки, предпринимавшиеся начиная с 1830-х гг.[3], не получили поддержки со стороны царского правительства, равно

---

[1] *Усманов М.А*. Судьба татарской периодической печати в XX столетии // Татарская периодическая печать начала XX века: Библиографический указатель. Казан: Милли китап, 2000. С. 12.

[2] Там же. С. 12–13.

[3] М. Усманов пишет о проектах М.Г. Никольского, планировавшего в 1834 г. начать издание самостоятельной татарской газеты «Бахр ал-ахбар» (Море новостей), востоковеда П.И. Пашино, которым был составлен проект татарской газеты «Чулпан». См.: *Усманов М.А*. Указ соч. С. 13.

как и более поздние проекты татарских просветителей XIX века, в частности проект К. Насыри, подавшего в 1862 году прошение в правительственные органы на издание газеты под названием «Таң йолдызы» («Утренняя звезда»).

Лишь в период первой русской революции у татар Поволжья и Приуралья одно за другим стали появляться периодические издания[1]. В том же 1905 году в разных городах Российской империи стали выходить газеты «Казан мөхбире» («Казанский вестник»)[2], «Өлфәт» («Дружба»)[3], «Фикер»[4].

В последующие два года в Казани, Оренбурге, Астрахани, Уфе, Уральске стали издаваться еще в общей сложности 29 татарских газет и журналов.

Провинциальному Уральску было суждено стать местом появления первого печатного журнала на татарском языке – «аль-Гаср аль-Джадид» («Новый век»), первый номер которого увидел свет 15 января 1906 года.

До этого времени К. Тухватуллин вместе с шакирдами медресе выпускал рукописный журнал с этим же названием, в котором и были опубликованы первые произведения Г. Тукая[5].

В 3 номере журнала за 1904 год помещено стихотворение Г. Тукая «Әхмәтсафа әфәнде – фазыйль әдибтер кәнде...» («Ахматсафа-эфенди превосходный писатель»). Перед

---

[1] Газета «Тарджиман» («Переводчик»), издаваемая в Крыму выдающимся татарским реформатором И. Гаспринским с 1883 года, как пишет М. Усманов, была малодоступна «для широких слоев татарского населения Поволжья и Приуралья», имея в виду «не только трудности, связанные с плохой развитостью коммуникационных условий той эпохи», но также и языковые особенности газеты, «вполне приемлемые для хорошо образованных татар, но сравнительно малопонятные более широким демократическим слоям населения». См.: *Усманов М.А.* Указ. соч. С. 14.

[2] Первый номер газеты вышел в свет 29 октября 1905 года.

[3] Первый номер этой петербургской газеты вышел в свет 11 декабря 1905 года.

[4] Первый номер этой газеты вышел в Уральске 26 ноября 1905 года.

[5] *Яхин Ф.* Кулъязма журналдан – әдәби-иҗтимагый басма сүзгә // Мәгърифәт һәм азатлык өчен көрәш (XX йөз башы татар әдәбияты тарихыннан). Казан, 1987. Б. 57.

стихотворением написано: «В связи с просьбой шакирда медресе “Мутыгия” Габдуллы Тукая включить написанное им стихотворение об Ахметсафе-эфенди в “аль-Гаср аль-Джадид” оно было с благодарностью принято и переписано с рукописи»[1]. Стихотворение посвящено одному из друзей Г. Тукая, обучавшихся вместе с ним в медресе «Мутыгия» Ахметсафе Байтирякову (? – 1921).

В 11 номере журнала за этот же год в статью «Невежество и низость» («Наданлык һәм түбәнлек»), написанную под псевдонимом «Каилел хак»[2], включено письмо Г. Тукая «Казыям Оренбургского мусульманского духовного собрания»[3].

В 15 номере журнала опубликовано стихотворение панегирического характера «Тугъды, көн туар кеби...» («Родился, словно день...»), посвященное попечителю медресе «Мутыгия» Валиулле Хамидуллину.

Наряду с публикациями своих первых произведений Г. Тукай принимал самое активное участие в организационной деятельности, переписывании и распространении журнала (рукописный журнал издавался без какого бы то ни было официального разрешения, и было небезопасно вывешивать его на всеобщее обозрение, в связи с чем журнал передавался из рук в руки).

В это же время К. Мутыги начинает хлопотать о получении разрешения на издание печатного журнала, устанавливает связи с представителями татарской интеллигенции, приглашает их к участию в деятельности будущего журнала. Известно, что в организации журнала К. Мутыги оказывали содействие русские

---

[1] Габдулла Тукай: тормыш һәм иҗат елъязмасы (төзүчеләр: Ә.Х.Алиева, Ф.И. Ибраһимова). Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. Б. 22.

[2] Ф. Яхин считает, что это псевдоним К. Мутыги. См.: *Яхин Ф.* Уральск матбугаты һәм Г. Тукай // Әдәби мирас: эзләнүләр, табышлар. Казан, 1991. Б. 60.

[3] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 3 т.: мәкаләләр, фельетоннар, хикәяләр (1904–1906) / төз., текст., иск. һәм аңл. әзерл. З.Р. Шәйхелисламов. Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. С. 10, 343. За письмом Тукая в публикации следуют письма Мутыгуллы-хазрета и К. Мутыги.

журналисты Л.Н. Ядринцев[1] и И.И. Ульянов Так, в номере от 23 сентября 1904 года газеты «Уралец» в рубрике «Местная хроника» сообщается о подготовке к изданию ежемесячного татарского журнала «аль-Гаср аль-Джадид», целью которого является развитие татарской культуры, а также сближение русской и других национальных культур[2].

После состоявшейся 16 ноября 1904 года встречи К. Мутыги с вице-губернатором Уральской области П.П. Шиловским (1871–1957) он отправляет в Петербург в Главное управление по делам печати прошение о разрешении издания журнала. В своем ходатайстве К. Мутыги писал:

«Обширная Уральская область и примыкающие к ней районы имеют среди своего населения значительное количество мусульман. За последнее время среди этих мусульман замечаются стремления как к культуре вообще, так и к духовному развитию в частности. Прежняя безразличность ко всему, что только не относится к материальному благосостоянию сменяется стремлением к удовлетворению духовных сторон человека. Между тем средства для этого очень скудны. Несколько газет и журналов в России слишком недостаточны, чтобы развить в них сознание необходимости культуры и вообще цивилизации и, что в следствии этого сознания, развившись они войдут полноправными членами в культуру и цивилизованную среду.

Только путем печати можно удовлетворить духовное стремление народа и вывести темную массу из ее невежества. Только этим путем можно объединить русских с инородцами на почве их общих интересов.

---

[1] Ядринцев Лев Николаевич – русский журналист-газетчик. До июня 1905 года был редактором газеты «Уралец». Именно он предлагал арендовать Камилю Тухватуллину газету «Уралец» вместе с типографией, в результате чего К. Тухватуллин становится официальным издателем «Уральца». Л. Ядринцев становится наставником Камиля, обучая его всем тонкостям типографского дела, методам и приемам издания газет и вопросам, связанным с работой типографии. (См.: *Төхфәтуллин Х.* Камил Мотыйгый. Казан: Татар. кит. нәшр., 1992. С. 15.)

[2] *Яхин Ф.* Татарская литература периодической печати Уральска (1905–1907 гг.). Казань: Татар. кн. изд-во, 1992. С. 11

Поэтому желая издавать в Уральске новое повременное издание (ежемесячный журнал) на татарском языке с соизволения предварительной цензуры под названием: “Аль-Гасруль Джадид” – “Новый век” имею честь покорнейше просить Главное Управление по делам печати и спросить на это разрешение»[1].

Опубликованные на страницах рукописного журнала «аль-Гаср аль-Джадид» материалы свидетельствуют о том, что К. Мутыги тщательно подходил к вопросу о составе авторов будущего журнала. В частности, в объявлении в 20 номере журнала за 1904 год сообщается, что один из будущих авторов журнала – Г. Тукай – будет направлен в издательство Ф. Карими (1870–1937) в Оренбурге для обучения наборному делу. Однако в конечном итоге Г. Тукай начал обучаться наборному делу в Уральске у А. Гладышева.

В 22 номере журнала (22 декабря 1904 года) сообщается, что в будущем году в составе авторов-корреспондентов журнала выступят Габдрашит Ибрагимов (1857–1944), Р. Фахрутдинов (1859–1936), Г. Буби (1871–1922), А. Максуди (1868–1941), А. Байтираков (?–1921), Г. Исхаки (1878–1954) и др.

Так, в 4 номере (24 февраля) рукописного журнала помещена переписка К. Мутыги с Г. Исхаки. На предложение издателя к сотрудничеству Г. Исхаки дает согласие, о чем уведомляет издателя в своем письме: «Начатое вами дело очень хорошее. Дай бог, чтобы оно было воплощено в жизнь. Если будет возможность публиковаться в вашем журнале, то я согласен писать в литературной части. На вопрос об условиях у меня нет ответа. На каких условиях будут печататься другие авторы, на таких и я. Если вы захотите напечатать мои рассказы, романы и критические материалы, отправлю. В общем, если журнал появится, я буду писать для него»[2].

Последний выпуск рукописного журнала «аль-Гаср аль-Джадид» выходит 12 мая 1905 года. Оценивая роль рукописного журнала в истории татарской периодической печати

---

[1] РГИА, ф. 770, оп. 15, д. 26.

[2] Мөхабарәте мәдәния // Әл-гаср әл-җәдит. 1905. № 4. Б. 35.

Уральска, Ф. Яхин пишет, что он имел большое значение в становлении периодической печати Уральска и оказал влияние на Г. Тукая: «Именно в этом журнале Тукай впервые предстает перед татарскими читателями и сам принимает самое активное участие в его издании. Не подлежит сомнению, что на формирование таланта Тукая журнал оказывал непосредственное влияние»[1].

После того, как К. Мутыги берет в аренду типографию газеты «Уралец»[2], Г. Тукай, поступив в нее на работу в качестве ученика, начинает (под руководством А. Гладышева) обучаться наборному делу.

9 июня 1905 года К. Мутыги получает разрешение на издание печатного журнала «аль-Гаср аль-Джадид», а 4 июля его цензором назначается Н.И. Ашмарин (1870–1933). В русскоязычной газете «Уральский листок» от 10 июля 1905 года напечатано известие об открывающемся новом журнале: «Издателю газеты “Уралец” К.М. Тухфатуллину главным управлением по делам печати разрешено издавать на татарском языке ежемесячный журнал под названием “аль-Гаср аль-Джадид” – “Новый век”. Направление журнала должно отвечать запросам современной жизни, с целью разъяснения магометанскому населению всю важность текущего прогрессивного стремления русского общества. Издатель, он же редактор нарождающегося журнала К.М. Тухфатуллин, рассчитывает на широкое распространение своего издания среди мусульман и не Уральской области. Выпуск первого номера предназначается в январе 1906 года, для чего приобретенная г. Тухфатуллиным типография газеты “Уралец” будет снабжена магометанскими шрифтами.

---

[1] *Яхин Ф.* Кулъязма журналдан – әдәби-иҗтимагый басма сүзгә // Мәгърифәт һәм азатлык өчен көрәш (XX йөз башы татар әдәбияты тарихыннан). Казан, 1987. Б. 74–75.

[2] В последнем номере рукописного журнала сообщается об аренде К. Тухватуллиным типографии «Уральца» (с имуществом на сумму 21226 рублей) и о переходе к нему прав на издание газеты. См.: *Яхин Ф.* Татарская литература периодической печати Уральска (1905–1907). Казань, 1992. С. 21

Для цензурного просмотра журнал будет доставляться в Казанский цензурный комитет»[1].

15 сентября 1905 года в издательстве Ф. Карими в Оренбурге была напечатана рекламная брошюра «Подробный проспект журнала «аль-Гаср аль-Джадид», который начнет издаваться в 1906 году». В нем наряду с письмами в адрес Камиля Мутыги от Р. Фахрутдинова, А. Максуди, Ф. Карими, Г. Исхаки и др. опубликовано письмо Г. Тукая (под названием «Из Уральского медресе “Мутыгия”») и два его стихотворения: «В саду знаний» («Голүмең бакчасында») и «В один из дней Камиль-аль Мутыги» («Чөнанча бездә Камил әл-Мотыйгый»).

В письме поэт выражает свою радость по поводу полученного на издание «аль-Гаср аль-Джадид» разрешения и надежду на то, что на страницах этого журнала будет предоставлена возможность печатать свои стихи и прозу[2].

Первый номер печатной газеты «аль-Гаср аль-Джадид» увидел свет 15 января 1906 года[3]. На титульном листе журнала написано «Первый в России предназначенный для общественной пользы новый литературный и политический журнал».

Тематика опубликованных в журнале материалов весьма разнообразна. Наряду с оригинальными литературными произведениями и переводами в нем публиковались сочинения религиозного характера, статьи политического содержания, материалы по проблемам образования, новости о жизни России и Уральска, письма, сведения, полученные из различных газет, объявления, литературно-критические статьи.

В литературном отделе журнала печатались переводы из русской и зарубежной литератур. Например, переводы повести

---

[1] Уральский листок. 1905. 10 июля.

[2] 1906 нчы сәнәсе башында чыкмая башлаячак «Әл-гаср әл-җәдит» журналының мөфассал игъланы. Оренбург, 1905. Б. 13–14. Письмо датировано 29 августа 1905 года, значит, приведенные выше схожие по содержанию стихотворения могли быть написаны в летние месяцы.

[3] Став владельцем типографии, К. Мутыги перевозит ее (вместе с редакцией газеты «Уралец») на новое место – в здание Русского торгово-промышленного банка – и дает ей и одновременно открывшемуся книжному магазину новое название – «Прогресс».

Н.В. Гоголя «Старосветские помещики» (1906, № 1 и 2, автор перевода – Г. Исхаки), рассказа Л.Н. Толстого «Карма» (1906, № 3, автор перевода – Фуад Туктаров), «Скупого рыцаря» А. Пушкина (произведение под заглавием «Саран Пахлеван» было опубликовано в 4 номере журнала за 1906 год)[1], «Лесов и пастбищ» И. Франко (1906, № 6, переводчик – Б. Юскаев), басен И.А. Крылова под названием «Полезный сборник» (1906, № 2, 3, 7, 10; 1907, № 2, переводчик – Г. Тукай).

В качестве примеров прозаических произведений, впервые напечатанных на страницах журнала «аль-Гаср аль-Джадид», можно указать опубликованную под псевдонимом «Галима ханум» вторую часть повести Г. Гафурова-Чыгтая «Моя тетушка» («Тутам», 1906, № 6, 8), рассказы «Служанка» («Асрау кыз», автор – Фатих Карими, 1906, № 2), «Просвещение и невежество, или Нури-эфенди и старик Мухаметзян» («Гыйлем вә җәһел, яхуд Нури әфәнде илә Мөхмәмәдҗан карт», автор – Х. Забири, 1906, № 2), «Последствия злости» («Ачу нәтиҗәсе», автор – Ахметзян Биктимиров, 1906, № 6).

Журнал не оставлял без внимания и социально-политические проблемы. Они, в частности, освещаются в таких публикациях, как «Автономия, или самоуправление» («Автономия, ягъни идарәи мохтарият», автор – Г. Загатов, 1906, № 2 и 3), «Новые соратники борцов за свободу в России» («Русиядә хөррият юлында хәрәкәт идәнләрә яңа аркадашлар»[2]).

---

[1] Предваряя публикацию перевода «Скупого рыцаря», редакция, обращаясь к читателю, писала: «Публикуя в этом номере «Скупого рыцаря», вслед за этим в каждом номере журнала помещаем театральный раздел. Чрезвычайно досадно, что у нас нет театров. Мы приняли решение по мере своих сил способствовать их появлению, начав публиковать в нашем журнале пригодные для сцены новые театральные произведения». А уже в пятом номере журнала редакция объявляет о премиях, которыми она собирается поощрять авторов, пишущих в журнал драматические произведения.

[2] Перевод брошюры Марека Конколя «Коммуна 71 года» (переводчик – Ф. Амирхан).

Тукай, помимо исполнения обязанностей ответственного секретаря, был одним из самых активных авторов журнала. Многие его произведения печатались под псевдонимами, которых, в целом, насчитывается порядка семидесяти[1]. В журнале «аль-Гаср аль-Джадид» Тукай публиковался под именами «Г. Тукаев», «Сахибе әсәр Г. Тукаев» («Автор произведения Г. Тукаев»), «В Уральске Габдулла Тукаев» («Уральскидә Габдулла Тукаев»), «Г.Т.». Вместе с тем, среди публикаций поэта встречаются и не имеющие подписи, например, «Счастья нет, есть только его название...» («Сәгадәт юк, фәкать наме сәгадәт ...», 1906, № 3), а отдельные переводные произведения опубликованы одновременно с указанием автора, например, «Дитя в колыбели», «Из Шиллера» (подписаны как «Лермонтов Г.Т.»).

Уже в первом номере журнала Тукай опубликовал два своих стихотворения: «Ради любви Аллаха» («Алла гыйшкына») и «О нынешнем положении» («Хәзерге хәлемезгә даир»).

Среди произведений Тукая, напечатанных в последующих номерах, вольные переводы басен И.А. Крылова, опубликованные в цикле «Полезный сборник» («Мәҗмугаи мөфидә»).

Наряду с переводными баснями в этот цикл вошли «Слова Лукмана Хакима» (опубликованы во 2 номере журнала за 1907 год)[2].

Учась в русском классе у Ахметши Сиразетдинова, Г. Тукай знакомится с произведениями русских классиков и, по воспоминаниям

---

[1] *Рәмиев З.З.* XX йөз башы татар әдәбияты: авторлык, төп текст һәм хронология мәсьәләләре. Казан, РИЦ «Школа», 2000. Б. 32–44.

[2] В послесловии к этому произведению написано: «Хотя это произведение не столь значимо для нынешнего времени, по той причине, что оно было составлено в молодости, я, чтобы осталась память о нем, решил сделать его доступным для читателей» См.: *Тукаев Г.* Мәҗмугаи мөфидә // Әл-гаср әл-җәдит. 1907. № 2. Б. 73.

современников, проявляет особый интерес к творчеству А. Пушкина, М. Лермонтова, И. Крылова[1].

В начальный период своего творчества Тукай очень много переводит. Примечательно, что позднее Тукай в одном из писем другу Сагиту Сунчелею (22 янаря 1911 года), давая совет о том, как можно совершенствовать свое поэтическое мастерство, пишет: «Поэту трудно сочинять красивые стихи, но еще труднее не писать вообще. Если ты не можешь сидеть без дела, переводи и поэму Пушкина, и других поэтов. Но пусть перевод будет красивым...»[2].

В числе переводов Г. Тукая, опубликованных в «аль-Гаср аль-Джадид», были как художественные произведения, так и тексты социально-политического содержания. К последним, в частности, относится «Война и Государственная дума» (текст опубликован в 4 и 5 номерах за 1906 год под псевдонимом «Автор произведения Г. Тукаев») – вольный переводом сочинения Л. Памирцева «Война и дума»[3].

В этом же ряду напечатанный в 1906 (номера 8, 9, 11) и 1907 (номер 5) годах под заглавием «Царь-Голод, или Ачлык-Падишах»[4] перевод опубликованного в 1906 году под псевдонимом

---

[1] В своих воспоминаниях об Уральском периоде жизни Г. Тукая Г. Кариев пишет о том, что «из русских классиков Тукай особенно любил читать произведения Пушкина и Лермонтова»: «Когда я приходил в их медресе, то видел среди русских книг две толстые книги. О том, что это сочинения Лермонтова и Пушкина, я узнал позднее. До сих пор я слышу, как Тукаев в медресе читает нараспев русские стихи» (См.: *Кариев Г.* Габдулла Тукаевның Уральскидагы тормышы // Тукай – ядкярләрдә: 1 т. Б. 92). Об интересе Тукая к русской литературе в своих воспоминаниях пишет и К. Мутыги: «У меня в Уральске был очень солидный книжный магазин “Прогресс”. Этот магазин закрылся в одно время с типографией. Там Габдулда-эфенди сколько душе угодно читал книги на русском языке. С великими произведениями русских классиков, таких, как Крылов, Пушкин и Лермонтов, Г. Тукаев, прежде всего, познакомился, работая в этом магазине». См.: *Мотыйгый-Төхфәтуллин М.-К.* Мәшһүр шагыйрь Габдулла әфәнде Тукаев хакында хатирәләрем // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 114.

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 216.

[3] Эта брошюра объемом в 32 страницы была опубликована в 1905 году в Петербурге, но ее тираж был конфискован.

[4] «Ачлык-Падишаһ» в переводе с татарского – «Царь-Голод».

«С. Бах» сочинения Алексея Николаевича Баха (1857–1946) «Царь-Голод».

В числе вольных переводов художественных произведений – «Кого надо любить?» («Кемне сөяргә кирәк?»)[1], «Небесной деве-гурии» («Хур кызына»)[2], «Очень дорого» («Бик кыйбат»)[3], «Самому себе» («Үз-үземә»)[4], «Вечерний азан» («Кичке азан»)[5],

---

[1] В «Собрании сочинений» (1914) это стихотворение опубликовано с подзаголовком «Взято из Пушкина». По мнению литературоведов, это стихотворение написано в подражание стихам А. Пушкина из Е. Онегина: XXII строфа 4 главы («Кого любить? Кому же верить?»). См.: *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 337.

[2] Стихотворение опубликовано в 9 номере (1906) и представляет собой вольный перевод стихотворения М.Ю. Лермонтова «К деве небесной» (1831). В «Собрании сочинений» (1914) это стихотворение снабжено авторским примечанием: «Слабый перевод из Лермонтова в период подражания туркам» См.: *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т.. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 339.

[3] Опубликовано в 11 номере журнала «аль-Гаср аль-Джадид» (1906). Перевод переведенного Л.Н. Толстым рассказа-очерка Ги де Мопасана «На воде».

[4] Опубликованное в 11 номере (1906) журнала под псевдонимом «Гъ Т.» стихотворение имеет подзаголовок «Заимствованное из одного стихотворения Пушкина». Представляет вольный перевод четверостишия Пушкина «Про себя». См.: *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 342.

[5] Опубликовано в 11 номере (1906) журнала. В пояснении к стихотворению Тукай пишет: «У русских и у других культурных народов есть чрезвычайно глубокомысленные стихи, в которых каждая строчка состоит из двух слов. Для примера я здесь взял одно стихотворение Лермонтова и на этот же мотив сочинил стихотворение, названное “Кичке азан”». См.: *Тукаев Г.* Кичке азан // Әл-гаср әл-җәдит. 1906. № 11. Как установили исследователи творчества Тукая, стихотворение «Кичке азан» представляет собой вольный перевод стихотворения русского поэта И. Козлова «Вечерний звон» (1827). См.: *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 343. Примечательно, что позже в одной из своих публикаций – «Уянгач беренче эшем» («Первое, что я сделал после пробуждения») Тукай напишет об этом стихотворении как одной из своих неудач: «...У, сколько здесь мусора! Здесь какой-то “американизированный” “Вечерний азан”... нечеловеческие словосочетания, подобные тем, что встречаются в “Шакирде или одной встрече”». См.: *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 4 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. Б. 260.

«Дитя в колыбели» («Бишектәге бала»)[1], «Из Шиллера» («Шиллердан»)[2].

На страницах журнала «аль-Гаср аль-Джадид» были опубликованы многие оригинальные произведения Г. Тукая. Среди них и сатирические стихи антиклерикальной направленности – «Паразитам» («Сорыкортларга», 1906, № 7), «Голос с кладбища мюридов» («Мөридләр каберстанынннан бер аваз», 1906, № 4); и лирические стихотворения различной тематики (пейзажная, любовная, гражданская лирика): «Осень» («Көз», 1906, № 10), «К свободе» («Хөрриятә», 1907, № 2), «Если б не ты» («Син булмасаң», 1907, № 3), «Нищий» («Теләнче», 1907, № 3), «Пара лошадей» («Пар ат», 1907, № 5), «О нынешнем положении» («Хәзерге хәлемезә даир», 1906, № 1), «О, перо!» («И каләм», 1906, № 3), «Братское наставление» («Борадарәнә нәсыйхәт», 1906, № 9), «Нашей молодежи, устроившей литературный вечер» («Әдәбият ахшамы ясаучы яшьләремезгә» 1906, № 12), «Что говорят шакирды, окончившие медресе» («Мәдрәсәдән чыккан шәкертләр ни диләр», 1907, № 1) и др.

Поэтический талант Тукая не мог остаться без внимания читателей журнала. В частности, поэт и публицист Насрутдин аль-Худжаши в опубликованной в газете «Фикер» (1906, № 49) статье «О журнале “аль-Гаср аль-Джадид”», высоко оценивая напечатанныее в журнале произведения Г. Тукая, писал: «... самые страстные, самые гармоничные, самые красивые стихи принадлежат великому Тукаеву». В опубликованном в «аль-Гаср аль-Джадид» (1907, № 1) стихотворении поэта Кашшафа Патии есть следующие превозносящие поэтический талант Тукая строки:

Дәхи анда каләм тарткан Тукаевтыр,
Ул тарафта аның кеби шагыйрь юктыр,
Язылган шигырьләрен үлчәр исәк,
Һәр шигыре уйланырлык дәкыйктер.

---

[1] Опубликованный в 4 номере (1907) журнала и подписанный как «Лермонтов Г.Т.» вольный перевод стихотворения М.Ю. Лермонтова «Дитя в люльке (из Шиллера)» (1829).

[2] Опубликованное в 3 номере (1907) журнала и подписанное как «Лермонтов Г.Т.» стихотворение представляет собой вольный перевод стихотворения М.Ю. Лермонтова «К***» (из Шиллера).

Великий там водящий пером Тукаев,
В этом нет подобных ему поэтов,
Если взвесить написанные им стихи,
Каждый стих содержит тонкую мысль.
(Подстрочный перевод)

Последний номер журнала выходит 25 мая 1907 года (№ 5). В нем опубликованы стихотворения Тукая «Пара лошадей», «В чем сладость?» («Ләззәт вә тәм нәрсәдә?»), «Кто он?» («Кем ул?»)[1], окончание переводной статьи «Царь-Голод, яхуд Ачлык-Падишаһ».

«В “МЫСЛЬ” НЕСИТЕ ВАШИ МЫСЛИ...»

К. Тухватуллин в своей издательской деятельности не ограничился только изданием журнала. Параллельно он начинает издавать татарскую газету «Фикер» («Мысль»).

Если в «аль-Гаср аль-Джадид» Габдулла Тукай начал раскрываться как поэт, публицист, то публикации на страницах газеты «Фикер» свидетельствует о его становлении как общественного деятеля[2]. Это и не удивительно, учитывая, что журналы выходили с периодичностью один раз в месяц, тогда как газета выходила еженедельно[3].

Для того, чтобы найти «пищу» для публикаций Тукаю-журналисту не нужно было прикладывать больших усилий: девятнадцатилетний поэт не был лишь сторонним наблюдателем общественных событий и волнений, происходивших в Уральской области в связи с Манифестом от 17 октября 1905 года.

---

[1] Стихотворение посвящено Г. Исхаки.

[2] В одном из своих писем, адресованных С. Рамиеву, Г. Тукай называл себя «дипломатом, политиком и общественным деятелем // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Казан, 2016. Б. 221.

[3] В первом номере газеты «Фикер» (1 января 1906 года) написано: «Газета “Фикер” будет выходить еженедельно; впоследствии – 3 раза в неделю, и, в конечном итоге, по мере роста количества читателей, станет ежедневной. Газета будет служить знакомству нашего народа с важными современными событиями и известиями…»

Будучи фактическим редактором газеты «Фикер»[1], Тукай выступал на ее страницах как публицист, что хорошо было известно читателям газеты и общественности.

Воспользовавшись Манифестом 1905 года, хлопотавший об издании журнала «аль-Гаср аль-Джадид» К. Мутыги без получения официального разрешения[2] начинает издавать татарскую газету «Фикер»[3]. По мнению Р. Вафеева, создавая газету, К. Мутыги учитывал подготовку к проведению в Уральске в 1905 году съезда казахской интеллигенции 5 областей и ожидаемое на этом съезде создание казахской конституционно-демократической партии (газета должна была донести до казахской, а в широком плане – до всей тюркской общественности – программу этой партии)[4]. Программа этой партии была опубликована в первых номерах газеты. Среди участников состоявшегося 4 декабря 1905 года съезда были и К. Мутыги с Г. Тукаем.

В одном из писем, адресованных редакции газеты в связи с началом ее издания, его автор, Закир аль-Ходжа Ахмади, поздравляя Камиля Мутыги пишет: «Прежде всего, позвольте выразить нашу глубокую благодарность за то, что вы без всяких предварительных извещений и объявлений взялись за издание замечательной газеты. Это чрезвычайно прогрессивно; от этого Вашего начинания веет прогрессом Америки. Хвала Всевышнему, как Вы все только успеваете. Долголетия Вам! Нация никогда не забудет Вашего имени»[5].

---

[1] По словам Камиля Мутыги: «Изначально устроившись в мое издательство наборщиком, Габдулла Тукаев вскоре освоил работу корректора, а затем за очень короткое время стал самым способным поэтом и редактором выходящих в этом издательстве журналов “аль-Гаср аль-Джадид” и “Уклар” и газеты “Фикер” и взял всю работу в свои руки». (См.: Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 110–111).

[2] Официальное разрешение на издание газеты было получено только 4 января 1906 года.

[3] До этого на татарском языке издавались только две газеты: «Нур» (издавалась в Санкт-Петербурге с сентября 1905 по июнь 1914 года) и «Казан мухбире» (издавалась в Казани с конца октября 1905 по март 1911 г.).

[4] См.: *Вафеев Р.* Указ. соч. С. 80.

[5] Фикер. 1905. № 1 (27 или 28 ноября).

О предстоящем скором издании газеты сообщалось и в русской периодической печати. В газете «Уралец» от 23 ноября 1905 года (236 номер) в разделе «Местная хроника» сообщается: «В субботу выйдет первый номер народившейся в нашем городе новой газеты под заглавием “татарская газета”. Газета эта в первое время будет выходить еженедельно, а затем, по мере развития, три раза в неделю, и наконец, ежедневно.

Выходить она будет как приложение к “Уральским областным ведомостям”, но по содержанию и направлению общего с ними она почти ничего иметь не будет»[1]. Таким образом, как свидетельствует приведенная заметка, изначально, по замыслу К. Мутыги, издаваемая в Уральске газета должна была называться «Татарской газетой».

До конца 1905 года выходит пять номеров газеты; в 1906 году – 50; в первой половине 1907 – 18 номеров[2].

В первом номере газеты напечатано стихотворение Г. Тукая «Сон мужика», представляющее собой вольный перевод стихотворения А. Кольцова. Традиционно, в первом номере новых периодических изданий редакция знакомила читателя с их целями и направлением. Г. Тукай и К. Мутыги, возможно, и сделали бы это, но в связи с «внезапностью» выхода газеты, ее первый номер, в конечном итоге, вышел без этого разъяснения. Что касается

---

[1] Цит. по: *Вафеев Р.* Указ. соч. С. 79.

[2] К сожалению, до сегодняшнего дня не сохранились некоторые номера газеты. В книге «Татарская периодическая печать начала XX века» (авторы – Р.Р. Гайнанов, Р.Ф. Марданов, Ф.Н. Шакуров) установлено, что первые пять номеров газеты за 1905 год, номера с 1 по 6, с 8 по 50 за 1906, а также номера 1, 6, 8, 16, 18 за 1907 хранятся в научной библиотеке Казанского филиала Российской академии наук; 20 и 24 номера за 1906 год – в библиотеке Национального музея Республики Татарстан, третий номер за 1905, а также номера 9–14, 18, 24–26, 29, 30, 34, 39, 49–50 за 1906, 2, 5–6, 9–10, 13 за 1907 – в Национальной библиотеке Республики Башкортостан, номера 18–50 за 1906, 3, 6, 12, 15 за 1907 – в Институте востоковедения им. Беруни в Узбекистане. Исследователям до сих пор не удалось обнаружить первую и вторую страницы первого номера газеты, а также второй номер за 1905 год, 7 номер и 3–4 страницы 16 номера за 1906, 11 и 14 номера, а также приложение к 13 номеру за 1907 год. См.: Татарская периодическая печать начала XX века. Казань: Милли китап, 2000. С. 183.

стихотворения «Сон мужика», то, по всей вероятности, Тукай изначально не планировал его публикацию в газете (оно, скорее всего, предназначалось для публикации в журнале). Правда, в воспоминаниях К. Мутыги говорится о том, что стихотворение «было заранее подготовлено» для первого номера газеты[1].

Несколько позже Тукай высказывает свое мнение о направлении газеты в состоящем из 10 строф стихотворении «Не только в честь газеты “Фикер”» («“Фикер” гәзитәсенә генә махсус түгел»), которое частями анонимно публиковалось в 1906 году[2]. Впоследствии это стихотворение было целиком включено в изданную в 1907 году книгу «Стихотворения Габдуллы Тукаева» («Габдулла Тукаев шигырьләре»).

Смысловым центром каждой строфы этого стихотворения становится слово «фикер» (мысль): автор призывает к развитию общественной мысли, ее распространению в газетах, воплощению в жизнь. Особенно актуальными с политической точки зрения звучат следующие строки:

Чөн тәвәллед итсә әфкяр, юлланыр һәр кяремез, –
Фикремез будыр безем, мәгълүмеңез, дәркяреңез.

Та әзәлдән бирле безләр фикремез мәхбүс идек,
Кем капамышдыр бези? Мәхбүс идек, мәэюс идек.
(...)

Фикеремез тәфрикы өммәт йилләрен исдермәсен,
Исдереб, тәэхиде милләт юлларын кисдермәсен.

Если будут кипеть мысли, то жизнь наша станет лучше, –
Пусть это будет известно всем – такова наша мысль.

С давних времен наша мысль была ограниченной;
Кто же, делая несчастными, держал нас (т.е. нашу мысль) в заточении?

---

[1] См.: Тукай – ядкярләрдә. 1 том. Казан, 2015. Б. 110.
[2] Фикер. 1906. № 11–15 (от 24 и 31 марта, 9, 17, 23 апреля).

Пусть наша мысль не даст веять ветрам, рассеивающим наш народ;
Пусть она не допустит, чтобы эти ветра помешали объединению (народа)
(Подстрочный перевод).

Изучение имеющихся номеров газеты свидетельствует о том, что Г. Тукай был самым активным ее автором. Большинство материалов для газеты он печатал под псевдонимами: «Шурале», «Бииик усал» («Ооочень злобный»), «Уральск кешесе» («Житель Уральска»), «Берничә кешенең үтенүе буенча Уральск кешесе» («Житель Уральска по просьбе нескольких людей»), «Идарә» («Правление»), «Һәйәте идәрә» («Совет правления»), «Уральск җәмгыяте хәйриясенең бик усал бер члены» («Очень злой член Уральского благотворительного общества»), «Мөсафир» («Странник»), «Тиктормас» («Неугомонный»), «Татар угълы» («Сын татарина»), «Гъ». Под этими псевдонимами печатались и стихотворения, и статьи, и фельетоны.

В составленном Махмудом Будайли словаре псевдонимов татарских писателей приводится и список псевдонимов Габдуллы Тукая. Среди указанных в нем 22 псевдонимов поэта есть и «Сөемсез» («Нелюбимый»). Ученый-литературовед Ф. Яхин считает, что статьи, опубликованные под этим псевдонимом в газете «Фикер» («Некоторые обычаи в скверном городе Орске» («Яман кала Орскида бәгъзе гадәтләр», 8 мая 1906 года), «Зыяфат – меджлис – аш» («Зыяфәт – мәҗлес – аш», 17 мая 1906 года)[1], «Статья “ташлану”» («Ташлану мәкаләсе», 26 ноября 1906 года)[2]) в журнале «аль-Гаср аль-Джадид» («Что мы делаем?» («Без ни бетерәбез?») и

---

[1] Слова, вынесенные Тукаем в заглавие этой статьи, являются синонимами и обозначают распространенный среди состоятельных мусульман из числа татар обычай устраивать богатые званые обеды, которые, по мнению Тукая, являются бесцельным и пустым времяпровождением.

[2] Татарское слово «ташлану» означает «кидаться» («набрасываться»). В самом начале своей статьи Тукай так определяет ее содержание: «В этой статье я, обратившись к нескольким вопросам, наброшусь на нескольких лиц».

«Что нам предпринять по поводу безработных?» («Эшсезләр тугърысында безгә ни кирәк?», декабрьский номер за 1906 год)) принадлежат Г. Тукаю[1].

Недавно был найден еще один номер газеты «Фикер», отсутствующий в библиотеках г. Казани[2]. В этом номере (от первого апреля 1907 года) под псевдонимом «Имам Галиаскар из Бузулука» («Бозаулыкта имам Галиәсгар») помещена публикация под названием «О псевдонимах» («Имзалар тугърысында»). Известно, что под этим псевдонимом публиковался известный татарский писатель и журналист Галиаскар Гафуров-Чыгтай (1867–1942). Под псевдонимом «Чыгтай» в этом же номере газеты опубликована еще одна его статья под названием «Кто виноват?» («Гаеп кимдә?»).

В публикации «О псевдонимах» заслуживают внимания два момента. Во-первых, это начало статьи: «До сего времени свои статьи в газетах я подписывал псевдонимами “Саип”[3] (“Вдова”), “Нелюбимый” (“Сөемсез”), “Чыгтай”. Псевдоним “Вәкил”[4] в публикациях, направленных против написанного под именем “Вәкилә”, тоже мой»[5].

Во-вторых, это размещенная в конце статьи генеалогия ее автора: «Отец моего отца Мугыйнетдина – Ахмеджан, его отец – Габдельгафур, его отец – Габдерахим, его отец – Джагфар, его отец – Мансур, его отец – Хасан, его отец – Исмагил Чыгтаев» [6].

Не вызывает сомнения, что эта статья не могла быть опубликована без ведома Г. Тукая, который, как уже было сказано, фактически занимался ее редактированием. Вряд ли Тукай, который

---

[1] *Яхин Ф.* Татарская литература периодической печати Уральска (1905 – 1907). Казань.1992. С. 46–47.

[2] Этот номер (13 номер за 1907 год) был найден в национальной библиотеке Республики Башкортостан.

[3] В словаре псевдонимов, составленном М. Хади (М. Будайли), псевдоним «Саип» приписывается Г. Камалу. См. об этом: *Һади М.* Псевдонимнар турында // Казан утлары. 1969. № 1. Б. 170.

[4] Вәкил – представитель, агент.

[5] Фикер. 1907. № 13 (1 апреля).

[6] Там же.

весьма щепетильно относился к своим псевдонимам, не обратил бы внимания на этот момент. Следовательно, можно заключить, что «Сөемсез» – это не его псевдоним, а Г. Чыгтая.

Отметим, что наряду со стихами, статьями, фельетонами, напечатанными в газете Г. Тукаем под псевдонимами, многие тексты не имеют подписи, что делает актуальной задачу установления их авторства.

В стихотворении «О свободе» («Хөррият хакында»), написанном Г. Тукаем в связи с царским Манифестом от 17 октября 1905 года (стихотворение подписано именем «Габдулла Тукаев») специально для газеты и опубликованном в ее третьем номере (от 11 декабря 1905 года), выражены приподнятое настроение поэта и охватившее общество радость:

Кайда китте цензурлык,
Коллык, тарлык, ким-хурлык?
Артка карасак борылып,
Ерак анлар калдыя.

Шәкерт, студент – бары,
Дарга асылганнары, –
Сез бу арысланнарый
Онатмагыз тидия.

Инде китте элгәре
Зынҗырланган телләре,
Милләтнең былбыллары
Сайрап-сайрап тордыя.

Куда цензуры делся гнет,
Гоненья, рабство и разброд?
Как далеко за этот год
Все унеслись невзгоды!

Студенты – львы родной земли –
За вас на виселицы шли,
Навечно славу обрели,
Сражаясь в эти годы.

Уже не надо нам молчать –
Ведь с наших уст снята печать,
И соловьев своих опять
Услышали народы.
(Пер. Р. Морана)

За полтора года на страницах газеты было опубликовано порядка двадцати стихотворений Г. Тукая. Необходимо отметить, что не все они проникнуты пафосом ненависти к дореволюционной действительности царской России. Наряду с критическим отношением к самодержавию *(«Чиновниклар безнең канны бик күп имде, / Имәлмәсләр, җитәр инде, җитәр инде* – «Чиновники много пили нашу кровь, / Теперь уже не смогут, хватит, хватит!»), Тукай призывает «проснуться» и, воспользовавшись предоставляемыми Манифестом возможностями, избрать своих депутатов в Думу. Этими призывами он заканчивает опубликованное в пятом номере газеты (18 декабря) стихотворение «Дустларга бер сүз» («Слово друзьям»):

Бу эшләрдә зәхмәтләмик муллаларны,
Дин эшендә башчы иттек без аларны;
Яхшы булыр тапшырсак без дөньяларны
Абразауный егетләргә тәмам имди.

Барып керик хөрриятнең кочагына,
Тәрәккыйнең күкләренә очмагына;
Бу егетләр безне дөнья оҗмахына
Кулдан тотып җитәклиләр, беләң имди.

Мы наших мулл не затрудним в таких делах.
Немало дел им поручил своих Аллах.
Мы не оставим дел мирских у них в руках,
Джигитов просвещенных мы найдем теперь.

Свобода гордо распахнет нам дверь свою,
И будем мы тогда в счастливом жить краю,
Увидим мы народа дружную семью,
И знайте – в этот рай земной войдем теперь.
(Пер. С. Олендера)

В напечатанном в следующем номере газеты (25 декабря) стихотворении «О единстве» («Иттифакъ хакында») Тукай показывает единство как важнейший фактор жизни народа.

И в других напечатанных на страницах газеты произведениях авторские размышления и переживания передаются посредством публицистических высказываний. В октябре 1906 года Г. Тукай, возлагавший на Думу большие надежды, все чаще становится свидетелем репрессивных мер, направленных на подавление гражданской активности народа. Роспуск Первой Думы он оценивает как одно из проявлений этой политики и в стихотворении «Государственной Думе» обращается со словами упрека в адрес Государственной Думы, которая не оправдала ожиданий народа:

Депутатларны кудылар,
Черки төсле, «көш» тә «көш»! –
Ах син, Дума, Дума, Дума,
Иткән гайрәтең бума?

Самый важный генерал да
Түлке күрсәтте күкеш,
Ах җанашым, Дума, Дума,
Кыйлган гайрәтең бума?

Полномочных депутатов
Царь, как мошек, разогнал.
Ах ты, Дума, Дума, Дума,
Мало дела, много шума!

Только кукиш показал им
Самый важный генерал.
Ах ты, Дума, Дума, Дума,
Мало дела, много шума!

(Пер. Р. Морана)

Почти все стихотворения Тукая, напечатанные в газете «Фикер», написаны в публицистическом духе. Только в двух из них преобладают образы, которые традиционно воспринимаются как характерные для «чистой лирики».

В «Приходе весны» («Яз галәмәтләре»[1]) лирический герой представляет картины весенней природы, воодушевляется ее пробуждением после долгой зимы.

Второе – знаменитое стихотворение «Пар ат» («Пара лошадей»)[2], в котором соединяются различные лирические эмоции: грусть в связи с расставанием с Уральском, в котором было прожито много лет, тревога по поводу ожидающей в Казани жизни, восторг от встречи с Казанью, которая выступает как центр национального просвещения.

Трудно точно определить количество публицистических текстов Г. Тукая, опубликованных в газете «Фикер», по той причине, что они напечатаны под разными псевдонимами. К тому же многие произведения вышли без подписи[3].

В статьях Г. Тукая, опубликованных в газете, находят отражение как события, происходившие в масштабах страны, так и локальные происшествия (события, происходившие в Уральске). Важно отметить, что Тукай дает социальную оценку этим событиям, выступая с позиций представителя татарской нации. Например, ратует за участие в выборах в Думу и за необходимость избрания депутатов из числа татар; одновременно поддерживает политическую и социальную активность проживающих в Уральске русских и казахов, ставя их в пример татарам.

Вопрос о том, каким будет будущее татар в связи революционными событиями в стране, постоянно дискутировался на страницах татарской периодической печати. Газета «Фикер», выступая за свободомыслие, раскрывает перед читателями факторы, препятствующие прогрессу нации.

Например, в фельетоне «Алай-болай» («Так-сяк»), Г. Тукай вступает в полемику с газетой «Баян аль-Хак» и ее редактором Ахметзяном Сайдашевым, обвинявшего «Фикер» в безбожии и

---

[1] Фикер. 1906. 12 март (№ 10).

[2] Фикер. 1906. 6 май.

[3] Татарскими текстологами была проделана значительная работа по атрибуции таких текстов. Вместе с тем, принимая во внимание, что Г. Тукай был фактическим редактором газеты, следует указать, что и в этой области (установления авторства анонимных текстов, опубликованных на страницах газеты «Фикер») существует поле для дальнейших текстологических исследований.

называвшего ее издателей и авторов «кяфирами» (неверными), безбожниками, вероотступниками[1].

В газете «Фикер» критикуются также муллы, которые увлечены зваными обедами в то время, как преподавание в их медресе ведется из рук вон плохо и не соответствует современным нуждам нации.

Обвинив периодические издания, выпускаемые К. Мутыги, в антирелигиозной направленности, ряд религиозных деятелей Уральска совместно с поддерживавшими их татарскими предпринимателями (миллионером Хайруллой Гадельшиным, купцом Шарафутдином Каниевым и др.) 5 июля 1906 года организовали напротив редакции газеты митинг, во время которого призывали закрыть издаваемые К. Мутыги газету и журналы и разгромить его типографию. В связи с этим Тукай публикует в газете статьи «Погром»[2] и «Открытое письмо имамам Уральска» («Уральск имамнарына ачык хат»)[3].

Почти в каждом выступлении Г. Тукая на страницах газеты «Фикер» он проявляет себя как национальный поэт, публицист,

---

[1] Фикер. 1906. 3 июня. Фельетон подписан именем «Бииик усал» («Ооочень злой»); Фикер. 21 июля (материал опубликован без подписи). Интересен следующий факт. В 27 номере газеты «Фикер» (21 июля 1906 года) было опубликовано письмо от правления газеты «Баян аль-Хак», в котором говорится: «В правление газеты “Фикер”: беспрепятственно присылайте вашу газету нам. Правление не виновато в скандальности нашего редактора». Там же опубликован ответ «Фикер»: «Газеты от нас не ждите. И сами больше не посылайте вашу газету. Не одобряется обмен мнениями между газетами, придерживающимися старого и нового направлений мысли».

[2] Фикер. 1906. 10 июля. Переведенная на русский язык, статья была опубликована в газете «Уральский дневник» (1906. № 99). В ней открыто было названо имя зачинщика предполагаемого погрома – Х. Гадельшина. Как пишет Р. Вафеев: «Хайрулла Гадыльшин, считая себя оклеветанным, писал опровержения и грозил подать в суд на издателя. В свою очередь К. Тухватуллин сам подал иск с требованием расследовать дело о погроме. Увы, как покажет состоявшееся позже судебное разбирательство, сообщения “Уральского дневника” не были нелепыми измышлениями. Гадыльшин действительно был в числе главных зачинщиков затевавшегося погрома». См.: *Вафеев Р.* Указ. соч. С. 123.

[3] Там же. Данный материал опубликован от имени редакции («Идарә»).

патриот своей нации, общественный деятель. Особого внимания, с точки зрения глубины содержания, аргументации, заслуживают статьи Тукая «Наша нация умерла, или только спит» («Безнең милләт үлгәнме, әллә йоклаган гынамы?»)[1], «Хиссияте миллия» («Национальные чувства»)[2], «Җәмгыяте хәйрия» («Общество благотворительности»)[3], «Шигырьләремез» («Наши стихи»)[4].

Несмотря на то, что издаваемая тиражом в 5000 экземпляров газета просуществовала недолго, она заслужила среди читателей репутацию прогрессивного издания, а ее редакция, за короткое время установив контакты (переписку) с различными известными в татарском мире людьми и отдельными печатными органами, печатала полученные от них статьи, литературные произведения.

На страницах «Фикер» были напечатаны произведения Каюма Насыри, Ризы Фахрутдинова, Наджиба Думави, Фазыла Туйкина, Мирхайдара Чулпаный, Дауда Бики, Зарифа Башири, Габдельгазиза Мунасыпова, Махиры Шакирзяновой, Х. Амирханова, Махмуда Алмаева, Юсуфа Шаркый-Дауликамова, Бадретдина Назирова, Яруллы Муради[5], Ризвана Алуши, и др., публикации различного характера и жанра, в частности, знакомящие читателей с деятельностью отдельных творческих личностей. Например, в номере от 12 ноября 1906 года (42 номер) содержатся сведения о приобретшем уже к тому времени известность в татарском мире Гаязе Исхаки: о скором выходе в газете «Таң йолдызы» романа «Нищенка» («Теләнче кыз»), об освобождении Г. Исхаки из тюрьмы 3 ноября 1906 года и о его отправке на родину, о новом аресте писателя в начале 1907 года[6].

---

[1] Фикер. 1906. 17 апрель (№ 14).

[2] Фикер. 1906. 17 сентябрь (№ 34).

[3] Фикер. 1906. 17, 31 декабрь (№ 48, 50).

[4] Фикер. 1907. 22 апрель (№ 15).

[5] Ярулла Мурадов (Муради) – выходец из г. Гурьева, знакомый Тукая (учился с ним вместе в медресе, а впоследствии состоял в переписке с поэтом). Автор книги, посвященной жизни Тукая в Уральске.

[6] «Хотя мы искренне переживали по поводу ссылки Гаяза-эфенди, – написано в “Фикер”, – нас очень обрадовало то, что его перо осталось несломленным, а уста незапечатанными» (См.: Фикер. 1906. 12 ноября).

Наряду со значительными по объему статьями, публикациями иного характера, в газете публиковались и небольшие заметки-известия. Они публиковались под названиями «Разные новости», «Городские новости», «Новости из других городов», «Письма в редакцию», «Из разных газет», «Внутрироссийские новости», «Политические новости» и др.

В газете находили отражение и события из социальной жизни родственного татарам казахского народа (отдел, посвященный казахам и их социально-политической жизни, в газете возглавлял Бахытжан Каратаев[1]). Например, со страниц газеты к своим соотечественницам с призывом к просвещению и к отстаиванию своих гражданских прав обращалась Газиза Шарипова[2].

Особую публикационную активность Тукай проявляет в начале 1907 года, после переезда в январе месяце из медресе «Мутыгия» в гостиницу «Казань». Вскоре, однако, Тукай, который всегда поддерживал К. Мутыги и вставал в своих газетных публикациях на его защиту[3], был уволен. К. Мутыги объясняет свое решение уволить Тукая тем, что Г. Тукай, якобы, подстрекал рабочих типографии к участию в забастовке с требованием повысить жалование[4]. По мнению И. Нуруллина, Тукай «не был уволен за призыв рабочих к забастовке и он не делал этого»[5].

Еще одну гипотезу по этому поводу высказывает Р. Вафеев. По его мнению, К. Мутыги уволил Тукая в связи с тем, что подозревал поэта в распространении листовок революционного содержания во время митинга, состоявшегося 8 февраля 1907 года на Казанской

---

[1] *Вафеев Р.* Указ. соч. С. 96.

[2] Фикер. 1907. 11 февраль (№ 6).

[3] См., например, ответ Тукая в статье «Һәркимиң кәндинчә вардыр ля мөхаль әндишәси» («У каждого, безусловно, есть свое понимание и представление» (Фикер, 1906. 31 декабря (№ 50), статья написана под псевдонимом «Бер “Фикер”че» – «Один “Фикеровец”») на опубликованный в «Борһане тәрәккый» под псевдонимом «Надан шәкерт» («Невежественный шакирд») материал, автор которого жаловался на отсутствие в «Фикер» передовиц, а также посвященное издательской деятельности К. Мутыги стихотворение «Редактору» («Мөхәрриргә»).

[4] Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 11.

[5] *Нуруллин И.* Габдулла Тукай. Казан, 1979. С. 111.

площади Уральска (гостиница «Казань», в которой в то время жил Г. Тукай, располагалась как раз недалеко от этого места). Согласно этой версии, Мутыги испугался возможных обвинений в участии в изготовлении этих листовок[1].

В начале 1907 года по ходатайству Х. Гадельшина о лишения К. Тухватуллина права заниматься издательской деятельностью Камиля Мутыги лишают права заниматься издательско-редакторской деятельностью, о чем сообщалось в последнем (редактируемом К. Мутыги) номере газеты «Фикер» (22 февраля 1907 года): «По решению администрации нашего города я был лишен прав заниматься издательской и редакционной деятельностью. После меня они в ближайшее время перейдут в ведение другого человека. Еженедельная газета “Фикер”, журналы “аль-Гаср аль-Джадид” и “Уклар”, а также ежедневная газета “Уральский дневник” будут выходить, как и прежде. Единственно, что до перехода их в ведение других лиц может пройти одна-две недели»[2].

В этом же номере газеты К. Мутыги объясняет причину лишения его прав заниматься издательской деятельностью: «Вопреки своей воле, из-за происков врагов я лишаюсь своего издательства. Вы должны уже принять это. Пусть Аллах будет доволен вами. Долгих вам лет жизни. Нация, увидев эти ваши старания, будет благодарна вам за мысль об искреннем служении нации… Но, что поделать, появившиеся в среде наших мусульман враги своими доносами в адрес правительства остановили работу издательства»[3].

Укажем в этой связи, что в конце 1906 года К. Мутыги вместе со своим отцом были привлечены к суду за предоставление ложной информации: в соответствии с существовавшим в то время законодательством, заниматься редакционно-издательской деятельностью и баллотироваться в депутаты Государственной Думы мог человек, достигший двадцатипятилетнего возраста, а в момент обращения К. Тухватуллина в Главное управление по делам печати об издании журнала «аль-Гаср аль-Джадид» в 1905 году ему было всего

[1] *Вафеев Р.* Указ. соч. С. 169–170.
[2] Фикер. 1907. 22 февраль (№ 8).
[3] Там же.

22 года[1]. Чтобы сын мог начать издавать в Уральске татарские периодические издания, Мутыгулла-хазрет был вынужден в свое время пойти на подлог, указав в дате рождения не 1883, а 1880 год. После закрытия газеты «Уралец» в 1906 году К. Мутыги пишет прошение, в котором просит разрешить ему издавать газету «Уральский дневник», предоставив ложную информацию о дате своего рождения, что становится известным по доносу его недоброжелателей в губернское правление. Очевидно, что «доброжелатели» метили своим доносом не только в сына хазрета, но и в него самого: им не давали покоя заслуженный авторитет муллы и его просветительская деятельность.

В итоге, К. Мутыги был лишен права заниматься издательской деятельностью, а его отец – Мутыгулла-хазрет – должности ахуна мечети и мударриса медресе (он остался в нем лишь простым учителем)[2].

Несмотря на то, что, по решению суда, деятельность газеты «Фикер» и журнала «аль-Гаср аль-Джадид» была приостановлена, типографию выкупил купец Муртаза Губайдуллин (на должность редактора им был назначен Валиулла Хамидуллин), что

[1] Исследовавший архив Главного управления по делам печати Р. Вафеев установил, что среди документов, предоставленных К. Мутыги, имеется паспорт об отношении к воинской службе, в котором указано, что Мутыгуллин Мухамет Камиль родился 13 февраля 1883 года (т.е. К. Тухватуллин не вводил официальный орган в заблуждение относительно своего возраста, и можно только строить догадки, почему чиновники этого ведомства проигнорировали требование возрастного ценза). См.: *Вафеев Р*. Указ. соч. С. 159–160. В то же время в одном из номеров «Уральского дневника» (1906, № 13) К. Тухватуллин, обращаясь к читателям, пишет о том, что в одном из номеров «Фикер» неверно указан его возраст – 12 февраля 1883 года (он указывает другую дату рождения – 13 февраля 1880 года). Последняя дата указана и в записи, сделанной в метрической книге. Во время судебного разбирательства сторона Тухватуллиных утверждала, что эта запись была сделана ошибочно неким писцом Константином Смуриным. См.: *Вафеев Р.* Указ. соч. С. 160.

[2] По решению суда, состоявшегося 12 ноября 1907 года, К. Мутыги был приговорен к тюремному заключению сроком на полтора года, его отец – на 5 месяцев. Не согласившись с решением суда, К. Мутыги пишет кассационную жалобу. В результате продолжительного судебного разбирательства в 1908 году Мутыгулла и Камиль Тухватуллины были оправданы. См.: *Вафеев Р.* Указ. соч. С. 190–191.

открывало Тукаю возможности продолжить свою журналистскую деятельность[1].

В следующем после перерыва номере газеты (от 8 марта 1907 года) было анонсировано, что в будущем она будет выходить уже два раза в неделю. В надежде, что издание газеты будет продолжено Г. Тукай в 9 номере (8 марта) газеты опубликовал статью «Сошедшая в могилу “Фикер” воскресла» («Кабергә киткән “Фикер” яңадан терелеп кайтты»). Однако радость была недолгой: спустя два месяца (13 мая 1907 года) выходит последний номер газеты: «понявший, что издательская деятельность хлопотна и вместо прибыли приносит одни лишь убытки» Муртаза Губайдуллин спешит закрыть это предприятие[2]. Последний (восемнадцатый) номер газеты с публикациями Тукая («Письма матери» («Ана мәктүпләре»), «Дела Думы» («Думаның хәле»)) выходит 13 мая 1907 года. Тяжело переживавший отлучение от любимой им журналистской деятельности Г. Тукай пишет стихотворение «Одному баю, играющему с типографией» («Матбага белән уйнаган бер байга») с негативными оценками и обвинениями в адрес Муртазы Губайдуллина[3].

---

[1] Разрешение на редакционно-издательскую деятельность (за подписью уральского военного губернатора Родзянко) было получено 24 февраля 1907 года. В нем написано: «24 февраля выдано разрешение на право издания газеты «Уральский дневник» вместо крестьянина Тухфатуллина – крестьянину Казанской губернии Цивильского уезда Ново-Казалинской волости деревни Тургаево Валиулле Хамидуллину и Илецкому купцу Муртазе Губайдуллину под редакцию и личную ответственность ... Дмитрия Георгиевича Колотилина» (см.: РГИА. Ф. 770. Оп. 15. Д. 26). Одновременно было подписано и уведомление о разрешении М. Губайдуллину и В. Хамидуллину издавать татарские издания («Уклар», «Фикер», «аль-Гаср аль-Джадид»). См.: *Вафеев Р.* Указ. соч. С. 167. Р. Вафеев пишет о том, что кандидатуры новых издателя и редактора были предложены самим К. Мутыги.

[2] *Нуруллин И.* Указ. соч. С. 113.

[3] Точная дата написания стихотворения неизвестна. Впервые оно было опубликовано в изданной в Казани «Четвертой тетради» (1907). По мнению Р. Нафигова, к решению о прекращении издательской деятельности М. Губайдуллина подтолкнули власти Уральска. «Власти, – пишет Р. Нафигов, – указали купцу М. Губайдуллину на нежелательность продолжения изданий газет “Фикер”, “Уральский дневник”, журналов. В середине мая 1907 года выпуск их прекратился» (см.: *Нафигов Р.И.* Тукай и его окружение. Казань, 1986. С. 112).

И после этих событий К. Мутыги и Г. Тукай не оставляют надежды издания в Уральске татарской газеты. Вместе с Мухамметгали Мусиным они задумывают издавать газету под названием «Яңа тормыш» («Новая жизнь»)[1]. Эта просуществовавшая лишь несколько месяцев газета (издавалась с 11 ноября 1907 года по 20 марта 1908) выходит в свет уже после отъезда Тукая в Казань.

Переселившийся к тому времени из медресе в уральскую гостиницу «Казань» Г. Тукай остался не только без любимой работы, но и без материальных средств. И вновь, несмотря на несколько охладевшие отношения с Тукаем, К. Мутыги оказывает ему помощь, о чем пишет в своих воспоминаниях: «Когда я содержал типографию, у меня был очень известный в Уральске книжный магазин “Прогресс”. Этот магазин с закрытием издательства также закрылся. Габдулла-эфенди, сколько душе угодно, читал в нем русские книги. Именно там он познакомился с произведениями великих русских писателей: Крылова, Пушкина и Лермонтова…

После того, как приобретшие мое издательство предприниматели остановили его деятельность, Габдулла Тукаев остался без работы. В то время он жил в одном номере с переселившимся к нему Габдуллой Хайруллиным (Габдуллой Кариевым). Когда закрылся мой магазин, я передал все имеющиеся в нем книги этому Габдулле

---

[1] Издавать новую газету было решено на условиях паевого участия, о чем было написано в соглашении, подписанном 20 июля 1907 года пайщиками К. Мутыги, М. Мусиным, и Г. Тукаем: «Мы нижеподписавшиеся, решили издавать в г. Уральске газету на татарском языке под названием “Яни тормыш” (“Новая жизнь”) на паях, пай стоит 100 рублей, желающие могут принимать на себя 2 или 3 и более паев, условия об открытии и движении этого дела нами будут написаны своевременно после сбора денег от пайщиков. Главным руководителем этого общества является гр. Казанской Губернии Камиль Мотыйгуллович Тухфатуллин, который будет вести все дела этого общества, касающихся издания названной газеты “Яни тормыш”, давая отчеты пайщикам по каждому их требованию.

Камиль Мотыгуллович Тухфатуллин (подпись) 500 рублей; Мухаммед Гали Фазлыевич Мусин (подпись) 100 рублей; А. Тукаев (подпись) 100 рублей». См.: ЦПиМН ИЯЛИ АН РТ. Ф 9., оп. 3, д. 4.

Хайруллину (Кариеву) для продажи. На вырученные деньги они с Габдуллой жили до конца июля … В конце июля Габдулла Хайруллин (Кариев) повез не реализованные в Уральске книги на Макарьевскую ярмарку и очень выгодно продал их»[1].

«ВЫХОДИТ В СВЕТ ЖУРНАЛ “УКЛАР”, НА УДИВЛЕНЬЕ СМЕЛЫЙ»

Если в «аль-Гаср аль-Джадид» и «Фикер» Г. Тукай впервые предстал перед читателями как поэт и публицист, то его талант сатирика раскрылся в журнале «Уклар» («Стрелы»), который, как и первые два издания, был детищем Камиля Мутыги.

В работе Узбека Гимадиева «Оружием сатиры» («Сатира коралы белән») содержится информация об обращении Камиля Мутыги к губернатору Уральской области с прошением об издании журнала, в котором была обозначена и его программа, состоящая из следующих пунктов:

1) сатирические статьи по общим вопросам жизни мусульман;

2) карикатуры на жизнь мусульман;

3) юмористические рассказы и стихи;

4) карикатурный обзор внутренней и внешней политики (под каждой карикатурой будет дано краткое пояснение на русском языке)[2].

Несмотря на объявленный 17 октября 1905 года царский манифест, предоставлявший свободу слова, получить разрешение на издание газеты или журнала в это время было не простым делом. Активность К. Мутыги и в этом его начинании увенчалась успехом. Примерно за полтора месяца до выхода первого номера нового журнала он был анонсирован в газете «Фикер» (1906 г., 23 апреля). «С конца мая, – написано в этом анонсе, – в Уральске будет

---

[1] *Камил Мотыйгый.* Мәшһүр шагыйрь Габдулла әфәнде Тукаев хакында хатирәләрем // Тукай турында хатирәләр. Казан, 1976. Б. 56–57.

[2] *Гыймадиев Ү.* Сатира коралы белән. Казан: Татар. кит. нәшр., 1977. Б. 17.

издаваться ежемесячный иллюстрированный сатирический мусульманский журнал “Уклар”».

8 мая 1906 года в газете «Фикер» было напечатано стихотворение Г. Тукая «“Уклар” журналында мөхбир уланлара тәнбиһ» («Напоминание тем, кто хочет быть корреспондентами журнала “Уклар”»):

И «Уклар» мөхбирләре! Кызганмагыз укларны,
Исраф итмәгез укларны, атмагыз сез юк-барны.

Бездән фәрман шул сезгә: патрон берлә не шалить!
Кирәк җиргә атканда, патроннарны не жалеть!

Атучыга әмеребез – укларны кызганмасын!
Атылмышка нәсыйхәт: йөрәге сызланмасын

Эй, корреспонденты «Уклар»! Не жалейте ваших стрел,
Не тратьте их напрасно, не стреляйте по пустякам.

Наш приказ вам таков: не шалите патронами!
Когда же стреляете по правильным целям, не жалейте патронов!

Повеление стреляющим – не жалеть стрел!
Наставление тем, в кого стреляют – не принимать близко к сердцу.
(Подстрочный перевод)

Предваряет стихотворение извещение о скором выходе журнала «Уклар» с перечислением его будущих авторов («Шурале»[1],

---

[1] Псевдоним «Шурале» здесь используется впервые. Под этим именем опубликовано порядка 80 произведений Г. Тукая, большинство из которых имеет сатирическую направленность. Примечательно, что поэт ревностно относился к этому своему псевдониму, о чем свидетельствует его публикация на страницах газеты «Ялт-юлт» (озаглавлена как «Ответы от редакции»), в которой Тукай говорит о своих исключительных правах на этот псевдоним в связи с намерением одного автора (жителя Кустаная) опубликовать свою статью под этим же псевдонимом. «Несмотря на то, – написано в этом “Ответе от редакции”, – что в “Ялт-юлт” встречается подпись “Шурале”, не всякий вправе ставить ее под своими произведениями… Ваше счастье, что обладатель подписи “Шурале”, использовавший ее на протяжении 6–7 лет, не воспользовался своим правом подать на вас в суд» («Ялт-юлт». 1912. 24 ноября).

«Сөемсез», «Мункир ишана» («Ишан мөнкире»), «Говорящий правду и подобные ему» («Каилелхак вә ма әшбәһе залик»)) и издателя и редактора – Камиля Тухватуллина.

Ходатайство К. Мутыги в Главное управление по делам печати об издании журнала «Уклар» было удовлетворено, и уже 15 июня 1906 года в Уральске вышел его первый номер[1]. Вскоре он доставляется и в Казань, о чем свидетельствует первый отзыв о нем, опубликованный 18 июня в газете «Казан мөхбире» («Казанский корреспондент»): «Начал издаваться ежемесячный сатирико-юмористический журнал “Уклар”. Редактор – владелец издаваемых в Уральске газеты “Фикер” и журнала “аль-Гаср аль-Джадид” Камиль Тухватуллин. Первый номер имеет объем в 16 страниц и содержит 12 иллюстраций. В первом номере с большим мастерством критически освещается жизнь татар. Встречаются и места, выходящие за рамки приличия. Иллюстрации и тексты показывают вонь и грязь улиц Казани, на которых проживают мусульмане, в частности, Сенного базара»[2].

В 1906 году выходят в свет шесть номеров журнала (помимо июньского номера, в июле, августе, сентябре, октябре, ноябре). По причине большой занятости К. Мутыги (помимо издания журнала «аль-Гаср аль-Джадид» и газеты «Фикер», К. Мутыги издавал и русскоязычную газету «Уральский дневник») основную работу в «Уклар» вел Г. Тукай.

На обложке первого номера журнала на русском языке указана подписная цена издания: на год – 2 рубля, на полугодие – 1 рубль, на три месяца – 60 копеек. Цена одного номера – 20 копеек.

На первых двух страницах журнала размещено подписанное псевдонимом «Дугъры»[3] предисловие («Сүз башы»), представляющее своего рода программу издания.

---

[1] В газете «Фикер» от 18 июня 1906 года (22 номер) сообщается: «15 июня вышел первый номер журнала “Уклар”».

[2] В 117 номере «Казан мөхбире» (16 июля 1906 года) в рубрике «Казанские новости» сообщается о получении второго номера «Уклар», в котором речь идет, преимущественно, о жителях Казани.

[3] Исследователи творчества Тукая, подробно проанализировав его текст, приходят к однозначному выводу, что он принадлежит Тукаю. Примечательно, что этот псевдоним использовался поэтом лишь единожды.

Как пишет Р. Гайнанов: «Из-за того, что в период становления сатирико-юмористической литературы у татар было мало авторов, предоставлявших журналу подходящие материалы, Тукай заполнял журнал (особенно первые номера) своими материалами»[1]. По этой причине Тукай использовал различные псевдонимы. В доказательство того, что «Предисловие» в первом номере принадлежит перу Тукая Р. Гайнанов сопоставляет содержащиеся в нем отдельные высказывания с другими текстами, написанными Тукаем, в которых обнаруживаются схожие (с текстом «Предисловия») моменты (например, призыв к пробуждению нации, мысль о необходимости быть свободными гражданами России, алчность хазретов).

Говоря о принципах журнала, автор «Предисловия» обращает внимание на негативные стороны в жизни мусульман и, исходя из просветительских идеалов, определяет пути их преодоления: необходимо пробудиться от беззаботного сна, учиться у других наций, быть старательными, стремиться к просвещению, «не верить благословениям необразованных ишанов и проклятиям фанатичных хазретов».

Изучение всех номеров журнала[2] показывает, насколько свободно и мастерски Г. Тукай пользовался приемами, свойственными сатире.

Размещенные на страницах журнала материалы представлены тремя способами:

– в виде рисунков и карикатур;

– в виде текстов (без иллюстраций);

– в виде текстов с иллюстрациями.

Сатирическая направленность журнала ставила перед его издателями задачу поиска художников-карикатуристов. Известно, что в начале XX века профессиональная живопись у татар еще не сформировалась, что было связано с многовековым влиянием на татарскую художественную культуру ислама, в котором, как

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 5 томда. 3 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. С. 339.

[2] Каждый из номеров журнала состоял из 16 страниц, причем сохранялась общая нумерация страниц, т.е. второй номер начинается с 17 страницы, 3 – с 33, 4 – с 49, 5 – с 65, 6 – с 81. Итого – 96 страниц.

известно, было запрещено изображение человека. Не удивительно, что в Уральске и близлежащих городах не нашлось художников из числа татар, которые могли бы участвовать в создании иллюстраций. По этой причине К. Мутыги и Г. Тукай вынуждены были заняться поиском художника другой национальности. Вскоре такой человек нашелся: выходец из казачьего сословия Николай Калентьев. Несмотря на то, что он не был профессиональным художником, Н. Калентьев приобрел известность в Уральске как автор нескольких скульптур с изображением казаков, украшавших портал Русского торгово-промышленного коммерческого банка[1]. Во дворе этого банка (куда, как известно, переехали принадлежавшие К. Мутыги редакция газеты «Уралец» и где им был открыт книжный магазин «Прогресс») в 1905 году была устроена выставка скульптур Н. Калентьева, с которым и К. Мутыги, и Г. Тукай в это время поддерживали дружеские отношения, впоследствии переросшие в сотрудничество[2].

Размещенные в журнале картины и карикатуры – различного формата. На страницах журнала размером 15 на 40 сантиметров они не должны были занимать слишком много места: иногда они занимали полстраницы, иногда на одной странице помещались два рисунка на общую тему. Встречаются отдельные рисунки, которые целиком занимают две страницы, как например, карикатура на 72–73 страницах с названием «Сдача экзамена в Духовном собрании».

Тексты под карикатурами (разного объема и структуры) соответствуют их содержанию. В большинстве случаев они поясняют читателю, кто и зачем изображен на карикатурах; среди них встречаются и оформленные как диалоги.

---

[1] Это одно из самых красивых зданий в Уральске было построено в конце XIX века архитекторами А. Бунькиным и Н. Раевским и располагалось напротив триумфальной арки, возведенной в честь посещения Уральска наследником престола Алексеем Николаевичем в связи с трехсотлетием службы яицко-уральских казаков в российской армии. Портик здания был украшен скульптурами казаков (один – с пикой и саблей, другой – с пешней и багром), выполненными в 1905 году Н. Калентьевым.

[2] *Вафеев Р.* Господин издатель. С. 104.

В четвертом номере журнала (на страницах 56–57) размещены порядка десяти сатирических рисунков под общим названием «В тисках предрассудка, суеверия и невежества» («Ушбуның кеби хорафаты игътикад астында») и к ним дан текст стихотворения под псевдонимом «Шурале»:

Шулай чорнап тора безне җәһаләт,
Шулай, тырп итмә! – ди безгә сәфаләт.

Күрәмсез: бу кырык башлы чаян бит,
Ачык күз алдыңызда бит, гаян бит.

Каты ләктек, мәҗаль юк ычкынырга,
Мөхаль бит ычкынубән кычкырырга.

Котылсак та, китәргә юлымыз юк,
Оныттык: сагымыз юк, сулымыз юк.

Саташканбыз наданлыкта, адашкан,
Адашмакның да без хәдденнән ашкан.

Бу сурәтләр – ишаннарның тозагы,
Курәмсез: нинди нык бикле йозагы?

Гаҗәп, хәйран булыр фәрзәнде адәм,
Якын бармыйк – аның асты җәһәннәм.

Так опутало нас невежество,
«Так, не рыпайся», – говорит нам наш позор.

Смотрите: ведь это сорокаглавый скорпион,
Перед вашими глазами, очевидно, ведь.

Мы крепко попались, нет сил вырваться,
Невозможно, ведь, вырвавшись, закричать.

Если даже избавимся, то некуда нам идти.
Забыли (дорогу): не знаем, где право, где лево.

Запутались мы, заблудились в невежестве.
В своих заблуждениях мы перешли все границы.

Эти картины – ловушки ишанов,
Посмотрим, как крепки замки?

Удивится, поразится сын человеческий,
Не будем подходить близко – под ним ад.
(Подстрочный перевод)

В каждом номере журнала (о чем было заявлено в «Предисловии» в первом номере) пояснения к карикатурам даются на двух языках – русском и татарском. «Это, – пишет У. Гимадеев, – с одной стороны, способствовало приобщению татарских читателей к передовой русской культуре, с другой, давало возможность и русскоязычным читателям знакомиться с иллюстрациями, пробуждало у них интерес к татарской печати»[1].

Авторы кратких, состоящих из двух-трех предложений пояснений к карикатурам не указаны (следует полагать, что их давали Тукай или, возможно, сам К. Мутыги). Над некоторыми карикатурами есть написанные от руки красивым почерком тексты. Например, на карикатурах на 39 странице (в 3 номере) дается своеобразная оценка органам татарской периодической печати: рядом с изображением группы людей, головы которых покрыты чалмой, от руки написано «ложь и невежество» (газета «Баян аль-Хак»); рядом с изображением одетых по-европейски людей – «истина и свет» (под ней – названия газет и журналов: «Бурхане таракки», «Вакыт», «Азат халык», «Фикер», «Уклар», «Тан юлдузы», «аль-Гаср аль-Джадид»). Перед современными исследователями стоит задачи определить (в результате графологического анализа), кому принадлежат эти надписи (возможно, они были сделаны Г. Тукаем).

В каждом номере журнала, как уже было сказано, имеются и не связанные с иллюстрациями тексты сатирического характера различного объема: от трех-четырех строк до полутора-двух страниц, как, например, опубликованный в пятом номере (с. 69–70) и подписанный как «Й.М.» текст с названием «Ишаннар турында

[1] *Гыймадиев Ү.* Сатира коралы белән. Казан, 1977. Б. 38.

мосахәбә» («Собеседование об ишанах»), построенный как диалог между одним шакирдом и мюридом (учеником ишана)[1].

Несмотря на то, что в татарской журналистике только начинали появляться сатирические издания, чувствуется мастерство издателей «Уклар», которые стремятся разнообразить публикуемые в журнале тексты, в том числе, используя выразительные возможности различных жанров. В журнале печатаются фельетоны, памфлеты, юмористические и проникнутые иронией диалоги, телеграммы («Телеграмма в Думу из Казани», «Телеграммы», «Известия из беспроводных телеграм» – «Тимер чыбыксыз телеграм хәбәрләре»), юмористические заметки, риторические вопросы, интервью, инструкции («Как стать шакирдом?», «Наставления одного ишана мюриду», «Интересы казанских женщин» – «Казанда хатыннар мәслихәте»), словари («Несколько отрывков из нового словаря»), объявления («Объявление продавцам палок»), советы («Совет мулл относительно легкого ремесла» – «Җиңел кәсеп турында муллалар киңәше»), письма («Открытое письмо татарским богатеям») и др.

Среди материалов, опубликованных в журнале, есть и юмористические стихи, правда, их количество незначительно – 13, и все они опубликованы под псевдонимами.

Хотя в опубликованном в газете «Фикер» (номер от 8 мая 1906 года) объявлении о предстоящем выходе в свет журнала «Уклар» было указано четыре псевдонима его будущих авторов, в действительности, их число оказалось значительно больше.

---

[1] Текст этот примечателен тем, что в нем дается оценка журналу «Уклар». «Диалог шакирда и мюрида: мюрид, увидев в руках шакирда юмористический журнал «Уклар», сказал: «Журнал “Уклар”, который ты держишь в руках, совершенно бесполезная вещь; жалко краски и бумаги, напрасно потраченных на него. Если хочешь прислушаться к моему совету, то не путайся с такими!»

Шакирд: «Господин мой, зачем вы так говорите? Я не вижу ничего вредного в журнале “Уклар”. Цель этого журнала – избавление от некоторых наших неподобающих обычаев».

Мюрид: «Почему не найти вредных вещей? С головы до ног поносит (журнал) ислам. Вот во втором номере изображена бездонная бочка. Здесь нет иной цели, кроме как поношения ученых и ишанов. Я думаю, что у написавшего это нет религии».

Главной причиной этого стало отсутствие активных корреспондентов, вследствие чего основным авторам приходилось помещать десятки своих текстов в одном номере.

Наиболее часто использовавшийся псевдоним – «Шурале» (24раза)[1]. Текстологами и отдельными исследователями установлены ряд псевдонимов Тукая, под которыми он печатался в «Уклар»: «Тәртә башы» (в пер. – оглобля), «Хәйләсез» («Бесхитростный»), «Чапансыз» (в пер. – без чапана), «Кырмыска» («Муравей»), «Һөдһөд» («Удод»), «Адвокат», «Догачы» («Молющийся»), «Хәсрәт» («Бедолага»), «Җен» («Черт»), «Шәкерт угы» (в пер. – стрела шакирда), «Чурт» («Черт»), «Мылтык» («Ружье»), «Сөңге» («Копье»).

До настоящего времени точно не установлено авторство текстов, опубликованных под псевдонимами «Күгәрчен», «Приказчик», «Г.С.», «Й/Я. М.», «Әф». Два псевдонима – «Шушма угы» («Стрела Шушмы») и «Башкорт угы» («Стрела башкира») – вероятнее всего также принадлежат Тукаю (они схожи по названию с тукаевским псевдонимом «Шәкерт угы»).

Под первым из этих псевдонимов опубликовано стихотворение «Күрәсем килә» («Хочу увидеть»), под вторым – опубликованное в третьем номере журнала (с. 38) стихотворение «Ашка чакыру» («Приглашение на застолье»[2]).

Вместе с тем Тукай нередко создавал свои оригинальные тексты, перерабатывая приходившие в редакцию письма и сообщения. Единственный текст в журнале, опубликованный под настоящим именем его автора – стихотворение «Кадин нәсел улмалы» («Какой должна быть жена»), подписанное именем «З. Насыйри»[3].

Во многих опубликованных в журнале материалах объектом сатиры становятся ишаны. Например, на одной из карикатур

---

[1] Об использовании этого псевдонима см.: Габдулла Тукай. Энциклопедия. Б. 793–794.

[2] Речь идет о традиции татар-мусульман, известной как «Коръән ашы»: застолье, во время которого читаются аяты Корана. Как правило, такие застолья проводятся во время религиозных праздников (Ураза-байрам, Курбан-байрам) или как поминки по умершим родственникам.

[3] Р. Гайнанов идентифицировал автора этого стихотворения как жившего в Уфе поэта, прозаика, учителя. См.: Татар әдипләре, мәгърифәтчеләре (XX йөз башы). Казан, 2005. Б. 258.

в третьем номере изображен один ишан, который погрузился в раздумья, разглядывая свой указательный палец. Текст к иллюстрации («К кому еще пойти на обед? Надо же, кажется я уже у всех побывал») показывает религиозных деятелей как людей, целью жизни которых становится сбор саадака во время званых обедов.

Со страниц журнала авторы призывают оставить старую жизнь и, беря пример у других наций, стремиться к прогрессу. Одновременно публикуются материалы, обличающие распространенные среди татар (особенно, среди городского населения) пороки, например, пьянство[1].

В журнале помещались и материалы, посвященные социальным проблемам современности, внутрироссийским и мировым противоречиям. Так, в первом номере (с. 8) в анонимном «Вопросе» задается иронический вопрос по поводу генерала Куропаткина: «Судя по сведениям из газет, терпящий многие беды Куропаткин взял из государственного банка 2045000000 рублей. По просьбам вкладчиков, эти деньги Куропаткину были выданы чистым золотом. Отправляясь на войну, он взял с собой два вагона икон и несколько коров. Теперь хотят узнать: для того, чтобы получить столько денег, на какие иконы молился Куропаткин, и каких он доил коров?».

Публикации в разделе новостей свидетельствуют о том, что издатели журнала были знакомы с российской периодической печатью, а также знали периодику восточных стран: на страницах журнала немало материалов, сатирически изображающих события, происходившие в Турции, Иране, Хиджазе и пр.

Периодически в карикатурах и сатирических текстах изображается Казань[2] (частыми казанскими топосами, где происходят изображенные на карикатурах и в текстах события, являются казанские улицы, окрестности «Сенного базара», «Черного озера»),

---

[1] См., например, помещенный на 84 с. диалог «Ике пьянчук» («Два пьяницы»):

– Эй ты, товарищ! Ты, кажется, сейчас бросил пить.

– Да, да, бросил.

– Тогда дай мне свои деньги: я их пропью за тебя.

[2] Интересно, что Уральск в журнале упоминается лишь несколько раз.

упоминаются татарские газеты («Тан юлдузы», «Азат», «Азат халык», «Юлдуз», «Баян аль-Хак»[1]).

Особенно часто в сатирическом ракурсе в журнале изображается газета «Баян аль-Хак» и ее издатели и редакторы Мухаметзян и Ахметзян. Сайдашевы (последний во многих публикациях именуется как «Ахмакзян[2]).

В частности, Ахметзян Сайдашев упоминается в конце известного стихотворения Г. Тукая «Татарским девушкам», опубликованного под псевдонимом «Шурале» во втором номере журнала (с. 26–27):

Вакыт кортылмага бу пәнҗәләрдән
Вакыт ычкынмага эскәнҗәләрдән.

Ышанмаңыз, бабай Сәйдәш надан ул,
Түгел надан гына – анларга хан ул.

Не пора ли отрешиться от этих оков!
Не пора ли уйти из-под этих тисков!

И не верьте Сайдашу, он злобою пьян,
Он – невежда, над всеми невеждами хан.
(Перевод В. Державина).

Особой остротой политической сатиры выделяется опубликованный в последнем (ноябрьском) номере журнала памфлет «Шартлар» («Условия»). Активизация общественной жизни татар в контексте развития революционного движения в царской России (деятельность партии «Иттифак әл-мөслимин», издание левой газеты «Тан юлдузы», появление демократических газет, наподобие таких, как «Азат халык», способствовали интересу Тукая к левому движению. По его мнению, партия «Союз мусульман» («Мөселман иттифакы») в своей деятельности руководствуется следующими принципами: 1) богатство, 2) земельная собственность, 3) помещечьи привилегии, 4) тюбетееношение, 5) подхалимство перед

[1] Название газеты «Баян аль-Хак» в материалах журнала нередко дается как «Баян аль-Корсак» (в таком названии сатирически трансформируется название газеты: «Бәян әл-хак» – «Разъяснение истины»; «Бәян әл-корсак» – «Разъяснение живота»)

[2] *Ахмак* в переводе с татарского – глупый, бестолковый.

каждым спесивым профаном в стамбульской форме, 6) взаимоотношения между зятем и шурином, 7) сватом и сватьей, 8) родными и сородичами, 9) женихом и деверем, 10) свояком и многими другими»[1]. Тукай видит опасность капитализма, который вытесняет ислам и гуманизм. В конце памфлета (6 номер, с. 93) об этом говорится с особой резкостью:

«Пока не рухнет капиталистическая система, не установится социалистический строй и капитал не перестанет быть завесой истины, я не вижу никакого смысла, чтобы считаться мусульманами.

Я хочу сказать, что тот, кто в душе доволен этой действительностью, то и не правоверны, и не мусульманин, и не человек.

Те, кто считают себя мусульманами при этой жизни, не только не подчиняются повелениям корана, но даже не внемлют его названию.

Поэтому, если даже и не наберешься смелости засучив рукава, служить победе социализма, то по крайней мере не следует поносить его и в душе враждовать с ним»[2]

Последний номер журнала «Уклар» вышел еще до приостановки изданий «Фикер», «аль-Гаср аль-Джадид» – в ноябре 1906 года. В этом номере под псевдонимом «Шурале» было опубликовано стихотворение «Уклар» («Стрелы»):

Бик үткен журнал тарала:
Исме ничек? «Уклар»мы?
Иске-москы муллаларны
Һич кызганмый чукмарлый.

Аталар да ваталар,
Кирәк җирне күзлиләр;
Аткач, атылмышка чаклы
Ук бармыйча туктармы?

Хәзрәтләр, хәддин узмагыз!
Онытмагыз «Уклар»ны.
Шаярсаң, күрсәтер «Уклар»
Яңак төптән утларны.

---

[1] *Тукай Г.* Условия // Тукай Г. Избранное: в 2-х томах. Т. 2. Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. С. 37.

[2] Там же. С. 38.

Выходит в свет журнал «Уклар», на удивленье смелый.
Старозаветных мулл разит он метко и умело.

«Уклар» высматривает цель, стреляет без заминки.
В полете не сдержать стрелу, что к цели полетела!

Хазреты, помните закон и стрел остерегайтесь.
Не то застигнут вас врасплох недремлющие «Стрелы»!
(Пер. В. Ганиева)

На формирование Тукая как журналиста оказывала влияние и русскоязычная пресса Уральска и Оренбурга, которая проявляла постоянный интерес к жизни татар Уральской области и Оренбургской губернии. Более того, отдельные публикации в русскоязычных изданиях того времени свидетельствуют о том, что интерес к жизни мусульман не ограничивался пределами округа и области. Например, в опубликованной в «Оренбургской газете» (в номере от 25 августа 1905 года) статье «О татарской прессе» неизвестный автор выражает свое отношение к напечатанной в 1905 году в Санкт-Петербурге в газете «Слово» № 7 (20) статье Т. Ардова под названием «Впечатления. Церковь или газета?», автор которой критически относится к инициативе Гатауллы Баязитова[1] издавать в столице татарскую газету «Нур»[2].

---

[1] Баязитов Гатаулла (1847–1911) – религиозный и общественный деятель, публицист, издатель. С 1871 года имам, военный ахун, переводчик при МИД России, преподаватель Азиатского департамента, Пажеского корпуса в Санкт-Петербурге. Основатель и издатель первой татарской газеты в России – «Нур».

[2] «Если б я имел только шляпу и не имел (ах, пардон!) панталон, – пишет автор статьи в “Слове”, – то в таком костюме я не считал бы себя баловнем судьбы. И если бы рок в ту минуту, когда мне нечем было бы прикрыть наготу мою, предоставил мне выбирать между этими двумя принадлежностями костюма, я не колеблясь выбрал бы панталоны, ибо, хотя шляпа и является необходимою принадлежностью культурного человека, но в таких случаях, когда человек этот наг, та же культурность предписывает сначала прикрыть наготу. Сперва важнейшее и насущейшее. Всякое дело надо начинать с начала. В Петербурге есть, оказывается, человек, который держится совершенно противоположного мнения: сперва шляпу, а потом остальную одежду. Это известный деятель, член здешней магометанской колонии, ахун г. Баязитов». См.: *Ардов Т.* Впечатления. Церковь или газета? // Слово. 1905. № 7 (20).

В статье, опубликованной в «Оренбургской газете», ее автор отстаивает право татар, проживающих в Российской империи, создавать свои газеты и журналы, что, несомненно, будет способствовать культурному прогрессу татар, повышению образования, развитию национального самосознания. «Мусульманство, – написано в статье, – давно нуждается в органах печати на его родном языке, и если бы этих органов было у наших мусульман побольше, то и лакеи-татары были бы, конечно, просвещенные. Интеллигентные мусульмане в Петербурге вполне сочувственно относятся к газете А. Баязитова, и только благодаря им этот последний не отказался от издания газеты, разрешения которого стоило ему немалых хлопот и волнений»[1].

Как отмечает исследователь уральского периода творчества Г. Тукая Р. Нафиков, отдельные опубликованные в «Уральском дневнике» статьи могли принадлежать Г. Тукаю. Такое заключение ученый делает на основании установленного им сходства между публикациями в «Уральском дневнике» и некоторыми статьями («Любопытная встреча» («Кызыкка очрау»), «Собрание в гостинице “Казань”» («“Казан” миһманханәсендә мәҗлес»), «Второе собрание в уральской гостинице “Казань”» («Уральскидә “Казан” миһманханәсендә икенче мәҗлес»), «Учительский институт в Уральске» («Уральскидә дарелмөгаллимин»), «Погром», «Избиение в Уральске члена Дума ногайкой» («Уральскидә Дума членын вә тәвабигын нагайкалау»), «Еще одна смута» («Дәхи бер фетнә»)), напечатанными в 1906 году в газете «Фикер». По мнению Р. Нафикова, Тукай публиковался в «Уральском дневнике» под псевдонимами «Ш.», «К.», «К-в», «Кур-в», «Не мусульманин».

Так, очевидное сходство обнаруживается между хроникальной заметкой в «Уральском дневнике» от 6 декабря 1906 года и тукаевских «Уральских известий» (Фикер. 1906. № 45).

Фельетон «Любопытная встреча» («Кызыкка очрау». Фикер. 1906. № 43) в тот же день (19 ноября) был напечатан в «Уральском дневнике».

В «Уральском дневнике» освещалось состоявшееся 1 октября в гостинице «Казань» собрание мусульман. Автор заметки

---

[1] Оренбургская газета. 1905. 25 августа.

приводит те же данные, что и в посвященной этому событию статье Тукая «Собрание в гостинице “Казань”» («“Казан” миһманханәсендә мәҗлес»).

Автор заметки, опубликованной в номере «Уральского дневника» от 4 октября 1906 года, кратко излагает выступления участников собрания[1]. Через несколько дней (в номере от 8 октября) в газете публикуется сообщение о втором собрании: «В пятницу, 6-го октября, в помещении татарского ресторана “Казань”, в девятом часу вечера (собрание отложено было на два часа по случаю уразы – поста), состоялось 2-е собрание мусульман для обсуждения вопроса, возбужденного некоторыми мусульманами, об устройстве в г. Уральске учительской школы (медресе). На собрание явилось более 200 чел. местных татар и 10–15 киргизов ближайших аулов»[2].

Первая заметка (в номере от 4 октября) опубликована под псевдонимом «К-в», вторая (в номере от 8 октября) – «Кур-в». Обе заметки повторены в газете «Фикер» (в номерах от 6 и 15 октября), причем в обоих случаях они опубликованы без подписи. По мнению Р. Нафигова, очевидное сходство материалов, освещающих собрания мусульманской общественности Уральска в гостинице «Казань», дает основания предполагать, что они принадлежали одному автору – Г. Тукаю, правда, открытым остается вопрос о том,

---

[1] «А. Серажетдинов, – написано в опубликованном в «Уральском дневнике» материале, – указал, что у каждого есть дети, поэтому должен пожертвовать каждый на это доброе дело, хотя самую незначительную сумму, каждому желательно учиться в особенности беднякам. Ведь теперь наши учителя в медресе не получают положенного жалованья, поэтому расходов бояться преждевременно. Оратор указал как ведется в настоящем обучение детей в местных школах и на состояние последних. Следующими ораторами выступили Г. Мусин, Ш. Бинеев, Ф. Шарипов, Нурий (кальфа) и др. Ни один из ораторов не отрицал той пользы, какую может принести открытие и устройство учительской школы. Г. Ахметзянов просил собрание в виду того, что некоторые не явились, назначить второе, на котором детально рассмотреть этот вопрос: собравшиеся единогласно постановили назначить второе собрание в том же помещении в пятницу 6 октября в 2 часа дня, о чем и объявить другим мусульманам, отсутствовавшим на собрании» (Уральский дневник 1906. 4 октября).

[2] Уральский дневник. 1906. 8 октября.

писал ли татарский поэт свои статьи для «Уральского дневника» на русском языке, или же они были переведены с татарского?

Интересно и другое: влияние материалов, опубликованных в русскоязычной прессе Уральска, на поэтическое творчество самого поэта. Так, обращает на себя внимание сходство стихотворения Тукая «Государственной думе» со стихотворением из опубликованного в «Уральском дневнике» лирического рассказа И. Жилкина «Странички жизни»[1] «Есть в народе, – пишет автор рассказа, – какая-то загадочная иронически-грустная улыбка, которая не слетает ни при внешних победах, ни при поражениях. Была дума – лучезарная надежда всей обездоленной нации. Сгибла дума… И вот уже народ вблизи дорогой могилы слагает грустно-шуточные, тоскливо-иронические песни. Живая, непобедимая жизнь улыбается сквозь слезы, пробует петь, подавляя стоны…»[2].

Далее в рассказе появляется образ слепых гармонистов, поющих на пароходе «куплеты о широких, всенародных радостях и горестях». Среди исполняемых ими песен – и «пропитанные скрытой тоской, явной насмешкой, грустной обидой» куплеты о Государственной думе:

Как открылась у нас дума,
В думе много было шума!..

Эх ты, дума, дума, дума,
Государственная!

Поприслали депутатов
Уничтожить бюрократов!

---

[1] Иван Васильевич Жилкин (1874–1958) – журналист, депутат Государственной думы I созыва от Саратовской губернии. В 1901 предпринял путешествие по России, прошел пешком 5 губерний. С 1902 жил в Санкт-Петербурге, занимался литературным трудом. Секретарь газеты «Неделя» (1900–1901), редактировал газету «Уралец» (1903), сотрудничал в газетах: «Санкт-Петербургские ведомости» (1903–1904), «Наша жизнь» (1905–1906), «Товарищ» (1906–1907), «Слово» (1908), «Радикал», «Русское слово».

[2] *Жилкин И.* Странички жизни // Уральский дневник. 1906. 15 октября.

Эх ты, дума, дума, дума,
Государственная!

Все стесненья отменить,
Мужичков освободить.
Дать свободно собираться, говорить, объединяться.
Верить, как душа покажет, а не так, как поп прикажет.
Политических пустить.
Мужиков землей снабдить.
Для рабочих в заведениях
Понаделать улучшения.
Депутаты говорили
И бумагу изводили.
Всех министров припугнули
И порядком их ругнули.
Самый важный генерал
Только кукиш показал!

Сочиняйте, все как жар,
Дело выйдет, как и встарь…
Депутаты не ушли,
Делов много напекли!..
Благоденствует народ,
И везде пальба идет…
Хоть и много было шуму
Разогнали нашу думу.

Ах ты, дума, дума, дума,
Государственная!..

Знать другой нам путь заказан,
Бюрократ коль безнаказан…
Так-то братцы, Бог ведь с нами,
Шевелите-ка мозгами!..

Ах ты, дума, дума, дума,
Государственная!

В воспоминаниях К. Хисамутдинова содержится информация о том, как Тукай написал стихотворение для «Уральца»: «Однажды Тукай сказал мне, что он написал стихотворение, в котором, восхвалял русских и изобразил японцев побежденными, и отнес его редактору газеты. Редактор спросил его: “Кто это написал?”. Тукай ответил: “Один шакирд”. Редактор сказал: “Пусть тот, кто это написал, сам придет”. Тукай пришел, но его не хотели впускать. Как говорил сам Тукай, во-первых, потому что он выглядел как мальчишка, во-вторых, был плохо одет. Все же ему удалось войти. На вопрос редактора (“Ты написал это стихотворение?”) Тукай ответил: “Я написал”. На это редактор сказал: “Ты всегда пиши такие стихи. Мы будем платить тебе по 5 копеек за каждую строчку”»[1].

Очевидно, что многогранная деятельность Тукая в периодических изданиях Уральска ко времени отъезда в Казань уже сформировала его как журналиста, что в дальнейшем позволило поэту продолжить журналистскую деятельность в казанских татарских периодических изданиях.

Важно и другое: работа в открытых К. Мутыги газете и журналах во многом стала для поэта школой, в которой он из «первого поэта медресе» вырос до известного и за пределами Уральска поэта, публициста, сатирика.

«ЛИШЬ СЛУЖЕНИЕ НАРОДУ ПРИЗНАЮ ЗА СЧАСТЬЕ Я...»
(Поэзия Г. Тукая уральского периода)

Время, когда Г. Тукай начинал свою творческую деятельность, совпало со временем обновления татарской поэзии, которая в начале XX века переживает свой ренессанс. Он проявился в многоликости (Г. Халит) татарской лирики: развитии различных художественно-эстетических тенденций (просветительской, романтической, модернистской, реалистической).

---

[1] *Хисаметдинов К*. Бергә булган чаклар // Тукай турында хатирәләр. Казан, 1976. Б. 28.

Еще одним свидетельством ренессанса татарской поэзии начала XX века стала ее открытость межлитературным диалогам. Средневековая татарская литература (вплоть до второй половины XIX века) развивалась преимущественно в диалоге с восточными литературами: арабской, персидской, тюркоязычными. В начале XX века диалогическое пространство татарской литературы расширяется, в ее орбите наряду с восточными оказываются русская и европейская литературы.

Поэзия Тукая уральского периода – яркий пример открытости межлитературным диалогам. С литературой Востока Тукай знакомился в годы учебы в медресе: Мутыгулла-хазрет давал Тукаю уроки по арузу– арабскому стихосложению; с турецкой поэзией Тукая знакомил молодой турецкий поэт Габделвали Амрулла, некоторое время проживший в Уральске. Развитию интереса к восточным языкам и литературам способствовали и издаваемая в Крыму И. Гаспринским газета «Тарджеман» («Толкователь»), и выписываемые М. Тухватуллиным газеты «Шаркый рус» («Русский восток») и «Тараблис» («Триполи»).

Не удивительно, что и первые поэтические опыты Г. Тукая были в духе традиций восточной словесности. В их числе – стихотворения, опубликованные в рукописном журнале «аль-Гаср аль-Джадид»: «Ахметсафа-эфенди – превосходный писатель…» («Әхмәтсафа әфәнде – фазыйль әдибдер кәнде...»[1]) и «Родился, подобно дню, один добродетельный бай» («Тугъды, көн тугар кеби, бер сахибе һиммәт гани...»[2]). Первое посвящено Ахметсафе Байтирякову[3], второе – Валиулле Хамидуллину, сменившему

---

[1] Әл-гаср әл-җәдит. 1904. № 3.

[2] Әл-гаср әл-җәдит. 1904. № 15.

[3] Ахметсафа Байтиряков (?–1921) – один из друзей Г. Тукая, учившийся с ним вместе в медресе «Мутыгия». Родился в деревне Яндовка Старокулаткинской волости Хвалынского уезда Саратовской губернии. Будучи шакирдом, участвовал в издании рукописного журнала «аль-Гаср аль-Джадид», в том числе, как автор стихотворений и заметок. По окончании медресе учительствовал в родной деревне. После учреждения газеты «Фикер» становится одним из ее корреспондентов.

в 1903году уральского предпринимателя-миллионера Муртазу Губайдуллина в должности попечителя медресе[1].

Эти ранние стихотворения Г. Тукая представляют собой сочинения панегирического характера и связаны с традициями татарской средневековой поэзии, в которой были распространены панегирические жанровые формы – марсия и мадхия[2].

Несмотря на общий хвалебный тон, стихотворения имеют стилистические отличия: второе стихотворение звучит более возвышенно, благодаря отдельным мотивам (в частности, открывающему стихотворение мотиву рождения, в котором появление на свет

---

[1] В открывающем выпуск предисловии, озаглавленном «Меджлисе гильмия» («Ученое собрание») сообщается: «На вечере, состоявшемся в прошлый четверг, в отремонтированном медресе "Мутыгия" было организовано "Ученое собрание". Собралось много шакирдов. Основательно было рассмотрено много литературных вопросов, каждый мог свободно высказать свое мнение… В этой публикации мы, не затрагивая всех вопросов, обсуждавшихся на собрании, ограничимся только размещением прочитанных на нем стихотворений писателя медресе "Мутыгия" Габдуллы Тукаева, потому как в чтении стихов на этом собрании он превзошел всех остальных. Габдулла-эфенди в своем выступлении сказал следующее: "Если позволите, я был бы рад прочитать на ученом собрании свои скромные стихи, восхваляющие славные труды попечителя нашего медресе Валиуллы Хамидуллина". После непродолжительной паузы все собравшиеся в один голос сказали: "Позволяем, позволяем!"» См.: *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 326.

[2] Характеризуя ранее творчество Г. Тукая, известный деятель татарской культуры первой трети XX века Д. Валиди писал: «Ранние стихи Тукая не только по форме, но и по содержанию носили восточный характер. Он начал с панегириков.

У нас раньше восхваление признавалось наиболее подходящей для стихов темой. Наши самые передовые поэты показали себя в жанрах мадхия и марсия. Акмулла свои самые хорошие мысли высказал в марсия, посвященных Марджани. В этом же русле были написаны красивые стихи Гали Чокрыя… По первым стихам Тукая понятно, что и он жаждал восхвалять. Он уже сейчас прогрессивный шакирд. Его перо не может опуститься до восхваления каких-то там ишанов и хазретов. Но и сейчас, если собрался восхвалять, то нет повода для затруднений: есть уже другие идолы – редакторы, служители нации…». См.: *Вәлиди Җ.* Тукаев хакында берничә сүз // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 2 т. Казан: Җыен, 2015. Б. 186.

Валиуллы Хамидуллина уподобляется рассвету) и более очевидному религиозному дискурсу[1]:

Тугъды, көн тугар кеби, бер ***сахибе*** *һиммәт гани;*
Чарасыз мәдх итмәсенә мәҗбүр әйләде бәни.

Исме аның Вәлиулла, димәк, ***улыр әүлия;***
Хамие дине Мөхәммәд һәм хәбибе әнбия.

Родился, подобно дню, один добродетельный бай;
Мне поневоле приходится восхвалять его.

Зовут его Валиулла, значит, он праведник;
Защитник магометанской веры, чтящий пророков.
(Подстрочный перевод).

Первое стихотворение создает впечатление стилистической амбивалентности. Его первые строки, подобно приведенным выше бейтам стихотворения, посвященного Валиулле Хамидуллину, выдержаны в высоком стиле:

Әхмәтсафа әфәнде – фазыйль әдибдер кәнде;
Каләме – могыйне милләт, әзһәре Хакдыр бәнде.

Ахметсафа-эфенди – превосходный писатель;
Его перо – польза для нации, написанное им – зеркало Праведного.
(Подстрочный перевод)

Однако уже вторая строфа стилистически отличается от первой. Автор включает в нее вопросительное предложение, превносящее разговорность:

Фамилиясе Байтирәк, мисле дөньяда сирәк;
Бундый инсанлар кайда? – Безнең милләткә кирәк.

Фамилия Байтираков, таких, как он, мало;
Где такие люди? – Они нужны нашей нации.
(Подстрочный перевод)

---

[1] В приведенных ниже фрагментах стихотворения элементы религиозного дискурса выделены полужирным шрифтом.

В дальнейшем этот стилистический слом становится более ощутимым за счет использования лексических единиц разговорного стиля и прозаизмов[1]:

Чук яшәсен Сафамыз – шулдыр безнең хафамыз,
Ишанларга ***кимертелде*** *безнең калын кафамыз.*

Бундый әдибләр күбәйсә, ***сынар ишан тешләре;***
Теше сынгач, ***онытылыр пылау һәм бәлешләре****.*

Пусть долго живет наш Сафа – вот о чем мы печемся;
Ишаны грызли наши крепкие плечи.

Если станет больше таких писателей, то сломаются зубы ишанов;
Когда сломаются их зубы, то забудут они о плове и пирогах.
(Подстрочный перевод)

Наиболее очевидно, стилистическая амбивалентность проявляется в заключительной строфе:

Җенсән бу зат – мишәрдер, димәк, хәйрелбәшәрдер;
Бу затны мәкруһ күрәнләр барча – шәррелбәшәрдер.

По происхождению он из мишарей, значит, святой человек;
Все, кто не любит его, плохие люди.
(Подстрочный перевод)

Здесь обращают на себя внимание рифмующиеся слова: *мишәрдер – хәйрелбәшәрдер – шәррелбәшәрдер.* Полушутливое указание на субэтническое происхождение героя стихотворения *(мишәрдер)* рифмуется с возвышенными лексемами *хәйрелбәшәрдер* и *шәррелбәшәрдер.*

Такая стилистическая амбивалентность может восприниматься и как свидетельство несовершенства ранней поэзии Г. Тукая, и как сознательное соединение разностилевых лексических пластов.

Обращает на себя внимание и другое: начиная с восхваления Ахметсафы Байтирякова, Г. Тукай в дальнейшем переходит

---

[1] В приведенных ниже фрагментах стихотворения элементы разговорного стиля выделены полужирным шрифтом.

к критике ишанов, причем жанр этой части стихотворения во многом напоминает татарские такмаки. Трудно предположить, что хорошо знавший народную литературу Г. Тукай непреднамеренно обращается к татарскому фольклору, следовательно, есть основания говорить именно о преднамеренном соединении разножанровых и разностилевых компонентов в этом стихотворении (его жанр, возможно, следует определять как сатирико-юмористический панегирик).

Возвращаясь к стихотворению «Родился, подобно дню, один добродетельный бай...», необходимо обратить внимание на его композицию.

Стихотворение состоит из трех частей. Первая написана в панегирическом стиле: автор языком высокой книжной словесности, используя характерные для панегирической поэзии образы и мотивы, превозносит Валиуллу Хамидуллина как праведника и ревнителя религии и перечисляет его заслуги:

Тасвир итде мәдрәсәне гүя бер гәүһәр фишан;
Пакьлеге, гүзәллеге вирәдер оҗмахтан нишан.

Тәҗдид итде мәктәбең ашханә, госелханәсен;
Иҗтиһадла табдул һәрбер мөшктлгә бер чарасын.

Украсил он (Валиулла Хамидуллин) медресе словно
драгоценный камень;
Так, что его красота стала напоминать рай.

Отремонтировал столовую и умывальную комнаты;
Своими стараниями нашел средства для трудного дела.

(Подстрочный перевод)

Маркером второй части становится противопоставление настоящего прошлому:

Бундан әүвәл барча искеләр иде.
Халҗ дилилә мәдрәсә сөйләр иде;
Диер иде: «Сез мине ник бакмыйсыз?
Ник карамыйсыз да ник чистартмыйсыз?»

Раньше все было старым.
И медресе говорило,
Оно говорило: «Почему вы не ухаживаете за мной?
Почему не смотрите и не чистите?»

(Подстрочный перевод)

Обращает на себя внимание и изменение стихотворного ритма: первая часть написана размером 15–15, вторая 11–11.

Субъектом речи здесь выступает медресе, которое сетует на жадность Муртазы-бая, не уделяющего ему (медресе) должного внимания:

Агълар ирде: «Банием үлдеме?» – диб. –
Йә исә шартладымы, бөлдеме?» – диб.
Дияр иде: «Мортаза бай! Мортаза бай!
Сән нигә бигрәк саран булдың болай?»

Плакало (медресе), говоря: «Может умер мой хозяин-бай?»
Может он прогорел, разорился?».
Говорило: «Муртаза-бай! Муртаза-бай!
Почему ты такой жадный?»

(Подстрочный перевод)

В третьей части автор вновь превозносит Валиуллу Хамидуллина в надежде, что таких, как он, в будущем станет больше:

Мәүләмез әмсалене итсен гадид,
Таки улсын бәхтияр гасры җәдид!

Пусть Аллах преумножит таких людей,
Пусть новый век будет счастливым.

(Подстрочный перевод)

Восхваляя Валиуллу Хамидуллина в традициях высокой книжной словесности, Тукай завершает стихотворение мотивом нового века, связанного с идеей обновления, преобразования жизни татар. Таким образом, в самых ранних своих стихотворениях Тукай

использует художественные возможности панегирика для выражения актуальных в начале XX века идей.

В стихотворении обращает на себя внимание еще один момент: противопоставление Валиуллы Хамидуллина и Муртазы-бая, прототипом которого является уральский предприниматель-миллионер Муртаза Губайдуллин, который до Валиуллы Хамидуллина был почетным попечителем медресе[1].

«Мы должны вступить, о братья, на прогресса мудрый путь»

Первые печатные стихотворения Г. Тукая – «В саду знаний давайте веселиться…» («Голүмең бакчасында дулашалым, идәлем сәйран...») и «Однажды у нас Камиль аль-Мутыги…» («Чөнанча бездә Камил әл-Мотыйгый...») увидели свет в 1905 году[2].

Лексика этих стихотворений (как и вся ранняя лирика поэта) изобилует арабо-и персоязычными заимствованиями: *идәлем сәйрән, татарлар рәфгате, бәһаим дәфтәренә, әмсалени тәксир, җәһаләт гафләтилә* («В саду знаний давайте веселиться…»); *хәблел-мәдид, бихәблилләһ җәмиган, дөхтәриләр, тәфһим идәр* («Однажды у нас Камиль аль-Мутыги…»). Автор использует

---

[1] Основываясь исключительно на оценках Муртазы Губайдуллина со стороны Г. Тукая, прежде всего, в стихотворении «Богачу, играющему с типографией» («Матбага берлә уйнаган бер байга»), написанного в 1907 году, после того, как Муртаза Губайдуллин спустя некоторое время после приобретения открытой некогда К. Мутыги типографии прекращает издательскую деятельность и закрывает издававшиеся им журналы и газеты, исследователи (в том числе, и современные) зачастую давали ему отрицательные оценки. Вместе с тем Муртаза Губайдуллин был широко известен в Уральске своей благотворительной деятельностью: он жертвовал значительные суммы на строительство мечетей, содержание медресе и русского класса, в которых обучались дети проживавших в Уральске татар.

[2] Они были опубликованы в рекламном проспекте, предваряющем первый выпуск журнала «аль-Гаср аль-Джадид».

приемы восточной поэтики, в частности, завершает стихотворение «Однажды у нас Камиль аль-Мутыги…» указанием своего имени[1]:

Намем Габдулла – Алла бәндәсемен,
Җәмигы колларын шәрмәндәсемен.

Мне имя Габдулла, Аллаха раб,
Ничтожнейший из всех и слаб.
(Пер. В. Думаевой-Валиевой)

Вместе с тем тема стихотворений, их основные мотивы дают представление о ценностных ориентациях поэта, его идеалах.

В стихотворении «В саду знаний…» Тукай пишет о необходимости просвещения нации: сетуя на отставание татар от просвещенных народов (*«Голүмлә дөньяи дотды япун, нәмсә, французлар; / Җәһаләт гафләтилә йоклаганмызлар без аңсызлар»* – «При помощи знаний правили миром японцы, немцы, французы; / Мы, неразумные, из-за своего невежества проспали»), призывает развивать периодическую печать:

Тырышып, идәлем журналларың әмсалени тәксир;
Җәһаләт вә наданлык ардусыны идәлем тәксир.

Гәзитең дөрлу әнвагы күбәйсен көн бә көн кат-кат;
Мәгариф мәйданында без, татарлар, уйнаталым ат.

Җәридә файдасы чукча мөҗәррәбдер бу галәмчә;
Мәгыйшәт идәлем дөньяда адәм ибне адәмчә.

Постараемся журналов больше разных выпускать,
Победить войска упрямства и невежество сломать.

С каждым днём газет, журналов будем больше издавать,
Чтоб татарам славу в деле просвещения снискать.

---

[1] Как известно, восточные поэты зачастую указывали свой тахаллус в последнем бейте, а для жанра газели это считалось одним из обязательных формальных признаков

От газет на свете польза подтверждалась много раз,
Если будем жить как люди, не минует счастье нас.
(Пер. В. Думаевой-Валиевой)

Обращает на себя внимание историческая аллюзия:

Җиһанда болгарың вар улдыгына канигъ улсынлар;
Безем парлак бәхеткә гыйбтачы һәм тамигъ улсынлар.

Пусть увидят, что на свете ещё булгары живут,
Пусть увидят наше счастье, сами к счастью повернут.
(Пер. В. Думаевой-Валиевой)

Очевидно, что обращаясь к историческому прошлому, поэт имел в виду былое могущество Волжской Булгарии, одного из самых развитых государств Восточной Европы в X–XIII веках.

Важно и другое: субъект сознания в стихотворении – человек, живущий интересами нации, призывающий ее к интеллектуальному и духовному преображению (стоит указать, что звучащие в стихотворение призывы являются призывами совместного действия: автор использует грамматическую форму 2 лица множественного числа). Такой тип авторского сознания может быть определен как *«милләтпәрвәр»*[1]. Этот обусловленный ростом национального самосознания татар на рубеже XIX–XX вв. тип авторского сознания будет преобладать в поэзии Г. Тукая уральского периода.

Основные мотивы стихотворения «В саду знаний…» в различных вариациях встречаются и в более поздних произведениях Тукая. В целом, можно говорить, что мотивы просвещения, прогресса нации становятся лейтмотивом творчества поэта в уральский период. Показательно в этом плане стихотворение «Дусларга бер сүз» («Слово друзьям», 1905)[2], в котором поэт, призывая своих единомышленников к просвещению, не ограничивается общими

[1] Слово «милләтпәрвәр» означает «тот, кто любит свою нацию, старается во благо своей нации». См.: Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүзлеге (Арабско-татарско-русский словарь заимствований). Казань: Татар. кн. изд-во, 1965. Б. 260.

[2] Фикер. 1905. 18 декабрь (№ 4).

словами, а указывает на конкретные социально-политические действия, необходимые для татарской нации:

Һәр милләтләр максудларын хасил итә:
Депутатлар ясап, Петербурга китә;
Инде нәүбәт без бичараларга җитә, –
Җылый-җылый, депутатлар сайлыйк имди.

Все нации к своим стремятся целям,
В столицу Петербург своих послов нацелив;
Давно и мы, несчастные, того хотели,
Что депутаты наши представлять нас будут.
(Пер. В. Думаевой-Валиевой)

Критикуя чиновников, которые «сосали кровь народа» *(«Чиновниклар безнең канны бик күп имде»),* поэт пишет о необходимости для татар интеграции в новые институты российской политической системы (речь идет о выборах своих депутатов в Государственную Думу первого созыва) и призывает включиться в предоставляемые Манифестом 1905 года возможности для решения насущных проблем татарской нации:

Бездә күзе ачык кешеләр дә бардыр,
Бу заманда гафилләргә дөнья тардыр;
Бу хөррият – Манифесте государьдыр, –
Кадрен белеп, кирәкләрне сорыйк имди.

Есть люди и у нас с открытыми глазами;
Пассивными не можем оставаться сами.
Свобода государем открыта перед нами;
По Манифесту, просьбы исполняться будут.
(Пер. В. Думаевой-Валиевой)

Надежды на преобразования татарской нации поэт возлагает не на духовенство, которое традиционно решало все вопросы мусульманской уммы, а на образованную молодежь:

Бу эшләрдә зәхмәтләмик муллаларны,
Дин эшендә башчы иттек без аларны;

Яхшы булыр тапшырсак без дөньяларны
Абразауный егетләргә тәмам имди.

На мулл не будем возлагать работу эту:
В религии главенство уступаем это.
И будет хорошо, когда делами света
С образованием джигиты ведать будут.

(Пер. В. Думаевой-Валиевой)

В написанном вслед за «Словом друзьям» стихотворении «О единстве» («Иттифакъ хакында»)[1] Тукай призывает к объединению нации в деятельности, направленной на ее преобразования:

Итик, дустлар, иттифакъ,
Бетсен, кадалсын нифакъ;
Тәнемез айрым булса да,
Бер җан булыйк, бәдәвам.

Изгнать вражду пора пришла.
Друзья, – разделены тела,
Но души мы, не помня зла,
Объединим навеки.

(Пер. Р. Морана)

Дважды в стихотворении звучит мотив сна: в первый раз как обращенный ко всей нации призыв очнуться ото сна *(«Тырышыйк, и хас вә гам, / Һәр көн үзгәрә заман; / Җитәр, йокламыйк һаман, / Таңнар атты, бәдәвам» – «Давайте стараться / Время каждый день меняется; / Хватит, не будем все время спать / Наступил рассвет, бадавам»),* во второй – как риторический вопрос:

Кайчанга чаклы татар
Ушбу уйкуда ятар;
Бер-берсенә ук атар,
Иттифакъсыз, бәдәвам.

---

[1] Фикер. 1905. 25 декабрь (№ 5).

Доколь татарам в спячке быть,
И стрелами друг в друга бить,
Взамен того, чтоб укрепить
Союз один навеки?!

(Пер. Р. Морана)

Мотив спящей нации в начале XX века становится одним из литературных лейтмотивов, и Тукай не единственный из татарских поэтов и писателей, в чьем творчестве он находит художественное воплощение как выражение застоя в жизни татарского народа. Отвечая на вопрос «Умерла ли наша нация или она только спит?», вынесенный в заглавие одной из своих статей[1], Г. Тукай пишет: «Итак, наша нация и не умерла, и не заснула, она только лишилась сознания»[2]. Для того, чтобы вывести нацию из этого состояния и сделать ее равной другим вставшим на путь прогресса нациям, по мнению Г. Тукая, необходимо, во-первых, всесторонне развивать татарскую культуру («…давайте окропим нашу нацию душистым нектаром цветов литературы, овеем ее мягким ветерком газетных вееров и вольем в ее уста живительную влагу объединения и совместного труда; вдохновим ее музыкой, услаждающей душу…»); во-вторых, преодолеть сопротивление со стороны поборников кадимизма, в первую очередь, реакционной части татарского духовенства («…мы должны отогнать от нее (нации. – *М.И.*) бессовестных белоголовых воронов и крючкоголовых бухарских коршунов в зелено-желтых чапанах, которые, пользуясь тяжелым состоянием нации, вырывали у нее ребра и пожирали ее тело»[3]).

В стихотворениях «Слово друзьям» и «О единстве» Тукай использует известные татарскому читателю и широко распространенные в татарской поэзии стиховые формы: стихотворение «Слово друзьям» написано размером популярного среди татар «Сказания о Юсуфе» (автор сам указывает на это в первой строфе стихотворения: *«Менә, дустлар, мин сезләргә бер сүз сөйлим, / «Йосыф-Ягъкуб китабы»ның көен көйлим» – «Вы слова моего послушайте,*

[1] Фикер. 1906. 17 апрель.

[2] *Тукай Г.* Умерла ли наша нация или она только спит // *Тукай Г.* Избранное: в 2-х томах. Т. 2. Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. С. 25.

[3] Там же. С. 24.

покуда, / Друзья, скажу вам на мотив Юсуф-Якуба»); «О свободе» – размером книги «Бадавам»[1].

Тукай в своем творчестве часто использовал стиховые формы известных произведений средневековой татарской литературы. Во-первых, эти формы были хорошо усвоены им в годы учебы в медресе, во-вторых, благодаря широкой популярности этих книг, они были хорошо известны читателю, что, безусловно, способствовало рецепции стихотворений Тукая.

Нельзя не обратить внимание еще на одну особенность этих стихотворений: по сравнению с более ранними произведениями («В саду знаний…»; «Однажды Камиль аль-Мутыги») в них меньше арабо-персидских заимствований.

В одном ряду со стихотворениями «Слово друзьям» и «О единстве» стоит стихотворение «О свободе» («Хөррият хакында»)[2]. Поводом для написания этого стихотворения стали изданные в связи с «Высочайшим Манифестом об усовершенствовании государственного порядка» «Временные правила о повременных изданиях», упраздняющие цензуру и гарантирующие свободу слова органам печати на всей территории Российской империи.

Эмоциональный тон этого стихотворения свидетельствует о переживаемой поэтом радости по поводу упразднения цензуры. Эта радость соединяется с прославлением представителей молодежи, отдавших свои жизни ради свободы:

Шәкерт, студент – бары,
Дарга асылганнары,–
Сез бу арысланнарый
Онытмагыз тидия.

Студенты – львы родной земли –
За вас на виселицы шли,

[1] Бадавам («Бәдәвам») (с араб. букв. – повторяющаяся, продолжающаяся) – широко распространенный среди татар памятник татарской религиозно-дидактической литературы. Содержанием его является критика языческих обычаев и обрядов, пропаганда основ ислама. Время написания точно неизвестно (домонгольский период, XVII–XVIII вв. и др.). Каждая стихотворная строка этой книги состоит из семи слогов, а каждая строфа заканчивается редифом «Аллаһ дигел бәдәвам!» («Обязательно говори «Аллах!»).

[2] Фикер. 1905. 11 декабрь.

Навечно славу обрели,
Сражаясь в эти годы[1].
(Пер. Р. Морана)

Как и стихотворение «О единстве», оно написано короткими стихами (размером 7–7); каждая строфа оканчивается глагольными формами (*калдыя, алдыя, бөлдия* и др.), известными татарскому читателю по популярным произведениям средневековой тюркской литературы («Диван-и хикмет»[2], «Бакырган»[3]). Поэт, таким образом, использует традиционные художественные формы, но наполняет их новым содержанием.

Свидетельством трансформаций традиций восточной поэзии в ранней лирике Тукая являются также стихотворения «Ради любви Аллаха» («Алла гыйшкы хакына») и «О нынешнем положении» («Хәзерге хәлемезгә даир»)[4].

Стихотворение «Ради любви Аллаха» по жанру может быть отнесено к насихату[5]. Стихотворение состоит из адресованных

---

[1] В оригинале Тукай пишет не только о студентах, но и о шакирдах, которые принесли свою жизнь в жертву ради свободы. В этом, очевидно, заключен определенный смысл: поэт показывает, что борьба за свободу объединяет русских и татар.

[2] «Диван-и хикмет» – популярный среди татар памятник средневековой суфийской литературы, автором которого является средне-азиатский поэт-суфий Ходжа Ахмад Ясави (кон. XI в. – 1166).

[3] «Бакырган китабы» – один из литературных памятников суфийской направленности XII века, считающийся общим для всех тюркских народов. Автор произведения, крупный представитель суфийского течения – Сулейман Бакыргани.

[4] Оба стихотворения впервые были опубликованы в журнале «аль-Гаср аль-Джадид» 15 января 1906 г. (№ 1).

[5] Насихат (с арабского – «назидание», «наставление», «нравоучение») – произведение дидактического содержания, основное назначение которого – наставление, доведение до читателей или слушателей народной мудрости, знаний и советов. В них преобладает философское, афористическое начало; широко применяются такие поэтические средства, как обращение, разъяснение, сравнение, антитеза, гипербола, вопрос и т.д. Произведения подобного содержания с формальной стороны не канонизированы. См.: Словарь литературоведческих терминов. М.: Просвещение, 1974. С. 119.

читателю наставлений, но в отличие от средневековых образцов этого жанра они не носят религиозно-дидактического характера: автор призывает к единству нации (*«Без дә бер кешедәй дус булыйк, Алла гыйшкы хакына»* – «Давайте будем дружны, ради любви Аллаха»), к преодолению невежества (*«Болай итеп, наданлык безне измәсен, Алла гыйшкы хакына»* – «Пусть нас так не угнетает невежество, ради любви Аллаха»), к труду во благо нации (*«Тиеш булды безгә билне буу Алла гыйшкы хакына»* – «Нам нужно подпоясаться, ради любви Аллаха»). Вместе с тем автор призывает не довольствоваться тем, что имеют его современники (*«Бар һөнәремезгә канигъ улмыйк Алла гыйшкына, / Тәңренең лотфына манигъ улмыйк Алла гыйшкынаи в этом»* – «Давайте не будем довольствоваться теми умениями, которые у нас есть, ради любви Аллаха»), и это отличает его позицию от точки зрения средневековых поэтов-суфиев, которые призывали каждого человека с благословением принимать существующий мир, довольствоваться тем, что даровано ему Всевышним.

«О, перо, опорой нашей и величьем нашим будь!»

В стихотворении «О нынешнем положении» Тукай впервые обращается к образу пера. Кораническая аллюзия (в шестой строфе упоминается сура «Нун» («Перо»), в 68 стихе которой приводятся слова клянущегося пером Всевышнего: «Я клянусь пером!»), ссылка на авторитет Корана (*«Язучысыз язылдымы бу Коръән, / Язучысыз төзелдеме бу Форкан?»* – «Без писателей написан ли Коран? / Без писателей составлен ли Форкан?»), критический пафос, направленный против татарского общества, по достоинству не оценивающего священный писательский труд (*«Мөхәррирләр өчен хөрмәтләре юк, / Бу динә зәррәчә хезмәтләре юк»* – «Людям пишущим у нас почета нет, / Ради веры труд вершить – охоты нет»), возвеличивание пера (*«Каләм гали, каләм сами каләмдер; / Ходаның каүледә къәссәмдер»* – «Будь, великое перо, вознесено – / Вместо клятвы ты всевышнему дано!»), – все это является свидетельством присутствия в стихотворении характерных для средневековой

арабо-мусульманской литературы представлений о сакральности поэзии и высокой миссии поэтов:

Мөхәррирләр сәбәб диндә сәбатә,
Ике дөнья җәхименнән нәҗатә.
Болардыр дине исламның гыймады,
Боларга итмәлиез игътимады.

Крепче пишущих – у веры нет основ,
В них спасение от ада двух миров…
Не на них ли опирается ислам?
Не они ль примером в жизни служат нам?
(Пер. С. Ботвинника)

Анализируя данное стихотворение, В.Р. Аминева пишет: «Перо наделяется независимым от автора существованием, не подчинено ему, задано божественным актом и само направляет высказывания по своим предустановленным путям… Являясь репрезентирующим Бога посредником, перо связывает писателей с Всевышним, поэтому каждый, кто взял в свои руки перо, становится проводником божественной воли»[1].

К образу пера Тукай обращается и в стихотворении «О перо!» («И каләм!»)[2]. Здесь в последовательных призывах, обращенных к перу, раскрывается авторское понимание назначения поэзии: вести к просвещению (*«Чакырып яз укырга, уку кыйммәтен тәкъдир ит; / Аңлат наданлыкның начарлыгын, аңлат агу икәнен»* – «Призови народ к ученью, пусть лучи твои горят! / Объясни глупцам, как вреден беспросветья черный яд!»), отличать истину от лжи (*«Яз караны «кара» дип һәм акны ак, / Җөпне «җөп» дип һәм шулай ук такны так»* – «Сделай так, чтобы считали черным черное у нас! / Чтобы белое признали только белым – без прикрас»), служить нации (*«Һәр кеше күңелен [генә] күрмә, милләт авыруына бак!»* – «Не заботься о благе каждого, думай о благе нации»).

[1] *Аминева В.Р.* Габдулла Тукай и русская литература XIX века: типологические параллели. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2016. С. 44–45.

[2] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. 15 март (№ 3).

Призывы чередуются с вопросами, в которых выражена боль поэта по поводу судьбы татарской нации:

Рәфгыйдеп Аурупаи сән гарше әгъләйә кадәр,
Нә ичүн безне дөшердең фәрше әднәйә кадәр?

Милләтең бу хале мәктүбме китабы хикмәтә?
Монхасыйрмы ане гомре хәле мәхзүниятә?

Ты возвысило Европу до небесной высоты,
Отчего же нас, злосчастных, опустило низко ты?

Неужели быть такими мы навек обречены
И в постылом униженье жизнь свою влачить должны?
(Пер. А. Ахматовой)

Обращает на себя внимание соотнесение частного (индивидуального) и общего (национального):

Бакма һич кәс хәтеринә, милләтең дәрденә бак!
Бәддога – явыз догая һәр заман асма колак.

Не заботься только о каждом человеке –
заботься о здоровье нации!
Не обращай внимания на проклятия.
(Подстрочный перевод)

Эти строки свидетельствуют о приоритете национального над индивидуальным: Тукай, обращаясь к традиционному для восточной поэзии образу пера, обогащает его новыми смыслами, соответствующими ценностным ориентациям татарской культуры начала XX века, в которой на первое место выходит идея служения нации.

В опубликованном в том же номере журнала «аль-Гаср аль-Джадид» стихотворении «Шагыйрь һәм Һатиф» («Поэт и небесный голос») поэт развивает тему поэтической миссии.

Стихотворение имеет форму диалога. В ответах Поэта на вопрос Небесного голоса *(*«Ты скажи нам, певец, / Отчего словно

стон твои вздохи / Так печально летят / И тревожат небесную высь? / Иль пределам земли / Не сдержать твоей скорби потоки/ И, покинувши твердь, / К поднебесью они вознеслись?») звучит душевная боль по поводу искажения религии и отставания татарской нации:

Заманың инкыйлабатыйна бән һәр дәмдә калканмын;
Бәхак бән нар сачар әтрафә бер атәшле вулканым.
Чәкәм дине мөбиннең бән тәдәннисенә аһ-ваһлар,
Идәм бән башка милләтең тәрәккыйсенә ваһ-ваһлар.

Я являюсь щитом от потрясений времени.
Я взаправду вулкан, рассыпающий повсюду вокруг огонь
Я горюю от того, что утрачена настоящая вера,
Я печалюсь от того, что мы отстали от других наций.

(Подстрочный перевод)

Душа поэта, его совесть не могут принять выражаемую в реплике «Небесного голоса» (*«Сәңа лязимме агъламак, – у динне башчылар баксын; / Тарикы мөстәкыйм шәмгын аңа юлбашчылар яксын»* – «Следует ли тебе плакать – пусть о религии заботятся муллы; / Пусть вожди, осветив, покажут правильный путь») позицию конформизма:

Әвәт шөйлә, әвәт шөйлә! Фәкать чук ачыер җаным;
Җәхиме дөньяда булдырды инсафымла вөҗданым.

Да, это так, да, так! Но душа моя не может найти покоя;
Муки совести превращают для меня этот мир в ад.

(Подстрочный перевод)

Таким образом, в стихотворении «Поэт и небесный голос» Тукай доводит до читателя мысль о том, что поэт не может быть отрешенным от судьбы нации, что поэзия – это страдания за ее судьбу.

«Навеки я принадлежу любви, неведомой досель»

Тематика написанных и опубликованных в 1906 году стихотворений Г. Тукая разнообразна. В стихотворениях «О, эта любовь!..» («Гыйшык бу, йа!..»)[1], «После расставания» («Ифтиракъ соңында»)[2], «На свете счастья нет – одно названье…» («Сәгадәт юк, фәкать наме сәгадәт...»)[3] «Разве я не скорбящий?» («Дәрдемәнд дәгелмием?»)[4], «Уничтожишь ли меня?» («Мәхвидәрмесән?)[5], «Райской деве-гурии» («Хур кызына»)[6], «На могильном камне любимой» («Сөеклемен кабер ташында»)[7] поэт обращается к теме любви.

В любовных стихотворениях Г. Тукай во многом следует традициям восточной поэзии. Эта связь проявляется в образном строе произведений, их поэтике. Лирический герой предстает в них как зачарованный возлюбленной, потерявший от любви рассудок пленник (*«И Ходаем, вир гакыл, чөн хәбсә мәхбүс улмыям; / Бу кызың гыйшкында бән диванаем, диванаем»* – «О Всевышний, вразуми меня, не дай стать мне пленником / Из-за любви к этой девушке я стал безумцем, стал безумцем»)[8], как человек, испытывающий страдания от охватившего его любовного чувства (*«Дәрдемәнд мәсьүл улырмы? Мөбтәлаем, нәйләем? / Җисме жанымлә бәрабәр бер бәлаем, нәйләем?* – «Я ль в ответе? Моей скорби нет предела, что поделать? / Весь беда я – и душа в беде, и тело, что поделать?»[9]), коленнопреклоненно просящий милости у своей возлюбленной (*«Җаным ул, фазлит бәңа сән, улма җани җаныма; / Бән үләрсәм, шөбһәсез, сәнсең җинаять фагыйли»* – «Душа моя, будь милосердной и душу не губи мою, / Ведь если я умру, убийца – лишь ты, в которую влюблен»[10]).

---

[1] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. 15 апрель (№ 4).

[2] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. 15 март (№ 3).

[3] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. 15 март (№ 3).

[4] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. 20 май.

[5] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. 15 август (№ 8).

[6] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. 15 сентябрь (№ 9).

[7] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. 15 ноябрь (№ 11).

[8] Строки из стихотворения «О, эта любовь!» в подстрочном переводе.

[9] Строки из стихотворения «Разве я не скорбящий?» в переводе Г. Пагирева.

[10] Строки из стихотворения «Уничтожишь ли меня?» в переводе Р. Морана.

Традиционными в этих стихотворениях являются мотивы любовного страдания, смертельной любви, зачарованности (заколдованности) любовью, сравнения и метафоры восточной поэзии[1]: *«**Пәрдәи фөркатьлә** өртелмеш безем ма бәйнемез; / Ирфәгъ, Аллаһөммә, ганна бу караңгы хаили»* – «Тяжелый **занавес разлуки** нас друг от друга отделил. / Аллах! Да будет этот полог тобою поднят, вознесен!»[2] («Уничтожишь ли меня?»); *«Яр улыб әгъярә сән, әгъдая көлдерден бези; / Мөхтәрикъ улдым да **яндым наре һиҗраныңла бән**»* – «Выйдя замуж за другого, сделала нас посмешищем врагов / Расставшись со мной, о красавица, **ввергла меня в пылающий огонь**» («После расставания»); *«Бер гидае җан фидаем, гыйшкыңа пәрванаем; / Кәл, гүзәл, гарз ит җәмалең: янаем, кил янаем»* – «Хоть я бедняк, но пожелай – тебе я душу подарю,/ Приди, и **я, как мотылек, в твоем огне сгорю, сгорю»**[3] («О, эта любовь!»); *«Юк тәгали гашыйка бәйнәл-әһали та әбәд, / Санки бән тәхтессәрада бер сәраем, нәйләем?»* – «Мне, влюбленному, средь многих не возвыситься вовеки / **Я – лишь прах, и нет другого мне удела, что поделать?**» («Разве я не скорбящий?»).

Вместе с тем, Г. Тукай использует и оригинальные сравнения. Так, в стихотворении «Разве я не скорбящий?» («Дәрдемәнд дәгелмием?») поэт посредством аллюзии сравнивает любовное чувство лирического героя с подвигом религиозного самопожертвования (*«Тәңре гыйшкында шәһадәт итсәләр дәр Гәрбәла, / Бән шәһидем дәр мәхәббәт, дәр бәлаем, нәйләем?»* – «Если в Кербеле собою люди жертвовали богу[4], / То себя любви принес я в жертву смело, что поделать?»), со звоном колокола, громче которого – стон страдающего от любви лирического героя:

---

[1] В приведенных далее фрагментах эти компоненты восточной поэтики выделены полужирным шрифтом.

[2] Пер. В. Думаевой-Валиевой.

[3] Пер. В. Тушновой.

[4] Имеется в виду состоявшаяся в 680 году легендарная битва при Кербеле: сражение, произошедшее между отрядом внука пророка Мухаммеда Хусейна ибн Али и силами халифа Язида I. Битва завершилась поражением Хусейна: менее чем сотне его сторонников противостояла целая армия Язида I, насчитывавшая 4 тысяч человек. Всего были убиты 72 человека. Многие из убитых были членами семьи Пророка Мухаммеда.

Санки гыйшкың – бер кәлисә, бән – аның накусием;
Икләрем аһ-ваһ идеб, мән насыйри, мән маили.

Ты – как колокол церковный, я – как будто звон его,
Тщусь его усилить стоном, чтобы вызвать твой ответ.
(Пер. В. Думаевой-Валиевой)

В стихотворении «Сөеклемнең кабер ташында» («На могильный камень любимой») автор передает переживания лирического героя, оплакивающего свою возлюбленную. В центре внимания оказываются экспрессивно выраженные чувства лирического героя, переживающего смерть возлюбленной как свою собственную смерть:

Белче, үлемең, шөбһәсез минем үлем ул, и нурлы йөз;
Сурәтең – күз алдымда, колагымда – тавышың һаман.

Аһ, ничек! Без яр идек: син мин идең, мин син идем;
Тик хәзер берсе дә юк – калды истәлек кенә.

Знай, что смерть твою, друг мой, считаю я смертью своей.
Только вижу твой образ и голос твой слышу еще.

Я тобой был. Ты – мною. И не было ближе друзей.
Все ушло без следа. Лишь любовь существует еще.
(Пер. В. Тушновой)

В стихотворении «Гыйшык бу, йа!» («О, эта любовь!», 1906) на первое место выходит мотив преклонения перед красотой возлюбленной. Тукай использует традиционные для восточной любовной лирики приемы, сравнивая, например, лирического героя с потерявшим голову от любви безумцем (*«И Хода, бир акыл, тоткыннар йортына эләкмим; / **Бу кызга гыйшкым сәбәпле диванамын, диванамын»*** – «О, вразуми меня, Аллах! Мне плен грозит, тюрьма, / **Ведь эта девушка меня свела с ума, свела с ума**»), с зачарованным ее красотой пленником (***«Кул-аяк бәйле, котылу кайда! – сихерләнгәнмен;*** */ Мәңгегә синең дәртеңнән баш әйләнгән, баш әйләнгән»* – «**От чар твоих спасенья нет**, мне суждено от них

пропасть, / И по рукам и по ногам меня навек связала страсть»), опьяненным от своих чувств ***(«Синнән исергәнемнән үлгәнче котыла алмам****; / Күз һәм кашыңнан синең айланыем, айланыем»* – «**Я до могилы пьян тобой,** покоя нету для меня. / Мой бледный свет рожден твоим, как свет луны – светилом дня»[1]).

В стихотворении «Мәхвидәрмесән?» («Неужели так и сгину», 1906) лирический герой – поэт, обращающийся с мольбой к своей возлюбленной. В традиционных для восточной поэзии обращениях (*«И фәрештә!», «И гүзәл кыз!»* – «О, ангел!», «О, красавица!») поэт просит о сострадании к себе:

Җаным ул, фазлит бәңа сән, улма җани җаныма;
Бән үләрсәм, шөбһәсез, сәнсең җинаять фагыйли.

Пощади, будь милосердна, понапрасну не губи,
Если я умру, причиной будешь ты, сомненья нет.
(Пер. В. Думаевой-Валиевой)

В образной системе стихотворения обращает на себя внимание традиционный семантический комплекс «соловей и роза»:

Кадре гөл былбыл шинас һәм кадре җәүһәр җәүһәри
Итмә тәрҗих бән кеби мәфтүнеңә бер җаһили.

Цену камню знает мастер, розе – только соловей,
Предпочесть любовь невежды не спеши любви моей.
(Пер. В. Думаевой-Валиевой)

В отличие от любовной лирики, пейзажная не столь широко представлена в раннем творчестве Тукая. В 1906 году – двумя стихотворениями – «Признаки весны» («Яз галәмәтләре»)[2] и «Осень» («Көз»)[3], в 1907 – одним: «Весна» («Яз»)[4],

---

[1] Перевод В. Тушновой.
[2] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. 12 март.
[3] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. 15 октябрь.
[4] Әл-гаср әл-җәдит. 1907. 15 апрель (№ 4).

В «Признаках весны» Тукай создает картину весеннего пейзажа, одновременно, представляя читателю эмоционально окрашенные переживания лирического героя:

Кышлар үтеп, яз көннәре килер исә,
Сәхраларда йомшак саба җиле исә;
Аһ, бу көннәр гамькин күңелләрне кисә,
Үткән гомер бер-бер искә төшә имди.

Дәрьяларда бозлар ага тау-тау булып,
Һаваларда кошлар оча болыт-болыт;
И Ходаем, фазлың берлә көнне җылыт,
Үлгән дөнья яңа җаннар алсын имди!

Когда весне зима отдаст права свои,
Повеет мягкий ветер утренней зари,
Ах, сердцу бедному так томны эти дни!
Воспоминаний о былом полна пора.

На реках льды, горами громоздясь, текут,
На небе птицы стаи собирают там и тут.
Пусть милостью Твоей, Всевышний, оживут
Тепло и свет, настанет новых дней пора.

(Пер. В. Думаевой-Валиевой)

В «Осени» удрученный картинами осеннего пейзажа (пожелтевшим, словно шафран, лесом, голыми, напоминающими кладбище полями, холодным ветром) лирический герой мечтает о наступлении весны:

Үлеп торсам иде мин алты айдай,
Эреп бер йокласам мин сары майдай.

Шулай йоклап, бәһар җиткәндә торсам,
Торып тагы яшел җирдә утырсам, –

Бәхетле шул заман, мин бик бәхетле,
Булырмын шаһ, бәхетле һәм тәхетле.

Хочу я полгода не жить на земле,
Хочу я растаять, как масло в тепле.

О, если сейчас я усну, а траву
Весною увижу опять наяву.

Я буду гораздо счастливей тогда,
Чем шахи и ханы, чем все господа.
(Пер. А. Ахматовой)

Вторая части стихотворения свидетельствует о его двуплановости: оппозиция первой части «осень – весна» трансформируется в противопоставление настоящего и будущего нации:

Качан соң, и фәкыйрь милләт, бәһарең!
Качан китәр кичең, килер нәһарең?

Когда же, скажи мне, мой бедный народ,
Весна твоя, день твой цветущий придет?
(Пер. А. Ахматовой)

Двуплановость обнаруживается и в стихотворении «Весна» (1907). Картины весеннего пейзажа (*«Эрергә башлады бозлар вә карлар, / Томаннар чыктылар җирдән вә парлар»* – «Уже вокруг журчат ручьи весенней радостной поры, / Туман восходит над землей, восходят синие пары…»), ледохода (*«Кисәктән җанланып, бозлар агалар; / Чабалар, берсене берсе кагалар»* – «Встрепенувшись поплыли льды / Бегут, сталкиваясь между собой») вызывают в сознании автора ассоциации с картинами Страшного суда:

Белерсең син боларның мәхшәре дип,
Бу бозларны – үлекләр гаскәре дип;

Өрелмеш дип белерсең санки мөгез,
Вә яки мөгезен селкеткән үгез.

Болар әллә бара дәһшәтле судка,
Беленми: кайсы – җәннәт, кайсы – утка.

Они сгущаются, как дым, и взору чудится тогда,
Что заволакивают мир туманы Страшного суда…

Льды воскресают и плывут, несомы черною рекой,
Дробясь, сшибаясь, рвутся вдаль, могильный позабыв покой!

Внезапно кажется тебе, что в судный час со всех концов
На сборище воскресших душ стремится войско мертвецов.

(Пер. Р. Бухараева)

В состоянии лирической медитации автор словно оказывается на границе двух миров посю- и потустороннего. Вызываемые в сознании автора весенним половодьем картины Страшного суда вновь сменяются изображением весеннего пейзажа:

Бераздан күрсәтәдер чын төсен җир,
Чәч орлык, сөр сабан инде, бу – чын җир.

Кояш та җып-җылы нурлар сачадыр,
Күңелсез җир йөзе күңлен ачадыр.

Китә, саубуллаша кыш зәмһәрире,
Чыга җиргә яшел чирәм хәрире.

Но вскоре истинный свой цвет находят небо и земля,
Готовь зерно, паши и сей, работай, душу веселя!

И солнце сеет с высоты лучи горячие свои,
И прояснился наконец печальный, темный лик земли.

В напрасной ярости зима уходит в стуже и снегах.
И шелковистая трава зазеленела на лугах.

(Пер. Р. Бухараева)

В конечном итоге, эта череда картин завершается философской рефлексией о человеческом бытии:

Шулай шул: уйлата яз төрле якны,
Димәк ки – бер мәматны, бер хәятны.

Так с наступлением весны я размышляю ясным днем –
То о кончине я грущу, то восхищаюсь бытием.

(Пер. Р. Бухараева)

В ранней лирике Г. Тукая подобного рода философских рефлексий немного. К стихам философской тематики можно отнести «Вопросы» («Сөальләр»)[1], «Приятелю, который просит совета – стоит ли жить на свете?» («Дөньяда торыйммы?» – дип киңәшләшкән дустыма»)[2].

В стихотворении «Вопросы» лирический герой, обращаясь ко Всевышнему, задает ему экзистенциальные вопросы:

Йа Ходай! Нигә төрле-төрле кылдың кешеләрне?
Ни сәбәптән соң мин бөтен түбәннәрдән дә түбән?

Ник мине шат итмәдең, ник кайгы юлдашы иттең?
Әллә кайгы диңгезенең башы да, ахыры да миндәме?

Почему ты, о Боже, столь разными создал людей?
Почему я ничтожней ничтожнейшей твари твоей?

Почему ты не радость, а горе мне в спутники дал?
Иль во мне и начало, и устье потока скорбей?

(Пер. Р. Морана)

Начиная с вопросов о трагизме индивидуального существования в мире, лирический герой в дальнейшем ставит вопрос о страдании как основе бытия поэта:

Әллә тәмуг уты, чыннан да, шагыйрьнең күңелендәме?
И, бу сорауларның җавабын Синнән сорыйм мин!

Иль в душе у поэта поистине адский огонь?
Слышишь, господи? Я вопрошаю, ответь мне скорей!

(Пер. Р. Морана)

В стихотворении «Приятелю, который просит совета – стоит ли жить на свете?» автор выражает свое отношение к господствующим в обществе жизненным принципам: обману, стремлению

---

[1] Әл-гаср әл-җәдит. 1907. 25 январь (№ 1).
[2] Таң мәҗмугасы. 1907. 1 июнь (№ 2).

к наживе, приспособленчеству, двурушничеству, гордыне, власти денег. Призывы, обращенные к своему приятелю, воспринимаются как своего рода антинаставление. Если традиционное наставление (насихат) основывается на призывах к добродетельности, то в этом стихотворении звучат призывы к антидобродетелям:

Зинһар, иптәш, хаклык сөйгән булып йөрмә,
Ялган сөйлә, күрмә зиндан, күрмә төрмә;
Тип! Дөньяда ач-ялангачларны белмә,
Иске дөнья тузанын ит күзгә сөрмә!
Лязем түгел инсаф, вөҗдан – бер данә дә,
Һич кирәкми гайрәт итмәк, мәрдәнә дә;
Килешмидер Коръән уку, тәсбих әйтү
Фәхеш-вәхшәт берлән тулган бер хандә.
Тор дөньяда: иманың сат, вөҗданың сат,–
Шулай торсаң, гомрең үтәр бигрәк ансат;
Алдаучылар, кяферләргә дөнья җәннәт,–
Гомрең үтсен рәхәт-рәхәт, ансат-ансат.

Забудь об истине. Любить ее – к чему?
Лги, чтобы не попасть за истину в тюрьму.
Кути! Голодных – прочь! Раздетых – прочь!
Прах мира для очей ты преврати в сурьму.
Что справедливость, честь? Кто здесь им будет рад?
На нужды общие зачем бросать свой взгляд?
Пристойно ли читать молитвы и Коран
В жилищах, где царят бесчинства и разврат?
Живи! И совесть ты и веру продавай!
И, поступая так, все блага дней познай!
Пусть бытие твое в усладах протечет:
Плуту и лживому на этом свете – рай.

(Пер. К. Липскерова)

Для человека, который не может принять мира антиценностей, остается только один выход – смерть:

Үл! Туфрак бул, кайт аслыңа, – аслың яхшы;
Хәнҗәр берлән күкрәгеңә касдың яхшы;
И җир шары! Нидән, белмим, хак сөйгәнгә
Мең кат синең өстеңнән дә астың яхшы.
Хаклык астка күмелгән шул, өсттә түгел,
Шуның өчен астка табан тарта күңел;
Хаклык берлән мәхшәргәчә бергә булыр
Өчен, син дә – тиз бул, тиз бул, – җиргә күмел!
Бәхил бул, дуст! Мин һәм тиздән менәм дарга, –
Туйсын ашап җансыз тәнне козгын, карга;
Тормыйм инде, – бу дөньядан туйдым инде!
Моңар чаклы торганмын мин гакыл тарга.

Ну что ж, тогда умри и вновь землею будь!
Не лучше ли клинок в свою направить грудь?
Земля! Как вышло, что для честного милей,
Чем по тебе бродить, в тебе навек уснуть?
Не на тебе – в тебе клад истины зарыт!
И сердце хочет вглубь, и сердце нас томит:
Чтоб вместе с истиной быть до конца миров,
Умри, умри скорей! С землей будь снова слит!
Прощай же, друг, меня уж виселица ждет.
Пусть тело мертвое скорее ворон жрет,
Не хочется мне жить, мне этот свет постыл.
По глупости еще не свел я с жизнью счет.

(Пер. К. Липскерова)

«Я пишу, добру и правде никогда не изменяя»

Живя в Уральске, Тукай был погружен в повседневную журналистскую работу, которая отнимала много сил и времени. Нередко в одном номере журнала «аль-Гаср аль-Джадид» он печатал несколько своих стихотворений, успевая при этом

писать и для газеты «Фикер», и для сатирического журнала «Уклар». Это требовало от Тукая высокой концентрации творческих сил и, в значительной степени, оперативности творчества: не только в публицистике, но и в своей поэзии Тукай живо отзывался на события, происходившие как в самом Уральске, так и за его пределами, будь-то открытие в городе татарской гостиницы[1], литературный вечер, устроенный татарской молодежью Уральска[2], открытие татарских газет[3], роспуск I Государственной Думы.

Вместе с тем, поэтическая фактография Г. Тукая не исключает аналитического начала. Во многих своих стихотворениях поэт от отдельных событий поднимается до социальных обобщений.

---

[1] Открытию в Уральске гостиницы «Казань» Г. Тукай посвятил стихотворение «Бу көндә кешеләр бер сарай ачтылар...» («Накануне был открыт дворец…»). Стихотворение, по всей вероятности, было подготовлено к печати в газете «Фикер», о чем свидетельствует сохранившаяся гранка, переданная в Союз писателей Татарии Валиуллой Хамидуллиным. См.: *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1.т. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 329–330.

[2] Этому событию посвящено стихотворение «Әдәбият ахшамы ясаучы яшьләремезгә», опубликованное в журнале «аль-Гаср аль-Джадид» 5 декабря 1906 года (№ 12).

[3] 6 декабря 1905 года в издаваемой в Санкт-Петербурге газете «Нур» было напечатано стихотворение Г. Тукая «Шигырь» («Стихотворение»), в котором поэт выражает свой восторг по поводу начала издания в столице империи татарской газеты. Стихотворение состоит из трех частей. В первой поэт в панегирическом стиле превозносит газету «Нур». Во второй («Стихотворение другого размера» – «Башка үлчәмдәге шигырь») и третьей («Стихотворение для “Хаят”, также написанное другим размером» –«“Хәят” өчен тагын үзгә үлчәмдәге шигырь») – две другие тюркоязычные газеты – «Тарджеман» и «Хаят», издаваемых в Крыму и Баку. Примечательны названия этих частей, в которых поэт акцентирует внимание читателей на их поэтике (стихотворном размере). Поэт словно бы демонстрирует читателям свои поэтические навыки: умение слагать стихи разной длины.

1 января 1906 года в газете «Фикер» (№ 1) было опубликовано небольшое (состоящее из двух строф) стихотворение Г. Тукая «Есть разум, красноречие, имя – Рашид» («Зиһене бар, сүзе гүзәл, исеме – Рәшит...», посвященное Габдрашиту Ибрагимову и издаваемой им в Петербурге газете «Ульфат» («Өлфәт»).

Таково, например, стихотворение «Шакирд, или одна встреча» («Шәкерт, яхуд бер тәсадеф»)[1]. В нем автор-повествователь рассказывает о встрече с бедным шакирдом, о сострадании, которое он испытывает к нему, видя его плохую одежду, об адресованных шакирду словах утешения и поддержки. Если в первой части стихотворения автор непосредственно обращается к случайно встреченному шакирду, то звучащие во второй части наставления воспринимаются как обращенные ко всем, кто, подобно этому бедному шакирду, стремясь к знаниям, претерпевает нужду:

Атаңыз, анаңызның шатлыгы сез,
Ике дөньяда йөзләр аклыгы сез.
Каму мөслимләрең уртаклыгы сез,
Безем дине мотаһһар пакьлеге сез.
Голүм әкъфаленең сез ачкычысыз,
Тәрәккый күкләренең баскычысыз.
Мәгариф бакчасында әйлә тайран,
Ризык чөн янмасын кальбеңдә ниран.

О юные, – радость родителей вы,
Надежды и чести хранители вы.
Единства народа спасители вы,
Религии чистой носители вы.
Вы ключ, отпирающий знанья сундук,
Вы лестница в ясное небо наук!
Откроются вам просвещенья сады,
Пусть сердце не стонет, что мало еды…

(Пер. П. Шубина)

Поэт, таким образом, от конкретной жизненной ситуации переходит к социальному обобщению: встреча с бедным шакирдом дает повод для выражения идеи о необходимости знаний. Если в самых ранних стихах (например, в стихотворении «В саду знаний…») эта идея звучала как призывы-наставления, не связанные с конкретной ситуацией, то в этом и ряде других стихотворений автор поднимается от отдельных жизненных наблюдений к их социальному

[1] Фикер. 1906. 22 январь (№ 3).

анализу. Еще более очевидно это обнаруживается в стихотворении «Нищий» («Теләнче»)[1].

Изображая в начале стихотворения побирающегося у мечети слепого нищего старца, автор не только выражает свое сострадание к нему (*«Кызганыч хәл, кызганыч хәл, бик кыен бит, бик кыен, / Бирсәңезче бер тиен тик, тәңкә түгел бит, тиен!»* – «Трудно жить на белом свете. Где найти людей хороших? / Так подайте только грошик, нет, не рубль, а только грошик!»[2]), но и рассказывает о прошлом старца, имевшего некогда большое состояние, державшего магазины, разъезжавшего в богатых экипажах и, по причине своего богатства, окруженного вниманием друзей-подлипал. Завершающие стихотворение строки – *«Ә шулаймы? Акча барда бар да дуст шул, бар да яр, / Акча исе чыкмый торса, бар да яныңнан таяр!»* («То-то! Деньги есть – и в дружбе все клянутся, тут как тут, / А монетами не пахнет – от тебя друзья бегут») – представляют обобщение этой ситуации. Это умение обобщать и высказывать обобщения в краткой словесной форме, характерное для лирики Тукая в целом, как свидетельствуют приведенные примеры, проявляется уже в уральский период творчества.

Вторая особенность лирики Тукая – критическое начало – также формируется в уральский период. Если в самых ранних стихах поэт, преимущественно, ограничивался призывами к просвещению, прогрессу нации, то в более поздних стихах (1906–1907 гг.) Тукай выступает как критик негативных явлений в татарской общественной жизни, которые препятствует прогрессу нации. Соответственно, меняется и тип авторского сознания. Это, по-прежнему, *милләтпәрвәр,* но уже не восторженно призывающий своих соплеменников к служению нации, деятельности, направленной на утверждение просветительских идеалов, а изобличающий

---

[1] Впервые опубликовано 15 марта 1907 года в журнале «аль-Гаср аль-Джадид» (№ 3). Это стихотворение было почитано Тукаем на состоявшемся в гостинице «Казань» литературно-музыкальном вечере, о чем сообщалось в газете «Фикер» (от 18 марта 1907 года): «Когда поднялся занавес, Г. Тукаев, глядя на переодетого нищим Хакимзяна Юсуфова, прочитал свое стихотворение “Нищий”. Он читал эти стихи не напевно, а как нэсер, разделяя предложения, низким голосом».

[2] Пер. С. Липкина.

социальные явления и силы, препятствующие утверждению новых ценностей.

Критический пафос Г. Тукай в уральский период был направлен, прежде всего, против представителей духовенства, чей образ жизни и отстаиваемая система ценностей не соответствовали духу времени. К подобного рода стихотворениям относятся «Где муллы, что хотят омусульманить Японию?» («Японияне мөселман итәчәк галим-голяма кайда?»), «В память о “Бакырган”е» («Хатирәи “Бакырган”»), «Трутням» («Сорыкортларга»), «Бахвалы» («Мактанышу»), «На мотив песни “На миру”» («Дөнья көенә»).

Стихотворение «На мотив песни “На миру”»[1] написано на известный напев татарской шуточной песни «Дөньяда» («На миру»). Уже само название стихотворения отсылает читателя к определенной жанровой традиции – распространенным в татарском музыкальном фольклоре песням-такмакам[2]. Каждая строчка в стихотворении Г. Тукая оканчивается характерными для этой шуточной песни припевными словами: «дөньяда» («на миру») и «вай дөнья» («вай на миру»). Содержание стихотворения соответствует его форме: оно построено как диалог ишана и ишака. Ишак высмеивает ишана, одновременно, обличая его (а вместе с ним – и всех ишанов) в невежественности народа:

Әмма бәгьдә, и ишан (дөньяда),
Инандым: сез – галишан (вай дөнья);
Халыкның каралуына (дөньяда)
Чын күңелдән чалышан (вай дөнья).

Кроме того, о ишан (на миру)
Я убедился: вы почтенны (вай на миру);
В распространении невежества в народе (на миру);
Вы усердствовали от всей души (вай на миру).

(Подстрочный перевод)

В заключительной строфе автор использует прием языковой игры:

---

[1] Фикер. 1906. 3 декабрь (№ 45).

[2] См.: *Исхакова-Вамба Р.А.* Тукай и татарская музыка. Казань, 1997.

Мин белсәм дә алданам (дөньяда),
«Суфи» безгә алда «нам» (вай дөнья);
Миннән башка мөритләрең (дөньяда)
Бигрәк садә «дал» да «лям» (вай дөнья).

Если я и знаю, то обманываюсь (на миру)
Имя «суфий» для нас важнее всего (вай на миру);
Другие мюриды (на миру),
Очень уж наивны и доверчивы (вай на миру)[1].

(Подстрочный перевод)

Иным оказывается эмоциональный тон стихотворения «В память о “Бакыргане”»[2]. Название стихотворения, его ритмическая структура отсылают читателя к популярной в начале XX века среди татар книге – «Бакырган». Представляя картину нравственной и интеллектуальной деградации байских сынков («Они гуляют широко, / Пьют пиво, режутся в“очко”»; «Здесь папиросами “Дюшес” / Дымит компания повес, / Разврата их попутал бес…»), переходя от нее к обличению ишанов («Нашли святоши легкий труд: / В гостях на дню раз десять жрут, / А с бедняков семь шкур дерут»), Тукай завершает стихотворение призывом избавиться от их (ишанов) пагубного для нации влияния:

Дустлар, тугъры юлдан китик,
Ишаннарга һөҗүм итик;
Тозакларын вәйран итик:
Тагы бер кәррә кормасын!

Друзья! Пойдем путем прямым,
Святош ишанов разгромим!
Порвем их сеть, да так, чтоб им
Уж не сплести ее опять!

(Пер. Р. Морана)

---

[1] Подстрочный перевод не передает языковой игры: во-первых, в первых двух строчках рифмуются слова «алданам» и «алда “нам”»; во-вторых в последней строке автор обыгрывает написание слова «садә дил» (простодушный, наивный), которое по правилам старой орфографии писалось двумя буквами – «д» (араб – «дал») и «л» (араб. «лям»).

[2] Уклар. 1906. 1 июнь.

Обращает на себя внимание редиф – «Бэн егъламай, кем егъласын» («Кому плакать, если не мне»), которым завершаются семь из восьми строф стихотворения. Мотив плача в нем становится определяющим в выражении авторского сознания: автор предстает перед читателем как человек, плачущий по поводу нравственного падения и невежества части татарского общества.

Подзаголовок стихотворения «Бахвалы» – «Из “Бакыргана”»[1] – также отсылает читателя к книге «Бакырган». Как и стихотворение «На мотив песни “На миру”», оно построено как диалог между ишаком и ишаном: в ответ на бахвалы ишака («Ишак гордится: – Я богат, / Есть у меня узда») ишан бахвалится своим положением в татарском обществе, позволяющим сколько угодно обманывать и обирать невежественный народ:

Без халыкны алдыйбыз,
Агуны без «бал» дибез;
Корсак тулгач, милләткә:
– Син аш-сусыз кал, – дибез.

Татарларны мин җигәм,
Минем кулымда җөгән;
Ник җикмәскә, татарлар
Җебегән бит, җебегән.

Мы выдаем дурман за мед
И, свой набив живот,
Твердим: без пищи и воды
Терпи, терпи, народ!

Так запрягаю я татар
И сеть свою плету.
Чего зевать, когда они
Привычны к хомуту?

(Пер. Р. Морана)

---

[1] Фикер. 1906. 19 ноябрь (№ 43).

В стихотворении «Трутням» («Сорыкортларга»)[1] объектом критики становятся не только ишаны, а, в целом, татарская знать, идентифицируемая в первой строфе как аристократы-трутни. Если в начале стихотворения это собирательный образ, создаваемый посредством гиперболизированного мотива обжорства («Ну и жрут обжоры эти, поражаюсь, ай-ай-ай!»; «Каждый – словно губернатор, громко он привык рыгать,/ Он нажрется и плюется, в брюхе сала – через край!»; «С Каф-горой, с хребтом Кавказским это брюхо я сравню…»), то во второй части трутни – ишаны, от которых автор призывает избавиться:

Һөҗүм кирәк ишаннарга – сорыкорт, гөмбә башларга;
Бетер! Сындыр, кырып ташла, мәгальурра вә билбанзай.

На ишанов, этих трутней, мы должны скорей напасть, –
Так дави, кончай, сметай их с громовым: «ура!», «банзай!».
(Пер. С. Ботвинника)

Примечательно, что борьба с ишанами представляется и как борьба за религию, которую они исказили:

Пәйгамбәрдән калан дин урнына килгән чегәннәрдән
Үзенә башка бер дин, кайдадыр исламымыз, һай-һай!

Эзе дә калмаган диннең, басып киткән мәҗүсиләр;
Моны сизгән мөселманга чыдау мөмкинме җан җанмай?

Где же вера от пророка, где же чистый наш ислам?
К нам пришла иная вера, где же наша – ай-ай-ай?!

От нее следов не сыщешь, мир язычниками полн, –
Видя это, кто же скажет: «Мусульманин, не страдай!»?[2]
(Пер. С. Ботвинника)

---

[1] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. 20 июль (№ 7).

[2] Перевод последней строки искажает ее смысл. В оригинале, напротив, речь идет о том, что душа мусульманина не может быть равнодушной к упадку ислама. Дословно вся строфа переводится так: «И следа не осталось от религии, все заполонили язычники / Может ли душа мусульманина не страдать (в оригинале – «не гореть») при виде этого?»

Обращает на себя внимание заключительная часть стихотворения, в которой автор пишет о своих социально-политических ориентациях:

Чебен җанымны чын юлда бирәм бең кәррә, кызганмыйм,
Минем чөн мәсләгем-юлым бөтенләй социаллардай.
Бу мәзһәб – бер зәһәб мәзһәб: фәляхи эстәсәң, фәзһәб;
Моның саликләре, үлгәнче, ялганнарга алданмай.

Душу, малую как мошка, я отдам за новый путь –
Лишь путем социалистов, говорю себе, ступай!
Этот путь – правдивый самый, он спасет тебя от зла,
И на нем тебя не сломят низкий лжец и краснобай.

(Пер. С. Ботвинника)

В лирике Г. Тукая уральского периода немного стихов с подобного рода социально-политическими идентификациями. Помимо стихотворения «Трутням», пожалуй, только «Размышления одного татарского поэта» («Бер татар шагыйренең сүзләре»).

Это стихотворение имеет две редакции. В первой – 1907 года – на одну строфу больше, чем во второй – 1909 года. Из второй редакции была исключена вторая строфа:

Курыкмаслыкта күңлем мисле «әс-әр» минем
Күңлем дузәх (җәһәннәм), авызымнан ут чәчрәр минем.
Дошман бозмый фикрем, уем җәмгыятен,
Аңар каршы керпекләрем гаскәр минем.

Душа моя бесстрашна как эсер
Душа моя – ад, из уст моих вырывается огонь.
Враг не сможет расстроить моих мыслей и намерений,
Против него ополчусь я ресницами.

(Подстрочный перевод)

Лирический герой этого стихотворения – поэт, эмоционально определяющий свое предназначение и положение в обществе. Образ поэта, верного истине, отличающего хорошее от дурного («От добра я, как воск, размягчаюсь и таю, / И, хваля

справедливость, я мед источаю. / Но увижу недоброе дело – бранюсь, / Ух, и злюсь я, как только я подлость встречаю»), готового отстаивать свои творческие принципы в противостоянии с обществом (Я пою, хоть жилье мое тесно и старо, / Не боюсь, хоть любимый народ мой – татары, / Хоть сегодня он стрелы вонзает в меня, / Я недрогнувшей грудью встречаю удары»), дополняется рефлексиями по поводу самого творчества:

Ачы булгач күңлем, шигърем ачы чыга,
Бәгъзан пешкән дип уйласам да – чи чыга;
Очырмакчы булсам былбыл күкрәгемнән,
Әллә ничек! – Мыр-мыр итеп мәче чыга.
Мактаулыдыр аллы-гөлле нәрсә төсе, –
Тәмле нәрсә була күбрәк ачы-төче, –
Шулай итеп, ачы-төче язсам да мин,
Чыкса кирәк яхшы ниятемнең очы.

Горький вышел мой стих, горечь сердца вбирая…
Он испекся как будто, а мякоть – сырая.
Соловья ощущаешь в груди, а на свет
Лезет кошка, мяуканьем слух раздирая.
Сладко-горькое блюдо нам кажется вкусным,
Хоть отважно смешал я веселое с грустным,
Хоть и сладость, и горечь смешал я в стихах, –
Я свой труд завершу, если буду искусным.
(Пер. Р. Морана)

Сомнения, которые охватывают лирического героя на пути поэтического восхождения («Образцами мне Пушкин и Лермонтов служат. / Я помалу карабкаюсь, сердце не тужит. / До вершины добраться хочу и запеть,/ Хоть посмотришь на кручу – и голову кружит»), сменяются надеждой на преодоление всех трудностей и обретение божественного дара творчества:

Максуд җитәр: бара торгач – юл кыскарыр;
Әллә кайда яткан хиссият кузгалыр;
Бөкре түгел, төзәлергә кабер көтмим,
Тәңрем фәйзы минем күңлемгә эз салыр.

Путь далек, но до цели меня он доставит.
Не горбат я, не жду, что могила исправит.
Где-то спящие страсти прорвутся на свет,
И небес благодать мои крылья расправит.

(Пер. Р. Морана)

В этом стихотворении в качестве идеалов поэта называются Пушкин и Лермонтов:

Пушкин илә Лермонтовтан үрнәк алам,
Әкрен-әкрен югарыга үрләп барам.

Образцами мне Пушкин и Лермонтов служат.
Я помалу карабкаюсь, сердце не тужит.

В уральский период Тукай не единожды обращался к творчеству этих русских поэтов, преимущественно, в вольных переводах: «Из Пушкина» («Пушкиннән») [1], «Поэту» («Шагыйрьгә»)[2], «К***» («…га» («И матур! Иренмәче, еш-еш кына көзгегә бак»))[3], «Гурии» («Хур кызына»)[4], «Кого нужно любить» («Кемне сөяргә кирәк»)[5], «Үз-үземә»[6].

---

[1] Уклар. 1906. № 3. Стихотворение является вольным переводом стихотворения А.С. Пушкина «Пока супруг тебя, красавицу младую…» (1824).

[2] Әл-гаср әл-җәдит. 1907. 15 февраль (№ 2). Является вольным переводом стихотворения М.Ю. Лермонтова «Г(ну) Павлову») («Как вас зовут? ужель поэтом?»),

[3] Вольный перевод стихотворения М.Ю. Лермонтова «К***» («Глядися чаще в зеркала…», 1829).

[4] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. 15 сентябрь (№ 9). Стихотворение представляет собой вольный перевод стихотворения М. Лермонтова «К деве небесной», 1831).

[5] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. 20 июль (№ 7). Стихотворение представляет собой вольный перевод XXII строфы 4 главы романа А.С. Пушкина «Евгений Онегин» («Кого ж любить? Кому же верить…»)

[6] Әл-гаср әл-җәдит. 15 ноября 1906 года (№ 11). Является вольным переводом четверостишия «Про себя», приписываемого А.С. Пушкину:

Великим быть желаю,
Люблю России честь,
Я много обещаю –
Исполню ли? Бог весть!

«Образцами мне Пушкин и Лермонтов служат»

В вольных переводах Г. Тукая оригинальные тексты претерпевают заметные семантико-стилистические трансформации. Так, сопоставив стихотворение М.Ю. Лермонтова «Г(ну) Павлову» и Г. Тукая «Шагыйрьгә», нетрудно заметить количественное отличие перевода от оригинала: текст Лермонтова состоит из двух четверостиший, Г. Тукая – из шести двустиший. Обращает на себя внимание подзаголовок стихотворения Г. Тукая – «Одно наставление Михаила Юрьевича Лермонтова» («Михаил Юрьевич Лермонтов хәзрәтләренең бер нәсыйхәте»). Как известно, само лермонтовское стихотворение входит в состоящий из семнадцати стихотворений разного содержания цикл «Новогодние мадригалы и эпиграммы». Называя свое стихотврение «насихат», Г. Тукай, очевидно, учитывал «горизонт ожиданий» татарского читателя. Дидактическое начало в тукаевском вольном переводе заметно усилено:

Итәм тәнбиһ: кызыкма бу исемгә,
Бу тәнбиһне төшер һәрдәм исеңгә:
Гомердә син бу ат берлән аталма,
Торып җирдән, сәмалардан ат алма.

Не пленяйся званием поэта,
Помни, друг, предупрежденье это!
Не пленяйся славою небесной, –
Лучше на земле живи безвестный!
(Пер. С. Липкина)

В заключительной строфе у Тукая мотив клеветы света (у Лермонтова: «Пускай никто про вас не скажет: / Вот стихотворец, вот поэт; / Вас этот титул только свяжет / И будет целью всех клевет; / С ним привилегий вовсе нет») звучит возвышенно за счет арабо-персидских заимствований:

Сине күрсәтмәсен һичкем дә, дип: «Бу
Менә шагыйрь, мөхәррир бу, әдип бу». –
Явар өстеңгә бөһтаннар, хәсәдләр,
Корылыр юлыңа һәртөрле сәдләр.

Будет каждый – недруг и приятель –
Тыкать пальцем: он поэт! писатель!
Ты пройти захочешь, незаметен, –
Встанут стены злости, горы сплетен…
(Пер. С. Липкина)

Примечательно, что подобного рода жанровую трансформацию в переводе Г. Тукая претерпевает еще одно лермонтовское стихотворение – «Опасение» (в вольном переводе Г. Тукая – «Вәгазь»[1]).

Исследователи творчества Лермонтова обращают внимание на стилистические особенности этого стихотворения, в котором традиционные элегические темы и фразеология сочетаются с намеренно «сниженными» описаниями состарившихся влюбленных и с разговорной прозаизированной лексикой. Эта стилистическая амбивалентность не находит отражения в переводе Г. Тукая, основной эмоциональный тон которого оказывается иным. В переводе Тукая редуцируются «сниженные» описания состарившихся влюбленных:

Бераздан син түшәккә дә егылдың;
Җыерчыклы йөзенә карчыгыңның
Карарсың тилмереп, мәэюс булып син;
Еларсың мөлдерәп, мәхзүн булып син.

И беден, жалок будешь ты,
Глядящий с кресел иль подушки
На безобразные черты
Твоей докучливой старушки.

«Безобразные черты» переводятся как «җыерчыклы йөз» (досл. «морщинистое лицо»), а прозаизм («докучливая старушка») и вовсе опускается. Более того, передавая эмоциональное состояние лирического героя, Тукай вводит мотив плача и использует лексемы, характерные для высокого стиля (*«Карарсың тилмереп, **мәэюс** булып син; / Еларсың мөлдерәп, **мәхзүн** булып син»* – «Будешь смотреть, страдая и не надеясь; / Будешь плакать,

[1] Әл-ислах. 1907. 17 декабрь (№ 11).

опечалившись»). Автор придает переживаниям лирического героя трагический оттенок, о чем свидетельствует и появляющийся в стихотворении татарского поэта образ Азраила (в мифологии Ислама – ангела смерти):

Күңеллерәк әҗәлгә баш ияргә
Вә Газраилгә: «Мин ялгыз!» – дияргә

Когда к тебе сам Азраил примчится в срок,
Ведь веселей сказать ему: «Я одинок».
(Пер. Р. Морана)

Наиболее очевидно семантико-стилистическая трансформация обнаруживается в переводе названия стихотворения: «Опасение» Тукай переводит как «Вәгазь» (вәгазь – наставление, проповедь). Выбранное Лермонтовым заглавие соответствует основному мотиву стихотворения: предостережению о непрочности, неизбежной конечности любовного чувства. Вместе с тем, стихотворение Лермонтова лишено дидактической интенции, которая появляется в первой части стихотворения Тукая:

Сиңа сүз шул ки: син сөймә, яратма;
Күзеңне тый, – матур кызга каратма.
Кача күр, яхшы саклан, дуст, гыйшыктан;
Күңелне биклә, юл бирмә ишектә.

Тебе совет такой: ты не люби;
Сдерживай свой взгляд – не гляди на красавицу.
Друг, беги от любви, остерегайся ее;
Закрой свое сердце, не впускай в него никого.
(Подстрочный перевод)

Лермонтовское предостережение *«страшись!»* разворачивается у Тукая в целый ряд императивов: *«сөймә!», «яратма!», «күзеңне тый!»*, *«күңелне биклә!»*.

Таким образом, в вольном переводе Тукая нивелируется стилистическая амбивалентность стихотворения Лермонтова: компоненты произведения, относящиеся к «низкому» стилю, редуцируются,

а возникающие вследствие этой редукции «пустые места» автор заполняет семантико-стилистическими единицами, соответствующими горизонту ожидания татарского читателя.

Стихотворение «Пушкиннән» («Из Пушкина») является вольным переводом стихотворения русского поэта «Пока супруг тебя, красавицу младую…». По сравнению с оригиналом, перевод Тукая насыщен риторическими фигурами. В первой строфе (отсутствующей в оригинале) автор обращается к молодой девушке с вопросом о ее будущем:

Синең зәүҗең сән, и яшь кыз, матурны,
Белеп кадрең, тәмең татып ятырмы?

Будет ли твой муж, о юная дева, красавица,
По достоинству ценить тебя?

(Подстрочный перевод)

Мотив заключения в гареме у Тукая детализируется (за счет характеристики мужа, владельца гарема: *«Тагы алты хатын алыр, тагын да / Алыр, – туймас, алыр җан бар чагында»* – «Возьмет еще шесть жен, / И еще возьмет – ненасытится, будет брать (жен. – *М.И.*) покуда жив») и приобретает большую суггестивность за счет авторской оценки – «хәл начар» («плохо дело»), разговорного обращения-императива – «сыз» (от тат. «сызу» – дать стрекача):

Була калсаң җиденче, хәл начар, кыз!
Шуңар чаклы йөгер фонтанга, бар, сыз.

Если станешь ты седьмой (женой. – *М.И.*), плохо дело!
До этой поры беги стремглав к фонтану.

Наконец, более суггестивно звучат слова девушки-красавицы в финале стихотворения:

Бетәм, гаиб булам, калмый эзем дә;
Бәхил бул, и кичәм һәм көндезем дә!

Исчезну, сгину, не останется от меня и следа;
Прощайте, мои вечера и дни!

(Подстрочный перевод)

Пушкинская строка «В гареме так исчезну я» разворачивается у Тукая в градацию («Бетәм, гаиб булам, калмый эзем дә»), появляется отсутствующий в оригинале мотив прощания с жизнью («Бәхил бул, и кичәм һәм көндезем дә!»).

Тукай обращался к Пушкину не только в своих переводах. В раннем творчестве Пушкин для Тукая – идеал поэта. В стихотворении «Пушкину» («Пушкинә»)[1], написанном в традициях жанра «мадхия», татарский поэт возвеличивает русского, называет его поэтом, которому нет равных (*«Нәзыйрсыз шагыйрь улдың (афәрин!), Пушкин Александр!»* – «Себе ты равных не имел, поэт вольнолюбивый!») и, одновременно, о созвучии их творчества: *«Бәнем дә дәрде шәүкым һәм сәнең дәрдеңлә якьсандыр»* («Всегда душе моей близки твоей души порывы»).

Стихотворение от начала до конца написано в высоком стиле, который проявляется не только в соответствующих ему риторических фигурах, но и в образной системе и мотивах. Автор уподобляет Пушкина солнцу (*«Нә чөн рәкъс итмәсен, шигърең мисале шәмсе рәхшандыр»* – «Я с ярким солнцем бы сравнил твои стихотворенья»), пишет о свете, излучаемом его поэзией (*«Касавәт кәлмәйер кальбә: сәнең шигърең мөнафиһа / Нәчек кем шәмсә каршы парлайыр дөнья вә мафиһа»* – «Моя душа не знает тьмы: ты жизнь в нее вселяешь, / Как солнце – мир, так душу ты стихами озаряешь!»). Эти образы и мотивы, равно как и появляющиеся в пятой и шестой строфах образы сада и соловья (*«Кыйраәт әйләдем, әзбәрләдем бән җөмлә асарың; / Кереп гөлзарыңа, бән дә тәнавел иттем әсмарың. // Сәнең бакчаңда гиздем, йөредем һәм әйләдем тайран; / Күрүбән гандәлибаны, тамаша әйләдем сәйран»* – «Я наизусть твердить готов твои произведенья, / Вкушать плоды твоих садов, влюбляться в их цветенье. // От деревца до деревца я теми брел садами / И восхищался без конца твоими соловьями»), восходят к традициям восточной поэзии.

Помимо вольных переводов из Пушкина и Лермонтова, Тукаю принадлежит перевод стихотворения А. Кольцова «Сон мужика»[2], который татарский поэт впоследствии назовет своим первым

[1] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. 15 апрель.

[2] Фикер. 1905. 26 ноябрь.

переводом. В нем Тукай использует поэтические возможности татарского языка, приемы, характерные для татарского фольклора. Язык, которым написано это стихотворение, сильно отличается от языка написанных в это время стихов поэта своей простотой, отсутствием малопонятных арабо-персидских заимствований.

Звучащие в стихотворении призывы *(«Тор, уян, күтәрел!» – «Встань, проснись, подымись!»)* прочитываются в контексте социокультурной ситуации, сложившейся в татарском обществе в начале XX века, и звучат как призывы к изменению сознания татар.

Вольный перевод Г. Тукая содержит ряд отклонений от оригинала. В отличие от состоящего из 13 четверостиший стихотворения А. Кольцова, стихотворение Г. Тукая состоит из 19 четверостиший. Тукай, с одной стороны, добавляет строфы, усиливающие картину беспросветной нужды *(«Хатының, балаң ач, / Ашарга булмагач; / Бу көнне күргәнче, / Өеңне ташлап кач»* – «Твои жена, дети голодные, / Потому что нечего есть; / Чем видеть это, / Лучше покинь свой дом»), с другой, содержащие традиционные для восточной литературы наставления:

Тик яткач, Ходаем
Бирми мал сәбәпсез:
Бишмәтең таланган,
Күлмәгең сәдәпсез.

Хак сүзне әйткәнгә,
Киң күңлең тарайса,
Урыныңнан кузгалма,
Йоклый күр, алайса.

Но тому, кто лежит,
Не поможет Аллах.
Оборвался бешмет,
Нет сапог на ногах.

Справедливый упрёк
Мой – от чистой души.
А не хочешь терпеть –
Не вставай, знай лежи.
(Пер. В. Думаевой-Валиевой)

Диалог с русской поэзией в творчестве Г. Тукая не ограничивался только вольными переводами. Используя в своей ранней поэзии традиционные формы стиха, Тукай в то же время искал способы обновления метрического репертуара татарской поэзии. Интересным в этом плане представляется стихотворение «Кичке азан» («Вечерний азан»)[1]. В пояснении к стихотворению Тукай пишет: «У русских и у других культурных народов есть чрезвычайно глубокомысленные стихи, в которых каждая строчка состоит из двух слов. Для примера я здесь взял одно стихотворение Лермонтова и на этот же мотив сочинил стихотворение, названное “Вечерний азан”»[2]. Речь, по всей вероятности, идет о стихотворении М.Ю. Лермонтова «Звезда» («Вверху одна горит звезда…»). Примечательно, что позже в одной из своих публикаций – «Уянгач беренче эшем» («Первое, что я сделал после пробуждения») Тукай напишет об этом стихотворении как одной из своих неудач: «...У, сколько здесь мусора! Здесь какой-то “американизированный» “Вечерний азан»... нечеловеческие словосочетания, подобные тем, что встречаются в “Шакирде или одной встрече”»[3].

«Мы влили в нацию живой воды поток»

Многие уральские стихотворения Тукая были написаны в связи с его журналистской деятельностью. Работая в издаваемых К. Мутыги журналах и газете, Г. Тукай активно участвовал в полемике между журналами, причем, нередко высказывал свое (а вместе с тем, и редакционное) отношение к другим периодическим изданиям в поэтической форме.

Таковы, например, стихотворения «Приблизился Судный день…» («Кыямәт якын килде...»)[4] и «Журналу “Детское воспитание”» («“Тәрбиятел этфаль”гә»)[5].

---

[1] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. № 11.

[2] См.: *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 343.

[3] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 4 т.: Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. Б. 260.

[4] Уклар. 1906 (ноябрь).

[5] 3 нче дәфтәр (1907).

Первое является частью опубликованного в «Уклар» фельетона «Страшное известие. Светопреставление», в котором Тукай высказывает свое отношение к закрытию издававшейся непродолжительное время (с 4 июля по 12 сентября 1906 г.) татарской социально-политической газеты «Азат халык» («Свободный народ»)[1], издатель и редактор которой, Г. Камал, перешел в газету «Йолдыз» (на должность секретаря).

В начале стихотворения автор создает картины Судного дня (*«Кыямәт якын килде – җир сораучы ярылды; / Галимнәр тәүбә кыйлды, – Алаһ, дигел бәдәвам // Замана ахры булды – хәятләр мәмат булды; / Көлгәннәр йөзтүбән китте, – Аллаһ, дигел бәдавәм»* – «Приблизился Судный день – разверзлась земля; / Ученые стали каяться, – повторяй беспрестанно «Аллах» // Настал судный день – жизнь прекратилась; / Все, кто смеялся, пали ниц, повторяй беспрестанно, «Аллах»), а в заключительной части с иронией пишет о газете «Азат халык»:

«Фикер» дән көлгән иде – һич сәбәпсез бер «Азад»;
Инде ул китте назад, «Аллаһ» дигел, бәдәвам.

Беспричинно смеялась над «Фикер» газета «Азат»
(т.е. «Азат халык»);
Вот и она уже ушла назад, повторяй беспрестанно «Аллаһ».
(Подстрочный перевод)

Стихотворение «Приблизился Судный день…» не единственный пример стихотворного текста, включенного Тукаем в свои фельетоны. Таковым, например, является включенный в фельетон «Так-сяк» («Алай-болай»)[2] стихотворный текст, в котором дискредитируется издатель газеты «Баян аль-Хак» Ахметзян Сайдашев,

---

[1] Издателем и редактором газеты, с которой сотрудничали Х. Ямашев и Г. Кулахметов, был Г. Камал. Не принадлежа определенной партии, газета придерживалась социал-демократического направления. В ней много места отводилось публикациям леворадикального характера (статьи «Основы конституции», «Самоуправление народа», «Чему учат социал-демократы?» и др.), за что, в конечном итоге, газета и была закрыта.

[2] Фикер. 1906. 3, 21 июль (№ 21, 27).

нередко выступавший с нападками на последователей джадидизма, в том числе, и К. Тухватуллина и Г. Тукая. Отвечая на очередную из таких нападок (в передовице 38 номера «Баян аль-Хака» (6 июля 1906 года)), направленную против основателя уфимского медресе «Галия» Зыи Камали (Парвазетдина Камалетдинова) и Камиля Мутыги, Тукай пишет: «Один аят поместил ты в газете, и то с ошибками. Стыдно, когда татары учат народ идти по пути древних праведников, а сами живут по принципу следующего баита»[1]. И далее приводит четверостишие:

Бәгъзеләремез бик суфи,
Көн дә биш намаз укый;
Бурычка йөз мең алгач,
Аны кесәгә салгач…

Некоторые из нас такие святоши,
Ежедневно пятикратно читают намаз;
Когда берут в долг сто тысяч,
И кладут их в карман…
(Подстрочный перевод)

В нем содержится намек на событие восьмилетней давности, когда Ахметзян Сайдашев, не расплатившись за приобретенный товар с московскими купцами, объявил о своем банкротстве[2].

Примечательно, что и текст стихотворения «Напев “Мухаммадия”» («Мөхәммәдия көе»)[3] изначально был включен в фельетон «Так-сяк»: «Душа моя, Исмагил! Наш оппонент Сайдаш – базарный торгаш. Как же нам быть? Спорим с ним на базарном языке. Мы не нападаем, а только защищаемся – и тем счастливы. Так вот послушай и ты, какое мы ему словечко молвили: “Сайдаш дундук,

---

[1] *Тукай Г.* Так-сяк // *Тукай Г.* Избранное: в 2-х томах. Т. 2: Публицистика, критика, фельетоны, автобиографические очерки и заметки, избранные письма. Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. С. 97.

[2] Объявление о банкротстве А. Сайдашева было напечатано в газете «Казанский телеграф» 20 марта 1898 года.

[3] Уклар. 1906 (октябрь).

Майдаш бабай, злым псом на всех бросайся, лай! Основы, что мы заложили, не колеблются и не зыблются”»[1].

В стихотворениях «Предупреждение корреспондентам журнала “Уклар”» («“Уклар” журналында мөхбир уланлара тәнбиһ»), «Не только для газеты “Фикер”», «Что говорят те, кто сотрудничает в “аль-Гаср аль-Джадиде”!» (1906), «Редактору» (1906), «Уклар» («Стрелы», 1906), «Газетным наборщикам» (1906), «Из жизни редакции одной газеты» (1907) Тукай в поэтической форме высказывает свое отношение к различным аспектам журналисткой деятельности.

Так, в стихотворениях «Предупреждении корреспондентам журнала “Уклар”»[2] и «Уклар»[3] Тукай в полушутливой форме определяет идентичность сатирического журнала:

Бик үткен журнал тарала:
Исме ничек? «Уклар»мы?
Иске-москы муллаларны
Һич кызганмый чукмарлый.

Выходит в свет журнал «Уклар», на удивленье смелый.
Старозаветных мулл разит он метко и умело.
(Пер. В. Ганиева)

В «Что говорят те, кто сотрудничает в “аль-Гаср аль-Джадиде”?»[4] автор выступает от лица всех прогрессивных людей, которые участвуют в издании и распространении журнала. Возвеличивая их деятельность, Тукай в очередной раз использует кораническую аллюзию:

Караңгылыкта нур тараттык без;
Бу үлгән милләтне тергездек без.
Һәм, Исрафил кебек, сур өрдек без;
Бу, шаять, җиңүче бер сур булыр.

---

[1] Тукай Г. Так-сяк // Тукай Г. Избранное: в 2-х томах. Т. 2: Публицистика, критика, фельетоны, автобиографические очерки и заметки, избранные письма. Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. С. 97.

[2] Фикер. 1906. 8 май.

[3] Уклар. 1906. № 6.

[4] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. 5 декабрь (№ 12).

Милләткә тереклек суы агыздык;
Үлем ишеген бикләтеп куйдык.

Распространяли свет среди кромешной тьмы,
Умершей нации жизнь возвратили мы.
Мы словно Исрафил, чей громок трубный глас.
Победу возвестит наш неподкупный глас!
Мы влили в нацию живой воды поток,
А двери к гибели закрыли на замок.

(Пер. Р. Морана)

Автор уподобляет издателей журнала (и тех, кто сотрудничает с ним, оказывает материальную поддержку) Исрафилу (одному из четырех самых приближенных к Аллаху ангелов), который, согласно исламской мифологии, должен дважды дунуть в трубу (сур): первый раз – возвестив о конце света; второй – о Божественном суде[1].

Вообще, Г. Тукай часто использовал в своих произведениях религиозные аллюзии и реминисценции. Например, в стихотворении «Одному противнику прогресса» («Бер манигы тәрәккыйга»)[2] содержится аллюзия на мифологический сюжет о тиране Нимроде[3] и Гаврииле:

Кире төште угы башына, Нәмруд
Атып баккан иде Җибрилгә каршы.

---

[1] Об этом в Коране говорится следующим образом: «[В День воскресения] затрубят в трубу и будут повержены [словно] молнией и те, кто на небесах, и те, кто на земле, кроме тех, кого Аллах пожелает [помиловать]. Потом протрубят еще раз, и люди [выйдут из могил] и станут, озираясь» (39: 68).

[2] Әл-ислах. 1907. 5 ноябрь.

[3] Нимро́д (Не́мрод, Не́мврод; др.-евр. נִמְרוֹד – букв. «восстанем») – в Пятикнижии, агадических преданиях и легендах Ближнего Востока герой, воитель-охотник и царь. По родословию, приведённому в книге Бытие, – сын Куша и внук Хама. Упоминается как «сильный зверолов перед Господом»; его царство помещено в Месопотамии (Быт. 10:9,10). В различных легендах акцентируется образ Нимрода-тирана и богоборца; ему приписывается строительство Вавилонской башни, крайняя жестокость, идолопоклонство, преследования Авраама, соперничество с Богом.

Когда на Гавриила направил лук Немврод,
Стрела назад упала, хоть метким был стрелок.

А в строчках:

Яһүдләр булды мәгъзуб та кыямәт,
Карышып, күз йомып Инҗилгә каршы.

Евангелие тщились евреи отрицать,
И вечные мученья за это дал им бог, –

речь идет о том, как иудеи, не послушав пророка Моисея, не приняли Евангелия, за что впали в немилость Бога.

Кроме этого, Тукай использует кораническую реминисценцию:

Хәзәр! «Әхҗаре мин сиҗҗил» дә вардыр
Ходадан – вәсвәсә, тазлилгә каршы».

Страшись: для тех, кто портит и развращает нас,
Местечко в преисподней Всевышний приберег.
(Пер. Р. Морана)

Выражение *«Әхҗаре мин сиҗҗил»,* означающее камни из обожженной глины, которыми наказывают грешников, встречается в трех сурах Корана: «Худ» (82 аят), «Хиджр» (74 аят), «Слон» (4 аят).

В стихотворения «Братское наставление» («Борадәранә нәсыйхәт»)[1] и «Утешение» («Юаныч»)[2] Г. Тукай включает цитату из Корана:

Кемсәнең әфкярене һич кемсә мәхбүс әйләмәз;
Матлабындан газими һич кемсә мәэюс әйләмәз.
Тәңремезнең әмредер йа безләрә: ***«Ля тәйәсү!»***
Яшь төрек, бәс, мөстәбид йәд иснәмәз, пус әйләмәз.
Парласын шәмсең сәнең; күрмәзсә – әгъма күрмәсен;
Кәүкәбеңне хак сәнең, хәүфитмә, мәнхус әйләмәз.

---

[1] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. 15 сентябрь (№ 9).
[2] Баян әл-хак. 1907. 24 июль (№ 197).

Чужие мысли заковать тираны мира, нет, не в силах.
И неудача погасить надежды яркий свет не в силах.
Не для тебя ли изрекал всевышний: «Дух крепи надеждой!»?
Нет, младотурок целовать султана черный след не в силах.
Не видно только лишь слепцу: светило для тебя восходит.
Не думай, что оно сверкать в дни тяжких ваших бед не в силах.
(«Братское наставление». Пер. В. Ганиева).

«Ля тәйәсү!» *әмрене тот!*
Оныт нәүмизлекне, оныт;
Күрәмсең: күктә бар болыт,–
Явар рәхмәт, явар әле.

Следуй повелению [Всевышнего] «Не теряйте надежды!»
Забудь о безнадежности, забудь;
Видишь: на небе есть туча, –
Прольется благодать, еще прольется.
(«Утешение». Подстрочный перевод)

В обоих стихотворениях цитируются обращение Всевышнего «Ля тәйәсү» из 87 аята 12 суры Корана «Юсуф», в котором сказано: «О сыновья мои! Ступайте и разыщите Йусуфа (Иосифа) и его брата и не теряйте надежды на милость Аллаха, ибо отчаиваются в милости Аллаха только люди неверующие».

В первом стихотворении адресат обращения – младотурки, последователи созданной в 1889 году в Османской империи партии «Единение и прогресс». Автор призывает младотурков, многие из которых были вынуждены скрываться от преследований со стороны турецких властей в Восточной Европе, не отчаиваться и продолжать решительную борьбу против тирании султана Абдул-Хамида II.

Во втором автор выражает надежду на то, что, несмотря на все препятствия, чинимые поборниками старины, в будущем восторжествуют идеалы прогресса и просвещения:

Алда көннәр дә бар әле;
Укып, милләт, агар әле;
Бер көн килер, ия чыгар,
Бу хәлең мөстәгар әле.

Есть впереди у нас дела;
Нация еще станет просвещенной;
Настанет день, выйдет предводитель,
Это твое состояние лишь временно.

(Подстрочный перевод)

В стихотворении «Редактору»[1], написанном в связи с нападками на К. Тухватуллина со сторону газеты «Баян аль-Хак», обвинявшей его в безбожии, автор поднимается от конкретной ситуации, определяя свое видение редакторской деятельности. Звучащие в стихотворении призывы (*«Дөресне сөйлә, дөресне яз – беркемнән дә курыкма; / Сабыр бул, чөнки сиңа эшнең җиңеле йөкләнмәгән»* – «Правду говори, редактор. Правду не боясь пиши. / Запасись терпеньем – трудный путь открыт судьбой тебе!»; *«Булганы белән канәгатьләнмә, тәрәккый ит, алга бас; / Гыйлем диңгезләренең иң тирәне сиңа кояр»* – «Глубочайшим морем знанья надо стать. Иди вперед. / Пусть тебя просторы манят, пусть претит застой тебе») воспринимаются не только как адресованные исключительно К. Мутыги, а как обращенные ко всем татарским редакторам.

В поэзии Г. Тукая уральского периода преобладают малые поэтические формы. За исключением юмористического «Маленького рассказа в стихах» («Кечкенә генә бер көйле хикәя»)[2] и поэмы-сказки «Шурале», все остальные произведения – незначительные по объему стихотворения[3]. Возможно, это связано с большим объемом работы, который Г. Тукай выполнял, будучи фактическим редактором издаваемых К. Мутыги журналов и газеты.

Работа в периодических изданиях накладывала отпечаток и на жанры поэзии Г. Тукая. Интересны в этом плане такие стихотворения, как «Стеклянная голова» и «Пояснение к рисунку».

---

[1] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. 15 август (№ 31).

[2] Фикер. 1906. 17 май.

[3] Исключением является состоящее из 23 строф опубликованное 25 января 1907 года в журнале «аль-Гаср аль-Джадид» (№ 1) стихотврение «Что говорят шакирды, окончившее медресе».

Оба стихотворения были напечатаны в сентябрьском выпуске журнала «Уклар» как тексты к карикатурам[1]. Под первой карикатурой размещен текст на русском языке: «Квартиранты в черепе некоего “благомыслящего” татарина. Больше “Стрелы” при исследовании пока никаких предметов не могли найти, но… все-таки открыли там еще и изрядное пустое пространство…»[2]. Под второй – текст следующего содержания: «В тисках предрассудка, суеверия и невежества»[3].

Стихотворный текст и карикатура представляют собой единое целое, на что указывают лексические маркеры зрительного восприятия: стихотворение «Стеклянная голова» начинается с обращения к читателю – «Поглядите на голову нашего хазрета…» *(«Карагыз сез безем хәзрәт миенә...»),* а само название второго стихотворения (равно как и такое же, как в «Стеклянной голове» обращение к читателю: *«Күрәмсез: бу кырык башлы чаян бит»* – «Поглядите: ведь это сорокаголовый скорпион») делает его связь с карикатурой очевидной.

Применительно к «Стеклянной голове» и «Пояснению к рисунку» возможно следует говорить о карикатуре в стихах и рассматривать их не отдельно от размещенных в «Уклар» рисунков, а как интермедиальное единство.

В отдельных стихотворениях Г. Тукай высказывает свое отношение к различным татарским периодическим изданиям. Будучи фактическим редактором издаваемых в Уральске татарских журналов и газеты, Тукай активно участвует в полемике с другими периодическими изданиями, издаваемыми в разных городах России. Так, в стихотворении «Видели?» («Күрдегезме?») поэт дискредитирует журнал «Дөнья вә мәгыйшәт»[4]. Это стихотворение-инвектива,

[1] Об этих карикатурах см. в разделе, посвященном работе Г. Тукая в журнале «Уклар».

[2] Цит. по: *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т. Б. 339.

[3] Там же. С. 339.

[4] Журнал начал издаваться в Оренбурге с 31 декабря 1906 года (издатели – Ш. Шафигуллин, М. Давлетшин; редактор – З. Хайруллин). С 13 апреля 1907 года выходил под другим именем – «Дин вә мәгыйшәт» («Религия и жизнь», издатель – М. Хусаинов, редакторы – Ф. Даутов и Г. Ханисламов). Под этим названием журнал выходил до октября 1917 года.

в котором автор для дискредитации издателей и редактора журнала не стесняясь использует бранную лексику:

Яшерми әйтегез миннән, китерми шөбһәне, шикне:
Мөхәррир, нашире кемдер – сыермы әллә ишәкме?

Орынбур кальгасендә юкмыдыр һич тә хәдәсханә?
Нәчөн бу бәдбәхетләр матбага өстендә эш рәтли?

Ничек язган икән ул сүзне, ул ахмак, исергән баш?
Тәгаҗҗеб, әллә ул зат һәр нәҗесләрдән дә писрәкме?

Не скрывая, без обиняков ответьте мне:
Кто они – редактор и издатель – корова или осел?

Неужели в Оренбурге нет отхожего места?
Почему эти негодяи занимаются печатью?

Как он мог написать эти слова, этот глупец, пьяница?
Удивительно, может этот человек хуже всех мерзких?

(Подстрочный перевод)

Инвективой является и стихотворение «Богачу, спекулирующему типографией» («Матбага берлә уйнаган бер байга», 1907), в котором Тукай высказывает свое негативное отношение к Муртазе Губайдуллину, прекратившему деятельность татарских периодических изданий Уральска:

Гыйльмә нашир булды бу, яхшы кеше булды, дисәм, –
Нәйләем ки, бик кабих, шахшы икәнсең син һәнүз!
Бу сәхи, бер бай кеше тәкмил итәр барын, дисәм, –
Бер хәсис, мәгърур икән, карун икәнсең син һәнүз.

Я думал: он теперь боец на ниве просвещенья…
Увы, ты на руку нечист, ты загрязнен, как прежде!
Я полагал: он щедр, богат и дело двинет в гору…
Ты жаден, славою своей ты упоен, как прежде!

(Пер. Р. Морана)

Таким образом, в лирике Г. Тукая уральского периода наряду с традиционными жанровыми формами, связанными с традициями

восточной поэзии, встречаются стихотворения, выходящие за рамки восточной поэтической традиции. Жанровая природа этих стихотворений во многом определяется журналистской деятельностью Тукая, влиянием публицистики на его поэтическое творчество.

Поэзия Г. Тукая уральского периода была многоликой. Эта многоликость проявляется в тематическом, стилистическом, жанровом многообразии. В ней сосуществуют традиции восточной поэзии, вольные переводы из русской поэзии, стиховые формы средневековой татарской поэзии («Бакырган», «Сказание о Юсуфе», «Бадавам», «Мухаммадия») и фольклора, высокая книжная лексика и бранные слова.

Множественность не исключает тематической общности стихотворений, повторяющихся в них мотивов, образов. Таковыми являются мотивы просвещения, прогресса нации и связанный с ними тип авторского сознания – *милләтпәрвәр*. Именно эта точки зрения (точка зрения человека, являющегося поборником служения нации) выражена во многих уральских стихотворениях поэта («К нации» («Милләтә»)[1], «В чем сладость?» («Ләззәт вә тәм нәрсәдә»?)[2], «Самому себе» («Үз-үземә»)[3]), становится основой самоидентификации автора:

Татар бәхте өчен мин җан атармын:
Татар бит мин, үзем дә чын татармын.

Татарам все что мог отдал – и отдаю.
Татарин я всегда, родства не предаю.
(Пер. С. Малышева)

---

[1] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. 15 октябрь.

[2] Әл-гаср әл-җәдит. 1907. 25 май.

[3] Әл-гаср әл-җәдит. 1906. 15 ноябрь (№ 11). Сам поэт определял это стихотворение как подражание Пушкину, имея, очевидно, в виду, стихотворение А.С. Пушкина «Про себя»:

Великим быть желаю,
Люблю России честь,
Я много обещаю –
Исполню ли? Бог весть!

Вместе с тем субъект сознания в стихотворениях Г. Тукая в большинстве стихотворений предстает как человек, не приемлющий лжи («Приятелю, который просит совета – стоит ли жить на свете»), искажения веры («Поэт и небесный голос»), безнравствености («В память о “Бакыргане”»). Авторская идентичность в этих стихотворениях определяется как точка зрения, основывающаяся на общечеловеческих ценностях.

Взаимодополнение этих двух типов авторского сознания выступает в поэзии уральского периода как основной интегративный фактор, позволяющий воспринимать ее (поэзию) как некое единство, несмотря на жанровую и стилистическую множественность.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Библиография переводов произведений Габдуллы Тукая на русский язык (1904–1907)

Поэзия

1905

Слово друзьям.

Перевод С. Олендера (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. – Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.; Тукай Г. Стихотворения и сказка. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. – 414 с.; Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар.кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Сайланма әсәрләр. Избранные произведения. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2009. – 703 с.).

Перевод В.С. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Перевод с татарского В.С. Думаевой-Валиевой. – Казань: Магариф, 2008. – 223 с.).

В переводе С. Липкина – **Несколько слов к друзьям** (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1978. – 272 с.).

О свободе.

Перевод П. Карабана (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. – Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.).

Перевод Р. Морана (см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар.кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1978. – 272 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.; Габдулла Тукай. Избранное: Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.; Тукай Г. Избранное. – Казань: Магариф, 2008. – 223 с.; Габдулла Тукай. Сайланма әсәрләр. Избранные произведения. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2009. – 703 с.).

Перевод В.С. Думаевой-Валиевой (см.: ГабдуллаТукай. Избранное. Перевод с татарского В.С. Думаевой-Валиевой. – Казань: Магариф, 2008. – 223 с.).

О единстве.

Перевод П. Карабана (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.).

Перевод Р. Морана (см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Нуруллин И. Напевы мятежного саза: Повесть о жизни и творчестве Габдуллы Тукая. Тукай Г. Стихотворения, поэмы, сказки. – М.: Дет. лит., 1986. – 222 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.; Габдулла Тукай. Избранное: Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.; Габдулла Тукай. Сайланма әсәрләр. Избранные произведения. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2009. – 703 с.).

В саду знаний.

Перевод А. Ахматовой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.;

Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар.кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1978. – 272 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.; Габдулла Тукай. Избранное: Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.; Габдулла Тукай. Сайланма әсәрләр. Избранные произведения. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2009. – 703 с.).

Перевод В.С. Думаевой-Валиевой (см.: Тукай. Избранное. Перевод с татарского В.С. Думаевой-Валиевой. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

«На севере сверкнул молниеносный луч...»

Перевод В. Микушевич (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.).

1906

Самому себе.

Перевод В. Звягинцевой (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. – Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Вступающим в жизнь. Стихи и сказки. – М.: Дет. лит., 1966. – 142 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1978. – 272 с.; Нуруллин И. Напевы мятежного саза: Повесть о жизни и творчестве Габдуллы Тукая. Тукай Г. Стихотворения, поэмы, сказки. – М.: Дет. лит., 1986. – 222 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.).

Перевод Н. Ахмерова (см.: Тукай. Новые переводы. Переводы с татарского Н. Ахмерова. – Изд-во Казан. ун-та, 1994. – 56 с.).

Перевод С. Малышева (см.: Габдулла Тукай. Избранное: Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.; Габдулла Тукай. Сайланма әсәрләр. Избранные произведения. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2009. – 703 с.).

Пушкину.

Перевод Д. Бродского (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. – Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Нуруллин И. Напевы мятежного саза: Повесть о жизни и творчестве Габдуллы Тукая. Тукай Г. Стихотворения, поэмы, сказки. – М.: Дет. лит., 1986. – 222 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.).

Перевод С. Липкина (см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Вступающим в жизнь. Стихи и сказки. – М.: Дет. лит., 1966. – 142 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1978. – 272 с.).

Перевод С. Ботвинника (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар.кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.; Габдулла Тукай. Избранное: Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. Перевод с татарского В. Думаевой-Валиевой. М.: Инсан, 2002. – 160 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Перевод с татарского В.С. Думаевой-Валиевой. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.; Габдулла Тукай. Сайланма әсәрләр. Избранные произведения. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2009. – 703 с.).

К народу.

Перевод С. Липкина (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Тукай Г. Избранное. В двух томах.

Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Вступающим в жизнь. Стихи и сказки. – М.: Дет. лит., 1966. – 142 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1978. – 272 с.; Нуруллин И. Напевы мятежного саза: Повесть о жизни и творчестве Габдуллы Тукая. Тукай Г. Стихотворения, поэмы, сказки. – М.: Дет. лит., 1986. – 222 с.).

Перевод С. Ботвинника (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.; Габдулла Тукай. Избранное: Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Молодежи, организовавшей литературный вечер.

Перевод С. Липкина (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. – Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.).

*В перевод С. Липкина – «***Юношам, организовавшим литературный вечер»** (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар.кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1978. – 272 с.).

*В переводе Н. Шамсутдинова – «***Нашей молодежи, устроившей литературный вечер»** (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Избранное: Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

*В переводе С. Ботвинника – «***Нашей молодежи, устроившей литературный вечер»** (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.).

*В переводе В. Думаевой-Валиевой – «***Нашей молодежи, организовавшей литературный вечер»** (см.: Габдулла Тукай. Избранное.

Перевод с татарского В.С. Думаевой-Валиевой. – Казань: Магариф, 2008. – 239 с.).

О перо!

Перевод А. Ойслендера (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. – Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.).

Перевод А.Ахматовой (см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1978. – 272 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.; Габдулла Тукай. Избранное: Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. Перевод с татарского В. Думаевой-Валиевой. М.: Инсан, 2002. – 160 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Перевод с татарского В.С. Думаевой-Валиевой. – Казань: Магариф, 2008. – 239 с.).

Паразитам.

Перевод К. Липскерова (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. – Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.).

Перевод Р. Морана (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар.кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1978. – 272 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.).

Государственной думе.

Перевод П. Шубина (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. – Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.).

Перевод Р. Морана (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1978. – 272 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.; Габдулла Тукай. Избранное: Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.; Габдулла Тукай. Сайланма әсәрләр. Избранные произведения. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2009. – 703 с.).

Признаки весны.

Перевод В. Звягинцевой (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. – Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1978. – 272 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.). В ее же переводе – «**Приход весны**» (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.; Габдулла Тукай. Избранное: Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Перевод В.С. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Перевод с татарского В.С. Думаевой-Валиевой. – Казань: Магариф, 2008. – 223 с.).

Приметы весны

Перевод В. Звягинцевой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1978. – 272 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.).

Посвящается не только газете «Фикер».

Перевод С. Олендера (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. – Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.).

*В переводе В. Ганиева – «***Не только в честь газеты «Мысль» («Фикер»)»** (см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1978. – 272 с.); В его же переводе – «**Не только для газеты “Фикер”»** (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.).

На этих днях дворец для населения...

Перевод Л. Озерова (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.).

Что говорят те, кто сотрудничает в «Эль-Гасрель-джадите»?

Перевод Р. Морана (см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар.кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.).

О, любовь, эта!

Перевод Л. Руст (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.).

В переводе В. Тушновой – «**О, эта любовь!**» (см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1978. – 272 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.; Габдулла Тукай. Избранное: Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.; Габдулла Тукай. Сайланма әсәрләр. Избранные произведения. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2009. – 703 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Перевод с татарского В.С. Думаевой-Валиевой. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Гурии.

Перевод Л. Руст (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.).

*В переводе В. Думаевой-Валиевой – «***Небесной деве-гурии»** (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Перевод с татарского В.С. Думаевой-Валиевой. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Девушкам-татаркам.

Перевод М. Голодного (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. – Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.).

*В переводе В. Державина – «***Татарским девушкам»** (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1978. – 272 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для

детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.; Габдулла Тукай. Избранное: Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

*В переводе С. Ботвинника –«***Татарским девушкам»** (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 420 с.

*В переводе В. Думаевой-Валиевой – «***Татарским девушкам»** (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. Перевод с татарского В. Думаевой-Валиевой. М.: Инсан, 2002. – 160 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Перевод с татарского В.С. Думаевой-Валиевой. – Казань: Магариф, 2008. – 239 с.).

Голос с кладбища мюридов.

Перевод Т. Спендиаровой (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.).

Перевод Р. Морана (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар.кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1978. – 272 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.; Габдулла Тукай. Избранное: Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Осень.

Перевод В. Рождественского (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. – Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.).

Перевод А. Ахматовой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Тукай Г. Избранное. В двух томах.

Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Вступающим в жизнь. Стихи и сказки. – М.: Дет. лит., 1966. – 142 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар.кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1978. – 272 с.; Нуруллин И. Напевы мятежного саза: Повесть о жизни и творчестве Габдуллы Тукая. Тукай Г. Стихотворения, поэмы, сказки. – М.: Дет. лит., 1986. – 222 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.; Габдулла Тукай. Избранное: Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Перевод Е. Винокурова (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. Перевод с татарского В. Думаевой-Валиевой. – М.: Инсан, 2002. – 160 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Перевод с татарского В.С. Думаевой-Валиевой. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

На надмогильном камне любимой.

Перевод А. Ойслендера (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.).

*В переводе В. Тушновой – «***На могильный камнень любимой»** (см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное: Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.); в ее же переводе – «**Надпись на могильном камне»** (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.).

В переводе *А. Ойслендера* **– «Надпись на памятнике любимой»** (см: Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.;

Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1978. – 272 с.).

В переводе *В. Думаевой-Валиевой* – **«Надпись на могильном камне моей любимой»** (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Перевод с татарского В.С. Думаевой-Валиевой. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Маленький рассказ в стихах.

Перевод А. Шпирта (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.).

Шакирд, или Одна встреча.

Перевод П. Шубина (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. – Казань: Таттосиздат, 1951. – 276 с.; Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1978. – 272 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.; Габдулла Тукай. Избранное: Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.

Перевод В.С. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Перевод с татарского В.С. Думаевой-Валиевой. – Казань: Магариф, 2008. – 223 с.).

После разлуки.

Перевод В. Тушновой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар.кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1978. – 272 с.; Габдулла Тукай. Избранное: Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.

Перевод Н.Ахмерова (см.: Тукай. Новые переводы. Переводы с татарского Н. Ахмерова. – Изд-во Казан. ун-та, 1994. – 56 с.).

Бахвалы.

Перевод Р. Морана (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар.кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1978. – 272 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.).

Не я ли тот, кто скорбит?

Перевод Р. Морана (см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар.кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное: Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Памяти «Бакырган».

Перевод Р. Морана (см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.).

*В переводе Р. Морана – «***В память о «Бакыргане»** (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1978. – 272 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.).

Редактору.

Перевод Р. Морана (см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай.

Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.; Габдулла Тукай. Сайланма әсәрләр. Избранные произведения. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2009. – 703 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Перевод с татарского В.С. Думаевой-Валиевой. – Казань: Магариф, 2008. – 239 с.).

Уничтожишь ли меня?

Перевод Р. Морана (см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.).

Братское наставление.

Перевод В. Ганиева (см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1978. – 272 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.).

Наставление.

Перевод О. Дмитриева (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.).

Перевод Н.Ахмерова (см.: Тукай. Новые переводы. Переводы с татарского Н. Ахмерова. – Изд-во Казан. ун-та, 1994. – 56 с.).

Перевод Р. Морана (см.: Габдулла Тукай. Избранное: Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Стеклянная голова.

Перевод Р. Морана (см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 420 с.).

Перевод Г. Пагирева (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Перевод с татарского В.С. Думаевой-Валиевой. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

В переводе Р. Морана – «**Стеклянная башка»** (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.).

Пояснение к рисунку.

Перевод В.Звягинцевой (см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.).

Перевод В. Леоновича (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.).

Где муллы, что хотят омусульманить Японию?

Перевод Р. Морана (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар.кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.).

В переводе В.С. Думаевой-Валиевой – «**Где ученые, которые омусульманят Японию?»** (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Перевод с татарского В.С. Думаевой-Валиевой. – Казань: Магариф, 2008. – 223 с.).

Корреспондентам журнала «Стрелы».

Перевод Л. Озерова (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.).

«Стрелы».

Перевод С. Ганиева (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.).

Поэт и голос.

Перевод Л. Озерова (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.).

В переводе Н. Ахмерова – **«Поэт и небесный голос»** (см.: Тукай Г. Стихотворения. – Казань: Таң – Заря, 1996. – 32 с.).

В переводе В. Думаевой-Валиевой – **«Поэт и Хатиф»** (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Перевод с татарского В.С. Думаевой-Валиевой. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

После разлуки.

Перевод Л. Озерова (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.).

*Перевод В. Тушновой (*см.: Тукай Г. Избранное: Стихи и поэмы/ Габдулла Тукай. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

В переводе В. Думаевой-Валиевой – **«После расставания»** (см.: Тукай Г. Избранное. Перевод с татарского В.С.Думаевой-Валиевой. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.

Наборщикам.

Перевод Н. Шамсутдинова (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.).

О нынешнем положении.

Перевод М. Синельникова (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.).

*Перевод С. Ботвинника. (*см.: Тукай Г. Стихотворения: Пер. с татар. – Л.: Сов. писатель, 1988. – 432 с.)

Ночной азан.

Перевод Р. Бухараева (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Сайланма әсәрләр. Избранные произведения. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2009. – 703 с.).

1907

Поэту.

Перевод С. Липкина (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. – Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Вступающим в жизнь. Стихи и сказки. – М.: Дет. лит., 1966. – 142 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1978. – 272 с.; Габдулла Тукай. Избранное: Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Перевод М. Петровых (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. – Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. Перевод с татарского В. Думаевой-Валиевой. М.: Инсан, 2002. – 160 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Перевод с татарского В.С. Думаевой-Валиевой. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.; Габдулла Тукай. Сайланма әсәрләр. Избранные произведения. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2009. – 703 с.).

Перевод Р. Морана (см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.).

Приятелю, которой просит совета – стоит ли жить на свете?

Перевод К. Липскерова (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. – Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар.кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1978. – 272 с.; Нуруллин И. Напевы мятежного саза: Повесть о жизни и творчестве Габдуллы Тукая. Тукай Г. Стихотворения, поэмы, сказки. – М.: Дет. лит., 1986. – 222 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения.

Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.).

Перевод В. Алейникова (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Избранное: Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.; Габдулла Тукай. Сайланма әсәрләр. Избранные произведения. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2009. – 703 с.).

В переводе В. Думаевой-Валиевой – «**Другу, которой советуется, жить ли ему на свете»** (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Перевод с татарского В.С. Думаевой-Валиевой. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Нищий.

Перевод Л. Руст (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.).

Перевод С. Липкина (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Вступающим в жизнь. Стихи и сказки. – М.: Дет. лит., 1966. – 142 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1978. – 272 с.; Габдулла Тукай. Избранное: Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.; Габдулла Тукай. Сайланма әсәрләр. Избранные произведения. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2009. – 703 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. Перевод с татарского В. Думаевой-Валиевой. М.: Инсан, 2002. – 160 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Перевод с татарского В.С. Думаевой-Валиевой. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Пара коней.

Перевод П. Скосырева (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. – Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.; Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.).

В переводе А. Ахматовой – «**Пара лошадей»** (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Вступающим в жизнь. Стихи и сказки. – М.: Дет. лит., 1966. – 142 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1978. – 272 с.; Нуруллин И. Напевы мятежного саза: Повесть о жизни и творчестве Габдуллы Тукая. Тукай Г. Стихотворения, поэмы, сказки. – М.: Дет. лит., 1986. – 222 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.; Габдулла Тукай. Избранное: Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

В переводе Н. Ахмерова – **«Пара лошадей»** (см.: Тукай. Новые переводы. Переводы с татарского Н. Ахмерова. – Изд-во Казан. ун-та, 1994. – 56 с.

В переводе В. Думаевой-Валиевой – **«Пара лошадей»** (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. Перевод с татарского В. Думаевой-Валиевой. М.: Инсан, 2002. – 160 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Перевод с татарского В.С. Думаевой-Валиевой. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.; Габдулла Тукай. Сайланма әсәрләр. Избранные произведения. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2009. – 703 с.).

Если б не был тобой приневолен.

Перевод Д. Бродского (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. – Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1978. – 272 с.).

В переводе В. Тушновой – «**Если б ты не была…**» (см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.;

Габдулла Тукай. Избранное: Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.; Габдулла Тукай. Сайланма әсәрләр. Избранные произведения. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2009. – 703 с.).

Родной земле.

Перевод Л. Руст (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.).

Перевод А. Ахматовой (см.:. Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Вступающим в жизнь. Стихи и сказки. – М.: Дет. лит., 1966. – 142 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар.кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1978. – 272 с.; Нуруллин И. Напевы мятежного саза: Повесть о жизни и творчестве Габдуллы Тукая. Тукай Г. Стихотворения, поэмы, сказки. – М.: Дет. лит., 1986. – 222 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.;. Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.; Габдулла Тукай. Избранное: Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. Перевод с татарского В. Думаевой-Валиевой. М.: Инсан, 2002. – 160 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Перевод с татарского В.С. Думаевой-Валиевой. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.; Габдулла Тукай. Сайланма әсәрләр. Избранные произведения. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2009. – 703 с.).

Богачу, спекулирующему типографией.

Перевод В. Цвелева (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. – Казань: Таттосиздат, 1951. – 276 с.).

Перевод Р. Морана (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар.

кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.).

Журналу «Детское воспитание».

Перевод Р. Морана (см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.).

О газете «Голос».

Перевод Р. Морана (см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.).

Не уйдем.

Перевод С.Липкина (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. – Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Нуруллин И. Напевы мятежного саза: Повесть о жизни и творчестве Габдуллы Тукая. Тукай Г. Стихотворения, поэмы, сказки. – М.: Дет. лит., 1986. – 222 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.).

Перевод Р. Бухараева (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Избранное: Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.; Габдулла Тукай. Сайланма әсәрләр. Избранные произведения. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2009. – 703 с.).

Перевод В. Шефнера (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.).

Перевод Н. Ахмерова (см.: Тукай. Новые переводы. Переводы с татарского Н. Ахмерова. – Изд-во Казан. ун-та, 1994. – 56 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. Перевод с татарского В. Думаевой-Валиевой. М.: Инсан, 2002. – 160 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Перевод с татарского В.С. Думаевой-Валиевой. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Размышления татарского поэта.

Перевод В. Цвелева (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. – Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.).

Перевод Р. Морана (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Вступающим в жизнь. Стихи и сказки. – М.: Дет. лит., 1966. – 142 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1978. – 272 с.; Габдулла Тукай. Сайланма әсәрләр. Избранные произведения. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2009. – 703 с.).

*В переводе Р. Морана – «***Размышления одного татарского поэта»** (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Нуруллин И. Напевы мятежного саза: Повесть о жизни и творчестве Габдуллы Тукая. Тукай Г. Стихотворения, поэмы, сказки. – М.: Дет. лит., 1986. – 222 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Избранное: Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

В переводе В. Думаевой-Валиевой – «**Слова одного татарского поэта»** (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Перевод с татарского В.С. Думаевой-Валиевой. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Шурале.

Перевод П. Радимова (см.: Абдулла Тукаев. Избранные стихи. (К 50 летию со дня рождения). – Казань: Татгосиздат, 1936. – 80 с.)

Перевод С. Липкина (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Вступающим в жизнь. Стихи и сказки. – М.: Дет. лит., 1966. – 142 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1978. – 272 с.; Габдулла Тукай. Избранное: Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.; Габдулла Тукай. Сайланма әсәрләр. Избранные произведения. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2009. – 703 с.).

Перевод Р. Бухараева (см.: Нуруллин И. Напевы мятежного саза: Повесть о жизни и творчестве Габдуллы Тукая. Тукай Г. Стихотворения, поэмы, сказки. – М.: Дет. лит., 1986. – 222 с.; Габдулла Тукай. Поэмы. Перевод с татарского Равиля Бухараева. – М.: Современник, 986. – 40 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.).

Перевод В. Шацкова (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.).

Перевод Г. Пагирева (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.).

Перевод Н. Ахмерова (см.: Тукай. Новые переводы. Переводы с татарского Н. Ахмерова. – Изд-во Казан. ун-та, 1994. – 56 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. Перевод с татарского В. Думаевой-Валиевой. М.: Инсан, 2002. – 160 с.).

Что рассказывают шакирды из медресе.

Перевод С. Липкина (см.: Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. – Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Вступающим в жизнь. Стихи и сказки. – М.: Дет. лит., 1966. – 142 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.).

В переводе С. Липкина – *«***Что рассказывают шакирды, покинувшие медресе»** (см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1978. – 272 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.; Габдулла Тукай. Сайланма әсәрләр. Избранные произведения. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2009. – 703 с.).

В переводе Р. Бухараева – *«***Что говорят шакирды, покинувшие медресе»** (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.).

В переводе В. Думаевой-Валиевой – *«***Что рассказывают шакирды, вышедшие из медресе»** (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Перевод с татарского В.С. Думаевой-Валиевой. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Утешение.

Перевод В. Рождественского (см.: Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. – Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.).

Перевод В. Микушевича (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Избранное: Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Перевод с татарского В.С. Думаевой-Валиевой. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Бесталанному поэту.

Перевод Р. Морана (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1978. – 272 с.; Нуруллин И. Напевы мятежного саза: Повесть о жизни и творчестве Габдуллы Тукая. Тукай Г. Стихотворения, поэмы, сказки. – М.: Дет. лит., 1986. – 222 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения.

Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.; Габдулла Тукай. Избранное: Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.; Габдулла Тукай. Сайланма әсәрләр. Избранные произведения. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2009. – 703 с.).

В чем сладость?

Перевод В. Тушновой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар.кн. изд-во, 1969. – 420 с; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1978. – 272 с.; Нуруллин И. Напевы мятежного саза: Повесть о жизни и творчестве Габдуллы Тукая. Тукай Г. Стихотворения, поэмы, сказки. – М.: Дет. лит., 1986. – 222 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.; Габдулла Тукай. Избранное: Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

К свободе.

Перевод Р. Морана (см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар.кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1978. – 272 с.; Нуруллин И. Напевы мятежного саза: Повесть о жизни и творчестве Габдуллы Тукая. Тукай Г. Стихотворения, поэмы, сказки. – М.: Дет. лит., 1986. – 222 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.; Габдулла Тукай. Сайланма әсәрләр. Избранные произведения. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2009. – 703 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Перевод с татарского В.С. Думаевой-Валиевой. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Одному противнику прогресса.

Перевод Р. Морана (см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.).

Вопросы.

Перевод Р. Морана (см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. Том первый. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 420 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1978. – 272 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.; Габдулла Тукай. Избранное: Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Перевод с татарского В.С. Думаевой-Валиевой. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Из Шиллера.

Перевод С. Бобкова (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1986. – 415 с.).

Перевод Н. Ахмерова (см.: Г. Тукай. Стихотворения. Переводы с татарского Н.У. Ахмерова. – Казань: Таң – Заря, 1996. – 31 с.).

Публицистика и критика

Умерла ли наша нация или она только спит? (1906).

Перевод И. Ахунзянова (см: Тукай Г. Избранное. В двух томах. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. С. 23–26).

Перевод В.С. Думаевой-Валеевой (см.: Тукай Г. Избранное. – Казань: Магариф, 2008. – С. 79–81).

В переводе М. Рафикова **«Наша нация умерла или только уснула?»** (см: Тукай Г. Избранное. В двух томах. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. С. 26–28).

Национальные чувства (1906).

Перевод Р. Башкурова (см.: Тукай Г.Избранное. В двух томах. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. С. 30–34).

Перевод В.С. Думаевой-Валиевой (см.: Тукай Г. Избранное. – Казань: Магариф, 2008. – С. 83–86).

Перевод М. Рафикова (см.: Тукая Г. Избранная проза. Казань: Татар. кн. изд-во, 1992. С. 28–31).

Литературно-музыкальный вечер (1906).

Перевод Р. Башкурова (см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. С. 34–37).

Перевод М. Рафикова (см.: Тукая Г. Избранная проза. Казань: Татар. кн. изд-во, 1992. С. 31–34).

Условия (1906).

Перевод Р. Башкурова см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. С. 37–39).

Отношение «Терджимана» к татарам (1906).

Перевод Ф. Валеевой (см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. С. 26–28).

Еще раз о «Терджимане» (1906).

Перевод Ф. Валеевой (см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. С. 39–41)

Общество благотворительности (1906).

Перевод В.С. Думаевой-Валиевой (см.: Тукай Г. Избранное. – Казань: Магариф, 2008. – С. 86–89).

Письма матери (1907).

Перевод В.С. Думаевой-Валиевой (см.: Тукай Г. Избранное. – Казань: Магариф, 2008. – С. 108–115).

Праздник свободы в Уральске (1906).

Перевод Р. Нафикова (см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. С. 28–30).

По поводу статьи «О писателях и журналистах нашего времени» (1906).

Перевод М. Рафикова ((см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. С. 59–61).

Леность, или легкое ремесло (1906).

Перевод М. Рафикова (см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. С. 91–93).

В переводе В.С. Думаевой-Валиевой **«Лень, или Легкий промысел»** (см.: Тукай Г. Избранное. – Казань: Магариф, 2008. С. 79–81).

Война и Государственная дума (1906).

Перевод В.С. Думаевой-Валиевой (см.: Тукай Г. Избранное. – Казань: Магариф, 2008. – С. 89–108).

Так-сяк (1906).

Перевод М. Рафикова (см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. С. 93–100)

Телеграмма из Казани в Думу (1906).

Перевод М. Рафикова (см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. С. 100–102).

Спешите приобрести (1906).

Перевод М. Рафикова (см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. С. 102–103).

Проповедь бюрократов (1906).

Перевод М. Рафикова (см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. С. 104–105).

Супонь и пузо муллы (1906).

Перевод М. Рафикова (см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. С. 105–106).

Хаджи (1906).

Перевод Ш. Мухамедьярова (см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. С. 105–106).

Джин и упырь (1906).

Перевод М. Рафикова (см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. С. 112–113).

Я видел сон (1907).

Перевод М. Рафикова (см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. С. 113–116).

Наши стихи (1907).

Перевод Р. Башкурова (см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. С. 61–64).

Благодарность (1907).

Перевод Ш. Мухамедьярова (см.: Тукай Г. Избранное. В двух томах. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. С. 41–43).

Использованные в книге условные сокращения

ГА РТ – Государственный архив Республики Татарстан.

РГИА – Российский государственный исторический архив.

ОМДС – Оренбургское магометанское духовное собрание.

ЦПиМН – Центр письменного и музыкального наследия Института языка литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан.

ЦГИА РБ – Центральный государственный исторический архив Республики Башкортостан.

В книге использованы иллюстративные материалы из следующих архивов и источников:

Государтственный архив Республики Татарстан;

Центр письменного и музыкального наследия Института языка, литературы, искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан;

Государственный литературно-мемориальный музейный комплекс Габдуллы Тукая;

Научная библиотека им. Н.И. Лобачевского Казанского федерального университета;

Габдулла Тукай мәҗмугаи асаре. Казан: «Мәгариф» көтебханәсе, 1914;

Лицо старого Уральска. Уральск: Изд-во ТОО «Оптима», 2010. 92 с.;

Вафеев Р. Господин издатель. Уральск: Полиграфсервис, 2012;

Габдулла Тукай (1886–1913): альбом. Казан: Татар. кит. нәшр., 1978. 174 б.

Китапта файдаланган иллюстратив материал түбәндәге чыганаклардан алынды:

Татарстан Республикасы Дәүләт архивы;

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге;

Казан федераль университетының Н.И. Лобачевский исемендәге китапханәсе;

Габдулла Тукай мәҗмугаи асаре. Казан: «Мәгариф» көтебханәсе, 1914;

Лицо старого Уральска. Уральск: Изд-во ТОО «Оптима», 2010. 92 с.;

Вафеев Р. Господин издатель. Уральск: Полиграфсервис, 2012;

Габдулла Тукай (1886–1913): альбом. Казан: Татар. кит. нәшр., 1978. 174 б.

ЭЧТӘЛЕК

ТУКАЙ – МИЛЛИ КЫЙБЛАБЫЗ. *М. Шәймиев* 5

СҮЗ БАШЫ. *М. Ибраһимов* 8

I бүлек. ТУКАЙ ҺӘМ КАЗАН АРТЫ (1886–1894) 13

«Ходай шунда җан иңдергән, мин шунда туган...» *З. Рәмиев* 13

«Дөньяга иң элек күзем ачылган урыным...» *Г. Ханнанова* 30

II бүлек. ТУКАЙ УРАЛЬСКИДА (1894–1907) 41

«Идел – Җаек арасы – елкы белән тулган йорт,
Казан – Болгар арасы – кала белән тулган йорт».
М. Ибраһимов, Ә. Алиева, Н. Насыйбуллина 41

Милләт тәрәккыятенә юл тотып... *М. Ибраһимов, Ә. Алиева,*
Н. Насыйбуллина 61

«Тәмамән малы милләтдер бу журнал...» *Г. Ханнанова* 78

«Фикреңезгә юл вирермез, дәрҗ идәрмез “Фикр”ә без...»
З. Рәмиев 88

«Шаярсаң күрсәтер “Уклар” яңак төптән утларны». *З. Рәмиев* . . . 99

«Җырлап торам, торган җирем тар булса да...»
(Тукайның Уральск чоры поэзиясе) Р. Харрасова 114

КУШЫМТА. Г. Тукайның Уральск чорында иҗат ителгән
әсәрләре исемлеге (1904–1907) *Г. Ханнанова* 170

СОДЕРЖАНИЕ

ТУКАЙ – СВЕТОЧ НАЦИИ. *М. Шаймиев* 225

ПРЕДИСЛОВИЕ. *М. Ибрагимов* 228

Часть I. ТУКАЙ В ЗАКАЗАНЬЕ (1886–1894) 232

«Здесь Бог вдохнул мне душу, я свет увидел здесь…» *З. Рамеев* . 232

«Именно в Кырлае впервые открылись у меня глаза на мир...» *Г. Ханнанова* 254

Часть II. ТУКАЙ В УРАЛЬСКЕ (1894–1907) 267

«…Край здешний представляет смесь необыкновенного, странного, многообразного…» *М. Ибрагимов, А. Алеева, Н. Насибуллина* 267

«...Вы – нации надежда и отрада...» *М. Ибрагимов, А. Алеева, Н. Насибуллина* 291

«На путь-дорогу нас выводит “Новый век”» *Г. Ханнанова* 313

«В “Мысль” несите ваши мысли...» *З. Рамеев* 325

«Выходит в свет журнал “Уклар”, на удивленье смелый» *З. Рамеев* 342

«Лишь служение народу признаю за счастье я...» *(Поэзия Г. Тукая уральского периода)* *М. Ибрагимов* 359

ПРИЛОЖЕНИЕ. Библиография переводов произведений Габдуллы Тукая на русский язык (1904–1907) *Н. Насибуллина* . . . 416

Научно-популярное издание

МАТЕРИАЛЫ К ХРОНИКЕ ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВА ГАБДУЛЛЫ ТУКАЯ

В трех книгах

Книга 1

1886–1907

(на татарском и русском языках)

Переводы с татарского: *М. Ибрагимов*

Редактор *Л.Г. Шарифуллина*
Компьютерная верстка *Н.Т. Абдуллиной*
Дизайн обложки *А.В. Булатова*

Подписано в печать:11.11.2021.
Печать офсетная. Гарнитура «Tives New Roman».
Формат: 60×84 1/16.
Усл.-печ. л. 26,1. Уч.-изд. л. 21. Тираж 1000 экз. Заказ

Оригинал-макет подготовлен в Институте языка, литературы
и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ
420111, Казань, ул. К. Маркса, 12

Издательство Академии наук Республики Татарстан
420111, Казань, ул. Баумана, 20

Габдулла Тукай туган Кушлавыч авылының гомуми күренеше.
К. Зөлфакаров фотосурәте. 1914

Общий вид деревни Кошлауч. Фотография К. Зульфакарова. 1914

Кушлавыч авылында Тукайның әтисе Мөхәммәдгариф хәзрәт өе.
К. Зөлфакаров фотосурәте. 1914

Дом отца Тукая Мухамметгариф-хазрета в деревне Кошлауч.
Фотография К. Зульфакарова. 1914

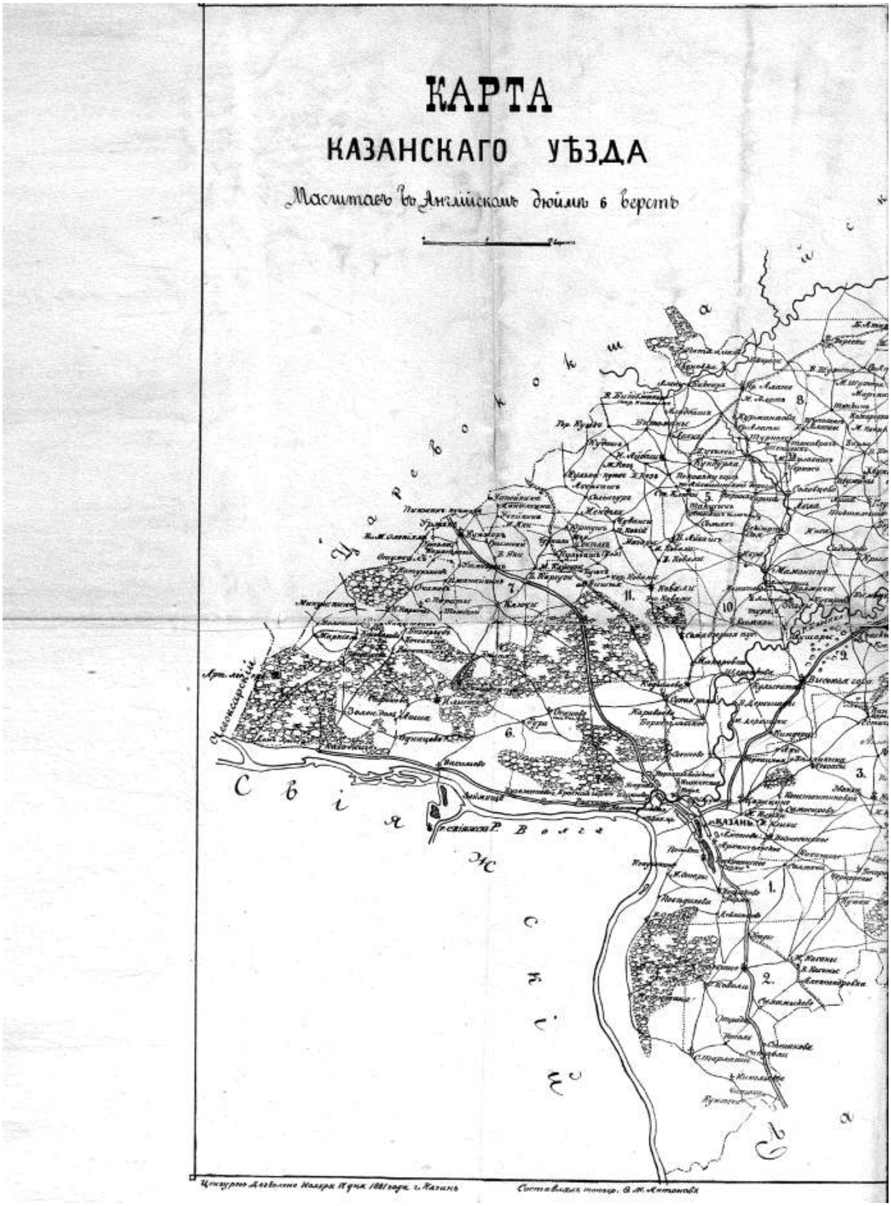

Казан өязе картасы. 1881

Карта Казанского уезда. 1881

Малмыжскій
Изъясненіе знаковъ:
Село
Монастырь
Почтовая станція
Лѣсъ
Рѣка
Проселочная дорога
Почтовая
Озеро
Граница волостей
Сокращеніе словъ:
В. Верхняя, Н. Нижняя
Ср. Средняя, Ст. Старая
Пр. Пригородъ
Гор. Горячій, Ст. Студеный
Кл. Ключъ
1. Воскресенская
2. Столбищенская
3. Кощаковская
4. Кулаевская
5. Студено-Ключинская
6. Ильинская
7. Кукморская
8. Алатская
9. Собакинская
10. Каймарская
11. Ковалинская
12. Чепчуговская
13. Арская
14. Мульминская
15. Больше-Менгерская
16. Больше-Атнинская
18. Ново-Кишитская

Казан губернасының Казан өязе Кушлавыч авылы планы

План деревни Кошлауч Казанского уезда Казанской губернии

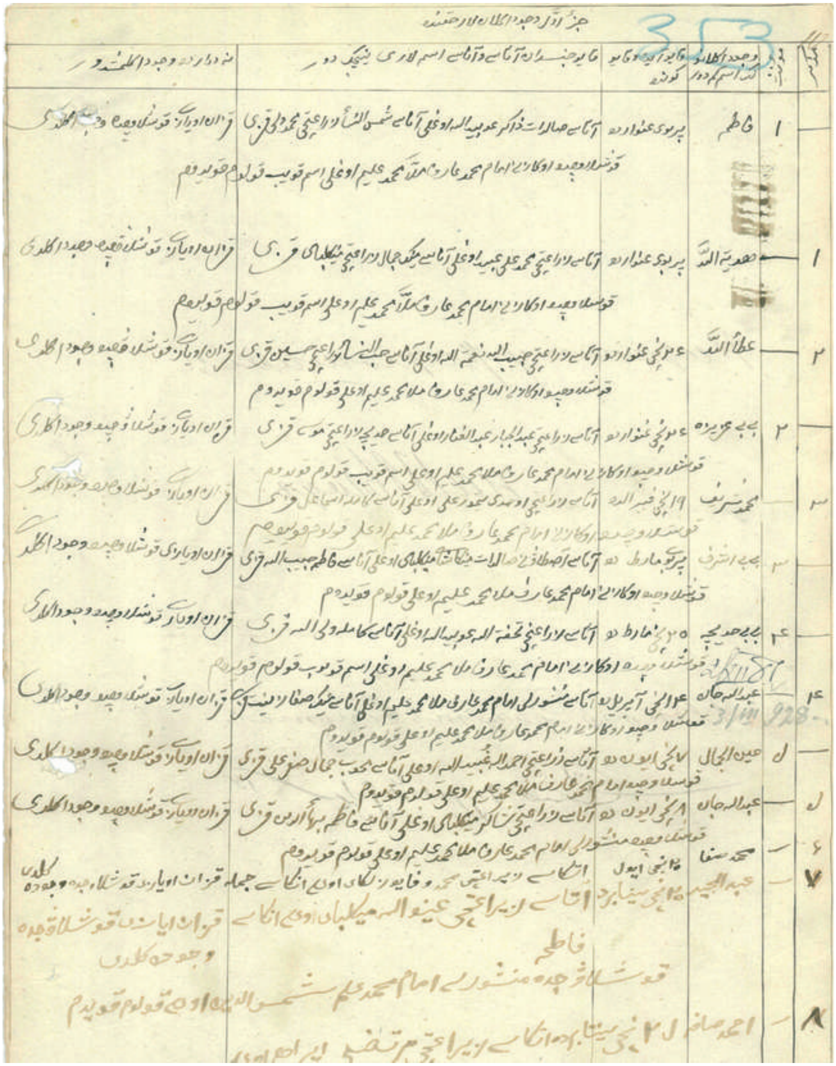

Г. Тукайның туу турында метрика язуы: «Габдуллаҗан. 14 апрельдә. Атасы – указлы имам Мөхәммәдгариф мулла Мөхәммәдгалим углы. Анасы – Миңсафа Зиннәт кызы. Казан өязе Кушлавычта дөньяга килде»

Метрическая запись о рождении Г. Тукая: «Габдуллазян. 14 апреля. Отец – указной имам, мулла Мухамметгариф сын Мухамметгалима. Мать – Минсафа дочь Зинната. Появился на свет в Кошлауче Казанского уезда»

Тукайның әтисе Мөхәммәдгариф Мөхәммәдгалим улы.
Ә. Зәбирова-Белостоцкая рәсеме

Отец Тукая – Мухамметгариф.
Рисунок А. Забировой-Белостоцкой

Тукайның әнисе Бибимәмдүдә Зиннәтулла кызы.
Ә. Зәбирова-Белостоцкая рәсеме

Мать Тукая – Мамдуда.
Рисунок А. Забировой-Белостоцкой

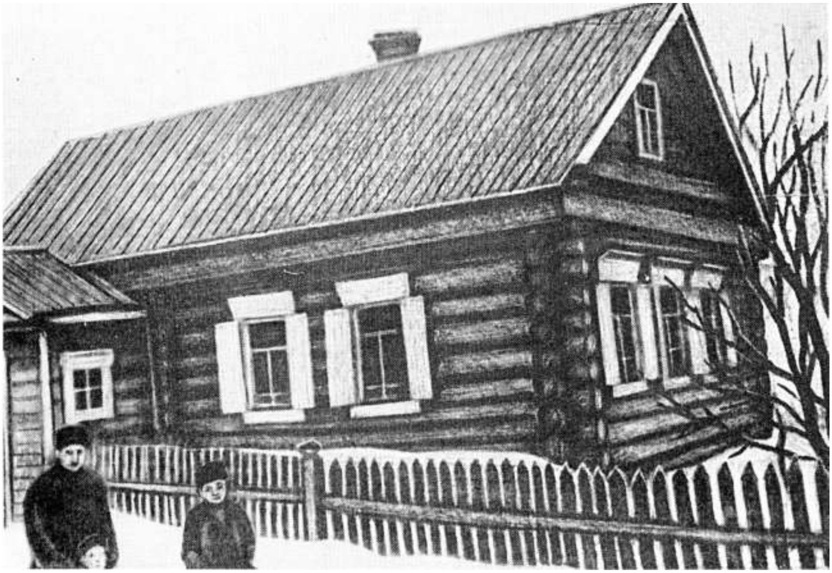

Өчиле авылында
Г. Тукайның әнисе
туган йорт.
К. Зөлфакаров фотосурәте.
1914

Дом в деревне Учили,
в котором родилась
мать Г. Тукая. Фотография
К. Зульфакарова. 1914

Өчиле авылында кечкенә
Тукай бабасы Зиннәтулла
белән. В. Куделькин рәсеме.
1970

Маленький Тукай с дедом
Зиннатуллой в деревне Учили.
Рисунок В. Куделькина. 1970

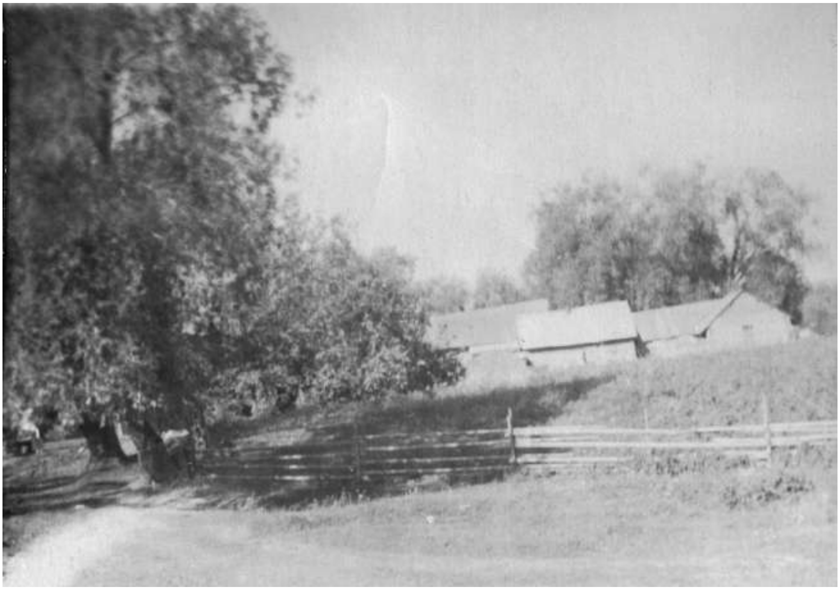

Сасна Пүчинкәсе авылында
Г. Тукай яшәгән йорт урыны.
Р. Якупов фотосы. 1975

Место в деревне Починок Сосна,
где находился дом,
в котором жил Г. Тукай.
Фотография Р. Якупова. 1975

Яңа Кырлай авылында Г. Тукай
укыган мәктәп. Шагыйрьнең
остазы имам Фәтхерахман
хәзрәт мәчете. К. Зөлфакаров
фотосурәте. 1914

Школа в деревне Новый Кырлай,
в которой учился Г. Тукай,
и мечеть имама Фатхерахман-
хазрета. Фотография
К. Зульфакарова. 1914

Кырлай авылы. 1958
Деревня Кырлай. 1958

Кырлай авылы күренеше. 1963
Деревня Кырлай. 1963

Сәгъди абзый йорты. 1960

Дом крестьянина Сагди. 1960

Яңа Кырлай авылында Фәтхерахман хәзрәт йорты. Г. Тукай биредә сабак укый башлаган. К. Зөлфакаров фотосурәте. 1914

Дом Фатхерахман-хазрета в деревне Новый Кырлай. Здесь Тукай начал учиться. Фотография К. Зульфакарова. 1914

Г. Тукай белән дус булган һәм аралашкан Кырлай авылы кешеләре:
сулдан җиденче – Хәбибрахман Гатауллин (Тукайның беренче укытучысы),
аның уң ягында – Нәфисә Әхмәтшина (Тукайның әнисе Мәмдүдәнең ахирәте),
аннан ары – Фатыйма Шакирова, Фатыйма Мостафина, Галәү, Хәким, Лотфрахман.
Хәбибрахманның сул ягында – Ахун Сабирҗанов, Ярулла Хәлиуллин,
Таип Әхмәтшин, Сафа Мөхәммәтшин, Барый.
1949

Жители деревни Кырлай, знакомые и друзья Г. Тукая:
седьмой слева – первый учитель Габдуллы Тукая Хабибрахман Гатауллин,
справа от него сидит подруга матери Тукая – Нафиса Ахметшина,
далее – Фатима Шакирова, Фатима Мустафина, Галяу, Хаким, Лотфрахман.
Слева от Хабибрахмана – Ахун Сабирзянов, Ярулла Халиуллин,
Таип Ахметшин, Сафа Мухаметшин. Бари.
1949

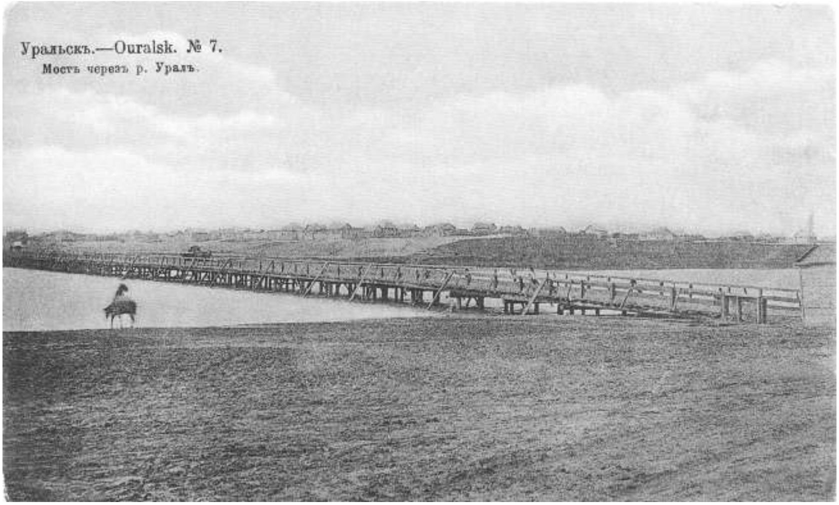

Җаек елгасы күпере
Мост через реку Урал

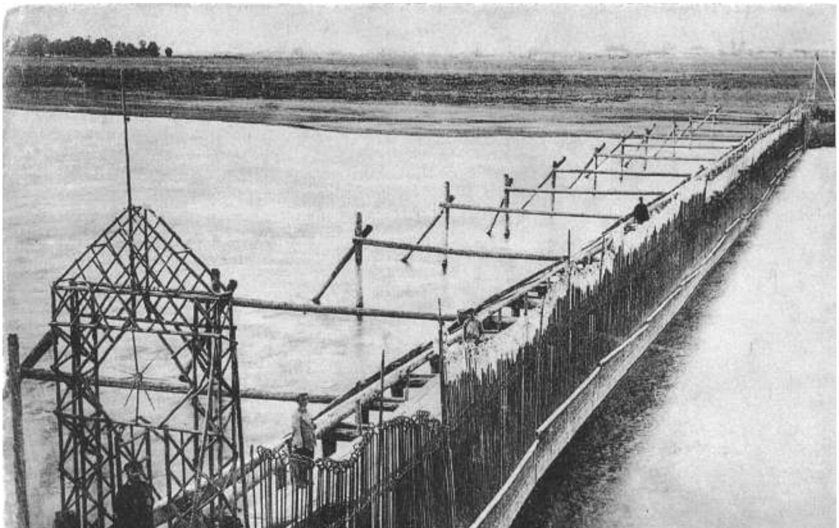

Җаек елгасында балык тоту корылмасы
Вид учуга на реке Урал

Уральск шәһәре планы. Р.А. Вафиев рәсеме

План города Уральска. Рисунок Р.А. Вафеева

Уральскида сәүдәгәр Ванюшиннар йорты
Дом купцов Ванюшиных в Уральске

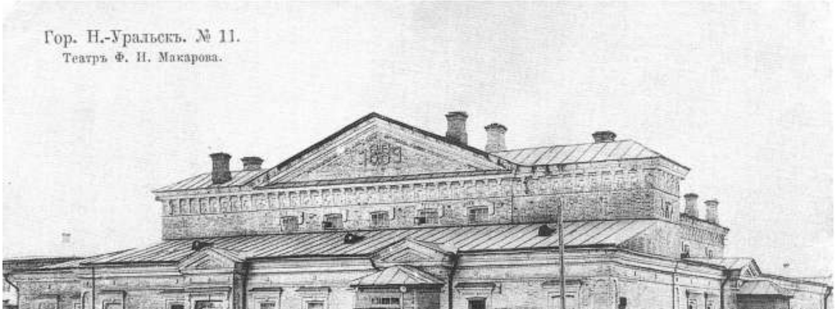

Уральскида Ф.И. Макаров театры
Театр Ф.И. Макарова в Уральске

Уральскида Большая Михайловская урамы. Коммерция клубы
Ул. Большая Михайловская в Уральске. Коммерческий клуб

Уральскида Сәүдә-сәнәгать коммерция банкы бинасы
Здание Торгово-промышленного коммерчесого банка в Уральске

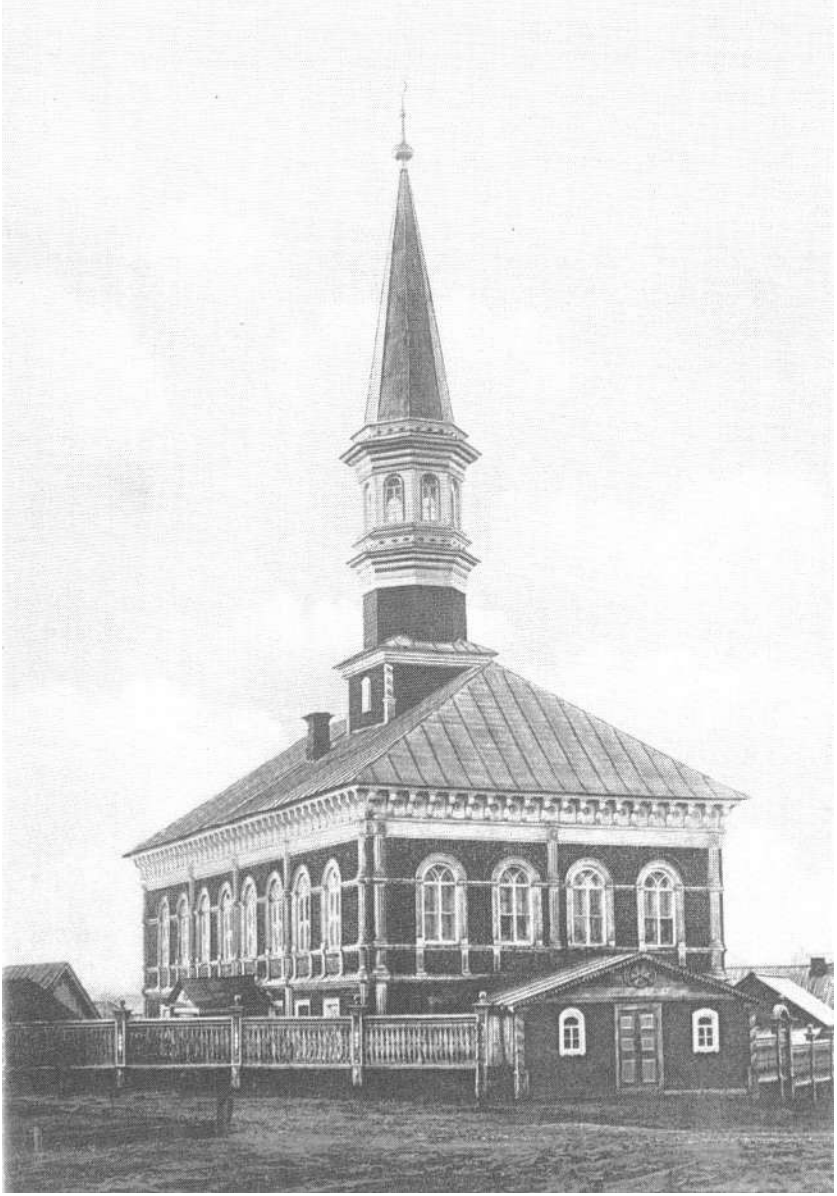

Уральскиның Татар бистәсендәге Кызыл мәчет
Красная мечеть в Татарской слободе Уральска

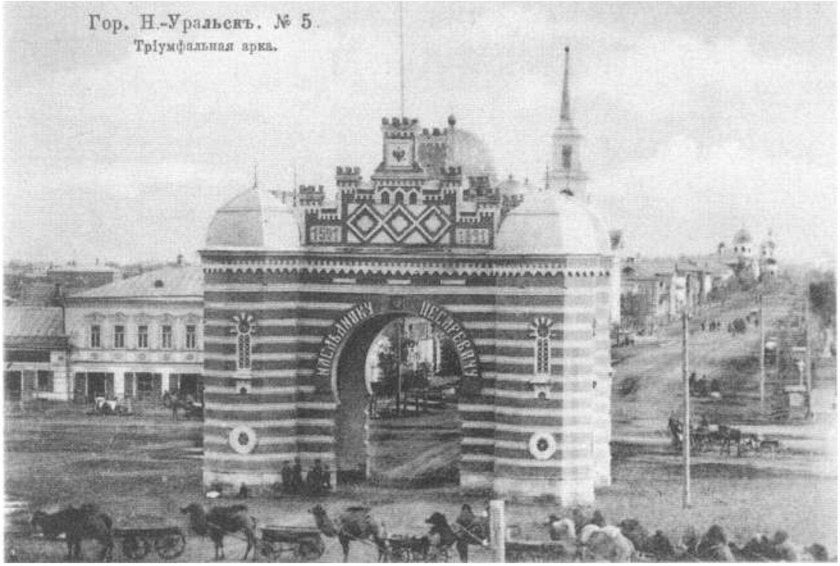

Уральскида тәхет варисы аркасы
Арка цесаревича в Уральске

Уральскидагы ирләр гимназиясе
Мужская гимназия в Уральске

«Мотыйгыя» мәдрәсәсе мөдәррисе Мотыйгулла Төхфәтуллин
Мударрис медресе «Мутыгия» Мутыгулла Тухватуллин

Газета һәм журналлар нашире Камил Төхфәтуллин. Рәссамы – Ильяс Айдаров

Портрет издателя газет и журналов в Уральске Камиля Тухватуллина.
Художник – Ильяс Айдаров

Уральскида Г. Госманов йорты

Дом Г. Усманова в Уральске

Уральскида М. Төхфәтуллин яшәгән беренче йорт

Первый дом М. Тухватуллина в Уральске

Уральскида наказлы атаман йорты
Дом наказного атамана в Уральске

Уральскида Большая Михайловская урамы күренеше
Вид на Большую Михайловскую улицу Уральска

Уральск мәдрәсәсе каршындагы рус сыйныфы урнашкан бина. Г. Тукай шушында белем алган. 1960 еллар

Здание, в котором располагался русский класс при медресе Уральска, в котором учился Г. Тукай. 1960-е гг.

Уральскидагы рус мәктәбе укытучысы Әхмәтша Сираҗетдинов

Учитель русского класса при медресе Уральска Ахметша Сиразетдинов

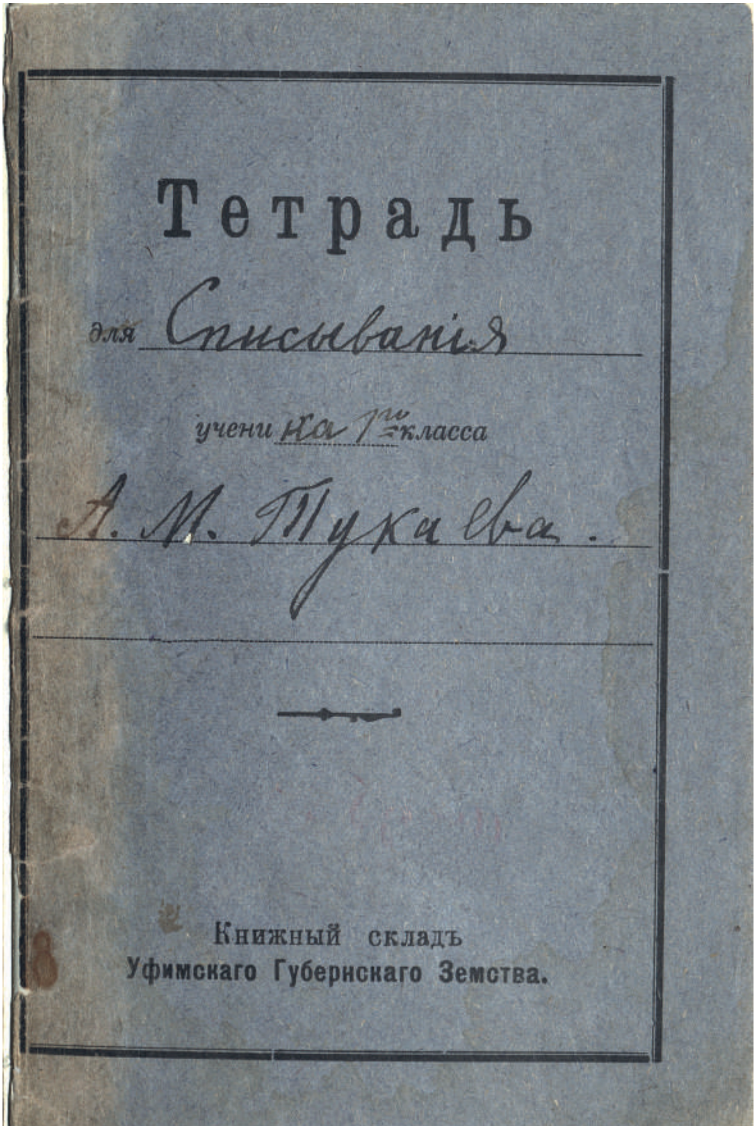

Г. Тукай дәфтәренең тышлыгы
Обложка тетради Г. Тукая

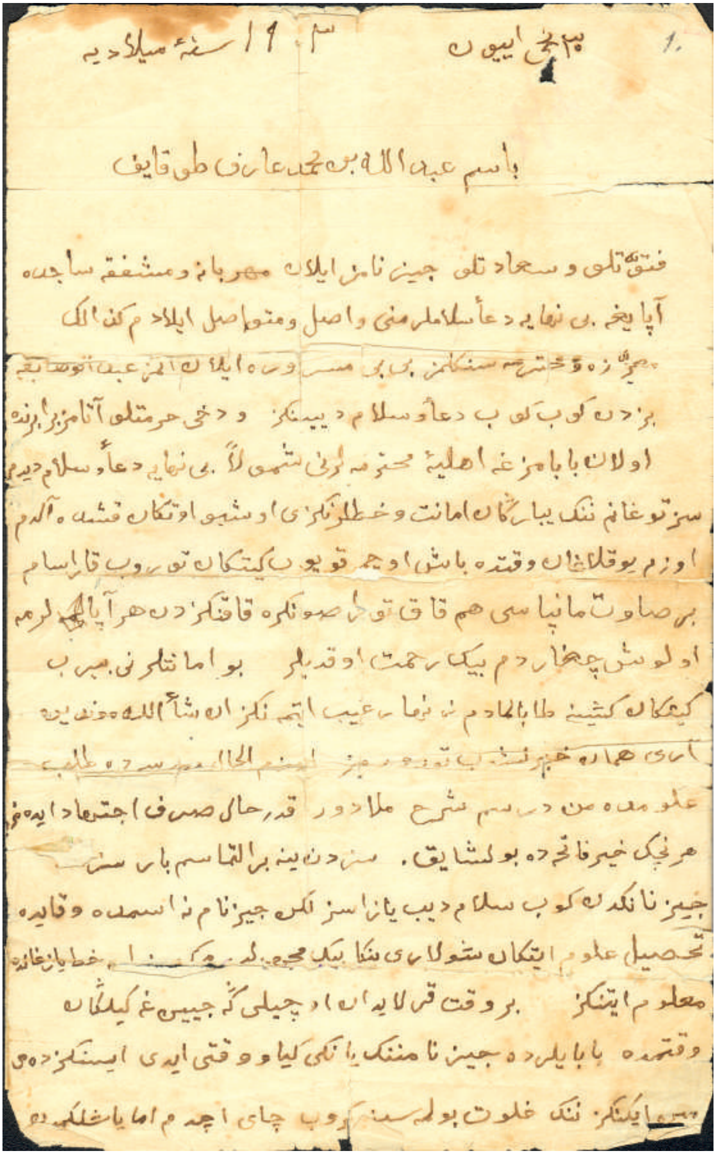

۱۹۰۳ سنهٔ میلادیه   ۳۰ نجی ایيون

باسم عبد الله بن محمد عارف طوقایف

Г. Тукайның Уральскидагы апасы Саҗидә Хәбибуллинага 1903 елның 30 июнендә язган хаты

Письмо Г. Тукая из Уральска Саджиде Хабибуллиной от 30 июня 1903 года

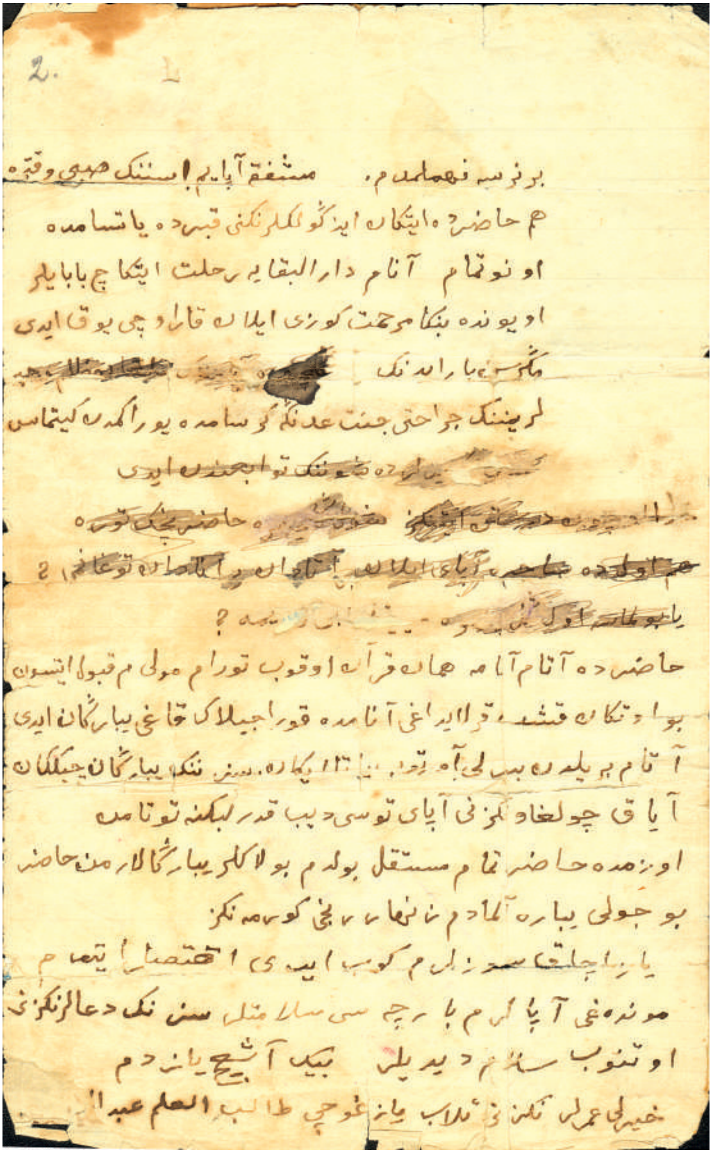

2. 1

برنچی فهملمدم. مشفق آبایم اسننک صحی وقته

هم حاضرده ایتکان ایذگولکلرنکنی قبرده یاتسامده

اونوتمام آنام دارالبقایه رحلت ایتکاچ بابایلر

ادیونده بنکا مرحمت کوزی ایلان قاراوچی یوق ایدی

مگرسه بار ایدنک [illegible]

لرینک جواحتی جنت عدنکا کوسامده یوراکمده کیتماس

[illegible] تواجیدن ایدی

[illegible]

[illegible]

[illegible] ؟

حاضرده آنام آپامه همان قرآن اوقوب تورام مولی م قبول ایتسون

بو اوتکان قشده قرا ایداغی آنامده قوراجیلاک تاغی یبارگان ایدی

آنام بو یلده بیس لی آه تحد. ۱۲۰ ایکاره. بسز. نک یبارگان جبکلان

آیاق چولغاو لمزنی آپای توسی دیب قدر لیکنه توتامن

اوزمده حاضر تمام مستقل بولدم بو لاکلر یبارگالار من حاضر

بو جولی یباره آلمادم نانها [illegible] کورمه نکز

یازاچاق سوزلرم کوب ایدی اختصار ایتدم

مونده غی آپالرم بارچه سی سلامتلر سز نک دعالرنکزنی

اوتنوب سلام دیدیلر بیک آشیغ یازدم

خیرلی عملی تلنه نزنی تلاب یازغوچی طالب العلم عبدالله

Уральскида Никольская урамындагы мәчет

Мечеть на ул. Никольской в Уральске

Уральскида Духовный училище. Петр һәм Павел чиркәве

Духовное училище и Петропавловская церковь в Уральске

Г. Тукай (урындыкка таянганы) дусты
Габдулла Кариев белән. Уральск.
1903–1904

Г. Тукай (облокотившийся на стул)
со своим другом Габдуллой Кариевым.
Уральск. 1903–1904

«Мотыйгыя» мәдрәсәсе шәкертләре.
Г. Тукай беренче рәттә, уңнан икенче.
Уральск. 1905

Шакирды медресе «Мутыгия».
В первом ряду второй справа – Г. Тукай.
Уральск. 1905

Г. Тукай Камил Мотыйгый белән. Уральск. 1905

Г. Тукай с Камилем Мутыги. Уральск. 1905

Уральскида М. Төхфәтуллин гаиләсе яшәгән йорт. Хәзер биредә Г. Тукай музее урнашкан

Дом в Уральске, в котором жила семья Тухватуллиных. Сейчас здесь располагается музей Г. Тукая

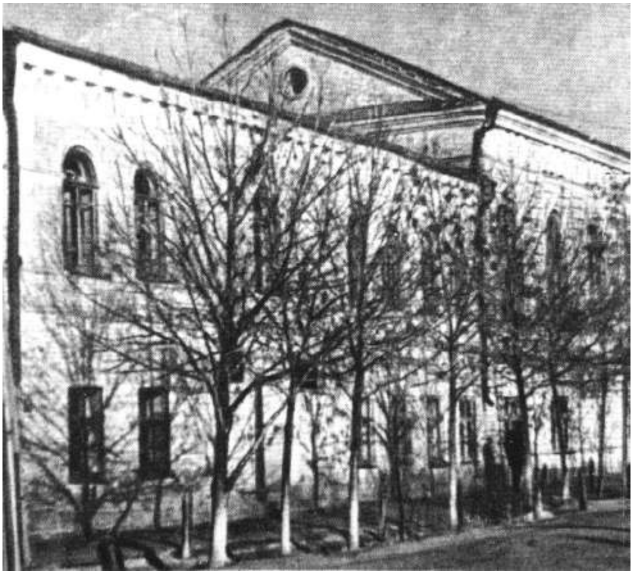

Уральскида XX йөз башында «Казан» кунакханәсе урнашкан йорт

Дом в Уральске, в котором в начале XX века располагалась гостиница «Казань»

Г. Тукай типографиядә. Уральск. 1907

Г. Тукай в типографии. Уральск. 1907

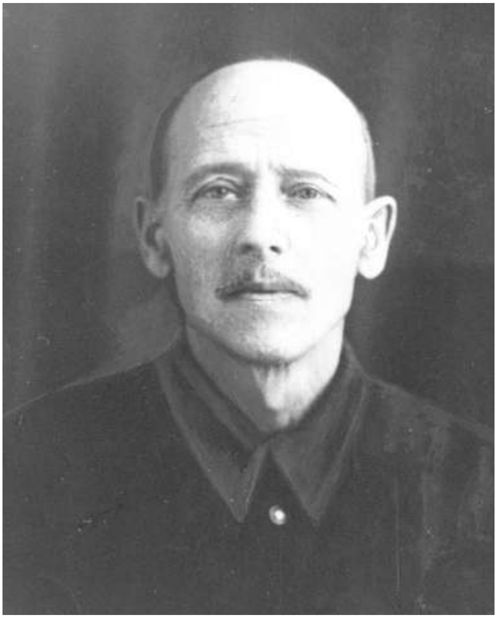

Тукайның Уральскидагы танышы – Александр Кузьмич Гладышев. «Уралец» типографиясендә эшләгән һәм шагыйрьне хәреф җыю һөнәренә өйрәткән

Александр Кузьмич Гладышев – рабочий типографии газеты «Уралец», обучавший Тукая наборному делу

Гарифҗан Мөхәммәтҗан улы Кәлтиев – Уральскида К. Төхфәтуллин типографиясендә эшләгән татар наборщигы

Гарифзян Кальтиев – наборщик типографии К. Тухватуллина в Уральске

Тукайның дусты, татар режиссеры
һәм артисты Габдулла Кариев

Друг Тукая, татарский режиссер
и артист Габдулла Кариев

Г. Тукай Уральскидагы дуслары арасында. Беренче рәттә (уңнан сулга):
Габдулла Тукай, Григорий Курушкин, Габделгани Гобәев; икенче рәттә (уңнан сулга):
Сиражетдин Белюков, Рәхмәтулла Хәйруллин. 1906

Тукай среди своих уральских друзей. В первом ряду (справа налево):
Габдулла Тукай, Григорий Курушкин, Габдельгани Губаев; во втором ряду
(справа налево): Сиразетдин Белюков, Рахматулла Хайруллин

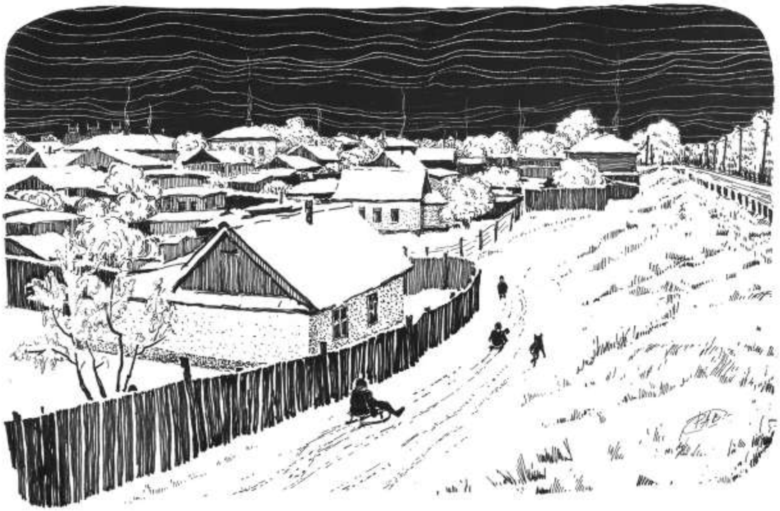

Уральскида Татар бистәсенең Петропавловск урамы ягыннан күренеше. Р.А. Вафиев рәсеме

Татарская слобода в Уральске. Вид со стороны ул. Петропавловской. Рисунок Р. Вафеева

Уральскида Казан мәйданындагы бульвар. Р.А. Вафиев рәсеме

Бульвар на Казанской площади Уральска. Рисунок Р.А. Вафеева

Кульъязма «Әл-гаср әл-җәдит» журналының беренче бите. 1904 елгы 4 ноябрь саны

Первая страница рукописного журнала «Аль-Гаср аль-Джадид» (номер от 4 ноября 1904 года)

«Әл-гаср әл-җәдит» журналының беренче санының тышлыгы. 1906 елгы 15 гыйнвар саны

Обложка первого номера журнала «Аль-Гаср аль-Джадид» (15 января 1906 года)

Г. Тукайның «Пушкиннән» шигыренә иллюстрация (Уклар. 1906. № 3)

Иллюстрация к стихотворению Г. Тукая «Из Пушкина» (Уклар. 1906. № 3)

Г. Тукайның «Пыяла баш» шигыренә иллюстрация (Уклар. 1906. № 4)

Иллюстрация к стихотворению Г. Тукая «Стеклянная голова» (Уклар. 1906. № 4)

Г. Тукайның «Рәсемгә ишарә» шигыренә иллюстрация (Уклар. 1906. № 4)

Иллюстрация к стихотворению Г. Тукая «К рисунку» (Уклар. 1906. № 4)

Г. Тукайның «Ишан кәрамәте» шигыренә иллюстрация (Уклар. 1906. № 3)

Иллюстрация к стихотворению Г. Тукая «Благодать ишана» (Уклар. 1906. № 3)

«Уклар» журналында «Духовный собраниедә хәзерге вакытта имтихан сурәте иҗрасе» дип аталган карикатура

Карикатура «Экзамен в Духовном собрании» в журнале «Уклар». Текст к карикатуре: «По объявлению в татарских черносотенных газетах к муфтию собираются счастливые муллы для покупки мест»

Г. Тукайның «Фемида» парчасына иллюстрация (Уклар. 1906. № 6)

Иллюстрация к парче Г. Тукая «Фемида» (Уклар. 1906. № 6)

Г. Тукайның «Уклар гали фикерле» парчасына иллюстрация (Уклар. 1906. № 6)

Иллюстрация к парче Г. Тукая «Высокие мысли “Уклар”» (Уклар. 1906. № 6)

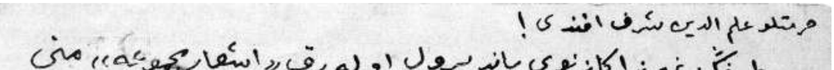

Г. Тукайның Уральскидан Гыйльметдин Шәрәфкә 1907 елның 9 июнендә язган хаты
Письмо Г. Тукая из Уральска Гильмутдину Шарафу от 9 июня 1907 года

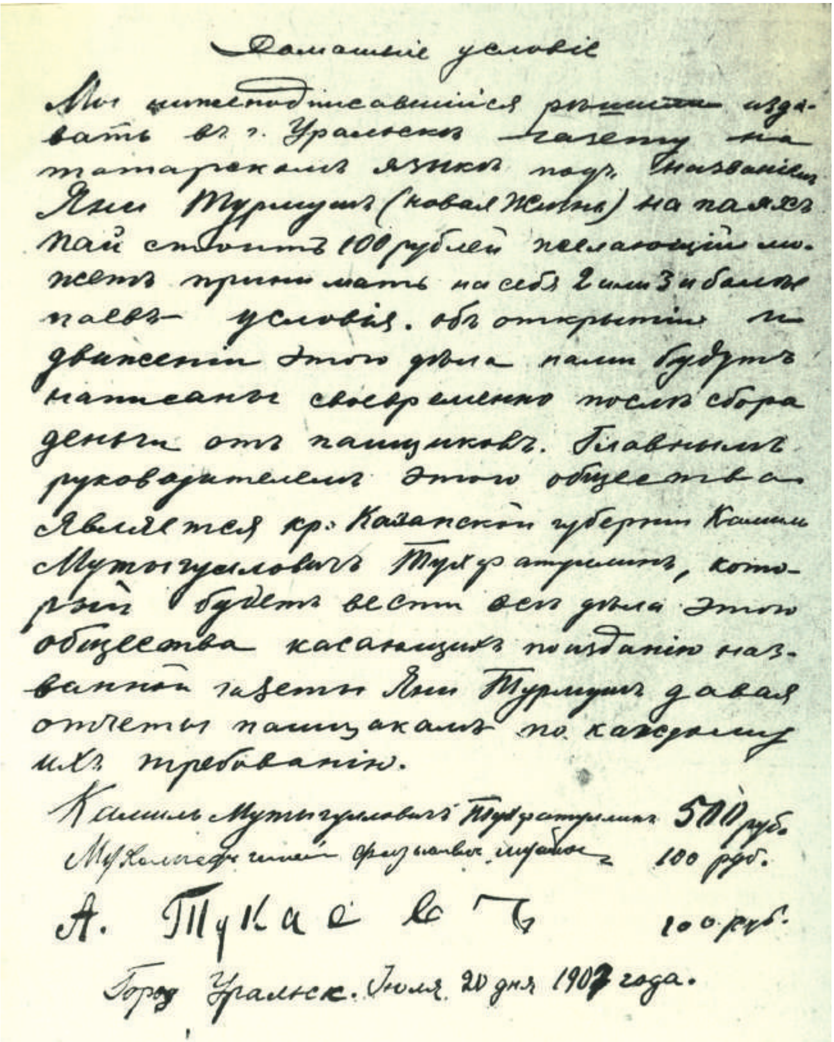

Домашнее условіе

Мы нижеподписавшіеся решили издавать въ г. Уральскѣ газету на татарскомъ языкѣ подъ названіемъ Яни Турмушъ (новая Жизнь) на паяхъ пай стоитъ 100 рублей желающій можетъ принимать на себя 2 или 3 и больше паевъ условія. объ открытіи и движеніи этого дѣла намъ будутъ написаны своевременно послѣ сбора деньги отъ пайщиковъ. Главнымъ руководителемъ этого общества является кр. Казанской губерніи Камиль Мутыгулловичъ Тухфатуллинъ, который будетъ вести всѣ дѣла этого общества касающихъ по изданію названной газеты Яни Турмушъ давая отчеты пайщикамъ по каждому ихъ требованію.

Камиль Мутыгулловичъ Тухфатуллинъ 500 руб.
Мухамедфатихъ [illegible] 100 руб.
А. Тукаевъ 100 руб.

Городъ Уральскъ. Іюля 20 дня 1907 года.

«Яңа тормыш» газетасын чыгару турында килешү кәгазе
Соглашение об издании газеты «Яңа тормыш» («Новая жизнь»)